

202

HOGY IS MONDJÁK EZT MAGYARUL?

ELŐADÁSOK A MAGYAR NYELVTAN KÖRÉBŐL; AZ 1885/86. TANÉV
II. FELÉBEN A KOLOZSVÁRI KIR. FERENCZ JÓZSEF-EGYETEM
BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KARÁBAN
TARTOTTA

DR. FINÁLY HENRIK

NY. R. TANÁR ÉS A M. T. AKADÉMIA L. TAGJA.

Ára 1 frt 80 kr.

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

HOGY IS MONDJÁK EZT MAGYARUL?

ELŐADÁSOK A MAGYAR NYELVTAN KÖRÉBŐL; AZ 1885/86. TANÉV
II. FELÉBEN A KOLOZSVÁRI KIR. FERENCZ JÓZSEF-EGYETEM
BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KARÁBAN
TARTOTTA

Dr FINÁLY HENRIK

NY. R. TANÁR ÉS A M. T. AKADÉMIA L. TAGJA.

BUDAPEST, 1888.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

279819

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

R
1977

Áttekintés, tárgymutató helyett.

Bevezetés: nyelvészet — nyelv nem készítmény, hanem a természet törvényének hatása alatt fejlesztett termény — tehát a nyelvtudomány természettudomány, helyes módszere: az elvek elvonása a tényekből. — Mért vannak különböző nyelvek, — nyelvanyag és nyelvidom viszonya egymáshoz; — beszélt és írott nyelv — a beszélt nyelv átalakulásai, az írás állandósító hatása — az írott nyelv nyújt módot a nyelv törvényei megismerésére — ellentét beszéd és írás közt, s ebből folyó küzdés, a mely fejlődés vagy hanyatlás — nyelvek egészen elváltoznak, más nyelvekké válnak. — A nyelvanyag változásai — szókincs gyarapodása, apadása — szók jelentése, változása. — A nyelvidom — gondolkodás és beszéd együtt keletkezik — szó és fogalom, gondolat a fogalmakból — viszonyok — szórend — hangsúlyozás az írott nyelvben nincs — szóalak módosítása mint viszonyjelzés — szórend és szóalak kölcsönös hatása egymásra. — A nyelvidom se változhatatlan — egy idomnak sok jelentése — idomok száma korlátozása — idom és szórend együtt működése és kölcsönös hatása. — Szónyomozás és nyelvtan. — A nyelvek különböző voltának fokozatai — mikor kezd egy nyelv más nyelvvé lenni? — hangrendszer, egyik legállandóbb jelleme a nyelvnek — szókincs változhatik — nyelvidom — nyelvérzék — anyanyelv — fordítás — nyelv összehasonlítása — sajátságok — idegen nyelv tanulásának hatása az anyanyelvre — a nyelvérzék megromlása — nyelvrontás, öntudatlan és jóhiszemű, vagy szándékos és öntudatos — a nyelvtani szabályok megváltoztatása más nyelvvé teszi a nyelvet. Áttérés a nyelvtanra — előzetes figyelmeztetés a tárgyalás módszerére.

Nyelvtan: 1. §. mondat alapfogalma — 2. §. a szó a mondatban, a) gyök — 3. §. tö v. törzs, képző — 4. §. gyök és képző együtt — 5. §. rágok — 6. §. mondat egy szóból, névszó — 7. §. ige, mondat többnyire nem csak egy szó. — 8. §. névszó és ige szerepe a mondatban — 9. §. névszók fajtái, főnév, melléknév, számnév, jelző — 10. §. névmás —

11. §. cselekvés, állapot, cselekvő, igehatározó — 12. §. minőség, körülmény — 13. §. igenév — 14. §. viszonyszók, kötőszók — 15. §. névelő — 16. §. indulathang — 17. §. szó szerkezetek, beszédrészek — 18. §. a mondat egysége és központja — 19. §. szórend a mondatban — 20. §. folytatás — 21. §. a szórend határozott volta a mondatban — 22. §. mondatbeli hangsúly — 23. §. befolyása a mondat szerkezetre — 24. §. a hangsúlyos szó — 25. §. mondat ige nélkül — 26. §. ugyanez bővítve — 27. §. az ily mondat kéttagúsága, alany, állítmány — 28. §. e felfogás bírálata — 29. §. bővítő mellékletek helye — 30. §. ige a mondat sarkpontja, közvetlen és közbejárós viszonyok — 31. §. közvetlen viszonyok, minősítő igehatározók — 32. §. ezek közvetlenül az ige előtt állanak és rajtok van a hangsúly — 33. §. mikép sorakoznak ha halmozódnak — 34. §. melyik áll az ige előtt, melyik utána — 35. §. ha egymásra vonatkoznak — 36. §. az ige kötők — 37. §. ige határozókon kívül még viszonyragokra, személy- és időragokra is van szükség — 38. §. ragok nem folynak be a szórendre — 39. §. a szórend első alapszabályai — 40. §. igeragozás, rag és képző, időképző, személyrag — 41. §. idők — 42. §. egyidejűség, jelen időtője — 43. §. személy, személyrag — 44. §. a jelen idő személyragjai — 45. §. múlt idők — 46. §. alig múlt és személyragjai — 47. §. határozatlan múlt és személyragjai — 48. §. jövő idő és személyragjai — 49. §. a jövő határozatlan volta és következményei — 50. §. módok — 51. §. bizonytalanság és határozatlanság jelzése, körülírás, határozatlan mód, feltételes mód, parancsoló mód — 52. §. a parancsoló mód személyragjai — 53. §. bizonytalanság a múltban — 54. §. igenevek — 55. §. miveltek mint beszédrészek — 56. §. a múlt ige tője mint melléknév, kettős jelentése — 57. §. jelen idő tőjéből alakított melléknév — 58. §. jövő idő tőjéből alakított melléknév — 59. §. ige határozók igenevekből. — 60. §. ige tőből — 61. §. ezek jelentése — 62. és 63. §§. bírálata — 64. §. ennek megokolása — 65. §. részesítő — 66., 67., 68., 69. §§. körülírt ragozás — 70. §. a van ige — 71. §. ragozásának különösségei — 72. §. körülírt múlt idők — 73. 74., 75., 76. §§. részletes tárgyalása — 77. §. gyakorító, míveltető, lehetőítő idomok — 78. §. időképzők részletes tárgyalása — 79., 80. §§. folytatás — 81. §. cselekvő és szenvedő, benható és kiható ige — 82., 83., 84., 85. §§. az ige viselkedése e tekintetben — 86., 87. §§. hangváltozások a ragozásban — 88. §. a személyragok eredete, személynévmás — 89. §. ragozás — 90. §. birtokképző — 91—94. §§. személyragok — 95. §. a közvetlen viszonyok szereplése — 96. §. cselekvő és szenvedő — 97. §. a szenvedőt jelzőrag — 98. §. a szenvedő helye a mondatban — 99. §. és kövv. a tárgyi v. határozott igeragozás — 100. §. a szenvedő ige — 110. §. belszenvedő — 111. §. ik-es ragozás — 112. §. az ik eredete és jelentése, hangtani észrevételek — 113. §. visszaható ereje — 114. §. ikes és iktelen belszenvedők —

115. §. az ik a belszenvedőség jelzője — 116. §. a lehetőítő alak és származéka a vágyat jelölő jelen — 117. §. a határozatlan ige és szereplése — 118. §. a míveltető ige — 119. §. a míveltető mind kiható, megfelelő behatók — 120., 121. §§. a külszenvedő ige — 122. §. a külszenvedő ige a magyarban felesleges — 123. §. vélemény a használata iránt — 124. §. visszaélések és kocsintások — 125. §. visszapillantás — 126. §. a magyar nyelvben nem létező mód és idő-idomok — 127., 128. §§. ezek pótlása — 129. §. egyszemélyű igék — 130. §. az igés mondatban szereplő mondatrészek — 131. §. a melléknév — 132. §. melléknévül használt főnév — 133. §. a melléknév fokozása — 134., 135. §§. folytatás — 136. §. melléklet — 137. §. egyénítő ikos fokozás — 138. s kövv. §§. a birtokviszony — 140. §. hangsúly a mellékeven — 141. §. a közbenjárás viszonyok — 142. §. osztályozása.

A viszonyragok és viszonyszók: 143—146. §§. a viszonyjelzők elsorolása és osztályozása — 147. §. -ban, -ben — 148. §. mint időviszonyt — 149. §. mint elvont viszonyokat jelző — 150. §. -ból, -ből — 151. §. -ba, -be — 152. §. között, közül, közé — 153. -on, -en, -ön — -ra, -re, -ről, -ről — visszaélés után-nal — mulva — -on -en tul, innen, végig — 154. §. n mint képző — 155. §. -nál, -nél és mellett. -nál, -nél fogva — középfok mellett, mint — 156. §. -tól, -től, -ig, -óta — 157. §. -hoz, -hez, -höz, -hoz képest, -hoz fogva, -hoz mérve — 158. §. mellett, mellé, mellől — 158. b. §. -ig -iglan — 159. §. -nak, -nek — 160. §. -val, -vel — 161. §. alatt, alól, alá — 162. §. jelentése — 163. §. előtt és társai — 164. §. felett és társai — 165. felé — 166. §. megett és társai — 167. §. által — 168. §. az okviszony — 169. -ért — 170. §. miatt — 171. §. végett — 172. §. -ként, -képen — 172. b. §. -ül, -ül — 173. §. gyanánt — 174. §. helyett — 175. §. -vá, -vé — 176., 177. §§. t — 178. §. a birtokos képző -é — 179. §. szórend a birtokviszonyban — 180. §. a többes képző idoma. — 181. §. jelentése és használata — 182. §. rag és képző — 183. §. számnevek — 184. §. -ad, -ed képzősök — 185. §. sorszámnevek — 186. §. osztás — 187. §. -féle és -nyi — 188. §. -on -en képzős számhatározók — 189. §. sajátságok a számjelzésben — 191. §. névmások, személynévmás — 192. §. mint birtokképző és személyrag — 192. b. §. maga — 193. §. szerepe, ön, kegyed — 194. §. névmás mint névhelyettes — 195. §. kérdő névmás — 196. §. más kérdő szók — 197. §. visszaható névmás — 198. §. főmondat, mellékmondat — 199. §. bétoldott — 200. §. visszahozó mondat — 201. §. visszahozó névmás mint jelző — 202. §. mondat mint mondat alkatrésze — 203. §. mutató névmás — 204. §. az, ez — 205. §. használata és helye — 206. §. mint önálló névhelyettes — 207. §. mint nyomósító — 208. §. amaz, emez, — ugyan az — 209. §. azon — 210. §. ugyan az és azon — 211. §. a többi mutató névmások — 212. §. határozatlan névmások — 213. §. a ra-

gozott szók sorakozása a mondatban — 214. §. hangsúlyos mondatrész, hangsúly az igén — 215. §. hangsúly nem az igén — 216. §. csoportok és sorrendjük — 217., 218. §§. az eléfordulható esetek.

Nem ragozható szók: 219. §. fajai — 220. §. kérdők — 221. §. viszszamutatók — 222. §. nem és ne — 223. §. és, meg — 224. §. is — 225. §. is . . . is — 226. §. se, sem; — nem . . . se; — se magára; — semmi, senki, stb. — 227. §. semmi se stb.; — nem . . . nem is — 228. §. se . . . se, és se nem . . . se nem, soha sem is — 229. §. hogy, miszerint — 230. §. pedig és társai — 231. §. zárszó.

ELŐSZÓ.

Ennek a munkának historiája van!

Rég az ideje, hogy tanári pályám kezdetén azt irtam volt egyszer Hunfalvy Pálnak: «szép, szép az urak nyelvészkedése, de az istenért fogjanak már egyszer oly nyelvészkedéshez is, a mely hoz valamit a konyhára». Ide tova harminczkét év telt el azóta, és ma is csak ott állunk. Vaskos köteteket irunk — már mint én, nem — arról, hogy melyik nyelvekkel rokon a mi magyar nyelvünk; nyelvtanokban és szótárakban ismertetjük a finn, ugor, mandzsu, csuvasz, török, tatár s még nem tudom miféle más rokon vagy rokonnak állított nyelveket és sajátosságait; hosszú értekezésekben fejtegetjük egyes szók és idomok származását, s ha közbe-közbe fel is üti magát egy dolgozat, a mely tüzetesen foglalkozik egy-egy szoros értelemben vett magyar nyelvtani kérdéssel, egészben még is csak ott vagyunk ma is, hogy a ki magyarul ír, magyar vagy nem magyar, soha se bizonyos benne, hogy a nyelvtani idomokat helyesen alkotta, helyes értelemben alkalmazta, mondatait helyesen szerkesztette-e, vagy sem.

E sajnos állapotnak az az oka, hogy nyelvtanunk változhatatlan alaptörvényei még nincsenek megállapítva, és ennek következtében nincs nyelvtanunk, a mely kétségbevonhatatlan tekintélyével útba igazíthatna.

Legkevésbbé se kívánok levonni semmit kiváló nyelvészeink érdemeiből. Ha valaki, én készségesen hajlok meg mély tudományuk és őszinte törekvéseik előtt; de ez az őszinte tiszteletem nem változtat semmit a tényálláson.

Még szomorúbb az a kép, a melyet az iskoláinkban széltilben használt nyelvtanok és nyelvgyakorló könyvek nyujtanak. Mint ha épenséggel arra törekednének, hogy a magyar nyelvérzék utolsó csiráját is rendszeresen kiöljék a magyar gyermekből.

A mikor tehát a folyó tanév közepén Imre Sándor collegám nyugalomba vonulván, arra kért, hogy helyette tartsak előadásokat a tanárjelölteknek a magyar szóragozásról és mondatfűzésről, és megokolt vonakodás után mégis rá állottam; feltettem magamban, hogy felhasználom ezt az alkalmat és leendő tanár hallgatóim előtt kifejem ez ügy körüli nézeteimet. Minthogy az egyetemen a magam tanszéke is igénybe vette tehetségemet, kénytelen valék előadásaimat leírni, természetesen úgy, a mint a Lucza széke készül, minden nap egy darabot; így keletkezett ez a munka.

Nem ajánlom, nem védem az elkerülhetetlen megtámadások ellen. A mint elmondtam hallgatóimnak, elmondom a nagy közönségnek is; a mit elmondok benne, sok évi megfigyelés és sok gondolkodás eredménye. Igyekeztem jó anyagból tisztán és a mennyire tőlem telik jóízűen főzni; csak ezt higye el nekem a szíves olvasó, ha nem is vezetem bé a konyhába. Ha mindazonáltal nincs szája ízire az étellem, szabad nem enni belőle!

Hát ha tévedéseimen és hibáimon okulva más jobbat és teljesebbet fog alkotni?

Adja az Isten!

Kolozsvárt, július 16-kán, 1886.

FINÁLY.

BEVEZETÉS.

Nyelvészet vagy nyelvtudomány azoknak az ismereteknek rendszeres összege, a melyek a nyelv mivoltával, azaz lényegével, és minőségével, azaz alakulásával foglalkoznak.

A nyelv pedig egész általánosságban az az eszköz, a mely az embernek arra szolgál, hogy gondolatait és érzéseit embertársával közölhesse. E közlés hangok és hangesoportok útján történik, a melyeket a közlő hallhatóvá tesz, «kiejt»; a másik hall és megért.

Egész általánosságban véve sok hang keletkezik a természetben, a melyet az ember hall és meg is ért. A szél zúgása, a patak csergedezése, a ketté törő száraz fa recsegése, a nyargaló ló dobogása és sok ezernyi más természetes hang, mind olyanok, hogy az ember meg is hallja, meg is érti, a mennyiben kevés tapasztalás után egész bizonyossággal tudja, hogy a hallott hangot mi és mi módon okozza, és ennél fogva a hallott hangból következtetni tudja azt, hogy mi, mely irányban és körülbelől mekkora távolságra történt; de az ily hangok nem alkothatnak soha nyelvet, még pedig azért nem: mivel először nem adhatják tudtára a hallónak a hangot okozó esemény minden körülményét; másodszor az is, a mit a hangból meg lehet érteni, nincs avval a szabatossággal kifejezve, a mely minden félreértést kizár; harmadszor az egyes hangokról megismert külön álló események közt semmi kapcsolat, semmi viszony sincs, és negyedszer végre hiányzik a nyelv létesülésének fő- és alapkelléke, az az öntudatos szándék t. i., a mely a hangot épen egy bizonyos, szabatosan meghatározott, félre nem érthető és a legapróbb részletekig tökélyes közlés eszközeül épen oly minőségben és kapcsolatban hozza létre, a milyenben célja elérésére legalkalmasabbnak tartja.

A nyelv e szerint nem az öntudatlan természeti erők tör-

vényszerű működésének eredménye, hanem az emberi értelmi tehetség öntudatos és teljesen felfogott és átértett célra irányult munkásságának okszerűen létesített terméke. A közlés szüksége volt az első ösztönző mozzanat, az anyagot nyújtotta annak az észlelése, hogy az emberi test bizonyos szervei kiválóan alkalmasak hallható hangok előidézésére, még pedig oly módon, hogy e szervek bizonyos módon való öszmüködése a hangnak nagyon számos módosításait és árnyalatait birja létesíteni, a melyeket a hallás igen jól és tisztán meg tud különböztetni egymástól, és a melyekből minden emberi képzelet felett nagy számú hangcsoportok és hangkapcsolatok alakulhatnak, és hogy e hangkapcsolatok ismét fensőbb rendű és bonyolultabb szerkezetű alkotások alkatrészeiül szolgálhatnak. E kapcsolatok szerkesztése, a szerkesztés szabályainak megállapítása fejezte be a nyelvalkotás munkáját.

Nagy tévedés volna azonban az eddig elmondottat úgy felfogni, mint ha a nyelvet előre kiszámított és megállapított terv és rendszer szerint alkotta volna akár egyes akár valamely egyetértő testület, vagyis, a mindennapias kifejezéssel élve, mint ha a nyelvet csinálták volna, tehát a nyelv mesterséges készítmény volna. Kétségtelen dolog ugyan, hogy ha valamely kész nyelvet fejlődésének akármely fokán vizsgálat alá vesszünk, félreismerhetetlenül fog szemünkbe ötlenni bizonyos következetes szabály- és törvényszerűség a fejlődésben és az alkatban; ám de ez a törvényszerűség nem szándékos, nem tervszerű, nem okoskodás és számítás szüleménye, hanem önkénytelen, csaknem ösztönyszerű, sőt mondhatni sokszor öntudatlan összehasonlításnak, utánzásnak az eredménye, a mely a nyelvalkotó emberiség természeti tehetségeinek, hajlamainak, értelmi fejlettségének és hangadó szervei minőségének szükségképeni folyománya.

Minthogy pedig az utóbb említett tényezők az ember természeti mivoltában és minőségében gyökereznek; önkényt következik, hogy e tényezők működésének törvényszerűsége csak is a természet törvényei kényszerítő hatása alatt jő létre. Ennél fogva alig fogunk tévedni, ha a nyelvet a természet törvényei hatása alatt létre jött terménynek tekintjük, a melynek alakulásában, fejlődésében az ember közreműködése csak úgy szerepel, mint a hogy szerepel az emberi munka, szorgalom és értelem a földmivelés termékeinek előállításában.

Igazat kell tehát adnunk azoknak, a kik a nyelvtudományt a természettudományok közé sorozzák. Ám ha természettudomány, tárgyalásában csak úgy fogunk helyes úton járni, ha a természettudományok egyedül helyes módszerét alkalmazzuk. azt t. i., a mely a kétségtelenül létező tényekből igyekszik a létesülésökön uralkodott törvényt észszerű következtetéssel elvonni.

Ha az emberiség életének és működésének színhelye, a föld felülete, mindenütt egyenlő alkatú volna, ha az ember e színtér minden pontján ugyanegy körülmények közt, egynemű feltételek és azonos eljárások mellett lelé meg a létezésére, faja fentartására és fejlődésére szükséges eszközöket és anyagokat, ha mindenütt egyenlő terepen ugyanazon állatoktól és növényektől környezve, az időjárás és hőmérsék hullámzás ugyanazon váltakozásai közt élne; bizonyára oly egyenletesen fejlődik vala értelmisége, hogy alig ha alakulhattak volna egymástól lényegesen különböző nyelvek. Vagy tökélyesen egy volna az egész emberiség nyelve, vagy legfőlebb annyi eltérés lehetne egyes nyelvjáráások közt, a mely legkevésbé sem nehezítné a kölcsönös megérthetést.

Ám a feltett egyenlőség nem lévén meg, a nyelv is különböző körülmények közt és különböző helyeken különbözőleg alakult. A létfeltételek különböző volta miatt maga a nyelvanyag is nagyon különböző elemekből állott elő, anyag és alak pedig oly szoros viszonyban vannak egymáshoz, hogy az egyik lényeges feltétele a másiknak. Az alakító kéz csak bizonyos határon bir ugyanegy anyagból különböző idomokat, vagy különböző anyagból hasonló idomokat alkotni. Hozzá járul a legtöbb esetben annak a czélnek is a mivolta, a melynek elérésére történik az alakítás. E különbségek befolyása alatt oly különböző anyagból és eltérő idomzattal alakult a nyelv, hogy helyről helyre nem csak lényegtelen módosulásokat szenvedett, hanem anyag és idom tekintetében merőben külön vált, és semmi hasonlatosságot sem mutató, hanem a szó szoros értelmében minden tekintetben külön álló és egymástól idegen nyelvek keletkeztek.

A mikor a nyelv először kezd szolgálni közlő eszközzül, a közlés élő hanggal történik, a melyet a száj hangszervei eléállítanak, a fül felfogó szervei felfognak, hogy az értelem megérthesse. Köztudomás szerint ezt beszédnek nevezzük. Hogy ez a beszéd a

nyelvalkotás kezdeties korában sehol és semmi tekintetben tökélyes nem lehetett, önkényt világos. Maga a legelső és legegyszerűbb alapeleme, az egyes hang időtlen, durva volt és a határozott jellemet nélkülözte. Sok figyelmes észlelés és hosszas tapasztalás után keletkezhetett csak az a tudás, hogy a füllel egymástól megkülönböztethető hangokat és hangárnyalatokat melyik hangszerv és minő működéssel állítja elé, hogy tehát a hangszervek minősége és működése módja szerint miféle hangkapcsolatok lehetségesek, mifélék nem; melyikek könnyen kiejthetők, melyikek nem; mi okozza azt, hogy némely hang csengő, tiszta és határozott, más tompa, homályos és határozatlan. E tudás alapján válogatás állott be, időközben fejlődni kezdett a kellemes, a szép, az öszhangzatos iránti érzék is, a mely természetesen erősen befolyásolta ezt a válogatást. Ehhez járult még az a nagyon fontos körülmény, hogy magok a hangszervek és a hallás szervei is a használat, azaz a gyakorlás által fejlődtek, a mi ismét tökélyesebb és tisztább hangalakítást és a hallott hangok élesebb megkülönböztetését tette lehetővé. Látjuk tehát, hogy elkezdve azon a mozzanaton, a mikor az ember észrevette, hogy hangot tud hallatni, sok idő telt el addig, a míg annak a tudatára eljutott, hogy az a hang szerves és mint ilyen hajlítható és idomítható, és hogy különböző ily szerves hangokból csoportok alakíthatók, a melyek ismét szerves életre és fejlődésre, hajlásra és alakváltoztatásra alkalmasak, úgy hogy aztán mint szerves élő egyedek ismét különböző módon léphetnek egymással kapcsolatba és viszonyba, és így nyújtják annak a lehetőségét, hogy ne csak egyes és pillanatnyi benyomások közlésére alkalmasak, hanem gondolatok és folytonos eszmelánczatok kifejezésére és előadására is használhatók; és ez idő alatt a nyelv anyaga és alakulása folytonos erjedő és forrongó mozgásban számtalan módosulásokon és változásokon ment át, a melyeknek okait, miképjét és sorrendjét még ez idő szerint csak hozzávetően bírjuk követni és kimutatni. Mert addig, a míg a nyelvet csak beszéltek, nem volt mód és lehetőség sem az időleges állapotok emlékének biztos fentartására, sem az átmenetek és változások minőségéről és mekkoráságáról számot adni, sem a letűnt idomokat a divókkal egybevetni. Noha tehát a fejlődés előhaladásában a fentebb már jellemeztem törvényszerűség és következetesség kétségenkívül megvolt és működött, nem volt mód a kimutatására, sőt

még észlelése is annyira bajos volt, hogy bizonyára csak kevesen, s azok is csak hiányosan és hézagosan vehették észre, noha ösztönszerűleg utánözva mindenki követte és alkalmazta.

De a mikor a hangjegyekkel való írást feltalálták, a helyzet nagyon megváltozott. A pillanatnyilag eltűnedező hangok és hangcsoportok szemmel látható alakot öltöttek, a mely híven és részletesen tükrözte vissza a hangok mivoltát, sorát és kapcsolatát, és még azt a nagy előnyt is nyújtotta, hogy a rég elhangzott, beszéd képét egészben és részleteiben változatlanul fentartotta. Ez által a nyelvvalak és a nyelvény anyag bizonyos állandóságot nyert, és ha a fejlődés szüntelen tovább haladásában mégis állottak be változások és módosulások; volt legalább mód az egybevetésre, a beállott változások mivoltának kimutatására, szóval azoknak az adatoknak az egybegyűjtésére és méltányolására, a melyekből el lehetett vonni az e változásokon uralkodott elveket és törvényeket. A csak beszélt nyelven uralkodó törvény csak homályosan és határozatlanul jut kifejezésre a nyelvszokásban; az írott nyelv törvénye szabatos alakokat ölt, a maradandó képen lehet tanulmány tárgyává tenni az adatnyújtó tüneteket, fel lehet bontani a szokást alkatelemeire, és ezekből elvonni azokat az irányadó szabályokat, a melyek szerint a nyelvalkotás és nyelvfejlődés ok-szerűsége érvényre jut.

Innen kezdve sajátos viszony áll be a beszélt és írott nyelv között. A beszélt nyelv a mozgékony-ság, a változás, az újítás; az írott nyelv a megállapodás, a fentartás, a meglevőhöz ragaszkodás elvének képviselője. Ez ellentét folytonos küzdelemnek a kútfeje, a mely az élő nyelvben, abban t. i., a mely egy időben beszélt és írott nyelv is, soha sem ér véget, és annál a természeti törvénynél fogva, hogy a mozgó és változó mindig erőt vesz a mozdulatlanon, okozója a nyelv folytonos változásának anyag és alak tekintetében. Hogy ez a változás előnyére válik-e a nyelvnek vagy hátrányára, tökéletesíti-e vagy megrontja, vagy a mint mondani szokás fejlesztése-e vagy hanyatlása a nyelvnek, oly kérdés, a mely minden egyes élő nyelvre nézve koronként külön vizsgálendő. A felelet rá természetesen különböző lesz; hiszen maga a tökéletesülés fogalma a nyelvre való alkalmazásában sincs még határozottan megállapítva. Láttunk nyelveket annyira elváltozni, hogy merőben más nyelvekké váltak. Ki tudná meghatározni,

hogy ily merő átalakulás fejlődés vagy romlás útján jött-e létre? Evvel a kérdéssel azonban itt nem kell foglalkoznunk.

Czélunk itt csak arra rámutatni, hogy miután az élő nyelv anyaga és alakja folytonosan változó, igen természetes, hogy ha az ily nyelv rendszerét tanulmány tárgyává tesszük, szükségképpen rá fogunk jönni, hogy a nyelv anyaga, azaz, azok a hangcsoportok, a melyeket szóknak nevezünk, három irányban vannak változásnak alávetve; ugyanis egyszer változnak magok a csoportot alakító hangok, vagy úgy, hogy egy bizonyos hang helyébe más hang lép, vagy úgy, hogy a csoportban már meglevő hangokhoz oly hang csatlakozik, a mely azelőtt nem volt benne, vagy úgy, hogy a csoport hangjai közül valamelyik elvész, tehát hangváltoztatás, hangbetoldás vagy hangkilökés útján, annak a lehetősége se levén kizárva, hogy e változás módjainak ketteje, sőt mindhároma egyszerre és ismételve is történhetik. Másodszor az a változás áll elő, hogy a növekedő szükség, az eszmekör tágulása, az ismeretek szaporodása következtében új hangcsoportok alakulnak, a melyeket a nyelv vagy a már benne meglevő elemekből csupán új csoportosítás útján állít elé, vagy többé kevésbé átalakítva és saját hangrendszeréhez idomítva készen vesz át más nyelvből, holott másfelől egyes hangcsoportok még eddig teljesen ki nem derített okokból lassanként kivesznek a nyelvből; azaz, a mint ma mondjuk, a nyelv szókincse gyarapodik és apad. Harmadszor elváltozik az egyes hangcsoportok, a szók jelentése, vagy úgy, hogy a jelentés bővül, azaz azon egy szó mind többféle jelentést vesz fel; vagy úgy, hogy szűkül, az az, az oly szó, a mely többfelét jelenthetett, közmegegyezés következtében e jelentések egynehányát elveszti s utóbb tüzetesen csak is egy jelentést tart meg, vagy végre úgy, hogy a szó lassú átmenettel elveszti eredeti jelentését, és más, néha merőben különböző jelentést vesz fel. A nyelvanyag e három irányú elváltozása egyszerre és egymást kölcsönösen befolyásolva néha oly gyökeresen alakítja át a nyelvanyagot, hogy a felületes észlelő nem is bírja meglátni az elváltozott és ugyszólván feldolgozott állományon az eredeti őanyag mivoltát, és néha még a mélyre ható tudományos nyomozás se bírja már egész biztossággal kideríteni, hogy némely szóalak melyik ősalakból és minő átváltozás útján állott elé.

A nyelvanyagnak ez átalakulása mellett a nyelvvidom se ma-

radhatott érintetlen a mozgalomtól. E szóval: nyelvidom, jöjjünk itt mindenekelőtt tisztába.

A nyelvet gondolatok és érzelmek közlésére való eszköznek értelmeztük. Önkényt világos, hogy a közlés szükséges vagy kívánatos volta nem állhatott elő előbb, mint a hogy valami közölni való volt, a miből az látszik következni, hogy az ember előbb öntudatára jutott érzéseinek, előbb gondolkozott, s csak azután kezdett beszélni. Ez azonban nem úgy van. Csaknem egész bizonyossággal állíthatni, hogy gondolkozás és beszéd egyszerre és szoros kapcsolatban egymással keletkeztek. Igen messze vezetne el, ha e keletkezés miképjének a fejtegetésébe akarnék bocsátkozni, és az eredmény mégis csak nagyon is kétségbevonható hozzávetésekben és feltevésekben lelhetné kifejezését. Csak azt bizonyítja minden nyelv egyaránt, hogy minden hangcsoport vagy szó egy fogalomnak a kifejezője, és mindenkor az is volt, a minek nem mond ellent az a tapasztalat, hogy egy szó nem csak egy fogalmat fejez ki, és hogy idő folytán változhatott az a fogalom, a melynek egy bizonyos szó volt a kifejezője, úgy hogy ugyanazon egy szó különböző időkben különböző fogalmakat jelölhetett. Az tagadhatatlan tény, hogy minden nyelvben a szó és a fogalom oly elválaszthatatlan kapcsolatban vannak, hogy a kimondott szó azonnal mindenkiben, a ki hallja, ugyan azt az egy és határozott fogalmat kelti, a fogalom pedig tisztán csak úgy válik öntudatossá, ha szóba öltözik. A szóval ki nem fejezett, a meg nem nevezett fogalom, mint határozott valami nem is létezik. Annyira van egybeforrv a fogalom a szóval, hogy egyiket se bírjuk képzelni a másik nélkül.

A szó tehát magában és magára nem levén egyéb, mint a hanggá vált fogalom, a fogalom közlésére a szó tökélyesen elégséges is. Mihelyt azonban az elme a fogalmakat egymással kapcsolatba hozva e fogalmak csoportosításával gondolatokat kezd alkotni, azaz, észlelve azokat a viszonyokat, a melyek a fogalmak közt vagy már természetöknél fogva léteznek, vagy kapcsolatok által keletkeznek, a mely kapcsolatok vagy tapasztalva veszünk észre, vagy többé-kevésbbé szándékos működéssel magunk hozunk létre, a közlő beszéd e viszonyok jelölésére is törekszik, és e törekvésében különböző módokhoz folyamodik: lássuk ezeket rendre.

Az első és legtermészetesebb mód az egymáshoz viszonyban levő szók oly csoportosítása, hogy a viszony az elhelyezésben és a sorrendben jusson kifejezésre. A szók, mint olyanok, ez eljárásnál változatlanok maradnak, hanem úgy sorakoznak, hogy az egymáshoz szorosabb viszonyban állók helyileg is közelebb jutnak egymáshoz, a feltételező megelőzi a feltettet, a fontosság szerinti sorrend a körülményekhez képest vagy emelkedő lesz vagy leszálló, azaz, vagy a legkevésbé fontoson kezdve minden következő fontosabb lesz az előzőnél és a legfontosabb a végén fog következni, vagy megfordítva. Ez az egyszerű eljárás azonban a legtökélytelenebb is, jelezheti ugyan a viszony szorosabb vagy lazább voltát, de nem bírja szabatosan megjelölni a viszony minőségét, még kevésbé az árnyalatokat, a melyek lényegben hasonló viszonyokat megkülönböztetnek egymástól. Még is a beszélő nyelv megélhet ezzel az eljárással, lévén neki a hang emelésében vagy leeresztésében, súlylyal vagy súly nélkül való kiejtésében, a beszédet kísérő arcjátékban vagy taglejtésben, a szók gyorsabb vagy lassúbb tagolásában oly segédeszközei, a melyek az eljárás hiányait pótolhatják. De az írott nyelv ezekkel az eszközökkel nem rendelkezik. Ezért az írott nyelvben a csupa sorrend és elhelyezés nem bírja határozottan jelölni a viszonyokat, a leírt beszéd vagy épen érthetetlen lesz, vagy sok értelmű, a mi sokszor még rosszabb.

De a beszélő nyelv sem érhetné bé e kezdeties módjával a viszonyjelzésnek, hanem rá tért egy tökélyesebb jelzésre, a mely abból állott, hogy a jelölendő viszonyhoz képest magát a szó alakját módosította. Ez eljárás lehetővé tette, hogy a viszonyok jelzése az írott és a beszélt nyelvben ugyanaz és egyenlőn határozott és szabatos lehessen, mert a szóalak módosítását könnyű volt az írásban is feltüntetni, és miután természetes volt, hogy egyenlő viszonyoknak ugyanaz legyen a jelzése, a viszonyok jelzése szempontjából bizonyos alakmódosításai a szóknak megszilárdultak, és félreismerhetetlen jeleivé váltak bizonyos, meghatározott viszonyoknak. Ha azt kívánták, hogy ez a jelzés a kíváncsúnak és a szükségnek megfeleljen, két alapelvet kellett megállapítani, egyfelől azt, hogy egyenlő vagy egyenlőnek tekinthető viszonyok jelölésére tökélyesen egyenlő módon módosuljanak a különböző szóalakok, tehát különböző viszonyoknak különböző alakmódosítások is feleljenek meg; másfelől úgy magokat a szó-

alakokat mint a viszonyokat jelző módosításokat úgy kell idomítani, hogy minden szó alkalmas legyen minden oly alakmódosításra, a mely jele lehet mind azoknak a viszonyoknak a melyekbe a szó jöhet. Ez elvek alapján egy egész rendszere fejlődött az irányadó szabályoknak, a melyek a viszonyjelző alakmódosítások alkalmazására útastottak, a melyeket eleintén ösztönszerű hasonlítás és utánzás szokásokká tett, késöbben a nyelvtudomány a tényleges alakulásokból elvont, és megállapított.

A két eljárás, a rendezés és az alakmódosítás késöbben, a nyelvek tovább fejlődése folyamatában épen nem mutatkoztak összeférhetetleneknek, söt arra a meggyöződésre vezettek, hogy mind a kettö együtt alkalmazva még tökélyesebben vezet a kitűzött czélhoz, a viszonyok pontos és szabatos jelzéséhez. De mint mindenütt, a hol két tényező együtt működik akár egyenlő, akár ellenkező vagy eltérő irányban, úgy itt is megtörtént, hogy a két eljárás egymásra hatván kölcsönösen módosította egymást.

Tán az eddigiek után felesleges is mondanom, hogy az utöbbi fejtegetésben tárgyalt viszonyjelzés alig változtatott valamit a nyelv anyagán, a szókincsen, de lételt adott a nyelvalakoknak, és ezzel egyszersmind annak, a mit fentebb nyelvvidomnak neveztem.

Az élő nyelvben a nyelvvidom épen oly kevésbé változhatatlan mint a nyelvanyag; a nyelv fejlődése folyamában a viszonyjelzés egyfelöl azért változik, mivel a művelődés előhaladásával a tudás, az okoskodás és elmélkedés mind új eszméket ébreszt az elmében, a melyek kifejezésére mind több és változatosabb viszonyok jelzése válik szükségessé vagy legalább kívánatossá. Eleintén a nyelv e szükségnek úgy igyekszik megfelelni, hogy mind több és több alakot terem, utöbb azonban az az észrevétel, hogy a feltüntetendö viszonyok, ha különböznek is egymástól némi vonatkozásokban és árnyalati színezetökben, másfelöl mégis bizonyos rokonságokat is mutatnak és kivált elvont alapeszméikben sokszor félreismerhetetlen egyneműséget éreztetnek, arra vezet, hogy ugyanazon egy jelzést alkalmazzák az egynemű és csupán árnyalatokban eltérő viszonyok feltüntetésére, úgy hogy ugyanazon egy alak a rokon és egy alapeszmén nyugvó viszonyok egész sorozatának válik jelzőjévé, és tetemesen alá száll azoknak a vonatkozásoknak a száma, a melyek új alakot kívánnak. Ez a körülmény

gátat vet az alakok korlátlan elszaporodásának, és egyszersmind a valóban szükséges alakok idom és jelentés szerinti osztályozására vezet, a mely nem csak könnyíti az áttekintést és emléken tartást, hanem útmutatást ad az alkalmazásra is. A mikor aztán későbbben a viszonyjelzésben az alak mellett ismét a szórend is kezd szerepelni, azt kezdik észrevenni, hogy sok árnyalat és vonatkozás már a szórend által eléggé van jelezve, tehát nem kíván külön alakot is; a nyelv lassanként elejti az alakot és mindinkább beéri a szórenddel, a minek aztán természetes következménye, hogy a szórend folyton nyer fontosságban, és épen abban az arányban veszít szabadságban, mind szorosabb és szorosabb törvény és szabály korlátai közé szorulván. Alak és szórend így osztoznak a beszédben vagy nyelvben való szereplésekben. A viszonyjelző alakok vagy számosak és változatosak, a nyelv gazdag jelentős szóalakokban, vagy kevesen vannak, a nyelv szegény alakokban; az első esetben a szórendnek kevés fontossága van, és a szók elhelyezése nincs szoros szabályoknak alávetve; a szabatos érthetőség hátránya nélkül tetemes szabadsággal rakhatja a beszélő és író a szókat egymás mellé; e szabadság annyira mehet, hogy a szorosan együvé tartozó szókat tetszése szerint elszakaszthatja és meglehetősen távolságra vetheti egymástól, mivel alakjuk biztosan jelzi összetartozandóságukat. A második esetben a szórend felette fontos, szoros szabályok uralma alatt áll, és minden változtatása módosítja a kifejezendő eszmét; az alak csak másodrendű szerepet visz, és azért kevésbbé levén figyelem tárgya, elébb a beszédben, utóbb az írásban is kopni kezd, s vagy egészen elkopik, úgy hogy nyoma se marad, vagy csak akkora romja tartja fenn magát, a mely alig valamivel több a nyomnál, és a melyből akár hányszor ki se lehet venni, mi és milyen lehetett eredeti ép korában.

A nyelvtudomány az eddig fejtegetett változások valamennyijét vonja vizsgálódásai körébe, és e szerint két főszakra oszlik. Az egyik foglalkozik a nyelv anyagával, s ezt szónyomozásnak hívják, a második tárgyalja a nyelv idomát, s ez az ú. n. nyelvtan. Mind a két szak vagy általánosságban valamennyi nyelvre vagy legalább egész nyelvfajokra terjed ki, ez az összehasonlító nyelvtudomány, vagy pedig csupán egy nyelvre szorítkozik. Mondanom se kell, hogy az általános összehasonlító nyelvtudomány és a tüze-

tesen csak egy nyelvre vonatkozó nyelvtudomány közt határozott választvonal nincs, egymás támogatására vannak utalva, egymást nem nélkülözhetik. Azonban több szükségök van egymásra a szónyomozásnál, mint a nyelvtanban. Miért? A következőkből fog kiderülni.

Noha, a mint mondtam, a nyelv érzések és gondolatok közlésére való eszköz, és szintűgy szükségszerűnek látszik az a következtetés, hogy ugyanazon munka végrehajtására mindenütt ugyanazon egy eszköz vagy legalább is lényegében és idomában alig különböző eszköz alkalmazása lesz a legegyszerűbb és legalkalmasabb; mégis azt látjuk, hogy a nyelv tényleg nem csak nem azonos mindenütt, hanem hogy az emberiségnek arra az egy célra, az érzések és gondolatok közlésére egymástól lényegesen különböző nagy számú nyelvek szolgálnak. Elkezdve azon a különbözőzésen, a mely csak egyes hangok módosításában nyilatkozik, különben érintetlenül hagyva a nyelv egész anyagát és idomát, egészen addig, a mely még a legegyszerűbb alapelemek, az egyes hangok tekintetében is annyira különbözik, hogy azt lehetne hinni, az illető nyelveket beszélő embereknek hangadó szervei egészen különböző szerkezetűek és merőben másképp működnek, oly szám-talan foka van a nyelvek különböző voltának, hogy a pontos osztályozás csaknem lehetetlen. Ám, ha történelmi sorrendben végig tekintünk azokon a változásokon, a melyeken ugyanazon egy nyelv fejlődése folyamában átment, meglepetve fogunk arra az eredményre jutni, hogy aránylag nem is igen nagy idő lefolyása alatt egy nyelv annyira elváltozhatott, hogy a még mindig ugyanazt a nyelvet beszélő utódok nem csak meg nem értik őseik beszédét, hanem rá se ismernek, hogy az lényegében és idomában a saját élő nyelvök őse. Önkénytelenül veti fel magát itt egy nagyon fontos nyelvtudományi kérdés, annál fontosabb, mivel legközelebb vonatkozásban van azokra a gyakorlati nyelvtani kérdésekre, a melyek jelenleg oly sűrűen foglalkoztatják legkiválóbb nyelvészeinket. A kérdés ez: mily és mekkora változáson mehet át egy nyelv úgy, hogy még mindig azon nyelvnek maradjon, és hol kezdődnek azok a változások, a melyek a nyelvből egészen más nyelvet csinálnak?

A kérdés nem egyszerű, megoldása nem is könnyű, legkevésbé pedig hiszem, hogy azok a fejtegetések, a melyeket itt

inkább csak vázlatosan jeleznem lehet, mint tüzetesen és kimerítőleg tárgyalnom, meghozzák vagy bárcsak helyes irányban keresik a végleges megoldást. Mindazonáltal elmondom és megelégszem, ha legalább rá irányozom a nyelvtudománynyal foglalkozók figyelmét.

Lássuk elébb a nyelv anyagát.

A nyelv anyaga a szókincs, a szók pedig hangcsoportok, tehát hangokból alakulnak. A hang magában, itt természetesen mindig szerves hangot értve, nagyon sokféle lehet ahhoz képest, hogy létesítésénél melyik és hány hangszerv, mi módon és mekkora eréllyel működött közre. Itt mindjárt az a tapasztalati tény áll előnkbe, hogy egyetlen egy nyelv sincs, a mely az emberi hangszervekkel létesíthető valamennyi szerves hangot mind felhasználta volna szavai alkotására. Az egyik többet, a másik kevesebbet alkalmazott, egyik sem nagyon sokat, ha t. i. csak tisztán az egyszerű hangokat vesszük számba. Az egyik nyelv egyféle, a másik másféle hangok iránt viselkedik kiváló előszeretettel, és alkalmazza ennek következtében sűrűbben mint a másik. Némely nyelv egyes hangokat merőben nélkülöz, a melyek nélkül a másik nem tudna ellenni. Minden nyelvnek tehát megvan a maga saját hangkészlete, vagy is a mint tudományosan elnevezhetjük, hangrendszere, és már most kérdezzük, változhatik-e valamely nyelv hangrendszere, és ha igen, miben és mennyire?

A mennyire a rendelkezésünkre álló adatokból kivehetjük, a hangrendszer egyik legállandóbb és legkevésbé változó jelleme a nyelvnek. Ez nagyon természetes is. Az élő beszédben a hangszervek hozzá szoknak bizonyos hangok kiejtéséhez, és e hangok előidézésére szükséges mozgásokhoz úgy annyira, hogy csak is ezeket a megszokott és begyakorolt hangokat bírják könnyen és folyékonan kiejteni, minden idegen hang nehézséget szül a kiejtésben, a melyet egészen legyőzni nem is bír soha. A tapasztalás arról tanúskodik, hogy az idegen nyelvek megtanulásában legtöbb nehézséggel jár a helyes és sajátos kiejtés elsajátítása, és a bensülött füle még rá ismer az idegenre, a mikor ez azt hiszi, hogy már tökéletesen beszél a tanult nyelvet. Ebből önkényt következik, hogy a beszélő nyelv nem könnyen változtatja meg a megszokott hangrendszert; ezen belül megcserélheti és meg is cseréli az egyik hangot a másikkal, de soha se viszen bele a maga hang-

rendszerébe oly hangot, a mely eredetileg nem volt benne; ellenben megtörténhetik, hogy a rendszerben létező hangokból egyesek kivesznek, a mi úgy esik meg, ha egymástól nagyon kevésbé különböző két rokon hang a kiejtésben annyira összezsizsolódik, hogy a csekély különbség merőben elenyészik, és a kettőből egy lesz. Arra a következtetésre jutunk tehát, hogy a beszélő nyelv nem változtatja meg a maga megállapított hangrendszerét, annyira nem, hogy ha szókincese gyarapítása céljából idegen nyelvből veszen át szót, a szót alkotó hangokat a maga rendszeréhez idomítja, azaz a maga rendszerébe nem illő hangokat kicseréli, és így a szó hangzását elváltoztatván úgy alakítja át, mintha saját elemeiből alkotta volna.

Ha már a beszélő nyelv is oly szívésen ragaszkodik hangrendszere változatlan fentartásához, az írott nyelv még hajthatatlanabb lesz e tekintetben, már csak azért is, mivel megállapított betűsorában nem talál jegyet az idegen hang jelölésére. Makacsága e tekintetben annyira megy, hogy a fent jelzett esetben, a mikor a nyelv hangrendszeréből egy hang kivész, az írott nyelv fentartja a kivezett hangot jelölő betűt, és azt a saját tűneményt mutatja, hogy merőben különböző két jeggyel vagy betűvel ugyan azt az egy hangot jelöli.

Mint első következtetést tehát azt állithatjuk fel, hogy bármi változáson megy is át valamely nyelv, mindaddig azon nyelvnek marad, a meddig hangrendszere megmarad, ellenben a hangrendszer különböző volta két nyelvet különböző nyelveknek jellemez, ha más tekintetben nagyon hasonlítanak is egymáshoz.

A hangokból csoportosítás útján válnak a szók, az egyes fogalmak kifejezői. Sok a fogalom, még sokkal több az a különböző hangcsoport, a melyet aránylag nem sok hangból össze lehet állítani. Még sincs egyetlen egy nyelv is, a mely a maga saját hangrendszerében alkotható valamennyi hangcsoportot, mint szót, felvette volna mind a maga szókincesébe, vagy minden fogalom jelölésére külön önálló szót alakított volna. Az első tekintetben egyfelől korlátot vet az a körülmény, hogy az alakítható hangcsoportok nagy része már csak azért se lehet szó, mivel kiejtése alig vagy épen nem lehetséges; a könnyen kiejthetők közt ismét sok olyan van, a mely vagy kellemetlen hangzása vagy más valamely kipuhatolhatatlan ok miatt nem tudott helyet nyerni a nyelv szókin-

csében. Ellenben csaknem valamennyi nyelvnek erős hajlama van a hasonló vagy rokon fogalmak ugyanazon szóval való jelölésére. A mikor aztán a fejlődésnek egy bizonyos fokán a nyelv megalakotta a maga szókincsét, egy sajátos meddőség áll be. A nyelv nem bír többet egészen új szót alkotni, mert elvesztette azt a kezdeties együgyűséget és elfogulatlanságot, a melyek nélkülözhetetlen alapfeltételei az eredeti és új szóalak megteremtésére. Ha aztán idők folytán mégis beáll annak a szüksége, hogy egy eddig ismeretlen fogalom jelölésére szót találjon, s nem akad a meglevő szókincsben olyan szó, a mely akár értelemátvitel, akár alakmódosítás útján a célnak megfelelővé válhatnék, a nyelv úgy segít magán, hogy vagy meglevő szókból vagy szóelemekből szerkesztményt állít össze, vagy a fentebb jelzett hangátidomítással idegen szót vesz fel.

Már fentebb beszéltem arról, hogy mikép változhatik a nyelv szókincese, most azt a tapasztalati tényt állíthatom oda, hogy nincs a fejlődésben csak némileg előhaladott egyetlen egy nyelv is, a mely számos idegen szót ne vett volna fel a maga szókincesébe. Nagyon furcsa és különös tünetekkel találkozhatni e téren. Idegen szók befurakodnak a nyelvbe néha minden ok és szükség nélkül, sőt olykor kiszorítván örökből az ugyanazon fogalom jelölésére a nyelvben megvolt tősgyökeres szót. De bár mekkora legyen is az ily átvett idegen szók száma valamely nyelvben, ez nem vetközteti ki a nyelvet a maga sajátos jelleméből, nem teszi a nyelvet más nyelvvé, sőt a fent jellemzett hangáthasonítás útján az idegen szók elvesztvén épen idegenszerűségöket, néha annyira egyenműekké válnak benszülött társaikkal, hogy idegen származásuk kétséssé válhatik, és néha tán nem is volna kimutatható, ha véletlenül nem maradnak fenn biztos adatok beszármazásuk idejéről, okairól és körülményeiről, és olykor megtörténik, hogy ugyanazon egy szó azonos jelentéssel szerepelvén különböző két nyelvben, lehetetlen kideríteni, hogy melyiknek saját, melyiknek átvett szava.

A mondottakból vonom el azt a második következtetésemet, hogy a szókinces állagának változása nem módosítja a nyelv jellemét; egy nyelv mindig azon nyelvnek marad, ha egyebe érintetlen maradván szókincese merőben elváltozik is; ellenben csaknem azonos szókinces mellett lehet két nyelv különböző nyelv.

Forduljunk most a nyelv idomához.

Fentebb elmondám, hogy a nyelv idom abból az eljárásból fejlődik, a melyet a nyelv követ, a mikor a gondolat alakítására egybefoglalt fogalmak egymásra vonatkozását, egymáshoz való viszonyát a beszédben is jelezni kívánja. Megemlítém akkor, hogy alapjában két módja van e jelzésnek, egyik a fogalmat jelölő szó alakjának módosítása, a másik a szók elhelyezése bizonyos sorrendben. Kiegészítem most avval a megjegyzéssel, hogy az alak módosítását gyakran helyettesíti egy önálló szó odacsatolása a fogalmat jelölő szóhoz. Ez az eljárás sajátlag értelemátvitelen alapszik. Az a fogalom ugyanis, a melynek valamely szó eredetileg képviselője volt, különböző körülmények következtében gyengülhet, elhalványulhat, és bizonyos fokig, mint fogalom, elvesztheti önállóságát. Annál a szoros kapcsolatnál fogva, a mely a szót és a vele jelölt fogalmat elválaszthatatlanul egybeköti, igen természetes, hogy a mint a fogalom elveszti önállóságát, az őt jelölő szó is megszűnik önálló lenni, és valamint az önállóságát, tehát egyediségét vesztett fogalom, voltaképen már nem is fogalom, tehát nem is jöhet viszonyba más fogalommal, hanem legfőlebb csak egy más fogalom kiegészítésére, pótlására szolgálhat, lassanként átvállalja azt a szerepet, hogy más fogalom valamely viszonyát jelölheti; éppen úgy elveszti a jelölő szó is a maga egyediségét és csupán viszonyjelzővé válik. Mint ilyen nem eshetik többé oly alakváltozás alá, a mely viszonyt jelez. Megeshetik ugyan, hogy valamely szó és fogalom csak bizonyos esetekben cserél így szerepet, holott más esetekben megtartja önállóságát; ilyenkor azonban rendesen megkülönbözteti a nyelv az egy szó kétféle szereplését alakilag is.

Ám a beszéd nem csak egyes gondolatokat, hanem a gondolatoknak, eszméknek lánczolatos sorozatait is kénytelen közölni, és ilyenkor elkerülhetetlenül szükséges, hogy e gondolatok egymásra vonatkozását, egymástól függését, egymáshoz való viszonyát is jelezze. De minthogy a gondolatot rendszerint nem fejezi ki egyes szó, itt a viszonyjelzés sem eshetik meg alakmódosítással. A nyelv tehát itt is önálló szókkal jelzi a kapcsolatokat és vonatkozásokat. Hogy az itt alkalmazásba jövő viszonyjelző szöcskák voltak-e valaha fogalmat jelölő önálló szók, oly kérdés, a melyet itt minden hátrány nélkül mellőzhetünk. Csak annyi legyen még itt

említve, hogy azok az eredetileg önálló szók, a melyek csupa viszonyjelzőkké gyengültek, rendesen alakilag is megkoptak, megcsonkultak, néha annyira, hogy már nem is szók többé, hanem csak jelző szótagok, a melyek a viszony jelzésére más szókhoz tapadnak.

Épen úgy, mint a hogy szó és fogalom elválaszthatatlanok egymástól, a fogalmakat gondolatokká egybefűző szellemi működés is, abban a módban és eljárásban, a melylyel a nyelv a szók kapcsolatainak és egymáshoz való viszonyainak a jelzését eszközli és a kifejezett gondolatokat egymáshoz fűzi és csatolja, nem csak szabatos kifejezést nyer, hanem szabályozó mintaidomot is. Ha a beszéd egy bizonyos viszonyt egy bizonyos módon jelez, ez a jelzés a megfelelő viszonyával épen oly elválaszthatatlanul forr össze mint a szó a megfelelő fogalmával. Világos, hogy miután a fogalmak közt létezhető és képzelhető vonatkozások gondolkozás közben sokszor ismétlődnek, az elme csaknem önkénytelenül tesz rajtok egybevető észleleteket, és könnyen rá jő, hogy egyfelől ezek a viszonyok nem is lehetnek nagyon sokfélék, másfelől a különféle nék látszók közt is sok van olyan, a mely a vele jelzett elvont vonatkozás tekintetében tökélyesen azonos. Ez rá vezet a viszonyok és vonatkozások osztályozására elvont, tiszta jelentőségek szerint, a melynek eredménye az, hogy aztán egy-egy viszonyjelzés már nemcsak egy viszonyt, hanem az egynemű viszonyoknak ugyszólván egy egész osztályát vagy fáját jelzi. Ez által lehetségessé válik, hogy a viszonyjelzés beérje aránylag kevés móddal és időmmal. Hogy aztán melyik nyelv miféle felfogás szerint osztályozza a viszonyokat, melyik módját a jelzésnek alkalmazza kiválsóan, hány idomot tart szükségesnek valamennyi lehető vonatkozás kifejezésére, mely esetekben látja feleslegesnek a viszony tüzetes jelzését, az egymáshoz viszonyban álló szók közül melyiken jelzi a viszonyt, csak egyikén-é vagy valamennyin, mily arányban osztoznak a jelzésben az alakmódosítás és a szórend: ezek a körülmények adják meg a nyelvnek az ő sajátos és különleges jellemét úgy lényegére mint idomára nézve. A beszélő nyelv szokásában a kínálkozó hasonlatosságok ösztönszerű felismerése és következtető alkalmazása az elsorolt körülmények tekintetében észrevétlenül létesíti azokat a megállapodásokat, a melyek utóbb szabályokká és törvényekké fejlődnek. A gondolkodó

elme, a mint a viszonyt mint létezőt érezni kezdi, keresi azt a jelzést, a mely homályos sejtését tiszta felfogássá érleli, úgy hogy viszony és jelzés egyszerre létesülnek, és minthogy a jelzés ad idomot, tehát tényleges lételt a viszonynak, az elme az idomba helyezi át a viszony lényegét, ez idom nélkül nem bírja felfogni, utóbb még alkotni sem, és a nyelvvidom lassanként épen akkora vagy még nagyobb mértékben válik a gondolkodás vezérévé és szabályozójává, mint a mekkorában kifejezője és közlője. Minden sajátosság és különösség, a mely a nyelvvidomban fejlődik és jut érvényre, visszahat a gondolkodásra és tökélyes képmását idézi elé az észjárásban és eszmeűzésben. Az ember nem csak gondolkozva beszél, hanem beszélve gondolkodik is, sőt nem is bír beszéd nélkül gondolkodni, és innen van az, hogy a gondolkodás önkénytelenül és szükségképen a beszéd alakjára idomúl annyira, hogy a mit az ember beszédben nem tud kifejezni, azt nem is bírja tisztán és határozottan elgondolni. A gondolkodásnak és beszédnek e szükségszerű egyezése és egybeforrása alapja annak az állandóságnak, a mely a nyelv szervezetében és jellemében, lényegében és szellemében érvényesíti szabályozó és fentartó befolyását. Ez az az állandóság, a mely a csak beszélt nyelvben ösztönszerű szokásban nyilvánul, és biztos vezérévé lesz a beszélőnek nem csak gondolatai kifejezésébe, hanem a gondolatok létesítésében és felfogásában is. A ki egy bizonyos nyelven beszél, azon a nyelven gondolkodik is, és ez kizárja a lehetőségét annak, hogy olyat gondoljon, a mit azon a nyelven nem lehet kifejezni, valamint annak is, hogy azon a nyelven ne bírassa kifejezni azt, a mit gondolt: de más, még pedig reánk nézve sokkal fontosabb, következménye is van ennek a körülménynek; minthogy t. i. a gondolat már keletkezésekor is a nyelv megszokott és állandósított idomai szerint jött létre, lehetetlen, hogy beszédbeli kifejezése bármi tekintetben ne feleljen meg tökélyesen a nyelvbeli idomok rendszerének, vagy is, a mint mondani szoktuk, ne legyen idomában helyes, értelmében szabatos. Ezt fejezi ki Horatius, a mikor azt az elvet állítja fel, hogy a szokás szabja meg a beszéd törvényét és rendszerét, és bírálja meg a beszéd helyes voltát. Ez a megszokás a szó szoros értelmében második természetté válik, mint ilyen valóban ösztönt létesít, a mely követi a helyest, a nélkül hogy eljárását megokolni tudná, érzi a

helytelent mint a szokással ellenkezőt, de csak is mint ilyet. Ma ezt az ösztönt nyelvérzéknek nevezik és sokszor hivatkoznak reá. Méltán nagy fontosságot tulajdonítanak neki; csakhogy a körülmények szerint néha nagyon bajos annak a megbírálása, hogy az, a mit egyik-másik nyelvérzéknek mutat be, az-é vagy pedig egyéb valami, a mire e nevet csak rá fogták.

Mellesleg megjegyzem itt, hogy evvel a kifejezéssel: anyanyelv, azt a nyelvet jelöljük, a melyen valaki gondolkodik. Rendesen és átlagosan minden embernek csak egy lehet az anyanyelve. Megtanulhat ugyan más nyelvet is, és viheti addig az idegen nyelv ismeretét, hogy nem csak alaposan érti, hanem meg lehetős folyékonyssággal beszél is, de gondolkodni rajta alig ha fog neki sikerülni, hanem ha annak az árán, hogy eredeti anyanyelvén gondolkodni elfelejt és a szó teljes értelmében anyanyelvet cserél. Hogy akadhat kivételesen oly ember is, a ki felváltva hol egyik, hol másik nyelven bir gondolkodni, meg lehet, de mindig csodával határos tünemény lesz, és csak rendkívül ritkán eléálló kiváló lángelméknél lesz lehetséges.

A nyelvérzék tehát nem alapul egyeben, mint úgy szólván vérré és természetté vált szokáson.

A mikor az ember idegen nyelvet tanul meg, természetesen megismerkedik nem csak az új nyelv anyagával, hanem az idomával is, tehát szellemével és gondolkodása észjárásával is. Az új nyelv eszmekörében megismerkedik reá nézve addig ismeretlen eszmékkel és gondolatokkal, a melyek teljes és alapos meg- és átértése rá nézve nem csak kíváncsi, hanem szükséges is. Legtermészetesebb mód erre a lefordítás saját anyanyelvére, a mi nem eshetik meg másképp, mint az idegen gondolatok és eszmemenetek átídomításával a maga saját megszokott gondolkodásának rendszere és követelményei szerint. Ez vagy sikerül vagy sem. Nem bocsátkozom azoknak a feltételeknek a kutatásába, a melyektől a sikerülés vagy nem sikerülés függ, de annyi bizonyos, hogy a sikerülés esetében akaratlanul is beáll a két nyelv összehasonlítása, és mentől figyelmesebb és pontosabb lesz ez összehasonlítás, annál világosabban és élesebben fogja kitüntetni azokat a sajátságokat és különösségeket, a melyekben a két nyelv egymástól különbözik. Szembeötlő, hogy valamely nyelv sajátságát és különösségét nem is lehet más úton kipuhatolni, mint idegen nyelvekkel való össze-

hasonlítás útján. A nem sikerülés esete éppen semmire se vezet, csupán csak annak a megismerésére, hogy az illető még nem érti eléggé az idegen nyelvet; de éppen azért veszélyes, mivel könnyen szülhet félreértést. Annyi azonban bizonyos, hogy az idegen nyelv tanulása két irányban hat a beszélő nyelvre; hozhat neki új szókat és hozhat neki új gondolatokat és eszméket. Addig, a míg ez új gondolatok elsajátítása könnyű, azaz, átidomításuk az anyanyelv észjárása szerint fáradság és erőlködés nélkül sikerül, az új szók és új eszmék nem fognak változtatni a nyelv jellemén; szókincse gazdagodni fog, eszmeköre tágulni, de a nyelv annak marad, a mi volt, nem válik belőle új, önálló más nyelv.

Merülnek fel azonban az idegen nyelvben oly új eszmék is, a melyeket az anyanyelv nem könnyen sőt némely esetben éppen nem bír a maga sajátságára átidomítani. Ez kiváltképen két esetben fordul elő, soha összerű gondolatok, hanem mindig csak elvont eszmék áttételekor. Az egyik eset az, a mikor az egyik nyelv egy elvont eszme kifejezésére oly átképzéseket és értelemátvitelleket használ, a melyek a másiknak a felfogásával vagy ellenkezőnek vagy legalább össze nem férnek. Ez esetben egy sajátságos fogalomzavar áll be. Az ember megeléjti arról, hogy csak a nyelv segítségével tud gondolkodni, és azt hitetvén el magával, hogy a gondolatot, az eszmét merőben elvonni, azaz nyelv meze nélkül is lehet képzelni, abban a hiszemben, hogy ő ezt a merőben elvont gondolatot a maga anyanyelvén juttatja kifejezésre, nem veszi észre, hogy voltaképen és valóban nem elvontan, hanem idegen nyelven gondolkodott, és a midőn ezt kívánja anyanyelve szavaival és idomaival kifejezni, erőszakot teszen anyanyelvén, kivetkőzteti sajátságából, és megszegi azt a szokást, a melyen saját nyelvérzéke alapszik. Ettől a pillanattól nyelvérzéke meg van veszítve, és nem szolgálhat többé biztos vezérül. Elveszti a mértéket, a melylyel meg tudta határozni meddig terjedhet a szabadság a helyesség megcsorbulása nélkül és oly újítást visz bele a nyelvbe, a mely a nyelvet nem fejleszt, hanem rontja, mivel a természetével meg nem egyező idomba kényszeríti. Ez az öntudatlan és jóhiszemű nyelvrontás.

A másik eset az, a mikor az idegen nyelven kifejezett gondolat éppen avval teszi meglepő és tetszetős hatását, hogy annak a nyelvnek egy különös sajátságánál fogva a fogalmaknak egy

váratlan csoportosítása, egy vagy több merész és elmés értelem-átvitel, egy élczes fordulat vagy ötlet szójátékba öltöztetése s több efféle oly idomba öntötte, a melyet más nyelven utánozni nem lehet. Ilyenkor megesik, hogy valaki beleszeret ez idomba, és abba a tévedésbe esik, hogy megmenti az átfordításnál az idegen szólam eredetiségét, ha saját anyanyelve jellemét figyelmen kívül hagyva erőszakosan beleszorítja az idegen idom Procrustes-ágyába. Ez eljárásra kiváltképen két okból szoktak különben nagyon értelmes és tudós férfiak is vetemedni, akkor t. i. a mikor a lefordítandó eszmék valami oly kiválóan fontos vagy éppen vallásos szent tekintélyvel felruházott nyilatkozatban fordulnak elé, hogy legkisebb alaki módosítása is úgy tűnnék fel, mint egy nevezetes közérdek vagy egy vallásos szent hit megvesztegetése, és akkor, a mikor egy nagy tekintélytől származó tudományos tétel, vagy egy híres költő köztetszést aratott költeményének u. n. műfordítása forog kérdésben. Ilyenkor a nyelvrontás szándékosan és öntudatosan történik, még pedig avval a követeléssel, hogy ez az eljárás nem csak szükséges, hanem szabad is, és nem esik vele kár a nyelvben.

Az a rendszeres eljárás, a melyet valamely nyelv követ arra a czélra, hogy a gondolatokká egybefűzött fogalmakat jelölő szökon jelezze azokat a viszonyokat és kapcsolatokat, a melyekbe e fogalmak a gondolat alakítása végett lépnek, megfelel a gondolkodás rendszerének, és egy bizonyos észszerű és következetes törvény alatt áll, a melynek érvényéből egyes ritka kivételek már csak azért sem vonhatnak le semmit, mivel alapos utánjárás csaknem mindig ki bírja deríteni, hogy a kivételek csak látszólagosak. E törvény czikkelyei az u. n. nyelvtani szabályok, a melyeket a romlatlan nyelvérzékére támaszkodó beszélő nyelv ösztönszerűleg követ, a nyelvtudomány a kész nyelv anyagának és idomának tényleges állapotából elvonni és szabatosan kifejezve öntudatossá tenni igyekszik. A nyelvtani szabályok összege alkotja a nyelvtant, és már most ismét felvetjük azt a kérdést, hogy valamely nyelv nyelvtana változhatik-e, és ha változhatik, mekkora lehet benne a változás a nélkül, hogy megszűnjék azon nyelv lenni.

Az eddigi fejtegetések után könnyű lesz a kérdésre megfelelni. A nyelvtan nem levén egyéb mint a gondolkodás követelte nyelvvidom szabályozója, a gondolkodás pedig a beszédttől elvá-

laszthatatlan lévén, önkényt következik, hogy a nyelvtan változásának feltétele a gondolkodás rendszerének megváltozása, a mi pedig az egész nyelvvidom lényeges átalakulása nélkül lehetetlen. Lényeges megváltozása a nyelvtannak tehát egyértelmű a nyelv más nyelvvé válásával. Az élő nyelvben ily változás, addig, a míg a beszélő nép önálló és életrevaló, nem történhetik; ha kezdődik, ez már biztos jele a nép erős hanyatlásának az élet nyilvánulásainak minden terén, a nemzeti művelődés minden ágában; a mikor bevégeződik, a nemzet már megszűnt létezni.

Ha a beszélt élő nyelvben a nyelvtani idomok egy vagy más tekintetben módosulnak, az ily módosulások nem terjedhetnek egyébre, mint igen széles és terjedelmes idomok és jelzések egyszerűsítésére, tehát, úgy szólván, csupán a jelzésre használt anyagra; a jelzés lényegének változatlanoknak kell maradnia. Nem lehetetlen ugyan, hogy egyes jelzések az élő beszédben erősen elkopnak, de ekkor kezdődik az irott nyelv fentartó szerepe. Bekövetkezhetik aztán az a semmi esetre sem örömdetes esemény, hogy a beszélő nyelv népies köznyelvvé aljasul, a mely csaknem mint egészen más nyelv szemben áll a tisztaságát és épségét megőrzött irott, vagy, ha úgy tetszik, irodalmi nyelvvel; ezt a sajnos viszonyt azonban lassanként kijavítja az előhaladó művelődés, és az iskola újra megtanítja az elvadult népet romlatlan és eredeti anyanyelvére.

* * *

Áttérek most tűzetes feladatomra, a magyar nyelvtan tárgyalására. E feladatnak két ága van: Az egyik a nyelvtani nyelvvidom tényleges állapotának ismertetése, és ez állapotból a nyelvtani szabályok elvonása. A második e szabályok értelmezése, megokolása és történelmi fejlődésök kinyomozása. Mind e fejtegetésekben azt az elvet fogom követni, hogy idegen rokon vagy nem rokon nyelvhez csak akkor fogok folyamodni, ha a magyar nyelvben magában nem fogom megjelölhetni a kielégítő megjelölést.

A nyelvtan tárgyalásában szokássá vált elkülöníteni az alakot a szófűzéstől. Ez helytelen eljárás. A nyelvtani alakok oly szorosan függenek a szófűzéstől, hogy nem is lehet megérteni jelentéseket, ha figyelmen kívül hagyjuk az elhelyezkedéseket a beszédben. Ezért itt együtt fogom tárgyalni, kimutatván mindig,

hogy mikép követeli az egyik a másikat, mi módon támogatják és egészítik ki egymást.

Minthogy a hangtan kiegészítő része a nyelvtannak, főleg az alaktannak; előadásaimban itt előadtam nézeteimet a magyar nyelv hangrendszere mivoltáról is. Mint általában, úgy e részben is, kiindulól szolgált irodalmi és mivelt társadalmi nyelvünk jelenlegi, tényleges állapota. Ez azonban annyira megállapodott és egységes, hogy fölöslegesnek látom kinyomatását. A mi nézeteimben a tudomány jelenlegi tekintélyes képviselői nézeteitől eltér, csupán arra vonatkozik, hogy én annak, a mit az élő nyelv öntudatosan elvetett, és tényleg nem használ többé, csupán a nyelv történelmében ismerem el jogos helyét és szereplését; az élő nyelv nyelvtanában az én nézetem szerint nincs helye.

Tárgyalásomban beszélt és írott nyelv közt nem teszek különbséget; mivelt és kifejlett nyelvben ily különbség nem is lehet. Ha *betű* és *hang*, *fogalom* és *szó* mint azonos jelentésű kifejezések szerepelnek, rövidség okáért esik meg.

NYELVTAN.

1. §. A magyar nyelv, mint minden más nyelv is, gondolatok és érzelmek közlésére való eszköz. Közlünk pedig valamit valakivel, mivel egy felől azt tesszük fel, hogy nem tudja, másfelől akár az ő érdeke, akár a mi érdekünk, akár a közös érdek megkívánja, hogy tudja.

A legegyszerűbb közlés az, a melylyel valakit értesíteni kívánunk, hogy *valami van* vagy *valami történik*. Az ezt közlő beszéd egy vagy több szóból fog állhatni, de szükségképen olyannak kell lennie, hogy a kívánt közlést tökélyesen eszközölje, azaz, hogy úgy fejezze ki a közölni valót, hogy a hallgató egészen és nem is másképp értse és fogja fel, a mint a közlő megértetni és tudatni akarta. Minthogy az ily egyszerű közlést rendszeren félbeszakítás nélkül egyszerre szokás kimondani, a közleményt magát *mondatnak* nevezzük.

A mondat önálló egyén a beszédben, és minden beszéd, bár mi legyen is a tárgya, mondatokból áll. Az egyes szó rendszeren csak egy fogalmat jelöl, és mivel minden gondolat vagy érzelem fogalmak egybekapcsolása, a mondat is szók kapcsolása lesz. A szó tehát, mint fogalom jelölője, maga is egyén, a melynek megvan az ő önállósága; de a beszédben a szó nem szerepel mint egyén, hanem csak mint alkatrésze a mondatnak. Úgy lehet ezt kifejezni: A beszédet alkotó egyének a mondatok, a mondat-egyént a szók mint alsóbb rendű egyének alkotják.

Ha tehát valamely nyelv nyelvtanát vesszük vizsgálát alá, a mondatból kell kiindulnunk; de hogy a mondat alakulását megérthessük, le kell szállanunk a mondatot alkotó alsóbb rendű egyének, a szók vizsgálatához.

2. §. A mondatban szereplő szóban a nyelvtudomány három alkatelemet különböztet meg:

a) a *gyök*-öt; ez egy hangcsoport, a mely rendszeren önállóan nem jelöl határozott fogalmat, de mégis annyira jelentős, hogy rajta alapszik valamennyi jelentése mind azoknak a szónak, a melyeknek alapelemét teszi. A szóalkotás és hangrendszer törvényei a gyök hangjait sokféleképpen változtathatják, úgy hogy néha a kész szóban alig vagy már épen nem lehet megtalálni az eredeti gyököt. A gyök többnyire egy szótagból áll, és a magyar nyelvben alig ha lesz két vagy több szótagból álló gyök kimutatható; ellenben van a nyelvben számtalan egytagú szó, a mely már nem tiszta gyök, és néha a gyök vagy már eredetileg is csupán egyetlen hangból áll, vagy csonkulás által apadtott egyetlen hangra. Mind e körülmények nagyon nehezítik sokszor a szó eredeti gyökének megtalálását, és e nehézségen vajmi keveset segít a rokon nyelvek összehasonlítása, mert hiszen az az eredeti gyök, ha eleintén azonos volt is a két nyelvben, de egyikben se maradt meg változatlan eredeti mivoltában. Még az is megesik, hogy merőben különböző gyökökből, merőben különböző átalakulás útján, a véletlen játéka következtében azonos szóalakok fejlődnek. pl. *fal* (= murus) és *fal* (= voro) aligha azonos gyökből és egyenlő módon alakultak, és mégis tökéletesen azonos szóidomok. Másfelől az is megesik, hogy azon egy gyök oly különböző alakoknak ad lételt, hogy alig lehet a szókon megismerni azonos ősforrásukat, pl. *kavar*, *vakar*, *kapar*, *kuporgat*, *kever* mind egy gyök származékai.

3. §. b) A gyökből rendszeren toldásokkal, áthasonításokkal, áttételekkel, megnyújtásokkal és összevonásokkal válik a *tő* vagy *törzs*; ez már önálló szó és jelöl egy fogalmat. Rendszeren egy szótag járul a gyökhez, a mikor törzs vagy *tő* lesz belőle, ritkán kettő vagy több. Ezeket a toldásokat *képző* névvel jelöljük, és aztán így mondjuk: a gyök képző hozzájárulása által válik tövé, azaz szóvá.

A képzők eredetileg önálló jelentésű gyökök, a melyek magok is önálló szók elemei lehetnek, sőt számos esetben mint olyanok szerepelnek is. A mikor mint képzők lépnek fel, a gyök jelentését a magok jelentésével kiegészítik önálló fogalommal. A gyök és a képző csaknem egyrangú alkatelemei a törzsnek. Általában véve úgy szoktuk tekinteni a gyököt, mint a szó jelentésének

alapját, a képzőt mint a gyökben rejlő fogalomalap módosítóját; azonban a figyelmes észlelő könnyen rá jő, hogy a fogalom szabatos meghatározásában a legtöbb esetben fontosabb a módosítás mint az alap. Vegyük pl. e gyököt *ér*, és alakítsuk belőle különböző képzőkkel e szokat; *ért*, *érint*, *érez*, *érv*; azonnal látjuk, hogy e négy fogalom mindenike önállóságának sokkal nagyobb részét köszöni képzőjének, mint gyökének. Ez a körülmény arra jogosít, hogy a szótörzs alakulását úgy tekintsük, mint két gyök oly szoros egyesülését egy egységgé, a melyben az alkatrészek nem csak önálló voltukat veszítik el, hanem jelentésöknek is tetemes részét feladják, annyira, hogy a két gyök egyesüléséből keletkezett szótó jelentése egy egészen új fogalom, a melyben csak homályos, elmosódott, sőt néha alig vagy épen nem érezhető nyoma maradt a két gyökben rejlett külön fogalomalapoknak. Nézzük csak a fentebbi példát: *ér* = pertinet, porrigitur, patet; *ért* = intelligit, *érint* = tangit, *érez* = sentit, *érv* = argumentum, s ha ki is tudjuk mutatni azt az alapvonatkozást, a melyet az *ér* gyök belevitt a felhozott törzsök valamennyijébe, mégis annyira elgyengültnek találjuk, hogy a képző csaknem előli, főleg ha a felhozott tők elvont jelentéseit vesszük szemügyre. A gyöknek egyesülése a képzővel tehát valóságos szerkesztményt állít elé, a melynek épen az a főismertetője, hogy a szerkesztmény egyebet jelent, mint a mit alkatelemei külön jelentettek.

4. §. A mikor a gyök a képzővel szótóvé forr össze, a nyelv hangrendszere érvényre juttatja rajtok a maga törvényeit. Hangzónzás, hangáthasonítás befolyása alatt elváltoznak a két alkat-elem hangzói és mássalhangzói, sőt a két elem egybeforrása közben egyes hangok el is hullanak. E szókban: *ok-talan*, *esz-telen*, *dag-ály*, *veszély*, *halom* és *elem* páronként jelennek meg a képzők; ugyanaz a képző t. i. egyszer mint alhangú, máskor mint fenhangú lép fel, hogy al- és fenhangú gyökökkel egyaránt nőhessen össze: *szám-ból* lesz *szán-t*, mivel a hangrendszer *t* előtt alhangú hangzó után nem tűr *m* hangot s hasonló okból változik *ak-gat* ezzé *ag-gat*; *rem eg* átalakul ezzé *ren-g*, *töm-ek* ezzé *tönk*; *tov-ul* ezzé *túl* stb. Néha a gyök és a képző egybekapcsolására szolgál egy közbe szúrt hang, így *az-d-ig* = *addig*; *mely-d-ig* = *meddig* s több efféle. Épen azért oly kényes feladat néha a kész szótörzsből a gyököt kiválasztani. A fent fölvetett *ér*, a mely mint önálló szó is szerepel, még pedig

nagyon különböző jelentésekkel, önkénytelenül ébreszt kétkedést arra nézve, ha vajjon igazán csupa gyök-é vagy pedig törzs, a melyben már egy gyök és egy képző egybeolvadtak, és ha mint nagyon valószínűt az utóbbit teszszük fel, mi volt benne az eredeti gyök, mi a képző; vajjon az az *ér*, a mely = vena, és az az *ér*, a mely = pertinet, ugyanazon gyökből és képzőből alakultak-é, és ha igen, miért oly különböző a jelentések, ha pedig nem, mikép tudott különböző két gyök különböző két képzővel ily azonos törzsidommá egybeforrni?

E kérdés megoldásával azonban nem kell itt foglalkoznunk. Nézetem szerint az, a mit elvont gyöknek szoktak nevezni, nagyon kérdéses valami. Létezésének elismerése végkövetkezményében szükségképen oda vezetne, hogy minden egyes hangnak állandó jelentést tulajdonítsunk. Annyi tény, hogy van számos önálló szó, a mely csak egy szótagból, sőt a mely egyetlen hangból áll. Ebből azt következtetem, hogy az, a mit rendesen gyöknek neveznek, tulajdonképen valóságos szó, a mely önálló fogalmat jelöl és épen azért uralkodik a maga jelentésével azokban a szerkesztményekben, a melyeket az u. n. képzőkkel alkot, mivel ez utóbbiak, legalább a nyelv jelen állapotában, önálló voltukat merőben elvesztették.

A szóalakítás megengedi, hogy a már gyökből és képzőből egybeforrt törzshöz ismét csatlakozhassék képző, a mely ismét módosítja a szó jelentését, vagy hogy nem ritka tünetény az oly szó, a melyben egy gyökhez három, négy, sőt több képző is csatlakozott; pl. *ér-ez-ék-etlen-ség* = *érzéketlenség*, négy képzővel van alkotva, *ártalmatlanítás* öttel; ellenben lehet oly szó is, a melyben nem birjuk kimutatni még nyomát is valami képzőfélenek.

5. §. A mondatba foglalt szókön a nyelv jelezni kívánja azokat a viszonyokat, a melyek a velők jelölt fogalmakat egybekapcsolják. A magyar nyelv e jelzést *ragok*-kal eszközli, a melyek az illető szók végéhez tapadnak. Eredetileg ezek a ragok is önálló szók voltak és némelyik még maig is az; sőt vannak viszonyjelzők is, a melyek nem is váltak ragokká, nem is tapadnak más szóhoz.

Rendesen azt állítják, hogy a képző és a rag között az a különbség, hogy a képző a szó jelentését módosítja és mintegy más szót csinál belőle; a rag ellenben nem érinti a szó jelentését, csupán viszonyt jelez; módosítja ugyan a szó alakját, de nem

csinál belőle más szót. E megkülönböztetés alig fogja kiállani a beható bírálatot. Vannak ugyanis oly viszonyok, a melyekbe nem léphet a fogalom módosulás nélkül, és ilyenkor az ily viszonyt jelző rag iránt mindig kérdés fog keletkezni, ha vajjon ragnak vagy képzőnek kell-e a kérdéses toldalékot tekinteni; sőt azt is fogjuk látni, hogy ugyanaz a toldalék ugyanazzal a jelentéssel hol mint rag, hol mint képző szerepel. Így pl. e szóban *talál-om*, az *om* kétségtelen rag; de e szólamban: csak úgy *találom-ra* mondom, már képző szerepiben látjuk; a *mi-ként*-ben, a *ként* rag, de mihelyt valaminek a *miként-jét* vizsgálom, a *miként* egy fogalom kifejezőjévé egybeforrt szóalak, a melyben a *ként* már nem rag, hanem képző.

Biztosabb megkülönböztetést tehetünk tán így: a képzővel alakított szóhoz járulhat képző is és viszonyt jelző rag is; a ragozott szóhoz nem tapadhat se képző, se rag. A rag okvetetlenül végzi a szót, maga után több toldalékot nem tűr. Mihelyt még járul hozzá toldalék, megszűnik rag lenni és képzővé válik.

Mennyire általános e szabály, tűr-e kivételt és mily esetekben, azt a ragozás tárgyalásában a maga helyén tüzetesen fogjuk tárgyalni.

6. §. A mi feladatunk köre itt kizárja a gyökök és képzők kimerítő tárgyalását. Mi a mondatunkban a kész szókat tekintjük alapelemeknek.

A mint a mondatot fentebb értelmeztük, a mondat mindig azt fejezi ki, hogy valami van, vagy valami történik.

Annak a kifejezésére, hogy valami van, igen sok esetben elég azt a valamit megnevezni. Ha jelenlétünkben azt mondja valaki: «madár», azonnal értjük, hogy valahol van madár és a beszélő azt kívánja velünk közölni; éppen úgy értjük, ha azt mondja «hideg», hogy valamin megvan az a tulajdonság, a melyet e szóval jelölni szokás. Már azokat a szókat, a melyek valamit megneveznek, a nyelvtan «*névszók*»-nak mondja, és az előadot-takból láthatni, hogy a magyar nyelvben egy névszó magára szerepelhet mint mondat.

Figyelmeztetnem kell itt, hogy határozottan kizárom itt azokat a felkiáltásokat, a melyek nem annyira azt jelzik, a mi van, mint inkább azt a benyomást, a melyet az a létező valami tesz a felkiáltóra; éppen úgy kizárom a tüzetes kérdésre adott fele-

letet, a hol a kimondott névszót a megelőzőtt kérdés egészíti ki mondattá. Ily esetekben más nyelv is élhet egyetlen névszóval; de a hol egyenesen egyszerű közlés a cél, ott a nyugati nyelvek nem érhetik be egyetlen névszóval, a magyar nyelv be.

Van tehát lehetőség rá, hogy a magyar mondat egyetlen névszóból álljon.

8. §. Annak a jelölésére, hogy valami történik, névszó nem szolgálhat, más fajú szókat használ erre a nyelv és e szókat *ige* elnevezése alá foglalja.

Az ige tehát oly szó, a mely jelenti, hogy valami történik, minthogy pedig annak a kijelentése, hogy valami történik, mondat, önkényt következők, hogy egyetlen ige magára mint mondat szerepelhet. Ilyen mondatok: *esik, dörög, villámlik* s több efféle.

Azonban azok az esetek, a melyekben a mondat, azaz annak a közlése, hogy valami van vagy valami történik, egyetlen névszóból vagy egyetlen igéből állhat, nagyon ritkák. Ritkán elégedhetünk meg ugyanis annak a közlésével, hogy valami van, mert ez nagyon határozatlan közlés volna. A névszó ugyanis megmondja, hogy mi van, de hogy ez a megnevezett valami milyen, hol van, egyedül van-e ott, vagy van ott egyéb is, az a mi esetleg vele van, egynemű-e vele vagy sem, ottlétének van-e valami oly hatása, a mely minket érdekel, a maga helyén van-e, vagy szókatlan helyen stb. stb., mind oly körülmények, a melyekről a pusztá megnevezés nem mond semmit. Hasonlóképen határozatlan annak az egyszerű közlése, hogy valami történik; nem tudunk meg belőle semmit arra nézve, hogy hol történik, mikor történik, mivel vagy min történik, van-e oka vagy nincs, van-e következménye vagy nincs, érdekel-e minket vagy sem stb. stb., pedig a közlemény csak úgy lesz tökéletes, azaz csak úgy fog a hallgatóban tiszta képet létre hozni arról, a mit vele közölni akart, ha az előszámlált körülmények valamennyijére nézve megadja legalább a legszükségesebb felvilágosításokat. Látni való, hogy ennek következtében a mondatok többnyire, sőt mondhatni rendszeren nem csak egy szóból állanak.

8. §. Azonban a szóknak a mondatban nem egyenlő a szerepe. Lássuk rendre, hányféle szerep osztandó ki, és hány faja a szóknak áll a nyelv rendelkezésére e szerepek betöltésére.

Valami van, tehát mindenképp előtt meg kell mondani, hogy

mi van; megnevezzük tehát azt a valamit hol határozottabban, hol csak jelzőleg; megmondtam már, hogy erre valók a névszók. Ám ha valami történik, az is valamivel, valamin történik, valamire vonatkozik, és ha a megtörténést egész elvontságában kifejezi is az ige, éppen azért, mivel a valóságban elvontan még sem történhetik semmi, itt is meg kell nevezni azokat a valamiket, a melyek közt történik valami és a melyek különbözőleg foglalnak állást a történnel vagy történővel szemben; tehát az oly mondatban is, a mely azt közli, hogy valami történik, az igeen kívül névszók is fognak szerepelni. De viszont az, hogy valami van, már úgy is mint tétel bizonyos tekintetben esemény is, a mennyiben úgy lehet értelmezni, hogy avval a valamivel az történik, hogy van, akár, ha úgy tetszik: nem történik semmi, csak van. Az oly mondat tehát, a mely azt közli, hogy valami van, hasonlóképp nem fog ellehetni ige nélkül, kivált, ha a tétel körülményeit is kívánja közölni. E szerint már két fajta szóval van dolgunk: névszóval és igével.

9. §. Úgy a névszóval megnevezett valami, mint az igével jelölt elvont esemény különböző irányban kívánnak sokszor felvilágosító és kiegészítő meghatározást. A megnevezett valamiről nem csak azt kell megmondani, hogy mi, hanem azt is, hogy milyen, néha azt is, hogy hány? Arról, a mi történik, szükséges tudni, hogy miként, hol és mikor történt? A nyelv néha magának a névszónak és az igenek alakja módosításával jelzi e körülményeket, de pontosabb jelzésre önálló szokat is használ. Ezek közül azok, a melyek egy bizonyos valaminek *minőségét* vagy *számát* jelölik, minthogy azt a minőség és szám megnevezésével teszik, hasonlóképpen névszók, de más fajúak mint azok, a melyek magát a *mivoltát* jelölik. A nyelvtan az utóbbiakat *főnév*, a minőséget jelölőket *melléknév*, a számot kifejezőket *számnév* műszókkal jelöli. A mellézneveket és számneveket *jelző* közös elnevezés alá is szokták egybefoglalni, a mely elnevezés azonban, a mint látni fogjuk, tágasabb értelemben is dívik.

A háromféle névszó: főnév, melléknév és számnév némely esetben szerepet cserélhetnek és egymást helyettesíthetik. A főnév szerepelhet mint melléknév és mint számnév, pl. e szólamokban: *fiú gyermek, asszony nép, arany gyűrű, tenger nép, falka marha, csapat katona*, e főnevek: *fiú, asszony, arany* mint mellék-

nevek, *tenger, falka, csapat* mint (határozatlan) számnevek szerepelnek; a melléknév és számnév viszont főnév képiben állanak, mint pl. ezekben: a *beteg* szenved, az *ifjú* rajong, az *öreg* alszik; az első *ezer* bételt, a *hét* jelentős szám.

Az a valami, a mit a főnév megnevez, lehet személy vagy tárgy vagy elvont fogalom; a melléknév jelöli e személyek vagy tárgyak minőségét, tulajdonságát, még pedig szabatosan és határozottan, kétséget és félreértést kizáró módon. A számnév vagy határozott számot vagy határozatlan többséget fejez ki.

10. §. A személyek jelölése azonban másképen is történik a nyelvben. A beszélő ugyanis, a mikor maga magát akarja jelölni, nem nevezi magát, hanem neve helyett egy szócskát használ, a mely egyedül és kizárólag csak is a beszélőt magát jelölheti; hasonlót tesz, a mikor azt az egyént kívánja jelölni, a kihez szól. Ez a két szócska tehát egyedek kizárólagos jelölésére szolgál, és jelentésében még sokkal határozottabb, mint maga a név. Ezek hasonlatára alakított a nyelv egy falka más szócskát, a melylyel röviden, de kissé határozatlanul jelölhet a beszélő jelen vagy távol levő személyeket vagy tárgyakat oly esetekben, a mikor vagy nem tudja vagy nem akarja egyenesen megnevezni, vagy bármi okból nincs szükség a megnevezésére. Látni való, hogy a jelzett szócskák névszókát, még pedig főneveket helyettesítenek, épen főnevek szerepiben lépnek fel a beszédben, holott tényleg nem azok. A nyelvtan *névmás*-oknak nevezi, és szereplésökért a névszók közé sorozza.

11. §. Ha valami történik, az mindig valami változással jár, a mely a meglevő, létező vagy képzelt fogalmaknak vagy mivoltán, vagy helyzetén, vagy egymással való kapcsolatán esik. E változás vagy készülöben van, vagy épen foly, vagy már megtörtént. Ha személy vagy tárgy szándékos működése vagy akaratlan hatása idézi elé a változást, *cselekvésnek* nevezzük, és minthogy nem igen birunk képzelni változást, a melynek nincs előidéző oka, ezt az okot, még ha nem birjuk is kimutatni mivoltát, mégis úgy képzeljük, mint cselekvő előidézőt, és ezért még oly esetben is cselekvésnek tekintjük a változást, a mikor kimutatható cselekvő nincs. Néha azonban az ellenkező eset áll elé. Van t. i. kimutatható, létező cselekvő személy vagy tárgy, de működése vagy hatása nem idéz elé változást rajta kívül létező tárgyak vagy személyek

irányában, hanem vagy csak magára a működőre vagy hatóra szorítkozik, vagy csak éppen abból áll, hogy jelen van és helyet foglal. Az előbbi esetben még mindig cselekvésnek vesszük, az utóbbiban *állapotnak*. Cselekvést és állapotot jelöl az ige, és azt a körülményt, hogy a cselekvés vagy állapot még csak készülöben van, vagy éppen foly, vagy pedig már megszűnt, maga az ige jelzi különböző alakmódosításaival.

De a cselekvésnél és állapotnál a már jelzett körülményeken kívül még mások is jönnek tekintetbe, a melyek a cselekvés vagy állapot minőségét határozzák meg. Ugyanis nem csak személyeknek és tárgyaknak, hanem a cselekvésnek és állapotnak is van minősége, a melyben éppen úgy jellemzi és különbözteti, mint a személyt vagy tárgyat az ő egyéni tulajdonságai. Ezt a minőségét a cselekvésnek vagy állapotnak egy külön fajával jelöli a szónak, a melyek azért, mivel az igével jelölt cselekményt vagy állapotot tüzetesen minősítve meghatározzák, *igehatározó* név alatt szerepelnek a nyelvtanban.

12. §. Látni való, hogy miután az igehatározó minőséget jelöl, a melléknév is minőséget fejez ki, a melléknév és az igehatározó természetes rokonok, és valóban többnyire nem csak jelentésekkel találkoznak össze azonos alapfogalomban, hanem anyagiilag és alakilag is az igehatározók túlnyomó többsége semmi sem egyéb, mint melléktörzsek módosított alakú származékai. A lényeges különbség a kettő közt az, hogy holott a melléknév a megnevezett minőséget mint állandó és elválaszthatatlan tulajdonságot ruházza a minősített személyre vagy tárgyra, az igehatározó, mint esetleges körülményt hozza kapcsolatba egy időhöz kötött, tehát mulandó cselekménnyel vagy állapottal; tehát magát a jelzett körülményt is mint mulandót állítja oda, a mely nem jöhet határozott viszonyba állandó tárgygyal vagy személylyel, és ezért nem számítja a nyelvtan az igehatározót a névszók közé, noha bizonyos tekintetben megnevezi a jelzett körülményt.

13. §. Az a cselekvés vagy állapot azonban, a melyet az ige jelöl, bizonyos körülmények közt oly állandóságot nyerhet, hog mint jellemző és állandó tulajdonság személy vagy tárgy minősítésére szolgálhat, és mint ily minősítést jelentő állapot vagy működés elvont önállóságot is nyerhet. Ennek a jelölésére a nyelv az igéből névszókat alakít, a melyeknek későbben kifejtendő oly saját-

ságaik vannak, hogy a nyelvtan a többi névszóktól külön választja és mint külön fajt *igenevek* műszóval különbözteti meg. Ez igenevek aztán igehatározókká is válhatnak.

14. §. Az eddig tárgyalt szófajok valamennyien fogalmak kifejezései, és mint ilyenek kapcsolatba lépnek egymással a mondatban. E kapcsolatok néha valóságos vonatkozások vagy viszonyok, a melyek egymásra hatás és kölcsönös befolyás okai vagy következményei, eszközölői vagy akadályozói; néha azonban csupán többé-kevésbbé esetleges találkozások, a melyek a jelzett fogalmakat egymás mellé vagy egymással szembe állítják, és nem okoznak szükségképen egymásra hatást, noha nem is zárják ki. A mennyiben a nyelv e kapcsolatokat a szók alakján eszközölt módosításokkal jelzi, lételt ad annak a különféle ragozásnak, a melyet alább tüzetesen fogunk tárgyalni; de a mennyiben a ragozással nem éri ebbeli célját, szócskákkal segít, a melyek, ha valóságos viszonyok jelzői, *viszonyszók*, ha csupa találkozás jelzői, *kötőszók* név alatt szerepelnek a nyelvtanban.

15. §. A magyar nyelv nagy súlyt fektet arra, hogy a beszéd szabatos és határozott legyen, és a mennyire csak lehet, ne adjon helyet a félreértésnek. Az ige, mint cselekvést vagy állapotot jelentő szó nem igen adhat alkalmat a félreértésre, mert bizonyos alakban és bizonyos kapcsolatban mindig kizárólag csak egy cselekvést, csak egy állapotot jelöl, és még a hol némi határozatlansággal lép fel, a határozatlanság nem a cselekvésre vagy állapotról nézve forog fenn, hanem a személyekre vagy tárgyakra nézve, a melyek viszonyban vannak hozzá.

Másképp áll a dolog a személyeket és tárgyakat nevező főnevekkel. A főnevek ugyanis többnyire nem csak egy határozott személyt vagy tárgyat neveznek meg, hanem egy egész fajt a személyeknek vagy tárgyaknak. A beszéd tehát, ha szabatos és határozott akar lenni, kénytelen jelezni azt, hogy mikor a főnevet kimondja, az e főnévvel jelölt tárgyfajnak csak egy egyénét kívánja-e jelölni, vagy pedig az egész fajt, és az első esetben azt is, hogy az egyén úgy szerepel-e mint a faj képviselője, s e szerint lehet a fajhoz tartozó egyének akármelyike, vagy pedig mint tüzetesen kijelölt önálló egyén, a melyet nem szabad más egyénnel összetévesztetni. A magyar nyelvnek a szóban forgó egyén ilyen kitüntető megkülönböztetésére sok mód és eszköz áll ren-

delkezésére, a mely valamennyi úgy szólván oly rámutatással eszközli a megkülönböztetést, mint ha újjal mutatna a tárgyra vagy személyre; legközönségesebben azonban e rámutatást két szócskával eszközli, a mely a főnév eleibe áll, még pedig oly szorosán, hogy közte és a főnév közt csak is oly szó foglalhat helyet, a mely a főnévvel jelölt fogalom szükségképi kiegészítésére szolgál, tehát vagy melléknév vagy melléknév gyanánt szereplő szó. A nyelvtan e szócskákat *névelők*-nek nevezi, az egyik: *az* vagy *a*, a másik: *egy*. Szerepléseket majd tüzetesen fogjuk tárgyalni.

16. §. A mi az ember körül van vagy történik, mindig valami hatással van az emberre. E hatás néha csak abban áll, hogy egyszerűen észleli és minden érdeklődés nélkül egyszerűen pillanatnyi tudomást vesz róla; de a hatás fokozódhatik ahhoz képest, a mint kisebb, nagyobb mértékben érdekli, és a növekvő érdeklődés következtében nem csak tudást létesít, hanem érzelmeket és indulatokat is ébreszt, a melyek bizonyos körülmények közt, pl. ha az észlelt esemény vagy tünemény a szokottnál nagyobb erővel vagy rohamossággal, vagy váratlanul és meglepően, akár fenyegetően lép fel, oly erőt vesznek az ember egész lényén, hogy az indulat felülkerekedik a gondolkodó elmén és önkénytelen hangot sajtol ki az összeszoruló kebelből. Ez a hang lehet egészen szervetlen is, beszéd alkatrészévé nem válik; de a megszokás következtében többnyire szerves lesz és hasonlítani fog szóhoz, de nem lesz szó, mivel nem jelöl fogalmat, nem is szerepel a mondatban a szócskák módjára, hanem csak érzelem vagy indulat kifakadása, a melynek nincs semmi határozott jelentése, és a melynek hallatára az okozó indulatra csak a kiejtés módjából lehet némi hozzátétellel következtetni. Így pl. *ah* fájdalom kifakadása-é, vagy örvendetes meglepetés felkiáltása, vagy kárörvendő rajtakapás jelzője, vagy elutasító ellenmondásé, csak a különböző hangoztatás sejteti. Épen azért helyesebb e kifakadásokat *indulathangok*-nak nevezni, mint *indulatszók*-nak.

Néha az indulat hevében jelentős szó is fakad az emberből, és mint indulathang szerepel; mihelyt ezt a szerepet átvállalta, megszűnik a mondat alkatrésze lenni és épen oly elszigetelten áll a mondatban, mint az indulathang.

17. §. Az elősorolt cikkekben értelmezett szófajok alkotják a nyelv összes szókincsét, belőlök alkotunk mondatokat, a melyek-

kel beszélünk, azért nevezi a nyelvtan e szókat egy általános elnevezéssel beszédrészeknek; ilyenek tehát; 1. A névelő; 2. A névszók, tüzetesen *a)* főnevek, *b)* melléknévek, *c)* számnevek, *d)* névmások; 3. Az ige és az igenevek a belölők alakított igehatározókkal; 4. Az igehatározók; 5. A szócskák, még pedig *a)* a viszony-
szók, *b)* a kötőszók; 6. Az indulathangok, a melyek azonban szorosan véve nem beszédrészek.

Képzők és más átalakítások által ugyanazok a törzsek alakíthatnak különböző beszédrészeket. Így pl. *só*, főnév; *sós*, melléknév, *sóz*, ige, *sózás*, ismét főnév, *sózott*, melléknév, *sósan*, *sózottan*, igehatározók stb. Ez a szóképzés azonban külön lesz tárgyalandó a képzők tüzetes fölfejtésekor.

Két vagy több önálló fogalmat jelölő szót az írásban néha egy szóba látunk össze írva, és a mívelt társadalom beszéde az élő szóban is követi az írás e példáját. Az ily módon egybefoglalt szókat *összetett* vagy helyesebben *szerkesztett szóknak* szokták nevezni, és azt állítják, hogy a magyar nyelv szellemével ellenkezik az oly szerkesztmény, a mely különböző beszédrészekből van alkotva, pl. névszó csak névszóval jöhet helyes szerkesztményben kapcsolatba, de ige névszóval nem; tehát lehet: *királybíró*, *városrész*, *nyelvtan*, *testmérték*, sőt még *nemesember*, *nagyhatalom*, *fejérnép* s efféle is, de nem helyes: *favágók*, *ujszágolvasók*, *képviselők*, és épen így: *írpa-pír*, *hallterem*, *rakpart* s effélék. Lesz módunk meggyőződni róla, hogy ez az egész tan téves; mert vagy lehet szerkesztményt alkotni a magyar nyelvben, azaz, a szerkesztménybe foglalt szók jelentése annyira egybeolvad, hogy mindenképen csak egy fogalomnak kifejezője lesz az egy szóba írt szerkesztmény, akkor senki se bírja bebizonyítani, hogy a fentebbi szerkesztmények valamelyike helytelenül van alkotva; vagy az egybeírás után is megtartja minden szó a maga önállóságát, és akkor valamennyi helytelen. Meglátjuk, hogy az utóbbi az igaz.

18. §. A beszéd mondatokból áll, a mondatot pedig beszédrészek alkotják. A beszédrészeknek a magok minősége szerint különböző szerepök van a mondatban. Némelyik főszerepre van hivatva, más csak mellékes vagy segéd szerepet játszik; de az egy mondatban szereplők mindig egy bizonyos célra működnek közre, egy bizonyos közlemény kifejezésére szolgálnak együtt és egyesülten, a mondat egészében mindenik elveszti önállóságának egy

részét, és alkatrésznek áll be abba a kapcsolatba, a mely a beszéd-részeket mondattá fűzi össze, és egyúttal fölveszi a szerepéhez illő jelvényt. Ily jelvényt azonban csak a főszereplők viselnek, a mellékszerepre rendelték jelvény nélkül sorakoznak, és csupa ott lételőkkel segítenek, mint a színjátékban a néma szereplők.

Ha azt kérjük már, hogy mi az, a mi a mondat egységének alapítója és fentartója, az előbbieket szerint így fogjuk a feleletet megtalálni.

Láttuk fentebb, hogy nagyon kevés kivétellel, minden mondatban van ige, sőt abban a nagyon kevés esetben, a melyben magyar mondat alakulhat ige nélkül, a létezés fogalmát kifejező ige jelentése ott lappang, mivel a magyar nyelv annak a közlésére, hogy valami van, elégnék tartja annak a létező valaminek a megnevezését, és az ily ige nélkül alakított mondatok csak is valaminek a lételet akarják közölni. Más beszédrészek lehetnek hol többen, hol kevesebben a mondatban, de hiányozhatnak is, a mondat nálok nélkül épen oly teljes egész lesz, a milyennek lennie kell.

Másfelől látni való, hogy ha valami történik, a földolog a közleményben magának az illető cselekménynek vagy állapotnak a jelölése, minden egyéb, a mi még oda tartozhatik, személy, tárgy vagy más körülmény, csak mint tényező, módosító, kiegészítő alkatrész szolgál a cselekvés vagy állapot kellő tisztaságba helyezése és szabatos kifejezésre juttatása érdekében, holott magát a cselekvést vagy állapotot az ige jelöli. Ebből önkényt következik, hogy a mondat magva és összetartó központja az ige, e körül sorakoznak a többi beszédrészek oly rendben, a melynek kiinduló pontja ismét csak az ige.

19. §. Ha tehát azt a módot és sorrendet kutatjuk, a mely szerint és a melyben a szók sorakoznak a mondatban, mindig és mindenütt az igéből kell kiindulnunk. Az ige jelölte cselekvéshez vagy állapothoz való közelebbi vagy távolabbi viszonyához és vonatkozásához képest fog minden egyes szó közelebb vagy távolabb állani az igétől. Ám e kisebb-nagyobb távolság az igétől két irányban terjed, az ige előtt álló szók közül minden következő áll közelebb az igéhez mint elődje, az ige után állók közt épen ellenkezőleg az igéhez közelebb levő előzi meg a távolabb levőt. Minthogy pedig a közlendő gondolat mivoltához képest mindig

az ige határozza meg a többi mondatrészek helyét, nem pedig megfordítva; az első kérdés, a melylyel foglalkoznunk kell, az, hogy egy jól szerkesztett magyar mondatban melyik mondatrészek előzik meg az igét, és melyek követik.

20. §. Egy kis kitérésre van itt szükségem további eljárásom igazolására. Ha két ember sorakozik egymás mellé, középső nincs, mind a kettő szélső, s ha az egyik jobbfelől áll, a másik bizonyosan balfelől fog állani; ez oly bizonyos mint egy matematikai alaptétel. Csatlakozzék hozzájuk egy harmadik, azonnal nagyon bonyolult kérdéssé válik a sorakozás; már a három közt egynek okvetetlenül középsőnek kell lenni, melyik legyen az? Ha az egyik jobbfelől áll, a másik kettő már kétféleképen sorakozhatik melléje. Egy szóval két ember csak kétféleképen állhat egymás mellé, három ember már hatféleképen sorakozhatik, négy ember már huszonnégyféleképen. Látni való, mily óriási arányban növekedik a sorakozhatás sokfélesége aránylag a sorakozók számának csekély növekedéséhez. Tegyük már most fel, hogy egy bizonyos cél elérésére csupán egyetlen módja a sorakozásnak lehet helyes és célszerű, világos, hogy az egyetlen helyes mód biztos megtalálhatására egyszerű, útbaigazító szabály csak úgy lesz elégséges, ha a sorakozó elemek egyneműek, és a sorrend meghatározásában egynemű egyetlen tényező fog dönteni, mint a mikor pl. egy sor katonát a termetök növekvő vagy apadó magassága szerint kellene sorba állítani. Minden más esetben bajos lesz az eligazodás, és mind bajosabb lesz. A nehézség növekedik a sorozandó elemek számával, főleg, ha még az elérendő cél meghatározása is nem egészen bizonyos, vagy ha látszólag legalább nem áll az, hogy csak egyetlen mód helyes. Ha még hozzá járul, hogy a rendezendő csoport nem is önálló, hanem más hasonló csoportok sorába tartozik, a melyekkel egyesülve ismét egy fensőbb rendű egészet alkot, ez ismét hol nevelni, hol apasztani fogja a nehézséget a szerint, hogy a többi csoportok rendezetlenek-e magok is, vagy pedig rendezettek.

Épen úgy vagyunk a mondattal. Mentől több szóból alakul a mondat, annál bajosabb lesz a helyes elrendezés, mert a mondatot alkotó beszédrészek se nem egyneműek, se nem egyenlő fontosságúak, sőt az a fontosság, a mely egy bizonyos beszédrészt a mondatban megillet, nem a beszédrész mivoltától függ, hanem

attól a szereptől, a mely neki a mondatban jut, tehát változó, és minden egyes esetben külön meghatározandó; e meghatározásra pedig az alapot és az adatokat nem kereshetjük egyebütt, mint a közlendő gondolat mivoltában, és itt az a nehézség merül fel, hogy épen a mivolta a közlendő gondolatnak felfogás dolga, nem ugyan lényeges tartalma tekintetében, hanem alakilag. Gondoljuk meg csak, hogy a közlésnél két fél szerepel, a beszélő és a hallgató. Itt mindjárt megeshetik, hogy a közleményben merőben egyéb lehet az, a mi a beszélőt, mint az, a mi a hallgatót érdekli legjobban, és minthogy az, a mi legjobban érdekel, legfontosabb is; a mondat rendezésére e körülménynek nagy befolyása van, s megeshetik, hogy a hallgató fonáknak találja azt az elrendezést, a mely a beszélő felfogása szerint tökélyesen helyes és kifogástalan.

Választ keresvén tehát arra a kérdésre, hogy a mondat melyik része előzze meg, melyik kövesse az ígét, nagyon ovatosan kell eljárunk, és a lehető legegyszerűbb esetekből kell kiindulnunk. A vizsgálat pedig minden egyes esetben két irányba kell hogy vegye tárgyalás alá a kérdést. A mondat ugyanis lehet egészen önálló, de lehet kapcsolatban is más mondattal, vagy úgy, hogy megelőző mondatról függ, vagy úgy, hogy egy következő mondat függ tőle. A mint látni fogjuk, az ily kapcsolatnak sokszor igen tetemes befolyása van a mondatrészek elrendezése módjára, és eléáll az a sajátságos tünemény, hogy ugyanaz a mondat, ugyanannak a gondolatnak szabatos kifejezésére más szórendet követel, ha függetlenül magára áll, meg mást, ha más mondattal vagy mondatokkal kapcsolatban van.

21. §. Visszatérve már most sajátképi kérdésünk tárgyalására, mindenek előtt egy tényt kell megállapítunk. Vonatkozással arra ugyanis, a mit fentebb a szórend és a nyelvtani alakok kölcsönös viszonyára nézve mondtam, a magyar nyelvre nézve mint későbbben bővebben indokolandó állítást határozottan állítom, hogy nyelvünk természetéből folyólag a mondatbeli szórend oly szabatos, oly minden önkényt kizáró kényszerítő törvény alatt áll, hogy a szórend legcsekélyebb változtatása is a mondat jelentését legalább árnyalatilag módosítja.

Kiindulván az igéből, mint sarkpontból, és kérdezvén, hogy azok közül a szók vagy mondatrészek közül, a melyek az igével együtt a mondatot alkotják, melyek azok, a melyeket az ige eleibe

kell helyezni; még mielőtt azt keressük, hogy mik lehetnek általában ezek a szók vagy mondatrészek, egy fontos útbaigazítást nyerünk a magyar nyelv egy nevezetes sajátosságából, a beszéd hangsúlyából.

22. §. *Hangsúly.* A magyar nyelvben kétféle hangsúly szerepel: *szóbeli hangsúly* és *mondatbeli hangsúly*.

Szóbeli hangsúlynak nevezzük azt a nyomatékot, a melylyel egyes szó kimondásában e szó valamelyik szótagját kiemeljük. A magyar nyelvben egy szóban, akárhány szótagból áll is, csak egyetlen szótagra eshetik hangsúly, és a magyar szóban e hangsúlyos szótag kivétel nélkül mindig és minden körülmény közt a szó első szótagja. Ez oly megszeghetetlen törvénye a magyar szó kiejtésének, hogy a magyar ajkúságnak csalhatatlan ismertetőjévé vált. A ki beszédjében mindig a szók első tagjait hangsúlyozza, bár mi folyékonyan beszél is azt a nyelvet, a melyen éppen beszél, az kétségtelenül magyar; a ki magyarul beszélve bár mi körülmények közt magyar szóban más szótagra teszi a hangsúlyt mint az elsőre, annak bizonyosan a magyar nyelv nem anyanyelve.

Mondatbeli hangsúlynak mondjuk éppen úgy azt a különös nyomatékot, a melylyel magyar mondat kimondásában a mondat egyik szavát tüntetjük ki úgy, hogy a mondatban szereplő többi szók és mondatrészek úgy hangzanak mellette, mint csaknem merőben súlytalan mellékletek. Itt is megszeghetetlen törvénye a magyar nyelvnek, hogy egy mondatban csak egy szóra eshetik a hangsúly. A ki egy mondatban két hangsúlyt tesz különböző két szóra, nem beszél magyarosan. Melyik az a szó a magyar mondatban, a melyet a helyes hangsúlyozás kiemel, azt a következőkből mindjárt meglátjuk.

23. §. Abból, a mit éppen most a mondatbeli hangsúlyról mondtam, egy igen fontos következtetést vonhatunk le a magyar mondatalkotás törvényére nézve. Minthogy t. i. a magyar mondatban csak egyetlen szó lehet hangsúlyos, a hangsúlyozás pedig a kiejtésben a hangot előidéző kilehelés tetemes erő kifejtését teszi szükségessé, önkényt következik, hogy a beszélőnek a hangsúlyozó kiemelése valamely szónak annál könnyebben fog esni, mentől több van még tüdejében abból a levegőből, a melyet egy belélekzéssel felszivott; éppen oly világos, hogy megtelt és feszült tüdővel

hangsúlytalan szót kiejteni csak mesterségesen betanult megtartóztatással lehet. A szavaló művészek egyik legnagyobb mestersége, a lehellet kellő beosztása, hogy t. i. ne vegyen lélekzetet épen akkor, a mikor súlytalan beszédrészek kimondása következik, és a lehellettel való takarékos és előrelátó gazdálkodás, ne hogy épen akkor fogyjon ki belőle, a mikor erősen hangsúlyozandó mondatrészhez ér. A kinek a tüdeje bár mi izgalom következtében rövid és gyorsított lélekzéssel működik, nem bír folytonosan beszélni, egyes, szakadozott szokat lök ki tüdejének egész erejével, sőt hosszú szokat is ketté szakaszt, és izgalmában nem csak minden egyes szót, hanem még szórészt is a legerősebb hangsúlyozással ejt ki. E tünetényekből azt a tanúságot merítjük, hogy egyszer már élet-tani okból is magyar mondatban a hangsúlyos szó nem állhat a mondat végén, másodsor, hogy utána nem következhetik tetemes része a mondatnak, mert a hangsúlyozás a lehellet nagy részét veszi igénybe, és így vagy nem marad elég a még következő mondatrészek kiejtésére, kifogy a lélekzetből, és a szó, a mint szokták mondani, elhal az ajkán, vagy kénytelen egy új lélekzetvétellel beszerezni a még szükséges lehelletet, a mi egy önkénytelen második hangsúlyt fog előidézni a mondatban, a mit pedig a törvény nem enged meg. Ellenben megelőzheti a hangsúlyos szót tetemes része a mondatnak, mivel a beszélőnek módja van épen a hangsúlyos szó kiejtése előtt új lélekzetet venni; csak hogy ez utóbbi eljárás más szempontból nem igen ajánlatos, mivel a mondat kapcsát épen ott szakasztja meg, a hol a hallgató legfeszültebben várja a folytatást. A végeredmény tehát az, hogy a hangsúlyos szó nem állhat sem egészen a mondat végén, sem nagyon távol a mondat kezdetétől, a miből önkényt következik, hogy a magyar mondatnak nem szabad nagyon hosszúnak lenni, vagy a mint a magyar nyelv egy igen alapos ismerője, néhai Gyergyai Ferencz, romlatlan nyelvérzéke sugallatából mondotta: «nem szabad a magyar mondatnak oly hosszúnak lenni, hogy egy szuszra ki ne lehessen mondani».

24. §. A szóbeli hangsúly befolyásának igen természetes következménye, hogy a mondatbeli hangsúly is a hangsúlyos szó első szótagjára esik. Mily hatása van e törvénynek az ú. n. szerkesztett szók természetének megbírálására, későbbi fejtegetéseknek

tartandó fenn. És már most keressük meg a hangsúlyos szó helyét a mondatban.

25. §. A mely mondatban ige nincs, tehát cselekményről nincs szó, az egész mondat rendesen rövid és tisztán megkülönböztethető két részből áll, a melyek közt a mondat más viszonyt nem jelölhet, mint összetartozandóságot, vagy oly értelemben, hogy az egyik mondatrész megnevez valamit, a másik aztán vagy más kifejezéssel értelmezi, vagy valamit csatol hozzá, a mi kiegészíti és közelebbről meghatározza. Ebből világos, hogy a két mondatrész teljesen egyrangú, és a fontosabb, érdekesebb az lesz, a mely az értelmezést vagy kiegészítést kívánja, és a melyet tehát természetsszerűen előbb nevezünk meg. Ám a két mondatrész egyrangúságánál fogva az értelmezés és kiegészítés voltaképpen kölcsönös, és így esetről-esetre mindig kérdésessé válhatik a nagyobb fontosság, és tökélyesen a fenforgó körülmények felfogásától fog függni, melyik mondatrész álljon elől és legyen ennél fogva hangsúlyos. Pl. E mondatban: *az Isten mindenható, az Isten a hangsúlyozott első mondatrész, a második mindenható* súlytalan határozó, a mely csupán a mindenhatóság tulajdonságát csatolja az isten fogalmához. Ha megfordítjuk a mondatot így: *mindenható az Isten*, a mindenhatóság tulajdonságát állítjuk előtérbe és az Isten fogalmát mint e tulajdonság egyetlen képviselőjét hozzuk vele kapcsolatba mintegy értelmezőleg. Noha itt már *mindenható* az elsőhelyen álló hangsúlyos rész, még se fejez ki a mondat az utóbbi alakban és elrendezésben se többet, se kevesebbet, sem egyebet mint az elsőben. Úgy látszhatnék tehát, mint ha e mondatban mindegy volna, akárhogy rendezzük a szókat, és ha az egész beszéd csupán csak ez egyszerű mondatból áll, ha egyéb mondani való nincs, ha nincs kapcsolatban sem megelőzőtt, sem utána következő más mondattal, valósággal mindegy is; de csak is erre az egy mondatra nézve, a melyet szándékosan választottam. Itt ugyanis az a sajátosságos eset forog fenn, hogy közmeggyőződésünk szerint csak egy az Isten, és csak is ez az egy Isten mindenható, se Isten nincs, a ki ne volna mindenható, se mindenhatót nem bírunk mást képzelni mint az Istent. E sajátosságos körülménynél fogva e szó «mindenható» tökélyesen azonos jelentésű az «Isten»-nel, és a fentebbi mondat alig különbözik részei aránya tekintetében az ilyenektől: a virág virág, a sas sas s több efféle.

De a sorrend megváltoztatása azonnal megszűnik közönbös lenni, mihelyt a mondat bővül; pl. *csak az Isten mindenható, vagy: az Isten mindenható is*; ha itt megcseréljük a mondatrészek sorát így: *mindenható csak az Isten, mindenható is az Isten*, már megvan egy kis árnyalati különbség, mert ezek a nyomósítók *csak* és *is* már megzavarják a tökéletes súlyegyent, és megszüntetik a mondat tökéletesen elszigetelt önállóságát, mert ily bővítéssel nem állhat ez a mondat előzmény vagy következmény nélkül. De vegyünk más mondatot, pl. ezt: *a sas madár*, és fordítsuk meg így: *madár a sas*; itt már szembe ötlő a jelentés különböző volta a két esetben; az elsőben ugyanis egy szűkebb körű fogalmat értelmezünk egy tágasabb körűvel, a másodikban a tágabb körű fogalmat a szűkebb körűvel határozzuk meg. Az alapértelem mind a kettőben ugyanaz, csak a kiindulás különbözik. A ki felteszi hallgatójáról, hogy a «*madár*» fogalmát ismeri, a *sas*-ét nem, úgy fogja értelmezni a *sas*-t: «a sas madár»; a ki észreveszi, hogy hallgatója a «*madár*» fogalmával nincs egészen tisztában, de a «*sas*»-ét ismeri, a *madár* fogalmát így fogja példával felvilágosítani: «*madár a sas*». A két mondatrész közül tehát mindig első helyen áll az, a mely a fenforgó körülmények közt kiegészítést, felvilágosítást, értelmezést igényel, az ismeretlen, a melynek a megismerésére irányul a tudvány, a határozatlan, a melynek meghatározását kívánja az értelem, és ez az elől álló mondatrész mindig a hangsúlyos. Nem lehet úgy beszélni: «a sas *madár*», hanem így kell hangsúlyozni: «a *sas* madár».

26. §. Bővitsük ki ezt a mondatot egy sereg mellékes körülmény kijelölésével pl. így: «az Amerikában élő fehér fejű *sas* halál táplálkozó ragadozó *madár*» a viszony ugyanannak marad, nem történt egyéb mint a «*sas*» és «*madár*» fogalmak közelebbi meghatározása és szűkebb körre szorítása. Most is a «*sas*» a maga mellékleteivel együtt, noha épen e mellékletek is közelebbi meghatározására szolgálnak, még bizonyos tekintetben, abban t. i., hogy az állatok melyik osztályához tartozik, nem eléggé van ismert, és így a mondat második része szolgáltatja e tekintetben a felvilágosítást. Ismét tehát ugyan az a sorrend: elől és hangsúlyozva az ismeretlen, utána hangsúlytalanul a felvilágosító kiegészítés.

Lássuk ezt a mondatot: *a természet szép, akár ez egyszerű*

alakjában, akár kibővítettben, pl. így: «a tavasszal felvett ünnepi diszruhájában ékeskedő megifjult természet kápráztatóan, nagyszerűen és elragadóan szép»; és a megfelelő fordított sorrendben: *szép a természet*, és: «kápráztatóan, nagyszerűen és elragadóan szép a tavasszal felvett ünnepi diszruhájában ékeskedő megifjult természet», tökéletesen épen olyan képét mutatja a mondat elrendezésének hasonló észjárás alapján. Elöl a meghatározandó, utána a meghatározás, és a hangsúly mindig az előrészen.

Azt is látjuk, hogy a bővített mondatba felvett mellékletek a hangsúlyt nem mozdítják el arról a szóról, a melyen az egyszerű mondatban volt.

27. §. Az a tünemény, hogy az ige nélküli mondatban határozott kétagúság van, és hogy ez egymást meghatározó, jellemző, kiegészítő két mondatrész közt, mindig az egyik, az elől álló és hangsúlyozott úgy tűnik fel, mint a mely igényli, követeli, várja az utána következőt mint határozó stb. értelmezést, a mondat természetét kutató nyelvészeknél oly módon nyert kifejezést, hogy azt mondták: «minden mondatban két alapelem játsza a főszerepet, az egyik az, a melyről valamit mondanak, a másik az, mit mondanak amarról; az elsőt, azt t. i., a melyről mondanak valamit, az *alany*, a másodikat, azt t. i., a mit az alanyról mondanak, az *állítmány* műszóval jelöljük. Az ige nélküli mondatban mindig az alany áll elől és kapja a hangsúlyt, az állítmány utána következik, és hangsúlytalan».

28. §. Az első pillanatra láthatni, hogy e felfogás, a mily tetszetős, épen oly tarthatatlan. A fent kimutatott kölcsönösség ugyanis bizonyítja, hogy semmi oly ismertető és elválaszthatatlan tulajdonsága sincs a két mondatrésznek, a mely az egyiket állandóan és határozottan alanynyá vagy állítmánynyá bélyegzi, és tényleg semmi se akadályozza, hogy tetszésünk és célunk szerint az egyik mondatrészt épen úgy ne tehessük a fentebbi felfogásnak megfelelő alanynyá vagy állítmánynyá mint a másikat. Oly mondatban, a melylyel más cél nem akarunk érni, mint annak a közlését, hogy a *sas* abba az állatfajba sorakozik, a melyet az általános *madár* fogalom ölel fel, magában a kifejezendő gondolatban semmi sincs, a mi arra kényszerítene, hogy épen a *sas*-t tegyem alanynyá. Ha nem szándékom egyebet kifejezni, mint hogy a *természet* fel van ruházva avval a tulajdonsággal, a melyet

e szó *szép* jelöl, épen úgy kezdhetem a közleményt a tulajdonság megnevezésén, a melyet mondasom a természetre ruház, mint a természetén, a melynek e minőséget tulajdonítom. A mi tehát egyik vagy másik esetben megköveteli, hogy az egyiket vagy a másikat hangsúlyozva tegyem a mondat elejére, az nem fekszik sem a szó, sem a mondat jelentésében, hanem egy harmadik körülménynek a követelése. Arra a kérdésre, hogy a sas melyik osztályába tartozik az állatoknak, nem lehet ezzel a mondattal felelni: madár a sas; hanem csak így felelünk helyesen: a sas madár. E kérdésre: milyen a természet? csak ez a helyes felelet: a természet szép, de soha ez: szép a természet. Tehát nem a mondat maga, hanem a megelőzőtt kérdés határozta meg, hogy melyik mondatrész legyen az ú. n. alany vagy állítmány.

E szerint az alany és állítmány mint szabatosan meg sem határozható fogalmak semmi támpontot se nyújtanak a mondatrészek helyes elrendezésének a megbírlására. E mondat: *a sas madár*, se nem helyesebb, se nem helytelenebb szerkezetű, mint ez: *madár a sas*, és az, hogy bizonyos esetben melyiket kell használni, a mondaton kívül létező körülményektől fog függni.

29. §. A bővített mondatokban az egyes mondatrészek sok szóból állanak, a melyek sorrendje és elhelyezése a mondatban nem önkényes. Az ígés mondatok tárgyalása alkalmából fogjuk az erre vonatkozó szabályokat kifejteni. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az ige nélküli mondat kétagúságát a bővítő mellékletek hozzájárulása nem módosítja. Az a szó, a mely az egyszerű mondatban egymagára tette a mondatrészt, a bővített mondatban is magva marad a mondatrésznek, és ha az egyszerű mondatban hangsúlyos volt, a bővítettben is annak marad, a hangsúly nem megy át és nem mehet át valamely bővítő mellékletre. A mag mellé sorakoznak a mellékletek a magok fontossága és a maghoz való tartozás szorosabb vagy lazább volta szerint. De, a mint mondtam, tüzetesen csak későbbre fogom ezt tárgyalni.

Annyit azonban már itt meg lehet állapítani, hogy az ige nélküli mondat két mondatrészének főalapjául tekintendő két szó csak főnév, melléknév, számnév vagy határozatlan névmás lehet; más beszédrész csak úgy, ha az elésoroltak valamelyikének szerepében lép fel.

30. §. Az ígés mondatban a mondat sarkpontja az ige, a

szók és hangsúly elhelyezése itt merőben attól a vonatkozástól fog függni, a melyben a mondatban szereplő szók az ígéhez állanak.

Az ige cselekvést vagy állapotot jelölván, látni való, hogy azok a fogalmak, a melyek cselekvéssel vagy állapottal általában vonatkozó kapcsolatban lehetnek, részint már mivoltoknál fogva, részint a fenforgó körülmények következtében kétféleképen jöhetnek viszonyító kapcsolatba a történő cselekvéssel vagy a létező állapottal; vagy úgy t. i., hogy a kérdéses fogalom mivoltánál és a kifejezendő gondolat természeténél fogva szoros és elválhatatlan kapcsolatban van az ígével jelölt cselekvéssel vagy állapottal annyira, hogy néha csaknem egy fogalommá olvad össze vele; vagy úgy, hogy a kérdéses fogalom a maga mivoltához képest nem is érintkezik a cselekvéssel vagy állapottal, és csak egy közbenjáró fogalom közreműködése által jó viszonyba hozzá. Ez észrevétel alapján a mondatban kifejezésre jutó viszonyok két főosztályba sorakoznak, az egyik osztályba tartoznak a *közetlen* viszonyok, a másodikba azok, a melyek létesítésére közbenjáróra van szükség, és a melyeket ezért tán czélszerűen *közbenjárós* viszonyoknak lehetne nevezni. Önkényt világos, hogy a közvetlen viszony mindig szorosabb és közelebbi viszony, mint a közbenjárós, és ezt a szorosabb voltát a mondat híven tükrözi vissza a szórendjével, a mennyiben a közvetlen viszonyban levő fogalmakat jelölő szókat mindig és kivétel nélkül közelebb helyezi az ígéhez, mint a közbenjárós viszonyban levő fogalmakat jelölőket.

31. §. *Közetlen viszonyok*: A legközvetlenebb viszonyban állanak a cselekvéshez és állapothoz azok a fogalmak, a melyek az ígével jelölt cselekvést és állapotot minősítve meghatározzák és ezzel, mondhatni, kiegészítve tökélyessé és tisztává teszik. Pl. *lát* magában érthető cselekvést jelöl, de minthogy sokféleképen lehet látni, mégis van némi határozatlanság benne, *tisztán lát, szívesen lát, szemivel lát, hozzá lát, átlát, ellát* sokkal határozottabb, a cselekvést pontosabban jelölő kifejezések, a melyekben az ige eleibe tett igehatározók annyira kiegészítik a cselekményt és vele úgy szólván annyira egybeforrnak, hogy egy némelyike magának a cselekvésnek a fogalmát is módosítja, és némelyeket az írott nyelv egy szóba összevonva valósággal szerkesztett szóvá egyesíti az ígével, holott a *meqlát, átlát, ellát* s effélékben a *meg, át, el*, egy

hajszálnyival sem állanak szorosabb viszonyban a *lát* igéhez, mint ezekben: *jól lát, tisztán lát, mindig lát, maga előtt lát* s effélékben a *jól, tisztán, mindig, maga előtt* határozók.

Ezek a cselekvést minősítő *igehatározók* állanak tehát legszorosabb viszonyban a cselekvéshez, és ezért feltétlenül a mondatban legközelebb az igéhez, azaz közvetlenül az ige mellett, úgy hogy közék és az ige közé nem férhet semmi, a mi a szoros kapcsolatot megszakaszthatná. Minthogy ezek minősítik az igével jelölt cselekvést, természetes helyök az ige előtt van, és minthogy a minősítés adja meg voltaképen a valódi jelentőséget, a hangsúly is rajtuk nyugszik, azt az egy esetet kivéve, a mikor parancsban és némely parancshoz hasonló kérdésben a hangsúly magára az igére esik, a mikor aztán a minősítő határozó nem is áll az ige előtt, hanem utána következik. Vesd össze e két szólamot: *m^tnj el* és *élmenj*.

32. §. Az előbbeni czikkben látjuk tehát, hogy a cselekvést vagy állapotot minősítő *igehatározó*, vagy *igehatározó* gyanánt szereplő más kifejezés a helyesen szerkesztett mondatban mindig közvetlenül megelőzi az igét és a mondat hangsúlya mindig rajta nyugszik. A bizonyítása e tételnek nagyon könnyű, a magyar irodalom mindenütt igazolja. «*Keesz etok hog kezen szalot legen le*» (Régi magyar nyelvm. II., 47. l.); *Magasan repül a daru, szépen szól* (népdal); az országos kiállítás *fényesen* sikerült, és *bebizonyította* a külföld előtt is, hogy iparunk *dicséretesen* fejlődik; kötelességét *híven* teljesíteni nem érdem még; férjét, ki őt *forrón* szeretete, ki parányi hivatala súlyait *híven* tűrte (Kölcei, védbeszéd B. J. mellett), s számtalan példa, a melyet könnyű találni, oly megszeghetetlennek mutatja e törvényt, hogy az ellene vétés határozottan kocsintás.

Megeshetik azonban, hogy az igéhez nem csak egy *igehatározó* csatlakozik, hanem kettő, három, sőt több is. Ez esetben két lehetőséget kell megkülönböztetnünk. Az egyik az, a mikor valamennyi *igehatározó* egyenesen az igére vonatkozik, és egymástól független vagy legalább is egymásra nem vonatkozó minősítésekkel határozzák meg az igével jelölt cselekményt vagy állapotot; a másik az, a mikor ez *igehatározók* egymásra vonatkoznak, egymást kiegészítik, fokozzák, mérséklük, szóval egymás jelentését módosítják. E két esetet külön kell szemügyre vennünk.

33. §. Ha az egymástól független igehatározók egyenesen az ígére vonatkoznak, fontosságuk szerint sorakoznak, úgy, hogy a legfontosabb legközelebb áll az ígéhez; itt két eset van. A cselekmény vagy állapot minőségét jelölő határozók vagy rokon értelműek és úgyszólván ugyanazon egy oldalról világítják e minőséget, vagy merőben különböző és csak esetlegesen fenforgó körülmények és minősítések kifejezői. Az első esetben a beszélő szándéka határoz a felett, hogy melyik minősítés fontosabb a fenforgó esetben, és ilyenkor a cselekményt vagy állapotot minősítő igehatározók valamennyien az ige előtt állanak és kötőszóval vannak egybefoglalva; pl. A fucska ügyesen, helyesen és *értelmesen* felelt. Sötétben az okos ember lassan, ovatosan és *tapogatódzva* jár; Ez az ifju komolyan, behatóan és *szorgalmasan* foglalkozik a tudománnyal. Látni való, hogy e mondatokban az igét megelőző igehatározók sorrendje nem szükségszerű és kényszerítő, de minthogy azon, a mely legközelebb áll az ígéhez, nyugszik a mondat hangsúlya, ez van szándékosan legfontosabbnak feltüntetve, és világos, hogy a körülményekhez képest mindig azt lehet e kitűnő helyre téve kiemelni, a mely a beszélőnek az adott pillanatban lényegesebb fontosságúnak tetszik, és az igehatározók helyet cserélhetnek a nélkül, hogy a mondat értelme lényegesen módosulna. Az a tudósító, a ki azt írja: a ház csendesén és *figyelmesen* hallgatta a beszédet, lényegében nem mond egyebet, mint a másik, a ki így ír: a ház figyelmesen és *csendesén* hallgatta a beszédet; ez az ítélet: a rest munkás lassan, hanyagul és *rosszul* dolgozik, így is állhat: a rest munkás lassan, rosszul és *hanyagul* dolgozik, meg így is: a rest munkás rosszul, hanyagul és *lassan* dolgozik; lényeges különbség a három rendezés között nincs. Oka e látszólagos önkényességnek az, hogy a kötőszó a rokon jelentésű minőségjelzőket mintegy egybefoglalja egy egynemű alkatrészekből alakított, szerkesztett fogalomba, a melyben épen azért, mivel az alkatrészek egyneműek, nem tesz különbséget, akármi sorrendben rakja össze az ember.

A második esetben a különmemű minőségeket jelentő igehatározókat nem foglalja egybe kötőszó, és itt biztosabban is lehet megkülönböztetni e fontosság fokát, úgy hogy a sorrend megváltoztatása már nem oly önkényes, sőt némely esetben nem is lehetséges; pl. Ott *figyelmesen* hallgatódzott, mindjárt *póru*l jársz, min-

denütt *korán* kelnek stb. Ezek egyikét se lehet így megfordítani: figyelmesen *ott* hallgatódzott, póru *mindjárt* jársz, *korán min-denütt* kelnek, mivel a *figyelmes hallgatódzás* szorosabb vonatkozás mint az *ott hallgatódzás* stb., ellenben igen is lehet így beszélni: figyelmesen *ott* állott, mivel az *állás* állapotjához szorosabb viszonyban van a helyet jelölő *ott*, mint az álló valakinek lelki állapota. De foglalhat itt helyet egy más áthelyezés; beszélhetünk ugyanis helyesen így is: *figyelmesen* hallgatódzott *ott*, *póru* jársz *mindjárt*, *korán* kelnek mindenütt; itt is a cselekvény minőségét jelölő: *figyelmesen*, *póru*, *korán* a hangsúlyozott előkelőbb helyet foglalják el az ige előtt, a csupán külső hely- és időviszonyt jelző: *ott*, *mindjárt*, *mindenütt* nyertek ugyan jelentőségben, mert közelebb jutottak az ígéhez, de utána következnek mint kevésbé fontos kiegészítők.

34. §. Hogy az itt uralkodó törvényt még jobban vehessük szemügyre, tekintsük meg a következő mondatot: a gyermek *szorgalmasan* tanul; itt a tanulást minősítő *szorgalmasan* a törvény követelte helyén hangsúlyosan áll az ige előtt. Járuljon most hozzá az a kiegészítés, hogy a gyermek kényes, a kényes gyermek pedig nem igen szokott szorgalmasan tanulni, és ezt jelöljük ez igehatározóval *ritkán*, a mondat már most így fog szólni: A kényes gyermek *ritkán* tanul szorgalmasan. Azt hinné az ember, hogy itt ellenkezésbe jövünk a felállított törvénnyel, mert ez látszólag így kívánná: A kényes gyermek *ritkán szorgalmasan* tanul; de ily mondat szerkezet meg nem fér nyelvérzékünk sugallatával; így sem lehet: a kényes gyermek *szorgalmasan* tanul *ritkán*; már így: a kényes gyermek szorgalmasan *ritkán* tanul, szokatlan ugyan, de mégis tűrhető; de tökélyesen magyaros a mondat ily alakban: *ritkán* tanul a kényes gyermek szorgalmasan, és ez meg is hozza a nehézség megoldását.

A «szorgalmasan tanul» kapcsolatban a szorgalom oly minőség, a melyet lehet ugyan átvitel útján a tanulás mikéntjének jelölésére alkalmazni, de lényege és természete szerint inkább a tanuló egyén tulajdonsága, mint a tanulás cselekményének a minősége. Ennek az a következménye, hogy a meddig egyedül van a mondatban, mint igehatározó az alaptörvény szerint a főhelyet foglalja el az ige előtt, mihelyt azonban még egy más igehatározó is jut a mondatba, a melynek a jelentése csakis az ígére vonatkozik, ez

veszi át a főszerepet a cselekvés minősítésében, és következőleg kiszorítja a másikat a főhelyről is, és a hangsúlyt is magára vonja; a másik aztán végképen el is szakadhat az igétől és csatlakozik a főnévhez, a mely azt a személyt vagy tárgyat jelöli, a melynek tulajdonsága nyer kifejezést az igehatározóban.

E mondatban: Apja tanácsait szándékosan mindig *félre* értette, a *félre értés* csaknem egy fogalom, és azért a *félre* igehatározó erősen ragaszkodik a hangsúlyos helyhez az ige előtt; e változatokban: apja tanácsait szándékosan *félre* értette mindig; szándékosan mindig *félre* értette apja tanácsait, a *félre értés* még mindig elválaszthatatlan egy fogalom; mihelyt azonban e *félre értés* szándékos volta vonja magára a főfigyelmet, maga a *félre* úgy tűnik fel, mint a szándékosság következménye, a szándék minősíti az értést félre értéssé, tehát közelebbi minősítőjévé válik az értesnek és azért a mondat így fog szólni: apja tanácsait mindig *szándékosan* értette félre, vagy megfordítva: *szándékosan* értette félre mindig apja tanácsait.

35. §. Ha az önálló igehatározók egymásra vonatkoznak, a szabály az, hogy a meghatározó mindig megelőzi a meghatározottat, a minősítő a minősítettet, a fokozó a fokozottat stb., minden más tekintetben érvényben marad a hangsúlyra és a szórendre vonatkozó törvény; beszélünk és irunk tehát így: nagyon *sűrűen* hull a jég; egészen *jól* érzi magát, igen *szépen* köszönöm, merőben *egyedül* bolyong, vigan *nevetve* fogadta s több efféle.

Fentebbi állításaim itt egy megerősítést nyernek. Egy kötő szó beszúrása az egymásra vonatkozó két igehatározó közé, azonnal függetlenné teszi őket egymástól, pl.: vigan és nevetve fogadta, egészen más, mint; vigan nevetve fogadta; ám ebbe: egészen jól érzi magát, hijába akarnók a köztöszót szűrni: egészen és jól érzi magát, egy lehetetlen mondat. Ebből az észleletből egy nagyon fontos tünemény kulcsát fejthetjük ki.

A hol egy mondatban oly két igehatározó találkozik mint egymást meghatározó minősítő, a mely külön-külön egyenes minősítője is lehet az ige fogalmának, a magyar nyelv a maga szabatoságra törekvésével nem tűri meg őket egymás mellett az ige előtt, hanem vagy kétfelé választva az egyiket az ige után veti, vagy az igétől távolabb álló meghatározót melléknévvé változtatja, vagy a két igehatározó helyébe egy főneves igehatározót tesz, a milyenek-

ről alább fogunk beszélni. Nem lehet tehát így beszélni: jól *magyarul* ír; hanem vagy így kell: jól ír magyarul, vagy így: jó magyarsággal ír; ellenben igen is lehet így írni: magyarul jól ír, mivel ily sorrendbe állítva mind a kettő egyenest az ígére vonatkozik, a *magyarul* semmi esetre se lehet meghatározója a *jól*-nak. Más példák: jó *drágán* vette, szép *csendesen* ült, nagy *nehezen* érti, egész *őszintén* mondom, stb., a melyek ezek helyébe állanak: jól *drágán* vette, nagyon *nehezen* érti, szépen *csendesen* ült, egészen *őszintén* mondom. Más lehetséges változatai e szólamoknak ez úttal nem tartoznak ide.

36. §. Különös figyelmünket érdemlik e tekintetben azok az igehatározók, a melyeket egy bevett szokás szerint az igével egy szóba irunk össze, és a melyeket nyelvtanaink ezért *igekötőknek* neveztek el, avval indokolva ez eljárást, hogy az u. n. igekötő jelentése az ige jelölte cselekménnyel vagy állapottal tökélyesen egy fogalommá forr össze. Ez az állítás azonban nem felel meg tökélyesen a tényállásnak; igaz ugyan, hogy *megfogni*, *elfogni*, *lefogni*, *összefogni*, más fogalmak, mint a puszta *fogni* magára, a melynek jelentése az eleibe tett *meg*, *el*, *le*, *össze* határozók által módosul; de ezekben: *erősen fogni*, *rövidre fogni*, *hámba fogni*, *perbe fogni*, e határozók: *erősen*, *rövidre*, *hámba*, *perbe* nem kevésbé módosítják a fogás cselekvését, mint amazok, sőt ebben *erősen fogni*, az *erősen* sokkal lényegesebben minősíti a fogást magát, mint ezekben: *megfogni*, *elfogni*, *lefogni*, *összefogni*, a *meg*, *el*, *le*, *össze* igekötők, a minek aztán az a következménye, hogy mihelyt oly lényegesen módosító igehatározó csatlakozik az igekötős ígéhez, azonnal kitúrja az igekötőt a helyéből, elragadja tőle a hangsúlyt, és hátra veti az ige utáni másodrendű helyre. Pl. a vádlott töredelmesen *megvallotta* az igazat, e mondat úgy van szerkesztve, hogy a vallomás teljes volta, a melyet a *meg* jelöl, tűnik fel földolognak és leglényegesebb körülménynek; e teljes volta a vallomásnak azonban nincs semmi szoros kapcsolatban avval, hogy a vallomás töredelmes volt, lehetett akármi más körülménynek is a következménye, teszem kényszerűségnek, elkeseredésnek, szemtelenségnek, izgatottságnak, zavarnak stb. Már most a vizsgáló bírónak, a kinek feladata a bűnügyi tényállás részletes és tökélyes kiderítése, legfontosabb az, hogy a vádlott mindent megvalljon; mi bírja őt a vallomásra, csak annyiban érdekelheti, a mennyiben eszközül szol-

gálhat neki esetleg a vallomás előidézésére; más különben reá nézve ez az indok csak másodrendű fontosságú. Másképp áll a dolog az ítélő bíró előtt, a kinek ítéletére, főleg az esetleg kiszabandó büntetés súlyos voltára, némelykor nagy befolyása lehet annak az indoknak, a mely a vallomást előidézte. A vizsgáló bíró tehát jelentheti, hogy a vádlott *töredelmesen megvallotta* az igazat; de az ítélő bíró nem indokolhat így: enyhítő körülménynek veszem, hogy a vádlott *töredelmesen megvallotta* az igazat, hanem csak így: e. k. v., hogy a vádlott *töredelmesen vallotta* meg az igazat. Hasonló indokok fogják meghatározni, hogy bizonyos esetben úgy kell-e írni: a feladatot helyesen *kidolgozta*, a parasztot erősen *megverte*, a galuskát egészen *lenyelte*, a levelet gyorsan *megírta* stb., vagy pedig úgy: a feladatot *helyesen* dolgozta ki, a parasztot *erősen* verte meg, a galuskát *egészen* nyelte le, a levelet *gyorsan* írta meg; vagy pedig: a feladatot *kidolgozta* helyesen, a parasztot *megverte* erősen, a galuskát *lenyelte* egészen, a levelet *megírta* gyorsan, stb. Hogy még ily szólamok is lehetségesek, mint: a *feladatot* dolgozta ki helyesen, *kidolgozta* helyesen a feladatot, helyesen *kidolgozta* a feladatot stb., és mikor helyesek, csak későbbben fogjuk kifejthetni.

Itt azonban az a fődolog, hogy az igekötő tökélyesen ugyan az alá a szabály alá esik, a mely a többi igehatározókat rendezi.

37. §. Az igével jelölt cselekvés vagy állapot minősítésére és közelebbi meghatározására sokszor oly körülmények és viszonyok is folynak be, a melyeket nem lehet a szó szoros értelmében vett igehatározókkal elég szabatosan és határozottan kifejezni. Láttuk ugyanis, hogy az igehatározó vagy a cselekvés és állapot minőségét, vagy más körülményt jelöl ki, a mely közvetlenül befoly a cselekvés megtörténtére vagy az állapot létezésére. Ily körülmények lehetnek, a hely a hol, az idő a melyben a cselekvés történik vagy az állapot létezik, a cselekvés megtörténtének és az állapot létezésének módja; mind ezeket jelölhetik az igehatározók, de csak akkora határozottsággal, a mekkora már magának az igehatározónak a jelentésében megvan. Ha pl. azt mondjuk: *erősen* dörög, minősítjük ugyan a dörgést, de az *erősen* különböző fokú minőséget jelölván, a minőség mértéke evvel a kifejezéssel nincs meghatározva. Hasonló határozatlanságot láthatunk a helyi, időbeli és módviszonyok jelölésére szolgáló igehatározókon; néme-

lyek határozottabbak, mint pl. *itt, most, együtt*, s effélék, mások határozatlanabbak, mint *ott, majd, néhol* s több efféle. A mikor aztán az ily viszonyok szabatos és pontos határozása válik szükségessé, az igehatározókkal nem érhetjük be. Épen oly kevésbé elégségesek az igehatározók a fennemlitetteken kívül még létező és kijelölendő más körülmények jelölésére. Ily körülmények névszerint azok, a melyek személyek és tárgyak viszonyait az igével jelölt cselekvéshez vagy állapothoz illetik, pl. ki vagy mi cselekszik vagy van a kérdéses állapotban, kire vagy mire hat a cselekvés, mily eszközzel hajtja végre a cselekvést, ki vagy mi van jelen vagy jár közben az eseménynél, milyenek és hányan vannak ezek a személyek és tárgyak stb. Határozott és szabatos közleményben e körülményeknek mind kifejezésre kell jutniok, és e czélra nincsenek igehatározók. Egy részét a nyelv az ige nyelvtani alakjaival bírja jelölni. Ha a cselekvő személy maga a beszélő egyedül vagy többed magával, vagy az, a kihez intézi beszédét, egyedül vagy többed magával, az ige nyelvtani idomai ezt határozottan tudják jelölni; épen úgy tudja kifejezni, ha a cselekvés arra hat, a kihez szól; de már más személyi vonatkozásokat az igeidom csak határozatlanul jelez, határozott jelzés csak névszó segítségével lehetséges; az időt jelzi ugyan az ige, de csak általában és csak viszonylagos határozással; de eszközt, módot, közbenjárást, határozott helyet stb. az ige épen nem bír jelezni, ez a névszók szerepe, a melynek betöltésére jelmezt kell felvenniök, a mely nem állhat egyébből, mint azokból a viszonyjelző szókból és szótagokból, a melyek a névszó törzséhez ragadva nyelvtani alakját módosítják. Az ige fent jelzett nyelvtani idomait is ily szótagok segítségével alkotja a nyelv; és épen azért nevezi a nyelvtan e viszonyjelző szótagokat *ragok*-nak, még pedig a névszókhöz tapadókat *viszonyragok*nak, az ige-törzshez csatlakozókat, a melyek csak személy- és időviszonyokat jeleznek: *személyragok*nak és *időragok*nak.

E ragok tárgyalása a nyelvtan legfontosabb része.

38. §. A hangsúly és szórend tekintetében az ige személy- és időragainak nincs semmi szerepe és befolyása; ezek beleolvadnak az ige testébe. A ragozott névszók ellenben igehatározókká válnak, és ennek következtében szorosan azok szerint a szabályok szerint sorakoznak a mondatban, a melyeket az igehatározók tárgyalásánál kifejtettünk.

A mint láttuk, mentől több határozó csatlakozik az igéhez, hogy a vele jelzett cselekvés vagy állapot minden körülményeit szabatosan és apróra kijelölven, határozott és félre nem érthető közleményt hozzanak létre, annál bajosabb annak az eldöntése, hogy melyik közülök álljon a hangsúlylyal a főhelyen az ige előtt. E tekintetben különbség van a magára álló, semmi más mondatra nem vonatkozó, önálló mondat, és a más mondatnál vagy mondatokkal szorosabb vagy lazább kapcsolatban levő mondat közt. Az önálló mondatban ugyanis a szórendet meghatározó körülmények fontosságának megítélése nem támaszkodhatik más adatra, mint a melyet magoknak e körülményeknek mivolta és jelentősége nyújt, holott a más mondatokkal kapcsolatos, tehát már előre bocsátott, vagy utána következő mondatokkal vonatkozásban álló mondatban az fog döntenit, hogy mi ismeretes már az előzményből, vagy mit fog a következő mondat hozni a már kimondottnak felvilágosítására vagy kiegészítésére; az első esetben természetesen az lesz a fontosabb, a mi új, a mi még az előzményből nincs tudva; az utóbbiban az, a mi felvilágosításra vagy kiegészítésre vár, alárendeltebb fontosságú lesz, mint az, a mi már határozottan tudva van. Miként érvényesül ez elv az egyes esetekben, azt akkor fogjuk vizsgálni, mikor a kapcsolatos mondatokat tárgyaljuk. Egyelőre csak önálló mondatokkal foglalkozunk.

Annyit azonban mint megdönthetetlen általános törvényt az eddigiek után már határozottan mondhatunk ki: hogy a magyar mondatban a mondat hangsúlya mindig azon az igehatározón vagy igehatározó gyanánt szereplő más beszédrészen nyugszik, a mely a közlendő cselekvéshez vagy állapothoz a legszorosabb, legközvetlenebb vonatkozásban van, és e hangsúlyos szó vagy szólam mindig közvetlenül az ige előtt áll a mondatban.

39. §. Az épen kimondott törvény alapján nyugszik két szabály:

Ha a mondatban van az igével jelölt cselekvést vagy állapotot minősítő igehatározó vagy igehatározó gyanánt szereplő szólam, e mondat soha se kezdődhetik az ige, mert ezt mindig megelőzi a hangsúlyos igehatározó; ha nincs, vagy ha a mondatban szereplő határozók csak esetleges körülményekkel hozzák kapcsolatba a cselekményt vagy állapotot, a mondat kezdődhetik az ige is, és ekkor a hangsúly magára az igére esik. Ez utóbbi eset kivált

parancsokat és kérdéseket kifejező mondatokban áll be. Pl. e mondatban: a gyermek *szorgalmasan* tanul, a minősítő *szorgalmasan* megtartja a hangsúlyt és az ige előtti helyet, akár kérdővé tesszük így: *szorgalmasan* tanul-é a gyermek? akár parancsolóvá így: *szorgalmasan* tanulj gyermek! Ellenben e mondat: Buda *még* áll, kérdésben így lesz rendezendő: *áll* még Buda? és parancsolólag: *állj* még Buda!

A hangsúlyos szó és az ige közé más szó nem férközhetik, kivéve az egybefoglaló *is*, a tagadó *nem*, *ne*, és az egybefoglalóan tagadó *sem* (se) szócskákat, valamint a *nem is* együtt, a melyeken soha sem nyughatik a mondat hangsúlya. E mondatok: *Meg* is mondta, az emberek *künn* is állanak, ezért *össze* nem veszünk, a házaló *állandóan* nem tartózkodik egy helyen; Istent *hijában* ne említsd, a vak *nappal* sem lát, a gazdag *számba* se veszi a csekély veszteséget stb. mind helyes szórenddel vannak szerkesztve. Ellenben az ilyenek: *meg* nekem mondta, *össze* ezért veszünk, az emberek *künn*, látom, állanak, az úr *erősen* a szolgát szidja, a kutya *dühösen* a gyermeket megmarta s ilyenek feltétlenül rosszak.

Az *is* és *nem* szócskák elhelyezésére nézve különben még több észrevételünk is lesz.

40. §. A mint fentebb említettük, némely személyi és időbeli vonatkozást maga az ige is bír jelezni, úgy, hogy felveszi a maga törzséhez a megfelelő személy- és időragokat. Ezért már most átmegyünk azoknak a nyelvtani idomoknak a tárgyalására, a melyek az *igeragozás* útján alakulnak.

Bár mennyire igyekszünk is egy cselekvést vagy állapotot önállóan és elvontan képzelni, két vonatkozás mégis marad mindig, a melytől a cselekvést és az állapotot nem bírjuk tökélyesen elválasztani. Maga a cselekvés fogalma nem is létesül máskép, mint ha valaki vagy valami cselekszik, és minthogy minden cselekvés mozgással jár, szükségképen az időbe esik. Állapot hogy létezhetnék a nélkül a valaki vagy valami nélkül, a ki vagy a mi abban az állapotban van? és itt is belejátszik az idő, mert hiszen időn kívül nem létezhetik semmi, tehát állapot sem. A személy és időbeli vonatkozás tehát egyaránt elválaszthatatlan az ige fogalmától; a nyelv t. i. itt egy értelemátvitellel a tárgyat is személynek veszi. Ha már most a nyelv e két vonatkozást az ige törzséhez toldott ragokkal kívánná jelezni, minthogy rag nem tapadhat

hozzá a szótőhöz egyebütt mint a végén, abba az ellenmondásba esnék, hogy az egyik vonatkozás már egy raggal levén jelezve, a második vonatkozást jelző ragnak ragozott szóhoz kellene járulni; tehát az időraggal már ragozott igéhez járulna a személyrag vagy megfordítva. Már pedig ragozott szó nem vehet fel ragot.

Hasonló összeütközésre fogunk bukkanni a névszók ragozásánál is, a mikor ott is személyragok lépnek fel.

A nyelv ez esetekben nem bontja meg a törvényt, hanem egy fogás alkalmazásával tesz eleget a törvény követelményinek. Azt teszi ugyanis, hogy az egyik ragot képzővé teszi, és így nem ragozott szóhoz, hanem képzővel módosított tőhöz csatolja a ragot.

Az ige ragozásánál a magyar nyelv az időt képzővel, a személyi vonatkozást raggal jelzi, azaz, az igetőt a jelzendő időhez képest módosítja, és e módosított tőt ragozza a személyragokkal.

41. §. Nézzük már most legelőbb, miként módosul az igető a jelzendő időviszony kitüntetésére.

Itt első kérdés az, hogy hát hányféle időviszony kitüntetésére van általában szükség?

Általában véve az önálló cselekvés vagy állapot tekintetében csak három vonatkozás jöhet szóba, u. m.

a) az igével jelölt cselekmény vagy állapot abban a pillanatban, a melyben beszélek róla, még tart; a nyelvtan ezt a vonatkozást *jelen-nek* nevezi;

b) a cselekvés vagy állapot már megszűnt akkor, a mikor említik; ez a nyelvtanban a *mult*;

c) a cselekvés vagy állapot még meg sem kezdődött, de bár mi okból várható; ez a nyelvtani *jövendő*.

Vegyük tárgyalás alá egyenként ezeket az időviszonyokat mindig egyelőre csak önálló cselekményt tartván szemmel.

42. §. Ha a cselekvés vagy állapot, a melyet az ige jelöl akkor, a mikor beszélnek róla, még foly, világos, hogy a beszéd és a vele közlött esemény egyidejűek, és az egyidejűség a beszéd időpontjával oly határozott, hogy félre érteni nem lehet, noha semmit sem gondol avval, hogy ez az egyidejű cselekmény vagy állapot mikor kezdődött, meddig tart, mikor fog végződni, sőt lehetséges ez egyidejűséget alkalmazni oly cselekvésre vagy állapotra is, a melynek kezdete és vége legalább reánk nézve nincs is. Ezért kétféleképen lehet ez egyidejűség okát és mivoltát felfogni. A cselekvés

vagy állapot azért egyidejű a beszéddel, mivel épen akkor beszélünk róla, a mikor épen foly, vagy azért, mivel kezdet és vég nélkül folyván, bár mikor beszélünk róla, mindig egyidejűség lesz közte és a beszéd közt. Ebből tovább tágitva az egyidejűség fogalmát, azt is következtetjük, hogy ezt az egyidejűséget kétféleképpen létesíthetjük, vagy úgy, hogy a cselekményt vagy állapotot valósággal abban az időpontban folyónak képzeljük, a melyben beszélünk róla, vagy úgy, hogy képzelődésünkben a beszédünket helyezzük át abba az időbe, a melyben a cselekvés vagy állapot foly, a minek következtében háromféle egyidejűség áll elé; egyidejűség a jelenben, a multban és a jövőben. Ott azonban, a hol csupán egy cselekményről beszélünk, a mely nincs semmi vonatkozással más cselekményre, ez az áthelyezése az egyidejűségnek a multba vagy a jövőbe nem fordulhat elé, és ezért van az, hogy a nyelvtan az igetőnek azt az alakját, a mely ezt az egyidejűséget jelzi, *jelen idő* töjének nevezi, és a jelen idő töje nem más, mint az igető minden képző hozzájárulása nélkül; e szerint *ír, jár, ér* pusztá vagy is jelen időt jelző igetők.

43. §. Ha a jelen idő töjével jelzett és a beszéd pillanatában még folyó cselekvés vagy állapot cselekvő személyhez vagy állapotban levő tárgyhoz jó viszonyba, a következő eseteket kell megkülönböztetni:

a) A beszélő maga cselekszik vagy van abban a bizonyos állapotban, még pedig egyedül vagy többed magával; ezt a személyi viszonyt a magyar nyelv úgy jelzi, hogy az első esetben a hangzóvonzás követelményei szerint *-ok, -ek* v. *-ök*, a másodikban *-unk, -ünk* személyragokat csatol a jelen idő töjéhez, tehát: *ír-ok, jár-ok, ér-ek, tör-ök; ír-unk, jár-unk, ér-ünk, tör-ünk*.

b) A beszélő a cselekvést vagy állapotot avval a személylyel vagy azokkal a személyekkel hozza kapcsolatba, a kinek v. a kiknek beszél, úgy, hogy ez vagy ezek lesznek a cselekvők vagy az állapotban levők. Ha egyre viszonyul *-sz* v. *-l* személyrag, ha többre *-tok, -tek, -tök* személyragokkal él a nyelv; az *sz* v. *l* személyragok többnyire csak kapcsoló hangzó közbenjárásával tapadhatnak az igetőhöz, a mely a hangzóvonzás törvényéhez alkalmazkodik, az *l* személyrag csak kölcsön vett pótlója az *sz*-nek, oly esetekben, a mikor ennek sziszegő hangon végződő töhöz kellene csatlakoznia; e szerint *ír-sz, jár-sz, ér-sz, tör-sz, hoz-ol, visz-el*, és *ír-tok,*

jár-tok, ér-tek, tör-tök, hoz-tok, visz-tek ily módon ragozott ige-idomok.

c) A mikor a cselekmény vagy állapot sem magára a beszélőre, sem hallgatójára nem vonatkozik, a nyelv nem bírja a személyi vonatkozást személyraggal határozottan jelölni. Itt aztán meg kell nevezni a személyt vagy tárgyat, és ezért a személyrag feleslegessé válik, csupán a többséget jelzi a nyelv a *-nak, -nek* raggal, a mely tehát nem is személyrag; tehát jelen időben így beszélünk: a gyermek *ír*, az óra *jár*, a takaró *ér*, a fiúk *írnak*, a malmok *járnak*, a rudak *érnek*.

44. §. Más nyelvek nyelvtani eljárását követve, a magyar nyelvtan is következetesen nevezi a beszélőt *első személynek*, a hallgatót *második személynek*; a rajtok kívül létező bármely más személyt vagy tárgyat *harmadik személynek* nevezi, e szerint mi is úgy fogjuk elmondhatni az imént megállapított tényeit a jelen idő igetörzse ragozásának. A magyar ige jelen időbeli töje az első és második személyhez való viszonyát személyragokkal jelzi, a melyek lehetnek egyes számuak és többes számuak; a harmadik személyhez való viszonyt nem jelzi személyraggal, hanem a hol szükség van rá, a többes számot jelző ragot veszi fel.

Látni való, hogy a nyelv ez eljárásával tökélyesen észszerűen és következetesen cselekszik, mert az első és második személyek határozott személyek, a melyek megnevezését helyettesíti a személyrag; a harmadik személy ellenben egészen határozatlan, csak úgy válik határozottá, ha az illető személyt vagy tárgyat kifejezőleg megnevezzük, ám akkor a megnevezett személy vagy tárgy személyraggal helyettesítése felesleges és szükségtelen.

A jelen időben az igeragozás az ige változatlan törzséhez a következő személyragokat csatolja:

egyes első személy -ok, -ek, -ök,

„ második „ -sz, kivételesen -l kötő hangzóval,

„ harmadik „ ragtalan;

többes első „ -unk, -ünk,

„ második „ -tok, -tek, -tök,

a többes harmadik személyben csak a többséget jelző *-nak, -nek* rag járul az igetőhez.

Tehát csak az első és második személynek van személyragja, a harmadiknak nincs; a többes számot jelző ragokra nézve jegyez-

zük meg jól, hogy nem a cselekvés vagy állapot, hanem csak is a személy többségét fejezik ki.

45. §. Ha az említés idején az igével jelölt cselekvés vagy állapot már megszűnt, a magyar nyelv e megszűnt voltát úgy jelzi, hogy a mult idő tőjét alkotván, ezt ismét személyragokkal ragozza.

A mult idő töje az igtőből úgy alakul, hogy az igtőhöz a mult időt jelző képző járul.

A jelen idő tárgyalásakor figyelmeztettem volt arra a határozatlanságra, a mely a még folyónak képzelt cselekvés vagy állapot kezdetére és végére nézve a jelzés mellett is fenmarad. Hasonló határozatlanság észlelhető a nyelvtani mult tekintetében is. Azt mondtuk ugyanis, hogy nyelvtanilag mult azt az időviszonyt jelzi, a mely szerint a beszéd pillanatában az ige jelölte cselekvést vagy állapotot már megszűntnek gondoljuk, tehát már nem létezőnek. Mikor szűnt meg, tehát mennyi idő telt létezése óta az említésig, és mekkora időig tartott ez a létezése, az határozatlan marad, pedig ennek a tudása sok esetben nagyon fontos lehet. Ám világos, hogy időpont szabatos jelölése csupa raggal vagy képzővel lehetetlen. Mindazonáltal a magyar nyelv két tőt alkotott a mult idő jelölésére. Az egyik azt a multat jelöli, a mely beáll, mihelyt a cselekvés vagy állapot megszűnik, tehát úgy szólván a csupa bevégeztség kifejezője, a mely felteszi, hogy az említés pillanatában alig telt még valami kis idő a megszűnés óta. Eredetileg tehát ez a töidom úgy szólván csak az imént beállott megszűnést jelenti, és azért helyesen is nevezték az *alig mult* idő tőjének; későbbben azonban épen ez alapfogalom a gyors lefolyás fogalmát ébresztette, és így ma a magyar nyelvben ennek az alig mult idő tőjének az a jelentése, hogy a cselekvés vagy állapot alig szűnt meg és csak nagyon rövid ideig tartott.

A második mult egészen határozatlanul állítja oda a megszűnt cselekvést vagy állapotot mint végképpen lejárt valamit, a miről nem kérjük többé, hogy mikor létezett és meddig tartott; beérjük egyszerűen avval, hogy volt és nincs többé. Helyesen nevezzük tehát *határozatlan mult* időnek.

46. §. Az alig mult imént még jelen volt, s ezért az alig mult idő töje alig különbözik a jelen idő tőjétől. A nyelv úgy alkotja, hogy a jelen idő tőjéhez mint képzőt egy rövid hangzót csatol ter-

mészetesen a hangzóvonzás törvényei szerint al- vagy fenhangút, az alhangú mindig *a*, a fenhangú mindig *e*; tehát *ir-a*, *jár-a*, *ér-e*, *tör-e* stb.

Az aligmult idő töje ugyanazokat a személyragokat veszi fel, a melyeket a jelen, csupán az egyes második személy ragja állandóan *l* és soha sem *sz*; a kapcsoláskor a személyragok kapcsoló hangzói a tö végén álló képző hangzóval egybe olvadnak, az alhangúval *á-vá*, a fenhangúval *é-vé*; csupán az egyes első személyben mindig *é* van, tekintet nélkül a tö al- vagy fenhangú voltára. A ragozás tehát így történik:

egyes	1. szem.	<i>ir-ék</i> ,	<i>jár-ék</i> ,	<i>ér-ék</i> ,	<i>tör-ék</i> ;
"	2. "	<i>ir-ál</i> ,	<i>jár-ál</i> ,	<i>ér-él</i> ,	<i>tör-él</i> ;
"	3. "	<i>ir-a</i> ,	<i>jár-a</i> ,	<i>ér-e</i> ,	<i>tör-e</i> ;
többes	1. "	<i>ir-ánk</i> ,	<i>jár-ánk</i> ,	<i>ér-énk</i> ,	<i>tör-énk</i> ;
"	2. "	<i>ir-átok</i> ,	<i>jár-átok</i>	<i>ér-étek</i> ,	<i>tör-étek</i> ;
"	3. "	<i>ir-ának</i> ,	<i>jár-ának</i> ,	<i>ér-ének</i> ,	<i>tör-ének</i> .

Jegyezzük meg, hogy a harmadik személynek ez időben sincs személyragja.

47. §. A határozatlan mult idő töjének képzője *-ott* vagy *-ett*, a mely teljes idom azonban *l*, *n*, *r* végzetű igetőkhez ritkán tapad ily teljességben, hanem egyszerű *t-vé* csonkul; tehát *ir-ott* (irt), *jár-ott* (járt), *ér-ett* (ért), *tör-ött* (tört), *szab-ott*, *fut-ott*, *es-ett*, *hoz-ott*, *fél-t*, *szán-t*, *mér-t* stb.

A személyragok, a melyeket a határozatlan mult idő töje felveszen, a következők: egyesben: 1. sz. *-am*, *-em*; 2. sz. *-ál*, *-él*; 3. sz. nincs; többesben: 1. sz. *-unk*, *-ünk*; 2. sz. *-atok*, *-etek*, 3. sz. *-anak*, *-enek*, összevonva: *-ak*, *-ek*; voltaképen itt nem a pusztá személyragokat soroltam elé, hanem mindenik elébe oda tettem azt a kapcsoló hangzót, a mely a *t* végzetű töhöz való csatolásra szükséges.

A mikor a határozatlan mult idő töje e személyragokat felveszi, képzője rendesen a fent már jelzett módon csupa *t-vé* csonkul, s csak egynehány *t* végzetű igető tartja meg a teljes képzőt minden személyben. Innen van, hogy némelyek a pusztá *t* betűt tekintik a határozatlan mult idő töje képzőjének. Ám a nyelvfejlődés törvénye szerint mindig a teljesebb idom az eredetibb.

A mondottak szerint a magyar ige ragozása a határozatlan mult időben a következő:

egyes 1. szem. *ir-t-am, ér-t-em, hoz-t-am, hat-ott-am* ;
 " 2. " *ir-t-ál, ér-t-él, hoz-t-ál, hat-ott-ál* ;
 " 3. " *ir-t, ér-t, hoz-ott, hat-ott* ;
 többes 1. " *ir-t-unk, ér-t-ünk, hoz-t-unk, hat-ott-unk* ;
 " 2. " *ir-t-atok, ér-t-etek, hoz-t-atok, hat-ott-atok* ;
 a többes 3-ik személy idoma eredetileg ez volt: *ir-t-anak, ér-t-enek, hoz-t-anak, hat-ott-anak*, az élő nyelv azonban manap már csak ez összevont idomokat használja: *ir-t-ak, hoz-t-ak, ér-t-ek, hat-ott-ak*.

A határozatlan multban sincs személyragja a harmadik személynek.

48. §. A jövő idő töjét a magyar nyelv *-and, -end* képzővel alkotja így: *ir-and, jár-and, ér-end, tör-end* stb., és e tö ugyanazokat a személyragokat veszi fel, a melyek a jelen idő töjéhez járnak; e szerint a jövő időben így ragozza a magyar igét;

egyes 1. szem. *ir-and-ok, ér-end-ek, tör-end-ek* ;
 " 2. " *ir-and-asz, ér-end-esz, tör-end-esz* ;
 " 3. " *ir-and, ér-end, tör-end* ;
 többes 1. " *ir-and-unk, ér-end-ünk, tör-end-ünk* ;
 " 2. " *ir-and-otok, ér-end-etek, tör-end-etek* ;
 " 3. " *ir-and-anak, ér-end-enek, tör-end-enek*.

Itt sincs személyragja a 3-ik személynek.

Hogy ez az idoma a jövő időbeli igének a magyar nyelvben valósággal divott, bizonyítják a régi nyelvemlékek, bizonyítják a mai élő nyelvben is divó egyes szóalakok; de épen oly bizonyos, hogy a mai élő nyelvnek határozott ellenszenve van ez idom iránt, a mely tényleg már kiveszendőben van, annyira, hogy használatát nem csak kerüljük, hanem csaknem keresett czikornyának és negélyezésnek tekintjük is. Ma a jövő jelölésére vagy egyszerűen a jelen idő idomát használjuk, ha szükséges, egy-egy időjelző ige-határozóval, vagy körülírással élünk, a melyben a jövőt egy segédige juttatja kifejezésre. A helyett: *irand*, inkább így *irunk és beszélünk: ir, megir, majd ir, fog irni, akar irni, készül irni, szándék-szik irni, ohajt irni, kell irni* s több effélet.

Lássuk e tünemény okát!

49. §. A jövő idő idoma úgy tünteti fel a cselekvést vagy állapotot, mint meg sem kezdődöttet, tehát még nem létező valamit, a minek a bekövetkezését azonban hol nagyobb hol kisebb

valószínűséggel vagy bizonyossággal várni lehet, egész határozottsággal vagy bizonyossággal soha sem. Egészben véve tehát a jövő bizonytalan, és e bizonytalanság következtében a nyelvtani idom is, a mely a jövőt jelzi, merőben határozatlan jelentésű, még pedig nem csak abban a tekintetben, a melyben a jelen és a múlt is határozatlanok, hogy t. i. a cselekménynek se kezdetét, se végét, se tartamát nem jelzik, hanem még abban is, hogy maga a cselekvés vagy állapot fog-e valósággal beállani vagy sem. Ezt a határozatlanságot nem szereti a magyar nyelv, a melynek egyik alapjellemzője a szabatosság a kifejezésben; és minthogy azon kívül a képző meglehetősen megnyújtja a tőt, inkább mellőzi e hosszadalmas alakot, és helyettesíti mással, a mely rövidebb is, határozottabb is.

A körülírások közül az, a mely a *fog* segédigével él, a legszokottabb, úgy hogy némely nyelvtan csak is ezt tekinti a jövő körülírásának, holott pl. készül irni, akar irni, s efféle épen úgy csak jövőt fejeznek ki, csak hogy egyszersmind azt az indokot is jelzik, a melynél fogva a még meg nem kezdődött cselekvés vagy állapot beállását várhatni.

Volt-e befolyása a jövő idő töje képzőjének kiveszésére annak a némelyektől felállított véleménynek, hogy az *-and -end* képző a latin u. n. szenvedő jövő részesülő képzője, a melyet a magyar nyelvbe becsempésztek, bajos megmondani; de hogy e vélemény alaptalan volt, alig lehet kétkedni.

50. §. Visszapillantván az eddigiekre, látjuk, hogy az önálló vagy helyesebben magára álló cselekvés vagy állapot idő- és személyviszonyai jelzésére a magyar nyelv négy idomával rendelkezik az igetőnek, a melyek közül az első az egyidejűséget vagy jelen időt, a második a gyorsan eltelt alig múlt időt, a harmadik a határozatlan múlt időt, a negyedik a jövő időt jelöli, és mindenik tőhöz személyragokat told, a melyek, az egyes első és második személyt kivéve, minden időben ugyanazok. Ezzel a magára álló cselekmény vagy állapot idő- és személyviszonyai ki volnának merítve. Megjegyeztük, hogy a jövő idő töje kiveszendőben van.

De az eddig elősorolt viszonyok valamennyijében az igével jelölt cselekvés vagy állapot mindig úgy van szemügyre véve, mint a mely valósággal történik, történt vagy történni fog, a mely tényleg létezik, létezett v. létezni fog. Eléfordul azonban oly eset is, a mikor az a cselekvés vagy állapot bár mi okból nem határo-

zott valóság, hanem kétségbe vonható eshetőség; ismét olyan, a mikor bekövetkezése szükségszerű követelmény; más esetben elvontan tekintjük a cselekményt vagy állapotot tekintet nélkül időbeli és személyhez való vonatkozásaira. A nyelvtan ezeket a körülményeket *módok*-nak nevezi, és a nyelv a módok jelzésére is alkotott igeidomokat. Lássuk, hány mód jelzésére léteznek ily idomok a magyar nyelvben.

51. §. Vegyük legelőbb szemle alá a bizonytalanság eseteit:

Hogy oly cselekvés vagy állapot, a mely a jelenben foly, mint ilyen nem lehet bizonytalan, világos; bizonytalanság vagy határozatlanság a jelen időben csak úgy képzelhető, ha:

a) a jelenben folyó cselekvésnek vagy létező állapotnak azt a részit vesszük szemügyre, a mely bevégezetlen folyásából még hátra van. E szót *irok* nem csak úgy lehet értelmezni, hogy a jelen perczen még folyton foglalkozom az írással; hanem úgy is: még nem végeztem el az írást, még van hátra írni valóm. Ez a része a cselekvésnek, a mely nyilván már jövő, lehet bizonytalan, a mennyiben soha se bizonyos az, hogy meg fog történni valami, a mi még nem történt meg. Ez elmélkedés nyújtja a kulcsot ahhoz a tényhez, hogy a jelen idő idoma alkalmassá lesz jövőt is jelölni, és hogy e szóval *irok* akkor is élhetek, ha még hozzá se fogtam az íráshoz. A mint látjuk, itt a bizonytalanság a még bevégezetlen cselekvés, a még tartó állapot természetéből származik, ezért nem jelzi külön igeidom, hanem a jelen idő idoma határozatlan és bizonytalan volta ez esetekben a kísérő határozókból tűnik ki. Pl. majd *irok*, talán *irok* s több efféle.

b) a határozatlanság onnan származik, hogy a cselekvést vagy állapotot egészen elvontan képzeljük, azaz elkülönítve minden időbeli és személyi vonatkozástól. Világos, hogy ez esetben a határozatlanság nem a cselekvés v. állapot mivoltára vonatkozik, csak a cselekvő személyt, a jelölt állapotban levő személyt vagy tárgyat, az esemény idejét és tartamát illetőleg forog fenn bizonytalanság. A magyar nyelvnek e határozatlanság jelölésére két eljárása van. Az egyik szerint az igetőhöz *-ni* képzőt tesz, így: *ír-ni*, *jár-ni*, *ér-ni*, és ezzel alkotja az u. n. *határozatlan igét*, a mely épen elvont értelme miatt semmiféle igeragot nem vehet fel és csak is oly kapcsolatokban szerepelhet, a melyekben változatlan állandó alakjával foglal helyet. A második szerint az *-ás*, *-és* képzőt

csatolva az igetőhöz, főnevet alkot belőle így: *ír-ás, jár-ás, ér-es*, a melynek jelentése a határozatlan ige jelentésével azonos, és a cselekvést vagy állapotot mint elvont fogalmat valósággal megnevezi, a minek következtében alkalmasabbá válik bizonyos viszonyokba lépésre mint a határozatlan ige.

c) a bizonytalanság vagy határozatlanság magára a cselekvés vagy állapot létezésére vonatkozik, tehát kérdésessé válik, vajjon csakugyan történik-e valami vagy sem. Világos, hogy e kétkedés alapeszméje azon az eshetőségen alapszik, hogy a cselekvés vagy állapot tán nem is létezik. Ám a kétkedés nem is merülhet fel, ha a beszéd pillanatában a cselekvés valóban megtörténik, az állapot tényleg fennáll. A felfogás tehát itt egy csupán képzeletbeli eseményt tesz fel, a mely az említés időpontjában még nincs. Világos tehát, hogy már itt voltaképen nincs szó jelen időről, hanem közelebbi vagy távolabbi jövőben nagyobb vagy kisebb valószínűséggel várható vagy várandó eseményről, a melyet a jelenben csak képzelnek. E képzelet alapján még is jelen időnek vesszszük. Ha már most kutatni kezdjük, hogy e felfogásnak mi az oka, a legtöbb esetben azt fogjuk találni, hogy a jelölt esemény beállta vagy kívánatos, úgy hogy beszélő és hallgató ohajtják, vagy valami feltételhez van kötve, a melynek teljesedésétől függ; és minthogy maga az ohajtás is feltételnek tekinthető, *feltételes jelen* időnek keresztelhetjük. A magyar nyelv e feltételes jelennek egy külön igeidomot alkotott úgy, hogy az aligmúlt idő idomába az igető és az időjelző képzővel egybeforrt személyrag közé a határozatlanságot jelző *n* képzőt szúrja így: *ír-n-ék, ír-n-ál, ír-n-a, ír-n-ánk, ír-n-átok, ír-n-ának*.

d) a valamely cselekvést vagy állapotot mint szükségképen beállani kellőt noha még a jelenben nem létezőt képzelő felfogás jelölésére a magyar nyelv egy külön igeidomot alkotott. Ugyanis az igetőhöz egy képzőt csatol, a mely a szükségszerűséget jelzi, és e képző *j*, a mely azonban, ha *t*-be végződő igetőhöz járul, e *t* hangot *s*-sé változtatja, s utána, valamint általában minden sziszegő végbetű után maga is ugyanazon sziszegő hanggá hasonul; így: *ír-j, ér-j, lás-s, néz-z, hoz-z, válasz-sz*; ha meg *d* hanghoz csatlik, ezzel együtt *gy*-vé lágyl, mint *hid-j* helyett *hígy, ved-j* helyett *vegy*, holott néha megtartjuk az írásban az eredeti hangokat is, mint pl. ezekben: *ered-j, szalad-j, fogad-j* s több effé-

lében. Elnevezhetjük az így alkotott töt a *parancsoló jelen* idő töjének.

52. §. A parancsoló jelen töjének személyragjai felette érdekesek, ugyanis a következők:

egyes 1. szem. -ak, -ek; pl. ir-j-ak, ér-j-ek, tör-j-ek;

« 2. « -ál, -él; « ir-j-ál, ér-j-él, tör-j-él;

« 3. « -on, -en, -ön; « ir-j-on, ér-j-en, tör-j-ön;

a többes számban azonosak a jelen idő személyragaival, tehát: ir-j-unk, ir-j-atok, ir-j-anak; ér-j-ünk, ér-j-etek, ér-j-enek; tehát a 2-ik és 3-ik személyben kötőhangzósok.

Itt tehát legelőbb találkozunk egy 3-ik személyű személyraggal; ellenben abban az esetben, a melyben ez idom valóságos parancs kifejezésére szolgál, minthogy egyesben a parancs csak is annak az egy személynek szólhat, a kihez mint 2-ik személyhez a beszélő intézi szavát, a 2-ik személy jelzése az egyesben feleslegessé válik, és így el is maradhat a személyrag, úgy hogy a második személyben a tö magára állhat így: *ir-j, ér-j, tör-j* stb. A harmadik személynek pedig azért kell a személyrag, mivel harmadik, tehát esetleg távol is levő személynek egyenesen és közvetlenül parancsolni nem lehet, és épen azért kell a személyt jelezni, hogy a második ne tekinthesse a parancsot magára vonatkozóznak.

53. §. Ha most a mult időre térünk át, önálló cselekvésről vagy állapotról szólva határozatlanságról vagy bizonytalanságról nem is lehet szó, mert a mi elmúlt, arról már egész bizonyossággal tudhatni, hogy történt-e vagy sem. A jövő már magában is bizonytalan.

Noha az elésoroltakkal a magára álló cselekvés vagy állapot jelzésére szolgáló igeidomok mind ki vannak merítve, még is vannak a magyar nyelvben még más idomok is, még pedig az u. n. körülírt időidomok és az igenevek, a melyek tárgyalásához most fogunk, noha vele egy kissé félbeszakasztjuk rendszerünk fonalát.

54. §. Az igenevek annak a felfogásnak köszönik lételöket, hogy a cselekvés vagy állapot a cselekvő személyre vagy az állapotban levő személyre vagy tárgyra nézve néha állandó tulajdonságokká válhatnak; még pedig különböző módon, ugyanis:

a) ha valaki folyvást és állandóan egy bizonyos ténykedéssel

foglalkozik vagy egy bizonyos állapotban van, ez a tevékenység vagy állapot mintegy jellemző sajátosságává válik.

b) A bevégzett cselekmény, a megszűnt állapot nem enyésznek el nyomtalanul, hanem hatásainak nyomait rajta hagyják mind azokon a személyeken vagy tárgyakon, a melyek közvetlen viszonyban voltak hozzá.

c) A jövőben várható esemény vagy állapot csak úgy tekinthető valóságnak, ha bekövetkezése bizonyos, tehát valami szükségképen kényszerítő körülmény forog fenn, a mely bekövetkezését elmaradhatatlanná teszi, és ezt a körülményt ruházzuk mint tulajdonságot a szereplő személyek vagy tárgyak valamelyikére.

E szerint van igenév, a mely egyidejű és folytonos cselekvés an olyan, a mely bevégzett vagy elmúlt cselekvés és van olyan, a mely várandó vagy jövő cselekvés hatásából származó tulajdonságot jelöl.

55. §. Az előadottak szerint három rendbeli igenév alakul, még pedig egy a jelen, egy a múlt, és egy a jövő idő töjéből. Ez igenevek, mint tulajdonságot jelentő névszók, természetök szerint melléknévek, de mint ilyenek, egyfelől szerepelhetnek mint főnevek is, és képzőkkel alkothatnak főneveket, melléknéveket, igehatározókat, sőt ezekből ismét új igéket is. Mi azonban csakis melléknévi minőségökben fogjuk itt tárgyalni, s csupán csak a belőlök közvetlenül származó igehatározókra fogunk kiterjeszkedni.

56. §. A múlt idő töje magára minden képző hozzájárulása nélkül már kész melléknév is, a mely jelöli azt a tulajdonságot, a melylyel a bevégzett cselekmény vagy a megszűnt állapot hatása felruházta azokat a személyeket vagy tárgyakat, a melyek legközvetlenebb viszonyban voltak hozzá. Ily eredménye nem lehetvén egy futólag és gyorsan lefolyt valaminek, természetesen nem szerepelhet itt az aligmúlt idő töje, hanem csak a határozatlan múlté. Ilyen igenevek: *írt v. írott, járt, ért, tört, v. törött, kapott, vágott, szabott* stb. stb.

Ezeknek az igeneveknek kettős jelentése van, az az ember a ki *írt*, épen úgy *írt ember*, mint az a levél, a melyet *írt*, *írt levél*; a bevégzett cselekmény kétfelé hat, felruházza a cselekvőt a végzett munka tulajdonságával, rá nyomja a cselekvény közvetlen hatása alá esett személyre vagy tárgyra e hatás maradandó bélyegét. A magyar nyelv a bevégzett cselekmény, a megszűnt állapot

utóhatásait oly maradandóknak tekinti, hogy nem csak a határozatlan múlt tőjét, hanem ez időidom személyragos szóalakjait is mint melléknéveket szerepelteti, és «az irtam levél», «az irtad levél» egyaránt helyes magyar szólamok. Erre különben még visszatérünk.

57. §. A jelen idő tője, mint a mely fentebbi fölfejtésünk szerint voltaképen egyidejűséget jelöl, épen határozatlan jelentése miatt nem lehet magára névszó. Minthogy folyó, azaz már megkezdett, de még be nem végzett cselekvést jelöl, önkénytelenül csatlakozik hozzá a cselekvés tartós voltának a fogalma, és innen van, hogy képző hozzájárulásával névszová, tüzetesen melléknévvé válván, mint ilyen az igével jelölt cselekvéssel való állandó vagy legalább is tartós foglalkozást vagy az illető állapotban való lételt mint személy vagy tárgy tulajdonságát tünteti fel. Ám határozatlan jelentőségénél fogva természete szerint sokértelmű.

A képző, a mely a jelen idő tőjét melléknévvé teszi, a hangzóvonzás követelményei szerint -ó. v. -ő: s így lesz: *ír-ó*, *jár-ó*, *ér-ő* stb. melléknév, és e melléknévi idomok sok jelentősége szembe ötlő: *író diák* az a diák, *a ki* ír; *író toll*, az a toll, *a melylyel* ír; *író papir*, az a papir, *a melyre* ír; *író asztal*, az az asztal, *a melyen* ír; *író szoba*, az a szoba, *a melyben* ír; *író kedv*, az a hajlam, *a mely* írásra ösztönzi; *író mester*, a ki írni tanít stb. mind szokott és helyes kifejezések, de valamennyinek az alapfogalma az írás cselekvényével való szoros és állandó kapcsolat, ha e kapcsolat oka, célja és viszonya különböző is. Hogy az *író* melléknév mint önálló főnév is szerepelhet, melléknévi mivoltának természetes következménye.

58. §. A jövő idő tője magában még határozatlanabb jelentésű mint a jelen időé, azért ez is képzővel alakul melléknévvé, és a képzője ugyanaz, a mely a jelen idő tőjéhez is járul, t. i. -ó v. -ő; a belőle alakult melléknév tehát ilyen: *ír-and-ó*, *jár-and-ó*, *ér-end-ő* stb.

A mi e melléknév jelentését illeti, az is többféle, névszerint jelöli azt a tulajdonságát valamely személynek vagy tárgynak, a melynél fogva jövőben valamely cselekvést végezni v. valamely állapotba jutni fog, vagy pedig azt a tulajdonságát, hogy valami cselekvés tárgya lesz a jövőben. Ily tulajdonság pedig a jövő

általában való bizonytalansága mellett csak úgy képzelhető, mint valami kénytelenség vagy kényszerűség hatása, a melynél fogva az illető cselekvésnek vagy állapotnak okvetetlenül be kell következnie, és ezért a jövő idő töjéből alakított igenév, mint melléknév, e kényszerűség kifejezője is, jelentvén egy cselekményt vagy állapotot, a melynek bekövetkeznie kell. E szerint *írandó ember* jelenthet oly embert, a ki irni fog, de ebben a jelentésben csak ritkán és bizonyos későbbben külön tárgyalandó esetekben használja a magyar nyelv; *írandó levél* oly levél is lehet, a melyet valaki *irni fog*, és olyan is, melyet valakinek *irnia kell*, és ez utóbbi jelentésben szerepel az e fajta igenév a leggyakrabban és legközönségesebben. Különben önálló főnévül is szerepelhet mint minden melléknév.

59. §. Az ige mult, jelen és jövő időbeli töjéből alakult mellékevek megfelelő képzők hozzájárulásával igehatározókká is válnak; az erre szolgáló képző: *-an, -en, -ön*, a mely általában minden melléknévből igehatározót csinál, *-lag, -leg*, a mely épen oly általános, de ritkán használt igehatározó képző. A mult idő töjéhez mint melléknévhez csak az elsőbi járul és alkot ily igehatározókat mint: *dühöd-t-en, izgatott-an, szétszört-an, nőtt-ön, levert-en* stb. Ez az idom nem nagyon gyakori, és semmi különös sajátsággal se tűnik ki bármely más igehatározók közül.

A jelen idő töjéhez mind a két képző járulhat, némely töhöz mind a kettő azonos jelentésű igehatározót alkotva, mint *sértő-en* és *sértő-leg*, *irtóztató-an* és *irtóztató-lag*; más tö inkább az egyikkel jár, a másikkal nem, így *kérdő-leg*, de nem *kérdő-en*, *váró-lag*, de nem *váró-an*; mi az oka e tűneménynek, alább igyekszem kifejteni. Ugyane tűneményt észleljük a jövő idő töjéből lett mellékeven: *állandóan* és *állandólag*, *megvetendőleg* az ily igehatározók.

A magyar nyelv különben oly valóságos mellékevekeknek tekinti az eddig elésorolt igeveket, hogy általában mind azokat az átalakításokat alkalmazza rájuk, a melyek melléknévre alkalmazhatók, *-ul, -ül* képzővel igehatározókká, *-ság, -ség* képzővel főnevekké alakítja stb. E tekintetben voltaképen nem is tekinthetjük igeformáknak, hiszen nem ragozás útján jönnek létre, és csak azért soroltuk elé, mivel nevezetes szerepök van az igeragozás még eddig nem érintett időkre vonatkozó alakjaiban és körülírásaiban.

60. §. Van azonban még más két igehatározó, a mely kiváló figyelmünket megérdemli. Mind a kettő az ige jelen idejű töjéből alakul, még pedig e két képzővel: *-va*, *-ve* és *-ván*, *-vén*; tehát így: *ír-va*, *ír-ván*, *jár-va*, *jár-ván*, *ér-ve*, *ér-vén*, *tör-ve*, *tör-vén*.

A mi ez idomok alakulását illeti, első pillanatra látni való, hogy az itt szereplő két képző azon egy kamarán költ, még pedig úgy, hogy előbb keletkezett a teljesebb *-ván*, *-vén*, és ebből kopott későbbre a rövidebb és mindenképen csonka *-va*, *ve*. Így és nem megfordítva áll a dolog nézetem szerint, a melyet azonnal indokolni fogok.

Hogy e képzőkben a *v* nem egyéb, mint mássalhangzóvá keményedett változata a jelen idő töjéből melléknevet alkotó *ó* képzőnek, a mely eredetileg aligha nem volt *ú*, azt már jóformán általában elfogadott és megállapodott tételnek lehet tekinteni. Ebből az igehatározót alkotó *-an*, *-en* képző hozzájárulásával alakultak ily idomok: *ír-ó-an*, *jár-ó-an*, *ér-ő-en*, a melyekből hangtanilag igen könnyen levezethető lassú átídomulással váltak ez idomok: *ír-ván*, *jár-ván*, *ér-vén*, a mikor az *u*-ból lett *ó* megkeményedvén *v*-vé, ékezte átment a végszótag hangzójára e végtag erősítésére. E teljes idom aztán a beszélő nyelvben hamar megcsonkult, mint a hogy ez *n*-ben végződő más képzőkkel is történik, és e csonkulásból keletkeztek az: *ír-va*, *jár-va*, *ér-ve*-féle idomok. Az a nézet, hogy ez idom *ír-va*, a jelen idő töjéből vált *ír-ó* melléknévvel azonos és melléknév természetű idom, a melyből *-on*, *-en* képző felvételével az *ír-ván* igehatározó lett, merőben tarthatatlan, a mint mindjárt meggyőződünk.

Nézzük most ez idomok jelentését.

61. §. A mai irodalmi nyelv élesen különbözteti meg a két idom jelentését; így pl. e szólamban: ezt *mondva* kiönté a vizet, és ebben: ezt *mondván* kiönté a vizet, az értelem szembeszökően különböző; az elsőben ugyanis az a felfogás nyer kifejezést, hogy a mondás és kiöntés cselekvései egyidejűek, mondás közben történik a víz kiöntése; a másodikban ellenben nyilván a van *mondva*, hogy a mondás és kiöntés nem egyidejűek, a mondás be volt végezve és csak azután következett a kiöntés; állva eszik, ülve ír, füttyörészve legeltet, sírva vigad s effélék világosan egyidejű cselekvényeket jelölnek; az ajtón belépven megáll, a levelet megírván elküldi, a pénzt besöpörvén elmegy; megirtózván elfordul s effélék

épen oly világosan oly cselekményeket hoznak kapcsolatba, a melyek már természetöknél fogva se lehetnek egyidejűek.

Van azonban egy körülmény, a mely egy kissé elhomályosítja e megkülönböztetést. Az t. i., hogy némely esemény vagy cselekmény oly állapotot vagy minőséget teremt, a mely magának a cselekménynek bevégezése után is állandóan megmarad, és ez állapot vagy minőség aztán igen is lehet egyidejű oly cselekvéssel is, a mely az állapotot előidézett cselekmény teljes bevégezése után eshetőleg még nagy időköz közbejötté után is kezdődik; pl. *halva* fekszik, nem a halás eseményét teszi egyidejűvé a fekvéssel, hanem a halál által bekövetkezett állapotot, épen úgy: *pirulva* hallgat, *zárazkozva* harczol, *szétrombolva* hever, *írva* marad fenn s több efféle. Másfelől, kivált elbeszélésekben, a gyorsan haladó gondolkodás azt a valóban rég elvégzett cselekvést vagy megszűnt állapotot a beszédben is elvégzettnek jelzi, holott még csak kezdi lefolyását; pl. Jézus pedig felele *mondván*, e szólamban a *mondván* nem azt akarja kifejezni, hogy elébb mondott és csak azután felelt, hanem inkább azt, hogy a felelet csak azután vált ilyenné, miután a mondás be volt végezve, mert hiszen mondhattott volna a hozzá intézett kérdés után olyat is, a mi nem felelet, a mint hogy látjuk is e helyen: Jézus pedig nem felele semmit *mondván*; minden esetre felelet és mondás az elbeszélőre nézve meglett és bevégzett tények, és ezt előre jelzi a *-ván*, *-vén* végzetű idommal; e felfogás alapján használjuk többek közt e szólamot: úgy szólván, olyas valaminek a bevezetésére, a mit csak azután akarunk megmondani. Látjuk tehát, hogy a látszólagos ellenmondások csak erősítik a fent felállított értelembeli különbséget.

62. §. Az előbbi cikkben kimutatott különbség azonban, úgy látszik, eredetileg nem létezett, mert fenmaradt nyelvemlékeinkben találunk ilyeneket: *mondván* vagyon, (e h. *mondva* vagyon, Münch. cod. Máté V.); látá mennyeket megnyitván (u. o. Máté I.); jövének sietvén (u. o. Luk. II.), és még számos más helyen, és ha nem akarunk azok írójáról merő tudatlanságot feltenni, azt kell következtetnünk, hogy amaz emlékek keletkezésekor a két idom azonos jelentéssel vegyesen szerepelt, sőt még az se lehetetlen, hogy a *-va*, *-ve* végzetű idom még nem is volt közdivatú. Nem lehetetlen, hogy keletkezésére némi befolyással volt az az akkori írásbeli szokás, hogy a *-ván*, *-vén* végtagot gyakran úgy írták:

-vā, -vē, a mi tekintve az akkori helyesírás még nagyon ingadozó voltát, igen könnyen okozhatott félreértést.

Látunk azonban a bécsi codexben egy sajátososos tüneményt. A -va, -ve végzetű idom ugyanis ragozva fordul elő, így: a mely föld tégedet *meghalvād* fogadand; és ő atyja és anyja *meghalvājok* s még sok más helyen; sőt még ma nem csak futva dolgozó újságírók, hanem tekintélyes tudósok is helyesnek tartják az ily szólásokat: a házak már mind *felépítvék*; a képek *kiállítvák* s több effélék. Mit jelent ez?

63. §. Nyilván kézzel fogható félreértéssel állunk itt szemben. Régi nyelvemlékeink, a melyekből a fentebbi példákat szedtem, Biblia-fordítások, még pedig, a mint az egybehasonlítás kétségtelenné teszi, nem az eredeti szövegből, azaz héberből vagy görögből vannak lefordítva, hanem az u. n. Vulgata latin szövegéből. Ha valaki fáradságot vesz magának utána járni, azt fogja találni, hogy az idézett példák valamennyijében a -vān, -vén végzetű idom épen úgy mint a -va, -ve végzetű, mindig és mindenütt latin participium helyén áll, még pedig kimutatható következettség nélkül hol jelen idejű participium, hol múlt idejű participium ablativus absolutus-a helyett. Már hogy a kérdéses idomok jelentése megfelelne a latin participiumok jelentésének, azt senki sem állíthatja; sem *moriens*, sem *mortuus* nem jelenti azt, a mit *meghalva* vagy *meghalván*. Miért fordítjuk hát mégis ezt: *mortuus jacet*, helyesen így: *halva fekszik*; ezt meg: *terra quae te morientem excipiet*, így: *a mely föld téged halva(d) befogadand*; ezt: *mortuo patre*, így: *meghalván az apja*; ezt: *moriens viduam reliquit*, *meghalván özvegyen hagyta hátra*? A feleletet e kérdésre megadja a latin nyelv természete, a mely nem szereti az igehatározói kifejezéseket, és rögtön melléknévvel helyettesíti, mihelyt fogalmuk megengedi. Ezt: *szomorúan* lépdél, így fejezi ki: *tristis incedit*, nem pedig: *triste*: ezt: *magasan* repül, így: *sublimis fertur*, nem: *sublimiter*, a mire számtalan példát lehet felsorolni. Innen van, hogy latinból magyarra fordítva számtalanszor kell a magyarban igehatározóval élnünk, a hol a latinban melléknév áll; csak pár példa Liviusból: II. 45, 6; *frequentes* in praetorium conveniunt, *számosan* gyülekeznek...; u. o. 10; *his freti* occurrent portis, ebben *bizva*...; u. o. 46, 4; *principem* in confortos Veientes euntem, a mint legelől szembe ment...; 47, 5; *conglō-*

bati ad prætorium redeunt, tömör gomolyban vonultak . . . ; u. o. 11; spreta in tempore gloria interdum cumulationior rediit, annál busásabban stb. stb. Épen ez esik meg a participiumok fordításában, a mikor a melléknév természetű latin participiumot igehatározóval fordítjuk. Mert a *-va, -ve* végzetű igeidom csak olyan igehatározó mint a *-ván, -vén* végzetű. De abban az időben, a mikor magyar nyelvtan még nem volt, sőt a latin nyelvtan is még nagyon kezdeties állapotban leledzett, könnyen keletkezhett az a tévedés, hogy a latin participium fordítására szolgáló magyar igeidom is participium, és ez oly erős gyökeret vert, hogy a *-va, -ve* végzetű igeidomot még a magyar nyelv nagy szótára is participiumnak (részesülőnek) nevezi. A *-ván, -vén* végzetűre természetesen nem merték ráfogni, ennek igen erős az igehatározói jellege, ez tehát kétségtelen igehatározó, csak hogy ezt aztán a tévesen melléknév természetűnek képzelt *-va, -ve* végzetű idomból származtatták, holott épen ellenkezőleg az utóbbi az előbbinek csonkulásából állott elé.

64. §. De hát mi alapon állítjuk oly határozottan, hogy a *-va, -ve* végzetű igeidom igehatározó?

Ha semmi más bizonyítékunk nem volna is, csupán a fent idézett példákhoz hasonló szólamok kétségtelen helyes volta, t. i. *állva* eszik, *ülve* alszik, *hallgatva* vár, *baktatva* jár stb. stb., ezekben e szóidomok helye köztelenül az ige előtt eléggé bizonyítná, hogy valóságos igehatározók. Hiszen sem főnév előtt mint melléktnevek nem állhatnak így: *nevetve* ember, *futva* ló, *sírva* gyermek; sem pedig ige nélkül való mondatban nem szerepelhetnek úgy, hogy a mondatnak egyik főalkatrésze legyenek, pl. az ember *halva*, a medve *meglőve*, a rab *fogva* s több efféle, a melyeknek a *van* ige hozzájárulása nélkül nincs értelmök. További bizonyítékok még alább fognak eléfordulni. Kimondhatjuk tehát egész határozottsággal, hogy ez igeidomok igehatározók, mint ilyeket ragozni nem lehet, és az ily idomok mint: *írvák, elosztvák, csinálvák* és társaik épen oly ocsmány és nyelvrontó kocsintások, mint ha valaki ilyeket kezdene mondani és írni: a betegek *roszulok*; a gyermekek *ütthonok*; a tagok *együtttek*; a leányok *viganak* s több effélék.

A mi a nyelvelmékekben eléforduló ily idomokat illeti, mint: meghalván, meghalvád, meghalvája stb.; ezek egészen más szem-

pont alá esnek. Egyelőre legyen elég rámutatnom, hogy egyfajának ezekkel: meghalnom, meghalnod, meghalnia stb. Tüzetes tárgyalásukba azonban még itt nem bocsátkozhatom.

65. §. Az ige tehát alkot három rendbeli melléknevet, egyet a jelen idő tőjéből, így: *író, érő*, a másodikat a múlt idő tőjéből, így: *írott (írt), érett (ért)*, a harmadikat a jövő idő tőjéből, így: *írandó, érendő*, és az ezekből mint valóságos melléknevekből alakítható igehatározókon kívül egyenesen két igehatározót, a melyek egyike egyidejűséget jelöl: *írva, érve*, másika bevégzettséget: *írván, érvén*. A latin nyelvtan szabályait a magyar nyelvben is kereső régiiek participium-oknak tekintették ez idomokat és a mélyre vájt nyomból kitérni nem bíró újak követvén őket, elkeresztelték *részesülőknék*, még pedig ahhoz képest, a mint a jelen, múlt vagy jövő idő tőjéből lesznek, jelen idő részesülőjének, múlt idő részesülőjének és jövő idő részesülőjének. Az előadottakból kiviláglik, hogy az elnevezések legalább nem szabatosak. Helyesebben nevezik igeneveknek még pedig jelentésök szerint tartósságot, bevégzettséget és kénytelenséget jelölő mellékneveknek, és egyidejűséget vagy bevégzettséget jelölő igehatározóknak.

66. §. A mint már fentebb említém, a jelen idő tőjéből alakított *-ó, -ő* képzőjű melléknév egyidejűséget és ennél fogva tartósságot jelent, úgy hogy ha esetleg mint főnév szerepel, oly személyt vagy tárgyat jelöl, a ki vagy a mely az ige jelölte cselekvéssel állandóan foglalkozik, vagy állandóan abban az állapotban van, a melyet az ige jelöl. *Író* tehát oly ember, a kinek állandó vagy rendszeres foglalkozása az írás, és ennél fogva, ha valakiről azt mondjuk, hogy *író*, voltaképen nem mondtunk egyebet mint azt, hogy *ír*, avval a különbséggel még is, hogy holott *ír* a cselekvés tartama tekintetében egészen határozatlan kifejezés, *író* mindenképen teteemes ideig tartó cselekvést jelent. Ennek a meggondolása lételt adott egy körülírt igeragozásnak, a mely kapcsolatba hozva a tartós cselekvést vagy állapotot jelölő *igenévet*, mint főnevet, a *van* ige különböző időidomaival a tartós cselekvés jelölésére szolgálhat jelenben, múltban és jövőben, így: *író vagyok, író valék, író voltam, író leszek, író volnék, író legyen stb.*

67. §. A múlt idő törzséből alakított melléknevet a magyar nyelv, úgy látszik, nem tartotta alkalmasnak ily körülírt ragozásban szereplésre, de meg is lehet találni e körülmény valószínű

okát. Mint melléknév tulajdonságot jelent ez idom «irt», és tárgyra érte csakugyan jelent is oly tulajdonságot, a mely a tárgyat ért, vagy határozottabban a tárgyra hatott cselekvés következtében maradandóan minősíti a tárgyat; az *írt* mű, azt a minőséget, hogy írásnak az eredménye, megtartja addig, a míg létezik; a *látott* álom, a meddig csak fenmarad az emléke, elválaszthatatlan attól a körülménytől, hogy valaki látta; hiszen csak is e látásban létezett; a *képzelt* nagyság épen úgy csak is a képzeletben létezik, az, hogy képzelt, neki leglényegesebb tulajdonsága. Ám személyhez csatolva egészen más a jelentése. A bevégzett cselekmény a cselekvő személyen nem hagy hátra állandó tulajdonságot, inkább azt lehet mondani, hogy elvesztette a cselekvőség tulajdonságát. Az álmod *látott* ember épen azért, mivel csak *látott*, már nem lát, legalább nem látja azt az álmod; a sokat *fáradt* ember lehet ugyan *fáradt* ember is, de nem szükségképen az, hiszen a fáradás megszűnte után ki is pihenhetett; az *utazott* ember szerezhethetett utaztában tapasztalatokat és ismereteket, a melyek azelőtt rajta nem volt tulajdonságokkal felruházzák, de nem utazik többé, legalább nem képzeljük többé utazónak. Innen van, hogy a múlt idő tőjből alakult melléknév nem igen alkalmas az önálló főnév szerepére, mindig melléknévnek marad és mint ilyen, inkább főnévhez csatlakozik, mint igéhez. A mint látjuk, nagyon különböző két szerepe van a múlt idő tőjének, mint melléknévnek; a cselekvő személyre nem ruház maradandó tulajdonságot, de igen is arra a személyre vagy tárgyra, a melyre a cselekvés hatott.

68. §. Minthogy melléknév nem szolgálhat cselekvés mikéntjének a jelölésére másként, mint ha igehatározóvá válik, a nyelv abban az esetben is, a mikor egy lefolyt cselekmény, egy megszűnt állapot hatása alatt bekövetkezett minősülését valamely cselekvésnek vagy állapotnak igeidommal akarja jelölni, a multat jelentő melléknevet a tartós vagy állandó minőséget kifejező igehatározóval helyettesíti, tehát nem így beszélünk vagy írunk: halott fekszik, vert vagyok, üldözött vagy, rémült fut, hanem: halva fekszik, verve vagyok, üldözve vagy, rémülve fut stb. E felfogás alapján alakít a nyelv körülírt igeragozást az igtőből alakult *-va, -ve* igehatározóból és a van ige időidomaiból így: írva vagyok, vagy, van, vagyunk, vagytok stb.; írva valék, írva voltak, írva leszek, írva volnék, írva legyek . . . stb.

Ime bizonyosság újra, hogy *írva* igehatározó, mert *írva vagyunk* a helyes, nem *írvák vagyunk*; holott a melléknevet így használni nem lehet: fáradt vagyunk, hanem így kell: fáradtak vagyunk.

69. §. A jövő idő töjéből alakított melléknév ismét oly módon kapcsolható a vagyok ige időidomaival, mint a jelen idő töjéből alakult, tehát lehet így is beszélni: irandó vagyok, valék, voltam, lesznek, volnék, legyenek stb. Ezt a módját a körülírt ragozásnak azonban alig alkalmazzuk, mivel a jövő idő körülírása felesleges, a kénytelenség vagy kényszerűség jelölése pedig csaknem egészen elenyészik e körülírásban.

70. §. A mint látjuk, e körülírásokban fontos szerepe van a *van* igének. Ez az ige különben is nagy fontosságú a magyar nyelvben. Köztudomás szerint jelentése a *pusztá létel*. Ragozása a jelen, múlt és jövő idő tői alkotásában egészen sajátosságos. Lássuk elébb e ragozást.

Jelen idő töje: va- e változatokban: vagy, val.

Jelen idő: vagyok, vagy, vagyon (összevontan: van),
vagyunk, vagytok, vagynak (öv. vannak).

Alig múlt: valék, valál, vala,
valánk, valátok, valának.

A múlt idő töje: volt.

Határozatlan múlt: voltam, voltál, volt,
voltunk, voltatok, volta(na)k.

Feltételes jelen: volnék, volnál, volna,
volnánk, volnátok, volnának.

Jövő idő töje: le, e változatokkal, lesz, leend, legy.

Jövő idő: leendek (leszek), leendesz (leszel), leend (lesz),
leendünk (leszünk), leendtek (lesztek), leende-
nek (lesznek).

Parancsoló jelen: legyenek, legyél (légy), legyen,
legyünk, legyetek, legyenek.

Határozatlan jelen: lenni.

Igenevek: való, levő, volt (lett), leendő.

Igehatározók: (valva, valván), lévén.

71. §. Szemle alá vevén az elősorolt idomait a tárgyalt igének, a következő észrevételek állanak elé:

a) A *pusztá lételt* jelölő ige a magyar nyelvben merőben

különböző két töből alkotja időidomait, u. m. a jelen és múlt idő töit ebből *va-n*, *va-gy*, *va-l* (vo-l); a jövő időt ebből *le-n*, *le-sz*, *le-gy*.

b) A jelen időben a második személy személyragja az egyes számban hiányzik, ellenben a harmadik személy ragja megvan még az összevont idomban is, épen úgy, mint ha parancsoló jelen volna.

c) A tö hangjai tetemesen változnak, kivált a végső mássalhangzóban, a miből azt lehet következtetni, hogy e mássalhangzó eredetileg is nagyon gyenge és könnyen változó hang volt. Ez a tünet egyébiránt nem külön sajátága ez igének, előfordul más egytagu igetöknél is, pl. *en*, *in*, *ven*, *ten*, *vin*, *len*, *men*, *hin*, a melyekben az *n* váltakozik *sz*, *gy*, *d* (t) hangokkal.

d) A *van* tö nem alkot se jövő időbeli töt, sem az állandóságot jelölő *-va*, *-ve*, se a bevégeztséget jelölő *-ván*, *-vén* végzetű igehatározót. Ennek oka az ige jelentésében van. A pusztá létel, a mennyiben még fenállónak képzeljük, nem lehet bevégezve és minden esetre állandó. A régi nyelvmlékekben, a hol ez az ige még e jelentéssel: *habeo* is szerepel, megtaláljuk a *valva* és *valván* idomokat is.

e) A jövő ideje helyett álló *lesz* voltaképen jelen ideje a *lenni* igének, és valóságos helyettes, a melynek jelentése csak hasonlít a jövőben való létel fogalmához.

Egyébiránt időidomainak jelentése és személyragjai a rendsek.

72. §. Az eddig ismertetett körülírt igeragozásban láttuk a ragozandó ige töiből alakult mellézneveket és igehatározókat kapcsolatba lépni a *van* ige időidomaival, a cselekvés vagy állapot tartós voltának jelölésére a jelenben, a múltban és a jövőben; azonban a *van* ige más módon is lép kapcsolatba más igékkel, úgy t. i., hogy az ige valamely időidoma mellé a *van* ige valamelyik múlt időformájának egyes harmadik személye oly módon áll, mint ha az az igeidom főnév volna, a melynek fogalmát a hozzá csatlakozó múlt idejű *van* elmultnak, elteltnek, bevégeztnak tünteti fel. Ily kapcsolatokat találunk a magyar nyelvben a következőkben:

a) írok, írsz, ír stb. *vala*.

b) írék, írák, ír stb. *vala*.

c) írtam, írtál, írt stb. vala v. volt.

d) írtam, írtál, írt stb. volna.

Lássuk rendre, mi ez idomok jelentése.

73. §. *Írok vala*, a jelen idő vagy is az egyidejűséget jelölő idom az aligmúlt létellel kapcsolatba hozva, nem jelenthet egyebet, mint hogy az a cselekvés, a melyet az ír ige jelöl, mint első személyhez kötött tevékenység egy bizonytalan időben oly módon volt jelen, hogy rögtön és hirtelen meg is szűnt, azaz, alig kezdődött, már vége is volt, tehát semmi esetre se tarthatott sokáig. Azok, a kik e körülírt formában a tartós múltat vélik megtalálhatni, tévedésben vannak és voltak e szerint, mert ez semmi tekintetben se felel meg a latin *præteritum imperfectum*-nak, a bevégezetlen múltnak, hanem sokkal inkább jelölhet oly multat, a mely meg sem kezdődött, és ily jelentésben használja is az élő nyelv, de egy sajátságos árnyalattal. Úgy fogja fel tudniillik a dolgot, hogy abban a pillanatban, a melyben a jelölt tevékenység kezdődni készült, valami közbejött akadály miatt megszűnt, tehát meg sem kezdődhetett. A ki azt mondja: *írok vala*, az valósággal nem írt, csak készült írni, de közbe jött akadály miatt a kezdés pillanatában abban is hagyta; ám ha hozzá készült, már abban volt, hogy meg is kezdi, és csak közbejött akadály miatt nem fogott hozzá valósággal, természetes az a feltevés, hogy ha az akadály nem jö közbe, bizonyosan megteszi. Noha tehát e forma *írok vala* szorosan annyit tesz, hogy «nem írtam», mégis úgy értjük: «kicsinyben mult, hogy nem írtam, sőt bizonyosan írok, ha valami közbe nem jő a multban.»

74. §. *Írék vala*, aligmúlt cselekvés aligmult időbe áthelyezve. Ez idom a régi nyelvmlékekben ritkán, a mai beszélő nyelvben épen nem, az irodalomban nagyon ritkán mutatkozik, úgy hogy tényleges jelentését aligha lehetne kideríteni. Úgy látszik, hogy valamely grammatikus csinálta abbéli hiedelmében, hogy ha a «vala» a jelen időhöz csatlakozhatik, miért ne csatlakozhatnék az aligmulthoz is? Úgy is mind keresték a latin *præteritum imperfectum*-nak megfelelő magyar időidomot, és nem bírták megtalálni sehol; hát ha ez jó lesz? Egy időidom, a mely alig multat jelent, megtoldva egy szóval, a mely ezt az alig multat ismét alig mult időbe helyezi, úgy vélték, legjobb kifejezője lesz oly cselekménynek, a mely alig-alig mult, azaz az alig multban még nincs egé-

szen bevégezve. Ám ez a felfogás az alig multnak merő félreértése, mert hisz ez idom mindenképen bevégeztséget jelöl! A beszélő nyelv épen azért nem is tudott megbarátkozni e körülírással, sőt az irodalom is alig ismeri, csupán a nyelvtanokban kísért a ragozás mintája szép egyenletes kiegészítésére *összetett alig mult* címén.

Hasonlóképen vagyunk az *írtam vala* féle körülírással. Ennek sincs semmi logikai értelme. Teljesen bevégzett múlt az alig mult időbe helyezve nem jelent semmit. A kik a nyelvtanban elésorolják e körülírt idomot, nem tudnak különbséget tenni közte és a következő idom közt.

75. §. *Írtam volt.* A határozatlan mult *írtam*, a mely azt jelenti, hogy az írás cselekvése a jelenben, azaz az említés idején be volt végezve, a határozatlan mult időt jelző *volt* hozzá járultával azt a jelentést veszi fel, hogy a cselekvés már a multban is be volt végezve. Részben talál e jelentés a latin *præteritum plus quam perfectum* jelentésével, és ennek mintájára el is keresztelték *régen-múlt-nak*; magában nem lehet kifogás ez elnevezés ellen, alább azonban még is meg fogom mutatni, hogy jobban cselekszünk, ha bevégzett multnak nevezzük.

Ha a határozatlan multhoz a van ige feltételes jelenét csatoljuk, ez idomban *írtam volna* egy feltételes multat nyerünk, a mely azonban egészen határozatlan. *Írtam volna* ugyanis feltétlenül azt teszi, hogy *nem írtam*, mivel nem teljesült valamely feltétel, a melynek beállásától függött, hogy írjak-e vagy sem; de semmit sem mond arra nézve, mekkora valószínűséggel lehetett feltenni, hogy valósággal írok, ha a várt vagy kikötött feltétel teljesedik, sőt erősen fenhagyja azt a kételkedést, hogy ha a kérdéses feltétel teljesedik is, úgy sem írok; és ebben különbözik az *írok vala* idomtól, a melynek alkalmazása a kételkedést kizárja.

76. §. A latin ige mód- és időidomait kereső fordítók és nyelvtanírók a latin *futurum exactum*, vagy a mint magyarul nevezték: *jövő mult (!)* vagy bevégzett jövő jelölésére is akartak időidomot teremteni, s e végre különbözőleg jártak el, ugyanis:

a) Elévették a jövő idő töjét, és megtoldották a határozatlan mult képzőjével, így: *ír-and-ott, ér-end-ett*. Igen természetes, hogy ha már az egyszerű jövőt jelentő idom nem bírta magát megked-

vettetni a nyelvvel, ez az erőtetve csinált idom még kevésbbé volt szerencsés.

b) Azok közül a körülírások közül, a melyek a cselekvést vagy állapotot a jövőbe helyezik, kiszemelték a legszokottabbat, a melyet a nyelv a határozatlan igéből és a *fog* ige jelen idejéből így alkot: írni fogok, fogsz, fog stb., és ennek mintájára a határozatlan igét ugyancsak a *fog* ige multjához csatolták, így: *írni fogtam, fogtál, fogott* stb. és azt hitték, hogy ez úton már a mult a jövőbe van áthelyezve. Természetesen tévedtek, mert a fog ige eredeti jelentése alapján a *fogok írni* csak annyiban jövő, a meny nyiben a hozzáfogás idején a cselekvés épen csak a kezdetnél van és így lefolyása még várandó; ha már most e hozzáfogást a multba helyezem, azt fejezem ki, hogy egy határozatlan mult időben megkezdtém az írást, nem pedig azt, hogy a jövőben be lesz végezve.

c) Végre a *van* ige jövőjéhez folyamodtak, és így okoskodtak: a határozatlan mult azt jelenti, hogy a cselekvés vagy állapot a jelenben megszűnt, be van végezve, ha tehát a bevégeztséget a jövőbe helyezzük át, czélt érünk, s ennek alapján alkották ez idomot: *írtam, írtál, írt* stb. *lesz*. Az okoskodás ellen alapijában nem lehet kifogás, és ha lehetne nyelvet csinálni, az alkotott idom is elfogadható volna; de az a baj, hogy a magyar nyelv általában nem érzi a futurum exactum szükségét, és ha csakugyan olykor ki akarja fejezni azt a gondolatot, hogy a jelenben még meg sem kezdett cselekvés valamikor a jövőben be lesz végezve, igehatározóval segít magán. *Írva lesz* valósággal jelent a jövőben bevégzett cselekvést, épen így más igehatározók is, a melyek az első és második személyű ige multját a jövőbe helyezik.

77. §. Az eddigiekben elésoroltam azokat az idomokat, a melyeket a magyar ige képzők és ragok felvételével alkot arra a célra, hogy megtartván eredeti és egyszerű jelentését, jelölhesse azokat az időbeli és személyi viszonyokat, a melyek az igével jelölt cselekvés vagy állapot legközelebbi kiegészítői. Mielőtt azonban most e viszonyoknak és a nekik megfelelő képzőknek és ragoknak tüzetes tárgyalásába bocsátkoznánk, meg kell említmem, hogy a magyar igető oly képzőket is vesz fel, a melyek eredeti jelentését módosítva belőle új igetőket alakítanak, a melyek mint egészen önálló új igék épen úgy veszik fel az időjelző képzőket és a személy-

ragokat, mint az eredeti tő. Ezek a módosítások és képzők a következők:

a) Az, a mely azt jelenti, hogy az igető jelentette cselekmény bizonyos időtartam alatt gyakran ismétlődik: ebből *ír*, lesz: *ír-kál*, *ír-dogál*, *ír-ogat*; ebből *jár*: *jár-kál*, *jár-dogál*, *jár-ogat*; ebből *ver*: *ver-eget*, *ver-des*; ebből *számlál*: *számlál-gat* stb. A mint látjuk, itt a szereplő képzők: *-kál* v. *-gál*, *-gat*, *-dos* a megfelelő fenhangu párjaikkal. Ezt az igeidomot *gyakorító* igének mondjuk.

b) Az, a mely azt jelenti, hogy az igető jelölte cselekvést a hozzá csatolt személy nem maga végzi, hanem másra bízva elvégzését, vagy meghagyólag, vagy átengedőleg, így lesz ezekből: *ír*, *jár*, *ér*, *ver*, *számlál* ilyen: *ír-at*, *jár-at* és *jár-tat*, *ér-tet*, *ver-et*, *számlál-tat*. A szereplő képző *-at*, *-et* vagy *-tat*, *-tet*; ez a *miveltető* ige.

c) Az, a mely az igető jelölte cselekvés elvégzésének akadálytalan lehetőségét jelenti, mint az elésorolt tőkből alakított *ír-hat*, *jár-hat*, *ér-het*, *ver-het*, *-számlál-hat*. Az itt szereplő képző *-hat*, *-het*; ez a *lehetőítő* ige.

Minthogy e képzések nem ragozások, további tárgyalásukba nem bocsátkozom.

78. §. Térjünk most vissza igeidomainkhoz és vegyük legelőbb tárgyalás alá az időjelző képzőket.

Láttuk, hogy a jelen idő vagy egyidejűség tője maga az igető, a melyben egyéb nincs, mint a cselekvés vagy állapot fogalma, semmi viszonyítás az időre. Minthogy pedig minden cselekvés vagy állapot szükségképen időbe esik, mihelyt nincs kijelölve, hogy melyik időbe, a hallgatónak szabadság van adva, hogy képzelje abba az időbe, a melybe neki tetszik. Ez a szabad tetszés azonban mégis korlátolva van. Ugyanis e kifejezés *ír* magára időviszonyára nézve merőben határozatlan, de így magára nem beszéd, nem közlés, csak egyetlen esetben, t. i. mikor kérdésre felel; minden más esetben kiegészítő határozók kísérik, és ezek mivolta fogja meghatározni, hogy mely időben kell a cselekményt vagy állapotot képzelnünk. Vessük csak össze a következő szólamokat: A mult hét szerdáján estve *ülök* az asztalom előtt és *írok*; lám most is itt *ülök* az asztalom előtt és *írok*; az elsöben nyilván mult idő, az utóbbiban jelen idő van jelölve azonegy igeidommal; ezekben: ime *írok levelet apámnak*; majd *írok levelet apámnak*, ismét az előbbi jelen, az utóbbi jövő időbe helyezett cselekményt

jelöl. Azért nincs tehát képzője a jelen idő töjének, hogy a belőle alakult igeidomok időviszonyaikra nézve feltétlenül csatlakozhas-sanak környezetökhöz; akár megfordítva: a jelen idő töjéből ala-kult igeidomok azért csatlakozhatnak mint egyidejűek környeze-tökhöz, mivel e tönek időhatározó képzője nincs. Minden időben pedig a jelen idő töje bevégzetlen, tehát folyó, még tartó cselek-vést vagy állapotot fog jelölni.

79. §. A mult időt két képző jelzi.

Az egyik egy rövid hangzó, a melylyel az ige töjét megtold-juk, tehát oly töt alakítunk belőle, a mely alig észrevehetően különbözik az egyidejűséget is jelző jelen idő töjétől: *íra, ére*, a mely szókban a hangsúly az általános törvény szerint úgy is az első szótagra esik, a végén álló rövid hangzó minden támaszt nél-külözvén annyira gyenge, hogy csaknem úgy lehet venni mint egy önkénytelen utóhangot, a mely a kimondott szó után abból kelet-kezik, hogy a hangokat előidéző légáramot a szervek nem bírják rögtön végképen megszüntetni. Ez a felfogás azt a képét nyújtja a cselekménynek, hogy noha valósággal már bevégződött, úgy-szólván utórezgése még érezhető és arról tanuskodik, hogy csak nagyon kevés idő telhetett megszűnése óta, körülbelül úgy, mint a hogy az ág ingása azt árulja el, hogy a rajta ülő madár csak épen az imént szállott le rája. Jelzi tehát a képző azt a multat, a mely alig különbözik a jelentől, mert még csak *alig mult*.

80. §. Másképen áll a dolog a határozatlan mult képzőjével, a melynek alapjelentése a teljes bevégzettség. Eredeti teljes idoma e képzőnek az *-ott, -ett, -ött*, a melyben az *o, e, ö* hangzók csupa kapcsoló hangzók, maga a képző a kettős *t*, a mely a tö végtagját nyilván nemcsak nagyon erősíti, hanem egyszersmind mintegy jel-képezi a cselekmény vagy állapot végképeni megszüntét. Ez a képző ugyanis alighanem azonos avval a *tt*-vel, a mely az *itt, ott* szók-ban helyben lételt vagy maradást, tehát mozdulatlanságot jelent, és a melyet későbbben megkopottan mint tárgyi ragot fogunk vi-szont látni.

Minthogy a bevégzett cselekmény már nem cselekmény, a megszünt állapot már nem állapot, önkényt következik, hogy az az idom, a mely e megszűnést jelöli, voltaképen már nem magát a cselekményt vagy állapotot, hanem ezek utóhatását, vagy is inkább hatásuk eredményét állítja előnkbe. Innen van az, hogy a mult

idő töje már jelentésénél fogva is melléknév természetű, és mint valóságos melléknév jelöli azt a tulajdonságot, a mely a bevégzett cselekmény, a megszűnt állapot állandó következményeként megmarad mint személy vagy tárgy sajátsága, a mely azonban mindig és állandóan tanuskodik róla, hogy a cselekvés megtörtént, az állapot létezett.

81. §. Itt van már most az alkalom egy sajátságos körülmény megbeszélésére, a melynek a tárgyalását már nem lehet továbbra halasztani. Az ige ugyanis, a mint már ismételtén mondtuk, állapotot vagy cselekvést jelöl.

Állapotot lehetetlen képzelni személy vagy tárgy nélkül, a mely abban az állapotban van.

Cselekvést éppen oly kevéssé lehet képzelni cselekvő nélkül, ha szinte némelykor nem tudjuk is, hogy ki vagy mi az a cselekvő. A természet tagadhatatlan törvénye érezteti velünk, hogy soha semmi se történik ok nélkül, nem is tudjuk tehát képzelni az eseményt ok nélkül, és ez okot mindig személyesítjük, azaz okozó, cselekvő személynek képzeljük, ha valósággal nem személy is.

Kisértsük meg a cselekvés értelmezését. Azonnal szembeötlik, hogy cselekvés az, a mi létező állapoton vagy körülményen változást idéz elő, és miután változás mozgás nélkül nem történhetik, a cselekvés alapfogalma: mozgás. A teljes értelmezés lesz tehát: *cselekvés oly mozgás, a mely létező állapotot vagy körülményt megváltoztat.* Azt a változást, a melyet a cselekvés előidéző, a cselekvés *hatása*-nak nevezzük.

Épen e hatás tekintetében különböznek a cselekvések egymástól. Vannak ugyanis oly cselekvések, a melyek hatása vagy éppen nem szembetűnő, vagy ha lehet is észrevenni, nyomát csak magán a cselekvő személyen lehet észlelni, pl. *fél, nő, halad, örül, ébred, eszmél* s több efféle. Az ily cselekvéseket jelölő igéket nyelvtanaink *benhatók*-nak nevezik, mivel a cselekvés csak magában a cselekvő személyben hat. Ezek közé számítják aztán a csupa állapotokat jelentőket is, mint pl. *függ, hever, ül* s több efféle. Ellenben vannak oly cselekvések, a melyek a cselekvő személyen kívül létező személyekre vagy tárgyakra hatnak ki, sőt meg se történhetnének, ha hatásuk alá eső ily személy vagy tárgy nem volna, ilyenek pl. *ír, üt, ver, vész, csinál, kap* s több efféle. Az ily igéket *kiható* igéknek is nevezik.

Ez az osztályozása az igéknek tehát az igék jelentésén alapszik, természetes tehát, hogy ha képző hozzájárulása által az ige jelentése módosul, válhatik a benható igéből is kiható; így a fentebbiek közül válhatik kihatóvá: *fél* mint *félt*, *nő* mint *növel*, *halad* mint *halaszt*, *ébred* mint *ébreszt*, *függ* mint *függeszt*, *ül* mint *ültet*. Másfelől van a kiható igék közt olyan, a mely eshetőleg mint benható is szerepelhet, mint *ír*, *út*, *kap*. Még megjegyzem, hogy némelyek a benható igét *közép* igeinek is mondják, a kihatót *átható* igének.

82. §. A benható ige a mondatban mindig és okvetetlenül megkívánja a cselekvő személy megjelölését. Az első és második személyben e jelölést a személyrag eszközli, tehát *írok*, *felsz*, *növünk*, *haladtok* teljes mondatok, de a harmadik személyt főnévnek vagy főnév gyanánt szereplő más beszédrésznek kell világosan jelölnie így: a *gyermek* örül, a *szorgalmas* halad, *mindenki* ébred, *sokan* eszmélnek stb.

A kiható ige azonban nem éri be a cselekvő személy kijelölésével, neki teljes mondat alakíthatására okvetetlen szüksége van annak a személynek vagy tárgynak a kijelölésére is, a melyre a cselekvés hat vagy a mint szokás mondani, a mely *szenved*i azt, a mi történik, vagy a mely *tárgya* a cselekvésnek. Ezért: viszek, versz, a szabó csinál, hajtunk, néztek, a földmivesek várnak, nem teljes mondatok, hanem kiegészítést kívánnak így: viszek *virágot*, versz *pénzt*, a szabó csinál *ruhát*, hajtunk *lovat*, néztek *képet*, a földmivesek várnak *esőt*. A kiható ige mellett tehát mindig van egy *cselekvő személy* és egy *szenvedő tárgy*, és ez a körülmény az a melynek segítségére volt szükségünk, hogy tovább haladhassunk fejtegetéseinkben.

83. §. Láttuk fentebb, hogy a határozatlan mult töje melléknév természetű, és mint melléknév jelöli azt a tulajdonságot, a mely a bevégzett cselekvés következtében eléállott. Benható ige cselekvéséhez csak is a cselekvő személy áll közvetlen szoros viszonyban, a végzett cselekvés tehát csak is e cselekvő személyen idézhetett elé maradó tulajdonságot; *hevert* ember tehát oly ember, a *ki* hevert; *fáradt* utas az, a *ki* fáradott; *gyógyult* beteg, a *ki* gyógyult. A kiható ige cselekvése ellenben nem csak a cselekvő személyhez, hanem a szenvedő tárgyhoz is közvetlen szoros viszonyban van, és ezért a végzett cselekvés nem csak az egyiken, hanem

a másikon is idézhet elé állandó tulajdonságot; *tapasztalt* ember az, a *ki* tapasztalt valamit, és *tapasztalt* jó indulat az, a *melyet* valaki tapasztalt; *tanult* ifju, a *ki* tanult, *tanult* mesterség, a *melyet* tanult; *várt* leány épen úgy az a leány, a *ki* várt, mint az, a *kit* vártak stb.

Ezt a kétféle jelentését a melléknévnek vett mult idejű ige-tőnek a nyelvtanban úgy szokták megkülönböztetni, hogy azt mondják: a mult idő tőjének mint melléknévnek van *cselekvő* és *szenvedő* jelentése; cselekvő a jelentés, ha a cselekvő személyre vonatkozik, szenvedő, ha a szenvedő tárgyra.

E szenvedő jelentésre még lesz alkalmunk visszatérni.

84. §. A jövő idő tőjének képzője már nem egyszerű képző, hanem két képzőből van egybeolvasztva, az egyik az az *n*, a mely a feltételes és határozatlan jelenben épen a bizonytalanságot és határozatlanságot jelzi, és a kicsinyítő vagy gyengítő *d* a másik. A kettő együtt tehát egy gyengített bizonytalanságot, tehát gyenge valószínűséget jelezhetett, a mi igen jól talál a jövő időbeli cselekvés jelleméhez, de a melyet a nyelv tán épen azért ejt el, mivel nem szereti a homályos határozatlanságot. A belőle alkotott melléknév azonban fentartja magát, ha szinte inkább a kényszerűséget jelenti is, mint az egyszerű jövőt.

85. §. A jelen idő tőjéből alakított *-ván*, *-vén* és *-va*, *-ve* végzetű igehatározók jelentését már tárgyaltuk, most kiegészíthetjük avval, hogy a *-va*, *-ve* végzetű igehatározóknak szenvedő jelentése is van, holott a *-ván*, *-vén* végzetű mindig cselekvő jelentésű. Ez utóbbi ugyanis azt a körülményt emeli ki, hogy a cselekvő személy bevégezte működését, rendesen úgy, hogy már egyébhez is fogott, az előbbi ellenben a cselekvést nem csak tartósnak, hanem végződése után még tovább hatónak is képzei, és feltűnteti azt a körülményt, hogy a cselekvő személy, ha szinte egyébhez is fogott már, ténykedését még nem hagyta abban, és ekkor cselekvő jelentésű; de azt is jelenti, hogy a bevégzett cselekmény hatása oly körülményt állandósított, a mely folyton tanuskodik róla, hogy a szenvedő tárgy megérezte a cselekvés hatását, mert e hatás maradandó nyomát hagyta rajta. Hasonlítsuk csak össze a következő mondatokat. Az ellenséges sereg *legyőzván* a határon felállított serget, behatolt az országba és folyton *győzve* elenyomult a fővárosig, a melynek elfoglalása után *le volt győzve* a nemzet, és békét kért.

Az események lefolyását így is lehetne kifejezni. Az ellenség *legyőzte* a határon felállított serget, azután (mikor t. i. ez a győzelem már bevégezett tény volt) behatolt az országba, és mind előbbre nyomultában folytonosan *győzött* (győzés és elenyomulás egyidejűek voltak) a míg a fővárosig ért és azt is elfoglalta, mire aztán a *leggyőzött* nemzet békét kért. Ez átirásból világosan tűnik ki a jelentések különböző volta; de egyszersmind mutatja azt a tévedést is, a melynek következtében az igehatározói idomokat részesülőknek és állapotjegyzőknek vélték tekinthetni.

86. §. A jelen és jövő idő töiből -ó, -ő képző alkot mellékneveket, a melyek jelentését már tárgyaltuk. Magát a képzőt illetőleg azt vélem, hogy azonos avval az -ú, -ű képzővel, a mely a magyar nyelvben főnevek törzseiből szokott mellékneveket alkotni, még pedig egyfelől azért, mivel igen könnyen *v* mássalhangzóvá keményedik, a mire a valódi *ó* nem alkalmas, másfelől azért, mivel későbbre lesz alkalmunk tapasztalni, hogy a magyar nyelv nagyon hajlandó az igével jelölt cselekvés vagy állapot elvont fogalmát kifejező szóalakokat, tehát magát az igetöt is, mihelyt személyi és időbeli vonatkozást jelző ragok nélkül lép fel, főnévnek tekinteni és mint főnevet szerepeltetni, a mihez aztán igen jól talál az az eljárás, hogy ugyanavval a képzővel csinál belőle melléknevet, a melylyel más főnévből is.

87. §. A feltételes jelen és a határozatlan jelen képzője az *n*, a mely alighanem azonos avval az *n*-nel, a mely a harmadik személy személyragja is. Hogy jutott hozzá ez az *n*, hogy a határozatlanság és bizonytalanság jelzője legyen, azt alig lehet egész határozottsággal kimutatni; a *nem* és *ne* tagadó szócskák, a határozatlan mennyiséget jelző *-nyi* képző, úgy látszik ugyanazon gyöknek a származékai, és ha tekintetbe vesszük, hogy más nyelvek tagadó szócskáiban is szerepel az *n* mint főelem, tán nem lesz igen merész következtetés, ha magát ez *n* hangot tekintjük mint a bizonytalanság és határozatlanság kifejezőjét.

A parancsoló jelenben szereplő *j* képző eredetileg az *i* hangzó, a mely mint igető véghangja mássalhangzóvá keményedett; ezért is van annyi változásnak alárendelve, név szerint: az *n*-ből *d*-vé erősödött tövéghanggal *gy*-vé egyesül, holott az eredeti *d* után változatlan marad, tehát a *ten*, *vin*, *ven* s effélékből lett *d*-s *ted*, *vid*, *ved* tők parancsolója: *tégy*, *vigy*, *végy* stb., ellenben fogadj, eredj,

szidj, adj stb. megtartják az eredeti hangokat, de csak az írásban, mert a kiejtés nem különbözteti meg; *s* és *sz* valamint *z* tövéghangok után áthasonul így: keres-*s*, vadász-*sz*, kinez-*z*; *t* véghanggal *s*-sé változik, sőt ha a *t* előtt *á* vagy rövid hangzó áll, magát a *t*-t is *s*-sé változtatja, a hol pedig *sz* előzi meg a *t*-t, a *t* kiesik és a *j* egyszerően *sz*-szé válik, példák: kiált ~ kiált*s*; vét ~ vét*s*, pirit ~ pirit*s*, bont ~ bont*s*, tölt ~ tölt*s*, füt ~ füt*s*; lát ~ láss, szeret ~ szeress, fut ~ fuss, üt ~ üss, ereszt ~ eressz, támaszt ~ támassz stb. stb. (Az *sz*t végzet maga is áthasonított -adít, -edit).

88. §. Ha már most a személyragokat vesszük tárgyalás alá, a legelső, a mi a szemünkbe ötlük, az, hogy a többes személyragok minden időben ugyanazok, az egyesek ellenben mások a határozatlan multban mint a többi időkben.

Hogy az itt mutatkozó tünetényeket helyesen elemezhezzük és megérthessük, legelőbb keresnünk kell a személyragok eredetét. E végre jusson eszünkbe, hogy a személyi vonatkozások tekintetében a magyar nyelv épen úgy mint a többi nyelvek is csak három személyt ismer: első, második és harmadik személyt, és első személynek tekint mindíg azt, a ki beszél, másodiknak azt, a kihez intézi beszédjét, minden más személy vagy tárgy harmadik személy neve alatt szerepel.

Az első személy minden körülmény közt határozott személy, épen úgy a második is, a harmadik ellenben határozatlan.

Ám e személyek nem csak cselekménnyel és állapottal jöhetnek viszonyba, hanem egyébbel is, sőt természetöknél fogva egészen önállóan is léphetnek fel, s ez utolsó esetben önálló jelölést követelnek. Ily önálló jelölések léteznek is a nyelvben, még pedig a magyar nyelv jelen állapotában e jelölések a következők:

az első személyt egyesben *én*, többesben *mi*;

a második személyt egyesben *te*, többesben *ti*;

a harmadik személyt tulajdonképen valamely főnév vagy főnév képiben fellépő más beszédrész birja csak határozottan jelölni, de mikor az ő egész határozatlanságában fordul elé, a nyelv az általános névhelyetnessel jelöli, és ez a helyettes egyesben *ő*, többesben *ők*.

Mínthogy e szócskák: *én*, *te*, *ő*, *mi*, *ti*, *ők* személyeket jelölnek, főnév természetűek, és a nyelv, a mint már tudjuk, névmásoknak nevezi, még pedig az első és második határozott személye-

ket jelölőket *személynévmásoknak*, a harmadik személyt jelölő lényegileg nem volna az, hanem csak főnévhelyettes, de hasonló szerepléseért belé számítják a sorozatba.

89. §. Ezek a személyes névmások a magyar nyelvben nagyon furcsa természetűek. Mind a mellett ugyanis, hogy kétségtelenül névszók, nem lehet őket ragozni, hanem mihelyt valami oly viszonyba jutnak, a melyben más névszó felvenné a viszonyt jelző ragot, ők lemondanak a főszerepről, magok állanak be ragoknak, és úgy csatlakoznak hátul a viszony jelzőjéhez, mint ha az a jelző volna az önálló szó, és a személynévmás a személyes viszony jelzője. Így lemondván önállóságukról, megváltoztatják alakjukat is és átmennek a következő ragidomokba:

1. személy egyes *-m*, többes *-nk*,
2. " " *-d*, " *-t-k*,
3. " " *-i*, " *-i-k*;

a hol látni való, hogy többes ragok az egyesektől csak a többest jelölő *k* hozzá csatlakozása által különböznek, a mely előtt az *m* áthasonul *n*-né, a *d* pedig *t*-vé keményedik; hogy e ragok névtőhez vagy más tőhez ragadhassanak, mindig kapcsoló hangzóra van szükség, a mely a tő minőségéhez képest al- vagy fenhangú lesz, és a melynek hatása alatt a 3-ik személybeli *i* vagy *j*-vé keményedik vagy a kapcsoló hangzóba olvad, de mindig befurakodik a tő és a kapcsoló hangzó közé.

De jelentésök tekintetében is nagyon sajátosságok ezek a személyragok, azt jelentik ugyanis, hogy az a fogalom, a melyet a ragozott tő jelöl, tulajdonává válik a raggal jelölt személynek, s ettől már elválaszthatatlan, a minek következtében ez a bizonyos személyhez tartozás úgy is tekinthető, mint a fogalom lényeges minősítése vagy módosulása, és ezért az e módosulást eszközölő rag mint képző is szerepelhet.

Azt a viszonyt, a mely két fogalmat oly szorosan kapcsol egybe, hogy egymástól elválaszthatatlanoknak kell képzelnünk, a nyelvten egy általánosító elnevezéssel *birtokviszonynak* nevezi, és azért a személyi birtokviszonyt jelző személyragok neve is *birtokrag*. E birtokrag tehát azt a fogalmat, a melynek jelölőjéhez tapad, az illető személy birtokává, tulajdonságává teszi.

90. §. Ezek a birtokragok voltaképeni alakjai mindennemű személyragnak, valamennyi ezekből származik, és valamennyinek

jelentése ezekéből foly. Idomukban azonban változnak, és e változatokat a velök járó jelentés módosulásaival kell most vizsgálat alá vennünk.

Az első személyű birtokrag *-m*, kapcsoló hangzójával *-om*, *-am*, *-em*, *-öm*, a kapcsoló hangzó, ha a ragozandó fő hangzón végződik, avval összeolvad hosszú hangzóvá; ha a többest jelölő *k* rag járul hozzá, a hangrendszer törvénye szerint az *m* átalakul *n*-né és lesz belőle *-nk*, a melynek kapcsoló hangzója aztán *-u* vagy *-ü*; ez is véghangzóval összeolvad. Ez az *m* vagy *n* egyenesen azonos avval az *n*-nel, a mely az *én* személynévmás véghangja. Ám az *én* névmás nem eredeti idom, hanem rövidített, egyszerűsített alak, eredeti teljes idoma, úgy látszik, e volt: *eng* vagy még elébb *emk*; az előbbi fenmaradt ez alakban: *engemet*, a mely tökélyesen azonos a divatosabb *énemet* idommal. Ez eredeti *eng* v. *emk* idomból származik az a *k*, a mely az igeragozásban a jelen, aligmult, jövő időkből mint az első személy személyragja szerepel, holott a határozatlan multban az *m* birtokrag változatlanul szolgál mint első személyű személyrag.

Úgy látszik, hogy az igeragozásban az első személy személyragja voltaképen *g* volt, a mely az előtte állott folyékony *n* hangot áthasonította és így *-gg*-vé vált, a mely aztán átváltozott a könnyebben kiejthető *k*-vá; így lett ebből: *ir-eng* elébb a hangzónvonzás következtében *ir-ong*, azután *ir-ogg* és végre *ir-ok*. Ám de másfelől a *k* a többség jelzője is, mint ilyen nagy hihetőséggel a *sok* ha nem származéka, legalább is közel rokona. E találkozásból azonban a jelen, aligmult és jövő időidomokból nem származhatott félreértés, mivel a többes első és harmadik személy ragjai a beléjük szúrt *n* által eléggé különböztek. Másképp a határozatlan mult időben, a hol az egyes első személy, ha *irt-ok* lesz vala, azonossá válik a jelen idő többes második személyével; ha *irt-ak*, egyezik ugyanazon mult többes harmadik személyével. De itt még egy más körülmény is jött tekintetbe, a melyet külön kell szemügyre vennünk.

91. §. A jelen és a jövő idő tői valóságos igeik, a cselekményt mindig úgy fogják fel, mint még folyamatban levőt. E szerint *ir* azt jelenti, hogy az írás cselekvése foly, csak nem mondja meg, ki az, a ki folytatja. Ha a folytató személy határozatlan, maga az *ir* szó elég a folyó cselekvés jelölésére, a cselekvő sze-

mélyt azután külön kell kijelölni ily módon: *ir* a *fiu*, *ir* a *toll*, *ir* a *költő* stb. E szerint az első személyt jelölve így fognánk beszélni: *ir én*, azaz, az a személy, a melyik *ir*, az első személy, az *én*; és ha aztán az *én*, illetőleg az eredeti *eng* elváltozik *k* személyraggá, lesz belőle a fennebb már jelzett módon: *ir-ok*. Ám a mult idő töje más természetű; mint bevégzett és tényleg megszűnt cselekmény kifejezője inkább névszó, mint igeidom, hiszen tudjuk, hogy valóságos melléknév; mint ilyenhez nem járulhat a személyrag mint cselekvő személy jelzője, hanem a bevégzett cselekmény tulajdonságát ruházza a személyre, mint sajátját, mint a személy birtokát, és ezért helyén van itt, hogy a személyrag helyébe lépjen a birtokrag. Így *irt-am* azt jelenti, hogy az a tulajdonság, a melyet a bevégzett írás létesített, az első személy tulajdonsága, a melyet a birtokrag e személyhez csatol, mint tőle elválaszthatatlan minőséget.

92. §. A második személy személynévmása *te*, a mai egyszerű alakjában ép oly kevésbé eredeti ősidom, mint az *én*. A *tegez* és *tégedet* szóidomokból ítélve azt vélem, hogy *tán* eredetileg *teng* lehetett. Birtokraggá változván eredeti kemény *t* hangját, a mely az első személytől megkülönböztette *d*-vé lágyította, a személyrag idomában a *t*-ből *sz* lett, és a hol közvetlenül megelőző sziszegő hang ez átídomulást rossz hangúvá tette volna, a *d*-vé lágyult idom *l*-lé változott. Ez azonban csak is a mult idő idomában történt rendszeren, a melyben, a mint láttuk, a személyrag helyét a birtokrag foglalja el, és innen vették kölcsön a többi időidomok, a mikor saját ragjok, az *sz*, nem talált; e szerint *ir-sz* = *ir te*, *irt-ál* pedig = *irta-ad*, a mi könnyen átment *irt-al* és ebből a hangsúly befolyása alatt *irt-ál* idomba.

Hogy a parancsoló jelenben mért marad el a második személy személyragja némely esetben, már ki volt fejtve.

93. §. A harmadik személy úgy nevezett személynévmása, helyesebben a névhelyettes ma *ő*, valószínű azonban, hogy ennek is eredetileg teljesebb formája volt; e teljes formában benne volt kétségtelenül az *e* hang, azonkívül még lenni kellett valaminek, a mi könnyen *v*-vé lehetett, tehát valószínűen *u*, *u* és *e* hangzók együtt nem férven meg, hihetőleg előbb *ü*-vé elegyültek, a mint hogy ma is némely nyelvjárásban tényleg úgy mondják *ü*, és csak későbbben módosult *ő*-vé. A birtokragban az *ü* átment *i*-be, a mely aztán *j*-vé

keményedvén a jobb hangzás kedvéért megcserélte a helyét a kapcsoló hangzójával, úgy hogy *-ja*, *-je* lett a rag idoma, a melyből ismét hol a *j* kopott ki, hol meg a kapcsoló hangzó maradt el és a *j* visszaváltozott az eredeti *i*-vé. Tekintve azonban, hogy a harmadik személy mindig határozatlan, a míg névszó nem jelöli, személyrag nem vált e névhelyettesből, és a hol mégis szükségesnek látta a nyelv a harmadik személy jelzését, a harmadik személyű személyrag helyére a határozatlanságot jelölő *n* lépett.

94. §. A többes személyragok tárgyalása nagyon rövid lehet. Egészben véve alig különböznek a birtokrag többeseitől, ezek meg a személynévmásokból származnak, a melyek többes idomai *mi(nk)*, *ti(k)*, *ők*, a mikor birtokragokká válnak *-unk*, *-ünk*; *-atok*, *-etek*, *-ötök*; *-ok*, *-uk*, *-jok*, *-juk*, *-ök*, *-ük*, *-jök*, *-jük* változatokban, mint személyragok *-unk*, *-ünk*; *-atok*, *-etek*, *-ötök*; *-nak*, *-nek* idomokban lépnek fel. Az első személyben nyilván az egyes első személyben szereplő *m* a *k* többesrag előtt áthasonult *n*-né; a második személyben az egyes második személy személyragja a maga eredeti *t* alakjában csak a többes ragot veszi maga mellé; a harmadik személyről csak az a megjegyzendő, hogy a múlt időben a határozatlanságot jelző *n* a most divó irodalmi nyelvben elmarad, ha csak nem lép itt is a birtokrag a személyrag helyébe.

95. §. Visszatérünk most oda, a honnan kiindultunk volt, a mikor az igeragozás tárgyalását megkezdettük. Az ige ragozása magán az ige idomán teszi láthatóvá az igével jelölt cselekmény vagy állapot időviszonyát, valamint azt a személyi viszonyt is, a melyben a cselekvés áll a cselekvő személyhez, vagy az állapot a benne levő személyhez vagy tárgyhoz. Ám azt is láttuk, hogy az ugynevezett kiható igék mellett még okvetetlenül szerepel egy más személy vagy tárgy is, az t. i., a melyre a cselekvés hat, vagy a mely a cselekvés hatását szenved. A kiható ige mellett tehát van cselekvő személy és van szenvedő személy vagy tárgy, és világos, hogy mind a kettő egyenlőképen közvetlen viszonyban van a cselekvéshez, egyik épen oly közel áll a cselekvéshez mint a másik, egyik épen oly nélkülözhetetlen alkatrésze a mondatnak mint a másik; a cselekvő és a szenvedő a kiható ige mellett tökélyesen egyrangú határozók, magában egyik sem fontosabb mint a másik Csupán csak egy tekintetben lehet köztök különbséget tenni, ab-

ban tudniillik, hogy cselekvőnek minden cselekvésnél kell szerepelnie, szenvedő csak is a kiható cselekvésnél fordul elő.

Az egészen köztelen viszonyt voltaképen nem is kell jelölni; hiszen látjuk, hogy az igehatározónak nincs semmi jelzésre szüksége, helye köztelenül az ige előtt vagy az ige után eléggé megérteti szoros odatartozását. A cselekvő személy szoros viszonya a cselekvéshez legszabatosabb kifejezését leli abban, hogy az e személyt jelölő személyrag épenséggel egy szóvá olvad össze magával az igével, és a mikor a harmadik személyben a cselekvő személyt névszó jelöli, e névszó az ige előtt foglal helyet. A mikor aztán az ige átható, a szenvedő már nem szoríthatja ki a cselekvőt megszokott helyéből, hanem szerényen meghúzza magát az ige utáni második helyen.

Ha már most a nyelv beérné ez elrendezéssel és pl. ily mondatot alkotna: *Isten teremtett világ*, ez a mondat tökélyesen érthető és szabatos volna, épen úgy ez is: *anya szeret gyermek*, mert a cselekvő köztelenül az ige előtt, a szenvedő köztelenül utána állván, nem merülhet fel kétkedés az iránt, hogy melyik a cselekvő, melyik a szenvedő. Még szabatosabban lesz a viszony kitüntetve, ha a cselekvő az első vagy második személy, és az ily mondatot: *viselek ruha*, *írsz levél* lehetetlen volna félreértetni.

96. §. A beszédben azonban sok körülmény folyhat be a mondat alakítására, névszerint a mondatban szereplő szók elrendezésére. Láttuk, hogy a mondat hangsúlya mindig azon a szón nyugszik, a mely az ige előtt áll; az e szóval jelölt fogalom tehát az, melyre a közlő kiválóan kívánja irányozni a hallgató figyelmét; tehát arra kell a beszélőnek ügyelnie, hogy közlő mondata szerkesztésekor épen azt a szót tegye köztelenül az ige eleibe, a melyet mint a leginkább kiemelendő fogalom kifejezőjét hangsúlyozni kíván. Ha már most két fogalom van a mondatban, a mely egyaránt szoros viszonyban van a cselekvéshez úgy, a mint tényleg van a cselekvő és a szenvedő, igen könnyen történhetik, hogy néha az egyik, néha a másik érdekel inkább, a minek következtében hol az egyik, hol a másik fogja követelni az ige előtti hangsúlyos helyet. Ha e követelménynek eleget téve, a fentebbi mondatok közül ezeket: *Isten teremtett világ*, *viselek ruha*, *írsz levél*, így alakítjuk át: *világ teremtett Isten*, *ruha viselek*, *levél írsz*, ismét félreérthetetlen mondatokat nyertünk, a melyek jelen-

tése csak annyiban módosult, hogy nem a cselekvőre, hanem a szenvedőre irányozza a hallgató figyelmét; a lényeges értelem nem változott; de ha ezt a mondatot: *anya szeret gyermek*, ugyan e célból így fordítnók meg: *gyermek szeret anya*, kész a kétértelműség. Itt t. i. az az eset áll be, hogy a *szeret* igével jelölt cselekvéshez a gyermek épen úgy állhat cselekvő, mint szenvedő viszonyban, de épen úgy az anya is, és már most nem lehet tudni, hogy a *gyermek* azért áll-e az ige előtti hangsúlyos helyen, mivel cselekvő, vagy csak azért, mivel a beszélő rá mint szenvedőre kívánja irányozni a hallgató figyelmét.

E kétértelműséget csak úgy lehetett elhárítani, ha a cselekvőt és a szenvedőt alakilag különböztette meg a nyelv egymástól, és minthogy csak ketten vannak, elég volt az egyiknek módosítani az alakját, és az a kérdés merült fel, hogy melyikét? A magyar nyelv e kérdést a takarékoság elve szerint döntötte el. Minthogy t. i. cselekvő van minden igés mondatban, szenvedő ellenben csak olyanokban, a melyekben az ige kiható, tehát általában véve gyakrabban szerepel a beszédben a cselekvő, mint a szenvedő, elhatározta, hogy a szenvedő idomát módosítja egy raggal, a mely jelzi, hogy a ragozott szó a szenvedő.

97. §. A szenvedő személy vagy tárgy jelölőjét ismertető ragnak választotta a nyelv ugyan azt a *t*-t, a mely az igtörzsön, mint mult időtő képzője, bevégeztséget, megszűnést jelent, abból indulván ki, hogy a cselekvés megtevén a maga hatását a szenvedőre, be is van végezve. A hangrendszer és hangzóvonzás törvényei szerint a *t* rag hol közvetlenül tapad a névszó törzséhez, hol kapcsoló hangzó közbejárásával, a mikor aztán: *-at, -ot, -et, -öt* idomokat ölt, a melyek rövid kapcsoló hangzója hangzón végződő tök véghangzóival hosszú hangzókká olvadnak egybe, és a mássalhangzótorlódás enyhítésére beszűrt rövid hangzókat kiugratják. Így pl. *magyar* ~ *magyar-t*, *butor* ~ *butor-t*, *angyal* ~ *angyal-t*, *asszony* ~ *asszony-t*, *hús* ~ *hús-t*, *kandúr* ~ *kandúr-t*, *út* ~ *ut-at*; *vas* ~ *vas-at*, *kard* ~ *kard-ot*, *ember* ~ *ember-t*, *kengyel* ~ *kengyel-t* személy ~ *személy-t*, *csepp* ~ *csepp-et*, *hely* ~ *hely-et*, *tök* ~ *tök-öt*, *kapa* ~ *kap-á-t*; *eszme* ~ *eszm-é-t*, *cseber* ~ *csebr-et*, *akol* ~ *akl-ot*, *pokol* ~ *pokl-ot*, *ökör* ~ *ökr-öt* stb. stb.

Ebben a szereplésben ezt a *t* ragot *szenvedő* ragnak nevezhetjük; nyelvtanaink rendszeren *tárgyi* rag név alatt említik, *mivel*

a szenvedőt a mondatban *tárgy* névvel szokták jelölni. Ez elnevezésekről különben alább bővebben fogunk még beszélni.

98. §. Mihelyt a szenvedőt jelölő névszó a szenvedő rag felvételevel megkapta a szenvedőség jellemét, mint tökélyesen egyenjogú és egyenlő rangú tag szerepel a mondatban a cselekvő mellett; mind a kettő közvetlenül az ige mellett foglal helyet, az egyik az ige előtt, a másik utána, és azt, hogy melyik álljon elől, melyik hátul, nem határozza meg a mondat vagy közlemény saját jelentése, hanem valami esetleges külső körülmény, a mely a mondaton kívül van, és szükségképen nem is tartozik hozzá. E szerint: *Isten teremtett világot és világot teremtett Isten* tökélyesen azonos jelentésű mondatok, a melyek értelme lényegben semmit sem különbözik, és a melyek alaki különbözőségének okát magában a mondatban nem lehet megtalálni, tehát természetesen magából a mondatból nem is lehet megokolni; épen úgy vagyunk ezekkel a mondatokkal: *viselek ruhát és ruhát viselek; írsz levelet és levelet írsz; anya szeret gyermeket és gyermeket szeret anya.*

A szenvedő rag csak is főnévhez és főnév gyanánt szereplő más beszédrészhez járulhat, tehát a főnevet helyettesítő névmáshoz is; melléknév, ha mint valóságos melléknév főnév előtt áll, soha és semmi szín alatt se veheti fel sem a szenvedő, sem más viszonyragot.

99. §. Az a körülmény, hogy cselekvő és szenvedő tökélyesen egyrangúak a mondatban, önkénytelenül arra a kérdésre vezet, hogy miért van csak a cselekvőnek az az előnye, hogy személyrag képiben tökélyesen egyesülhet az igével? E kérdésre a nyelv megadja azt a választ, hogy ily előny nincs, a szenvedő épen úgy léphet rag képiben szoros kapcsolatba az igével, természetesen csak kiható igével, és épen úgy személyi viszony szerint első, második és harmadik személyt jelölve. Ám itt egy nehézség áll elé; ugyanis elkerülhetetlen volna a cselekvő és szenvedő személyrag egybetalálkozása ugyanegy szóban, vagy is az az eljárás, hogy ragozott szóhoz még egy rag járuljon, a mi a felállított elvek szerint lehetetlen. Itt csak két mód volt a nehézség elhárítására, az egyik az, hogy az egyik ragot képzővel helyettesítse, a másik az, hogy az egybetalálkozó két rag helyett egyet alkalmazzon, a mely mind a kettőnek a jelentését magában egyesíti. A nyelv tényleg alkalmazta is mind a két eljárást. Lássuk rendre, hogy mikép.

100. §. Ha a cselekvő az első személy, a szenvedő csak második személy vagy harmadik személy lehet. Az az eset, hogy az első személy cselekvését maga az első személy szenvedje is, előfordulhat ugyan; de ezt a módját a cselekvésnek, a melyet a nyelvtan *visszaható* cselekvésnek nevez, külön választja a nyelv a kiható cselekvéstől. Itt tehát csak azokat az eseteket kell felvennünk, a mikor a cselekvő első személy cselekvése második vagy harmadik személyre hat ki.

A második személy szenvedő voltát úgy egyesben, mint többesben, az illető időbeli igeidőhöz csatlakozó *l* képző jelöli; ez a képző a második személyű birtokrag *d*-je, a mely *l*-lé lágyult, és a szükséghez képest megfelelő kapcsoló hangzót kíván, a mely azonban hangzón kezdődő személyrag előtt ismét kiesik; tehát az ige a különböző időkben így alakult: jelen idő: *lát-l-ak, ér-l-ek*; aligmult idő: *láta-al-ak = látalak, ére-el-ek = érélek*; határozatlan mult: *lát(ot)t-al-ak, ér(et)t-el-ek*; jövő idő: *látand-(a)l-ak, értend-(e)l-ek*; feltételes jelen idő: *látna-al-ak = látnalak, érne-el-ek = érnélek*; parancsoló jelen idő: *láss-al-ak, érij-el-ek*. A körülírt időidomokat nincs miért külön elsorolni; igeneveket e tö nem alkot.

Ha az első személy cselekvése a harmadik személyre hat ki, a nyelv ezt úgy jelöli, hogy az első személy személyragja helyébe az első személyű birtokragot teszi, és így alkotja az igeidomokat: jelenidő: *lát-om ér-em*; aligmult idő: *láta-am = lát-ám, ére-em = éréem*; határozatlan mult: *lát(ot)tam, ér(et)t-em*; jövő idő: *látand-om, érend-em*; feltételes jelen: *látna-om = látnám, érne-em = érném*; parancsoló jelen: *láss-am, érij-em*.

Feltűnik itt, hogy a határozatlan mult idoma nem különbözik a már előbb talált nem kiható multtól. Ennek oka a mult időtője sajátosságában van, a melynél fogva kihatás nélkül is a birtokragot veszi fel személyrag gyanánt.

101. §. Az előbbi §. elején említett okból a második személy cselekvése mellett csak az első vagy harmadik személy lehet szenvedő.

Az első személy szenvedő voltát a nyelv külön nem jelzi, mivel nincs rá szükség. Ha valaki azt mondja: *látsz* és nem jelöl ki szenvedőt, csak maga a beszélő lehet a szenvedő.

A harmadik személy szenvedő voltát ismét a birtokrag jelzi

a maga változatlan idomában így: jelen idő: *lát-od, ér-ed*; alig mult idő: *látá-od = látád, ére-ed = éréd*; határozatlan mult: *lát(ot)t-ad, ér(et)t-ed*; jövő idő: *látand-od, érend-ed*; feltételes jelen: *látna-ad = látnád, érne-ed = érnéd*; parancsoló jelen: *láss-ad* összevonva *lásd, érij-ed* összevonva *érd*. Itt is, mint mindenütt, a szenvedők többsége nem jó tekintetbe.

102. §. Ha harmadik személy a cselekvő, az első és második személyű cselekvőnél tett kivétel már nem áll be, mert a harmadik személy határozatlan levén, lehet igen is a cselekvő harmadik személylyel szemben más harmadik személy a szenvedő. De harmadik személyű cselekvő mellett az első és második személyű szenvedőt a nyelv nem tartja szükségesnek jelezni, mivel a beszédből önkényt következik, ha más szenvedő nincs kijelölve. A harmadik személyű szenvedőt pedig a harmadik személyű birtokrag jelzi így: Jelen idő: *lát-ja, ér-i*; aligmult idő: *látá-a = látá, ére-e = éré*; mult idő: *lát(ot)t-a, ér(et)t-e*; jövő idő: *látand-ja, érend-i*; feltételes jelen: *látna-a = látná, érne-e = érné*; parancsoló jelen: *láss-a, érij-e*.

103. §. A többes számban csak épen a harmadik személyű szenvedőt jelzi a nyelv a következő módon:

Első személyű cselekvővel: jelen idő: *lát-juk, ér-jük*; aligmult idő: *látá-uk = látók, ére-ük = érők*; mult idő: *lát(ot)t-uk, ér(et)t-uk*; jövő idő: *látand-juk, érend-jük*; feltételes jelen: *látná-uk = látnók, érné-ük = érnők*; parancsoló jelen: *láss-uk, érij-ük*.

Második személyű cselekvővel: jelen idő: *lát-játok, éri-tek*; aligmult idő: *látá-atok = látátok, ére-etek = érétek*; mult idő: *lát(ot)ta-atok = láttátok, ér(et)te-etek = értétek*; jövő idő: *látandja-atok = látandjátok, érendi-tek*; feltételes jelen: *látna-atok = látnátok, érne-etek = érnétek*; parancsoló jelen: *lássá-atok = lássátok, érje-etek = érijétek*.

Harmadik személyű cselekvővel, jelen idő: *látja-ok = látják, éri-k*; alig mult: *látá-ak = láták, ére-ek = érék*; mult idő: *lát(ot)ta-ak = látták, ér(et)te-ek = érték*; jövő idő: *látandja-ak = látandják, érendi-k*; feltételes jelen: *látna-ak = látnák, érne-ek = érnék*; parancsoló jelen: *lássá-ak = lássák, érje-ek = érijék*.

Szemle alá vevén ezeket a többes ragokat, szembeötlík, hogy valamennyien az egyes harmadik személyű idomhoz csatlakoznak.

Ez olyan felfogásra mutat, hogy mihelyt a cselekvők többen vannak, a magyar nyelv ezt a többséget egy harmadik személynek tekinti, a melynek cselekvését tulajdonítja az első, második és harmadik személyű többes testületének a *mink*-ből lett *-uk*, a *tik*-ből átalakított *-tok* és az *ők*-ből alakított *-ok* rag vagy fenhangú párja odacsatolásával.

Meg kell itt jegyeznem, hogy vannak, a kik a *látnók*, *látók* idom létezését tagadják, és helyettök mindenütt a *látnánk*, *látánk* idommal élnek. Hogy ez tévedés, alig szorúl bizonyításra. Egy nyelvtani idom ily módon való megtagadására senkinek sincs joga; a ki teszi, rontja a nyelvet, és rontja itt a magyar nyelvet épen egyik kiváló sajátságában, a melyet egyetlen egy nyugati nyelv se bir utánozni.

104. §. Modern nyelvészeink az épen most fejtegetett igeragozást *tárgyi ragozás*-nak nevezték el, mivel, úgy mondják, ebben az idomban a *tárgy* (érts szenvedő) jelölése is benne van. Látnivaló azonban, hogy ez idomok a szenvedőt nem jelölik, hanem csak jelzik, még pedig oly sajátságosan, hogy nem is magát a szenvedőt jelzik, hanem csak arra figyelmeztetnek, hogy az ige után szenvedőt jelölő szó fog következni, vagy hogy ily szó megelőzte. De még sem alkalmazza a nyelv ezeket az idomokat mindig a hol az ige előtt vagy után szenvedő ragú szó áll, hanem csak bizonyos esetekben. Lássuk melyekben.

A főnevek kevés kivétellel oly fogalmakat jelölnek, a melyek létező vagy képzelt személyek vagy tárgyak képviselői. Ám egy elnevezés alá rendesen nem csak egyetlen tárgy esik; mert a főnevek többnyire *köznevek*, azaz közös elnevezései a személyek vagy tárgyak egy közös minőségnél fogva egybefoglalt egész sorozatának, a melynek egyes egyénei eshetőleg nagyon különbözhetnek egymástól, pl. *ember*, *asztal* s effélék nem csak egy bizonyos embert, egy bizonyos asztalt jelölnek, hanem akármelyiket azok közül a lények közül, a melyekre az ember és asztal elnevezés illik, és a melyek nyilván számra nézve nagyon sokan vannak, egyénileg meg nagyon különbözők. A főnév ennél fogva elég bizonyos és határozott jelzője az általános fogalomnak, de az egyént csak határozatlanul jelöli, annyira, hogy e szó *ember* nem csak akármely embert, hanem akárhány embert is jelölhet, mint pl. e mondatban: *embert látok*, e szó *embert* jelölheti azt is, hogy *egy*

embert látok, azt is, hogy határozatlan számú egyénekből álló csoportot, azt is, hogy mindenfelé szétszóró egyéneket látok, a kikről épen csak annyit tudok, hogy emberek. Ez a határozatlanság nem tűrhető a mondatban, kivált két esetben, először, a mikor egy bizonyos emberről beszélünk, a ki már nem lehet akár ki, hanem mint valamiképen már kiszemelt és egyénileg kitüntetett személy szerepel, másodszor, a mikor e szóval ember azt az általános fogalmat akarjuk kifejezni, a mely valamennyi embert foglal egybe, tehát vagy elvont képviselője az emberi nemnek, vagy összerű egybefoglalója az összes emberiségnek. Az első esetben egyénítés történik, és ez egyénítésre szolgál a nyelvben a *névelő*. Ám az egyénítés lehet ismét határozatlan és határozott. Határozatlan akkor, a mikor csupán azt kívánjuk jelezni, hogy csak egyről beszélünk és nem többről, és ez esetben az *egy* számnév szolgál mint névelő. Határozottan egyénítünk, a mikor nem csak azt kívánjuk jelezni, hogy csak egyről beszélünk, hanem arra az egyre úgy mutatunk rá, mint külön kiszemelt egyénre, a melyet más hasonló egyénnel nem kell, nem szabad fölcserélni vagy össze- tévesztetni, és ez esetben az *az* vagy *a* névelő eszközli az egyénítést (a mely különben eredetere nézve tulajdonképen mutató névmás). Azonkívül még határozottan egyénit a birtokrag, a mely azonban nem teszi feleslegessé a névelőt, még kevésbbé áll az, hogy nem tűri, csak azt lehet mondani, hogy a névelővel együtt még határozottabbá teszi az egyénítést. Így *ember* egészen határozatlan, *egy ember* már egyén, de még nem határozottan kijelölt ember, *az ember* már oly egyént mutat, a ki vagy már ismeretes, vagy legalább úgy van kiemelve az emberek sorából, hogy mással összecserélni nem lehet, *az emberem* már épen mint hozzám tartozó minden kételkedést kizáró módon van bemutatva.

Az *az*, *a* névelő arra az egybefoglalásra is szolgál, a melynél fogva a főnév a fogalma alá eső valamennyi egyént jelöli; *az ember* tehát egyfelől azt jelenti: az a lény, a melyet az ember szó megnevez, a mely fel van ruházva avval a minőséggel a mely az embert jellemzi, de ezt is jelölheti: valamennyi ember, az egész emberiség.

Innen van az, hogy az *egy egyéni*, az *az*, *a*, határozó névelő nevet kapott a nyelvtanban.

105. §. E kitérés után visszatérve az igeragozásra, láttuk,

hogy az igét kétféleképen lehet ragozni, vagy úgy, hogy személyragjai csupán a cselekvőt jelzik, vagy úgy, hogy a cselekvőn kívül egy meghatározott szenvedő jelenlétét is jelzik. Tudjuk azt is, hogy a kiható ige mindig kíván szenvedőt, de ha az a szenvedő határozatlan, személyragjaival nem jelzi jelenlétét. Ebből a szempontból kiindulva régi nyelvtanaink azt a ragozást, a melynek személyragjai csak a cselekvőt jelzik, *határozatlan ragozásnak*, azt, a melynek személyragjai határozott szenvedőt is jeleznek, *határozó ragozásnak* nevezték, és véleményem szerint ez elnevezés még abban az esetben is helyesebb a most divó *tárgyi* ragozásnál, ha a szenvedő számára elfogadjuk is a *tárgy* elnevezést.

A határozatlan ragozást alkalmazzuk a nem kiható igékre és azokra a kiható igékre, a melyek cselekvése határozatlan szenvedőre hat, azaz olyan szenvedőre, a mely előtt vagy nem áll névelő, vagy csak egyéni névelő; de ha a kiható ige cselekvése oly szenvedőre hat, a mely előtt határozó névelő áll, vagy a mely birtokragos, okvetetlenül határozással kell élni, tehát: *látok embert, látok egy embert, látom az embert, látom egy emberemet, látom az emberemet.*

Megjegyzem azonban, hogy birtokragos szenvedő egyéni névelővel ritkán fordul elő, és kétes is, vajjon az ily esetben az *egy* nem számnév-e inkább mint névelő.

106. §. A határozatlan és határozó ragozással azonban az igeragozás fajai még nincsenek kimerítve.

A kiható igéről már megmondtuk, hogy mellette cselekvő és szenvedő szerepel, arra is figyelmeztettünk, hogy a cselekvő és a szenvedő egyenlő ranguak, egyenlő szoros viszonyban állanak az igével jelölt cselekvéshez, tehát egyaránt közel teendők az igéhez, az egyik elül, a másik hátul. Melyik? azt magából a mondatból nem lehet meghatározni, tehát önálló mondatban tökélyesen közömbös is, úgy hogy akár úgy mondjuk: az anya szereti a gyermeket, akár így: a gyermeket szereti az anya, mindig ugyanazt mondom. Eltekintve attól, hogy a mint későbbben meglátjuk, e mondatnak ily elrendezései is lehetségesek: az anya a gyermeket szereti, a gyermeket az anya szereti, szereti az anya a gyermeket, szereti a gyermeket az anya; most csak a legelől említett két változatra terjesztem ki vizsgálódásomat. Ebben a mondatban: az anya szereti a gyermeket, a hangsúly az anyán van, jele annak, hogy a beszélő,

a mikor így beszél, főleg azt kívánja közölni, hogy az anya szeret; kit szeret, azt másodrendű körülménynek tekinti; holott, ha így beszél: a gyermeket szereti az anya, neki az a fődolog, hogy a gyermeket szereti valaki; ki? az másodrendű kérdés. Ez az utóbbi eset legalább is épen oly gyakori, mint az előbbi; más szóval: sokszor fordul elé az az eset, hogy a beszélőt és hallgatót jobban érdekli a szenvedő, mint a cselekvő, és ily esetben a magyar nyelv a szenvedőt helyezi a hangsúlyos helyre az ige előtt.

A szenvedő iránti érdeklődés oly uralkodóvá válhatik a mondatban, hogy a cselekvő egészen figyelmen kívül marad, sőt annyira mehet, hogy a beszélő csak is a szenvedő szenvedését kívánja közölni, avval a cselekvővel, a ki okozza, nem is gondol, tán nem is tudja, vagy bár mi okból nem akarja megmondani. A magyar nyelvnek két módja van az ily közlés kifejezésére; vagy így beszél: *a gyermeket szeretik*, az ige harmadik személyű határozatlan jelentésű idomával annak adván kifejezést, hogy nem is jó kérdésbe az, hogy ki szereti, lehet akárki, egy vagy sok; vagy azt mondja: *a gyermek szeretve van*, a mely mondasban a cselekvőt még csak jelzésképen sem sejteti, hanem a szeretetet mint oly körülményt állítja oda, a mely a gyermekre nézve egy állandó állapotot létesít, a melyben a gyermek van. E mondatban nincs is szenvedő ragja a gyermek szónak, mint bizonyos állapotban levő a cselekvő szerepében lép fel, a képzelet az ez állapotban létezést tevékenység gyanánt fogja fel.

107. §. Ennek a felfogásnak a hasonlatosságára a nyelvek nagy része egész általánosságban úgy fogja fel a szenvedést, mint tűrést, azaz engedését annak, hogy valami történjék, tehát mint cselekvést. E felfogás szerint a szenvedő cselekvővé válik, de nem válhatik oly cselekvővé, a kinek a cselekvését a személyragos ige az eddig tárgyalt idomaival jelölhetné. Mert ne felejtkezzünk meg arról, hogy itt csak kiható ige jöhet szóba, és hogy a személyrag a maga természeténél fogva mindig a cselekvő személy jelölője. Ezért szükségesnek látták a nyelvek egy oly igealak alkotását, a mely a szenvedést mint cselekvést fogván fel, lehetővé teszi a szenvedőnek, hogy cselekvő képiben lépjen fel. Világos, hogy az ige ez alakjában elveszti kiható voltát, a szenvedő nem veszi fel a szenvedő ragot, és a cselekvőre egyáltalában nincs semmi szükség; ha mégis megemlíti a mondat, nem tekinti többé közetlen

viszonyban levőnek a cselekvéssel, hanem viszonyát esetlegesnek tünteti fel, mintegy azt akarván kifejezni, hogy miután itt a fődolog a szenvedés, a szenvedőre nézve igen közömbös dolog lehet, hogy ki vagy mi okozza. Azért is nevezték el ezt az igealakot *szenvedő* igealaknak.

Ha azt kérdezzük, hogy e szenvedő igealak miért volt szükséges, a feleletet megtaláljuk, ha szemle alá vesszük azokat az eseteket, a melyekben a nyelv szerepelteti. Jó lesz itt a felvilágosító példákat oly nyelvből venni, a melyben a szenvedő igealak teljesen ki van fejlesztve, pl. a latinból.

108. §. Legelőbb az az eset vonja magára figyelmünket, a mikor a beszélő tudja a cselekményt, tudja a szenvedőt, de a cselekvőt nem tudja, mivel vagy általában nem lehet tudni, vagy mivel a beszélő bár mi okból csak maga nem tudja. Ez esetben megnevezi a szenvedőt és egyszerűen melléje teszi a szenvedő alakú igét, pl. *rex occiditur*, megmondja, hogy ölés történt, az ölést szenvedte a király, de hogy ki tette, azt nem lehet tudni, mint pl. a dolog csatában történt vagy titokban. A szenvedő igealak itt nyilván arra való, hogy figyelmeztesse a hallgatót a tettes ismeretlen voltára, és értesse meg vele, hogy a közlemény be van végezve; ugyanígy szerepel a szenvedő alak az ilyenekben mint: *dicitur*, *fertur*, *narratur*, *scriptum est* stb. stb.

Az ebből következő második eset az, a mikor a beszélő tudja a tettest, de bár mi okból nem látja szükségesnek, czélszerűnek vagy illőnek kijelölni, pl. ebben: *urbs capitur*, nem szükséges megemlíteni, hogy ki vette be, mert az egész elbeszélésből már úgy is tudja a hallgató.

A harmadik eset az, a mikor a beszélő tudja is a tettest, meg is nevezi, de a szenvedőt akarja főfigyelem tárgyává tenni, és ezért a cselekvőt másod rendű tényezőnek tekinti, pl. ebben: *rex occiditur* a milite, voltaképen nincs egyéb mondva, mint: *miles occidit regem*, csak hogy a beszélő azt kívánja jelezni, hogy fontosabbnak tartja azt, hogy királyt öltek meg, mint azt, hogy katona ölte meg. Ezt ugyan úgy is elérhette volna, ha így beszél: *regem occidit miles*, csak hogy ez a szórend a latinban egy kissé erőtetett volna önálló mondatban. Még gyakrabban csak az az egyszerű oka a szenvedő igealak alkalmazásának, hogy a mondatnak már megindult szerkezete változás nélkül maradjon meg végig. Pl. E mondat-

ban: rex dum in confertos hostes irruit a milite occiditur, a király mint cselekvő és mint szenvedő szerepel, és minthogy az irruo mint nem kiható ige szenvedő alakot nem vehet fel, ha nem akar szenvedő alakot alkalmazni, csak így beszélhet vala: rex dum in confertos hostes irruit miles eum occidit, a mi nem volna ugyan hibás beszéd, de kétségtelenül kevésbé szabatos és csinos.

Végre még szolgál a szenvedő alak kétértelműség elkerülésére az úgynevezett accusativus cum infinitivo féle mondat szerkezetben, a mely azonban itt tekinteten kívül maradhat, mivel ily szerkezet a magyar nyelvben nem fordul elő.

109. §. A magyar nyelvre alkalmazva a fentebb elsorolt eseteket, azonnal meglátjuk, hogy a nyelv bőven rendelkezik eszközökkel valamennyinek a szabatos és csinos kifejezésére, a nélkül, hogy szenvedő igealakra szorulna. Az első esetben szolgál az a már említett szerkezet: *a királyt megölik*, eshetőleg mult időben: *a király meg van ölve*. Hasonlóképen bánhatunk a második esettel: *a várost beveszik* vagy esetleg: *a várost beveszi*. A harmadik eset sem okoz semmi nehézséget: *a királyt megöli egy katona* egészen szabatos mondat, és a cselekvőség és szenvedőség egybetalálkozása sem csinál bajt, úgy mondjuk azt: *a mint a király az ellenség sűrű tömegébe rohan, egy katona megöli*, és ebben a határozó ragozás oly szabatosan és csinosan fejezi ki a mondandót, hogy a latin szenvedő sem különbben. Végre a szenvedő rag a magyar nyelvben oly határozottan jellemzi a szenvedőt, hogy a félreértés lehetetlen. Úgy látszik e szerint, hogy a magyar nyelvben nem forog fenn a szenvedő alak szüksége. A határozó ragozás és a jellemző szenvedő rag feleslegessé teszik.

Mégis találunk a magyar nyelvben igen érdekes nyomaira annak, hogy nem csak egyféleképen kísértette meg a szenvedő alak alkotását. Lássuk rendre.

110. §. Hogy a mult idő töje mint igenév, tüzetesen mint melléknév szenvedő jelentésű, a mint már fentebb is mutattam, itt nem jó szóba. Ez a szenvedő jelentés az ige természete feladásával jár, az igenév már szorosan véve nem igeidom.

Van azonban egy hosszú sora a magyar igéknek, a melyek ténylegesen alkotnak szenvedő alakot. Ezek az igék névtökből alakulnak képző segítségével, még pedig kevés kivétellel egymásnak megfelelő kettős képzővel, a melyek egyike cselekvő sőt több-

nyire kiható, másika szenvedő igét alkot a névtöből. A cselekvő igét alkotó képző: *-ít*, a szenvedőt alkotja az *-úl, -ül*; így állanak *tan-ít* és *tan-úl*, *alak-ít* és *alak-úl*, *ter-ít* és *ter-ül*, *rút-ít* és *rút-úl*, *szép-ít* és *szép-ül* s még sok más efféle. Ezek az *-úl, -ül* végzetű igék valóságos szenvedők.

Egy más rokon eredetű képző az *-ad, -ed*; pl. ezek: *olv-ad, hamv-ad, erj-ed, rep-ed* s több efféle szenvedő igék, a megfelelő cselekvő kiható idomok: *olv-aszt, hamv-aszt, erj-eszt, rep-eszt* stb. az *-aszt, -eszt* képző épen úgy viszonyúl az *-ad, -ed*-hez, mint az *-ít* az *-úl, -ül*-hez.

Vannak azonban oly igék is, a melyek magokban már különbözképen alakult igetők szenvedő jelentéssel. Mint ilyenek természetesen nem lehetnek kihatók, és nincs is nekik megfelelő kiható ige, a mely ugyanabból a töből származtatható, de a szenvedés is, melyet jelölnek, nem valami kiható cselekvésnek a hatása, hanem inkább egy állapotnak a következménye, a mely vagy kimutathatatlan okokból mintegy önkényt állott elé, vagy a melybe a szenvedők magok helyezkedtek, és a melynek befolyása alatt állva tétlenül léteznek, vagy olyasmit művelnek legfőlebb, a mit nem lehet valóságos ténykedésnek venni, mivel hatása, sőt úgy szólván mozgása is, a mennyiben ilyenel jár, benne marad a cselekvőben. A nyelvészek ezeket az igéket *belszenvedő* igéknek nevezik, a mely elnevezés azonban csak félig-meddig jellemzi mivoltukat.

Nevezetesebb sajátása ez igéknek az, hogy a többi igékétől tetemesen eltérő ragozásuk van; de csak is egyes számú személyragjaik mások, és a sajáttság nem terjed ki a határozatlan mult idő idomaira.

111. §. E ragozás sajátossága abból áll, hogy egyes személyragjai azok, a melyek a határozatlan igeragozás mult időbeli tőjéhez járulnak, avval a különbséggel, hogy a harmadik személyragja *-ik*.

Lássuk legelőbb e ragozás idomát, természetesen csak azokban a személyekben és időkben, a melyekben szerepelnek.

Jelen idő:

1. szem.	híz-om,	es-em,	tör-öm;
2. szem.	híz-ol,	es-el,	tör-öl;
3. szem.	híz-ik,	es-ik,	tör-ik;

aligmúlt idő:

1. szem.	híz-ám,	es-ém,	tör-ém;
2. szem.	híz-ál,	es-él,	tör-él;
3. szem.	híz-ék,	es-ék,	tör-ék;

A határozatlan múlt: híztam, estem, törtem, épen mint minden más ige; a többes személyragok is úgy.

Jövő idő:

1. szem.	hízand-om,	esend-em,	törend-em;
2. szem.	hízand-ol,	esend-el,	törend-el;
3. szem.	hízand-ik,	esend-ik,	törend-ik;

feltételes jelen:

1. szem.	hízn-ám,	esn-ém,	törn-ém;
2. szem.	hízn-ál,	esn-él,	törn-él;
3. szem.	hízn-ék,	esn-ék,	törn-ék;

parancsoló jelen:

1. szem.	hízz-am,	ess-em,	törj-em;
2. szem.	hízz-ál,	ess-él,	törj-él;
3. szem.	hízz-ék,	ess-ék,	törj-ék.

A különböző nyelvjárások sőt maga az irodalmi nyelv is nem alkalmazták e ragozást szilárd következetességgel; vannak igék, a melyekről nem egészen bizonyos, ezt a ragozást követik-e vagy a közönségest; némelyek az első és második személyben a közönséges ragozást alkalmazták, és csak harmadik személyben teszik oda az *-ik* ragot; még különösebb az, hogy van egynehány valódi cselekvő sőt kiható ige is, a mely e ragozás szerint alkotja időidomait, ilyenek pl. *ugrik*, *botlik*, *játszik*, *dolgozik*, *eszik*, *iszik* s még mások, és a kihatók aztán szabályszerűen alkotják a határozó ragozás idomait is.

Csak egy bizonyos van ebben a ragozásban, és ez az *-ik* mint egyes harmadik személyrag, a miért is az e ragozást követő igéket *ik-es* igéknek nevezték el.

Ha már most meggondoljuk, hogy a magyar nyelv a rendes igeragozásban általában nem tartja szükségesnek az egyes harmadik személyt külön személyraggal jelölni, már az is elég feltűnő, hogy némely igénél jelzi; még feltűnőbb a használt személyrag idoma: *-ik*; honnan veszi ez magát és mi a tulajdonképeni jelentése?

112. §. Hogy e kérdésekre felvilágosítást nyerhessünk, lássuk

előbb, mely és miféle igeidomok azok, a melyek az ikes igék közé sorakoznak?

a) Fentebb megismerkedtünk egy igeidommal, a mely névszókából alakúl az *-ül, -ül* képző felvételével, és szenvedő jelentésű, a legnagyobb részének megfelel egy ugyanazon névtöbblől *-ít* képzővel alakított kiható ige. Van azonban egy igeképző, a mely nagyon hasonlít az *-ül, -ül* képzőhöz, maga is névtöbblől alkot igét, idoma: *-al, -ol, -el, -öl*, és ha felveszünk egynehány vele alkotott igetöt, pl. *vas-al, hús-al, kot-ol, mesz-el, csere-el* (cserél), *kasza-al* (kaszál), *böjt-öl, tiszta-al* (tisztál), *nagy-ol, kicsiny-el, feles-el* s még sok mást, ez igék jelentéséből azt vehetjük ki, hogy az az *l* képző, a mely itt szerepel, alapjában ismétlést, ismétlődő ténykedést jelent. Még jobban szembe ötlík ez a jelentése az *l* képzőnek, ha azokat az igéket nézzük, a melyeket igetökből alkot, mint pl. *tapaszt-al, vigaszt-al, kér-el, vonsz-ol*, s efféle. Az ismétlődés átmegy aztán állandó foglalkozás és állapot fogalmába az ilyenekben mint: *has-al, orr-ol, térd-el, hús-öl, veszteg-el* s hasonló idomokban, és erről az átmenet a belszenvedőnek nevezett állapotba oly könnyű, hogy némelykor észrevétlenül esik meg, a mely esetben az *-ol, -öl* képző az *-ül, -ül* képzővel össze is zavarodhatnak; pl. *tan-ol* és *tan-ül*; a ki *tan-ol*, azaz folytonosan és állandóan foglalkozik a tan-nal, a tudmánynyal, az egyszersmind *tan-ül* is, azaz tan-os, tudós lesz; a ki *rest-el* dolgozni, idővel *rest-ül*; a ki állandóan *hús-öl*, az aztán *hús-ül* is, s az effélékben az átmenet könnyű és természetes. Van azonban *-ol, -el* képzős ige, a melynél az átmenet azért nem lehetséges, mivel az ige az *-ül, -ül* képzőt nem veheti fel, mivel igető vagy mivel a kiható jelentés uralkodik benne. Ilyenek pl. *csuk-ol, por-ol, pár-ol, öt-öl, fes-el, szám-ol, hám-ol* s több efféle. A mikor ezek benható jelentést váltanak és úgynevezett belszenvedőkkel lesznek, az *-ik* ragot veszik fel, így: *csuk-l-ik, por-l-ik, pár-l-ik, öt-l-ik, fes-l-ik, szám-l-ik, hám-l-ik* stb. A hangzón kezdődő rag előtt az *l* előtt állott kapcsoló hangzó a hangrendszer törvénye szerint kiesik.

Az ismétlődést jelentő *l* néha elváltozik *d*-vé és *z*-vé, és az ezekkel alkotott igetők épen úgy válnak ikesekké ugyanazon értelem módosulás alapján, ilyenek: *für-d-ik, hányó-d-ik, fürő-d-ik, tűnő-d-ik, kotró-d-ik, vörös-ed-ik, káros-od-ik, ér-z-ik, á-z-ik, fá-z-ik, dolgoz-ik, vér-z-ik, dagad-oz-ik, bolond-oz-ik* s efféle; néha a *d* és

a z együtt is egymást erősítve alkotnak ikes töket, mint pl. *kérő-dz-ik, leve-dz-ik, álm-ad-oz-ik, fár-ad-oz-ik, mer-ed-ez-ik, es-ed-ez-ik*; némely igetöben a *d* vagy *z* képző *sz-szé* keményedik, ilyenek: *ed-z-ik* = eszik, *id-z-ik* = iszik, *alv-ad-ik* = aluszik, *fekü-d-ik* = fekszik, *alkud-ik* = alkuszik, *nyug-od-ik* = nyugszik. Mind ezekben a képző a cselekvés ismétlődését jelöli, az *-ik* pedig visszaviszi a cselekvés hatását a cselekvőre, úgy szólván hozzá csatolja, úgy, hogy bizonyos tekintetben szenvedővé teszi. Ez a jelentés legjobban tűnik ki azokon a tökön, a melyek mint nem ikesek is szerepelnek, pl. *por-ol* és *por-l-ik*, az első = port okoz, az utóbbi = porrá válik maga; *párol* = párat bocsát valamire, *pár-l-ik* = párat bocsát magából; *szám-ol* a ki számot tesz valamire, *szám-l-ik* a mi engedi, hogy számot tegyenek, csináljanak rá vagy rajta; *érez* a ki valamihez ér, *ér-z-ik* a mi érzést okoz; *mos-d* a ki másat mos, *mos-d-ik* a ki maga magát mossa stb., stb.

113. §. b) Még feltünőbbé válik a cselekvőre visszahatása és úgy szólván benne maradása a cselekvésnek azokban az igékben, a melyekben az *-ik* kétszer szerepel, egyszer mint képző és másodszor mint rag. Ezekben az *-ik* *k* hangja elébb mint képző magára vagy kapcsoló hangzó közbenjárásával csatlakozik név- vagy igetökhöz, azután hozzá járul a gyakorító *l*, *d*, *z*, és végre az *-ik* így: *gondos-k-od-ik, fillér-k-ed-ik, mos-ak-od-ik, ver-ek-ed-ik, sora-k-oz-ik, ért-ek-ez-ik, mér-k-öz-ik*, a melyek némelyikében a *d* ismét *sz-szé* is válhatik, pl. *verekedik* és *verekszik*; *törekedik* és *törekszik*, *nevekedik* és *nevekszik*, *ügyekezik* és *ügyekszik*; némelykor már maga az eredeti tö gyakorító képzős, mint *gond-ol-k-od-ik, elmé-l-k-e-dik, ajánl-kodik, hívalkodik, bővelkedik* s több efféle. Mind ezekben a visszahatás többé vagy kevésbé tisztán jut kifejezésre.

c) Egynehány tö van, a melynek ily módon való alakulását nem lehet kimutatni, és a melyek mégis ikesek, ilyenek: *ér-ik, div-ik, kop-ik, tör-ik, tel-ik, mul-ik, vás-ik, kés-ik* s effélék, a melyekben azonban a belszenvedés fogalma már benne van.

Ha végig nézünk az elősorolt példákon, a melyek meglehetősen teljességgel mutatnak fel mindenféle fajából az ikes igéknek mutatványokat, könnyen meggyőződünk, hogy a velők kifejezett cselekmények vagy állapotok oly viszonyban állanak a személyraggal jelzett személyhez vagy tárgyhoz, a melynél fogva az illető személy vagy tárgy olyas valami eseménynek vagy állapotnak

hatását tűri tétlenül, a melynek előidéző okát nem lehet kimutatni vagy nem lehet legalább egyenesen és közvetlenül ténykedő cselekvőnek tekinteni, ha tudjuk is, mivel oly észrevétlenül működik, mint ha az esemény vagy állapot maga magától állott volna elé, vagy a melynek előidézője, okozója maga a tűrő, szenvedő személy vagy tárgy, vagy legalább is egy benn levő és működő ok, a mely akár természetes mivoltának sajátága, akár esetleges körülmény következménye. Az ez osztályba tartozó igék tehát nagyobbára nem kihatók, és a mennyiben nem törzsigék, oly képzők alakítják, a melyek gyakran és rendszeresen ismétlődő ténykedést, vagy ilyent feltevő állandó foglalkozást vagy állapotot jeleznek. A törzsigék, a mennyiben benható jelentésűek, hasonló értelményűek; az a kevés, a mely kiható is lehet, a személyraggal jelzett személy vagy tárgy oly cselekményét jelöli, a mely kihat ugyan a rajta kívül létező szenvedőre, de végeredményében mégis csak visszahat rá.

114. §. Igen könnyű volna az előadottak szerint az ikes igéket osztályokba szedni és egyenkint bebizonyítani rajtok a felállított nézet helyes voltát, de ez szorosan véve nem a nyelvtan feladata. Az a kérdés foglalkoztat itt, hogy a belszenvedő jelentés, a melyet kimutattunk, az ige jelentésén alapszik-e, vagy pedig az *-ik* személyrag módosító hatásán?

Már fentebb említettünk egynehány igét, a mely ikes és nem ikes ragozással szerepel változatlan tövel: *bíz* és *bíz-ik*, *bán* és *bán-ik*, *ér* és *ér-ik*, *érez* és *érez-ik*, *hall* és *hall-ik*, *tör* és *tör-ik*, *poroz* és *porz-ik*, ezekben és más hasonlóknban a jelentésbeli eltérést határozottan az *-ik* személyrag idézi elé. A nem ikes és ikes idom közt épen oly ellentét van, mint az ugyanegy töből *-ít* és *-ül*, *-ül* képzőkkel alakított igeidomok közt. Van aztán egynehány ige, a melyről nem is lehet egész bizonyossággal állítani, hogy ikes-e vagy nem, némely helyt ikesen, némely helyt nem ikesen ragozzák, ilyenek pl. *folyni* és *folyni-ik*, *esni* és *esni-ik*, *köpi* és *köpi-ik*, *dolgoz* és *dolgoz-ik*, *bú* és *bú-ik*, *kotol* és *kotol-ik*, *lép* és *lép-ik*, *hazud* és *hazud-ik* és még egynehány, a mely nyelvmemlékeinkben és némely tájnyelven mint nem ikes szerepel, mint: *eszen* (ma eszik), *fekszen* (ma fekszik), *aluszon* (ma aluszik) stb.; ezeken világosan látszik, hogy a nyelv ingadozott és ingadozik ma is arra nézve, ha vajjon megvan-e a belszenvedő jelentés magában azon igében annyira,

hogy az *-ik* rag nélkül is tisztán érthető, vagy pedig megkívánja a raggal való jelzést.

Látjuk ugyanis, hogy a belszenvedő jelentést képző is jelezheti, és ily képző mellé *-ik* rag soha se jár. Így *-ül*, *-ül* képzős ige egy sincs ikes, épen úgy nem ikesek azok az igék, a melyek a *g* gyakorító képzőt mint *-og*, *-eg*, *-ög* vagy *-ong*, *-eng*, *-öng* vették fel, mint: *moz-og*, *for-og*, *fecs-eg*, *per-eg*, *hör-ög*, *köh-ög*, *zaj-ong*, *boly-ong*, *fesz-eng*, *es-eng*, *örj-öng*, *düh-öng*, mivel ez a képző már annyira kitünteti a belszenvedőséget, hogy az *-ik* ragra nincs szükség. Ellenben azok a gyakorítók, a melyeket az egymásba átmenő *l*, *d*, *z*, *sz* képzők alkotnak, nem mindig oly határozott belszenvedő jelentésűek, hogy az *-ik* ragot nélkülözhessék; *pár-á*-ból lesz *pár-ol*, a melyből belszenvedő csak az *-og* képző (*párol-og*) vagy az *-ik* rag (*pár-l-ik*) hozzájárulásával lesz; de a *hon*-ból alakult *hon-ol* magában oly belszenvedő, hogy az *-ik*-re nincs szüksége; ezekre számtalan példát lehet felhozni; a névtökből *d* képzővel alakított igetők nem ikesek, pl. *szenved*, *görb-ed*, *szak-ad*, *olv-ad*, *hal-ad*, *er-ed*, *mar-ad*, *sorv-ad*, *horg-ad*, *korh-ad*, *súly-ed*, *mer-ed* s még sok más; de ha a *d* képző már képzős név- vagy igetőhöz ragad, ikessé lesz, és a névtökből alkotott igékben szeret *sz-szé* változni, így: *vörös-edik*, *keser-ed-ik*, *beteg-ed-ik* v. *beteg-sz-ik*; *öreg-ed-ik* v. *öreg-sz-ik*; *íj-ad-ik*, *alud-ik* helyett *alusz-ik*; *fekü-d-ik* h. *fekü-sz-ik*; de: *hever-ed-ik*, *álmos-od-ik*, *takar-od-ik* stb.

Épen úgy vannak a *z* képzősök; de a jelen idő igenevéből a kettős vagy többes képzővel alakított igék kivétel nélkül mind ikesek.

Mind ezekből kitűnik, hogy az *-ik* személyrag a belszenvedőség jelzője.

115. §. Honnan veszi tehát magát ez az *-ik*? A cselekvő és kivált a kiható igénél említettük, hogy a kiható ige cselekvése is némelykor egyenesen visszahat a cselekvőre, cselekvő és szenvedő tehát ugyanazon egy személy vagy tárgy. Ennek természetes következése, hogy ilyenkor a szenvedő nem határozatlan, és ennél fogva a határozó ragozás jó alkalmazásba, és a szenvedőt egy névmás jelöli, a mely merőben határozatlan volna, a mennyiben csak puszta névhelyettes, de a birtokrag hozzájárulása által határozottan visszamutat arra a személyre, a melynek a birtokragját felvette. E névmás: *maga*, birtokraggal: *maga-m*, *maga-d*, *maga*,

mag-unk, mag-atok, mag-ok (uk), és látnivaló, hogy voltaképeni töjje: *mag*, a mely ismét semmi egyéb, mint az elváltozott *eng* v. *meng*, az első személyű személynévmás eredeti teljes idoma. A visszaható cselekvést ugyanis úgy fogja fel a nyelv, mint ha az első személy úgy szólván kilépven magából, maga magát tekinti harmadik személynek, a melyre cselekvése hat, és hogy az a harmadik személy mégis ő maga, azt a birtokrag jelzi; így keletkezik aztán ez a ragozás: *látom magamat, látod magadat, látja magát, látjuk magunkat, látjátok magatokat, látják magokat*, és így végig az ige valamennyi időidomán. Ám ezt a ragozást csak kiható igékre lehet alkalmazni.

Azt is láttuk, hogy az *ikes* ige jelentését körülírva, mindig a *maga* névmáshoz kellett folyamodnunk, csak hogy a kérdéses igék nem levén kihatók, a *maga* nem vett fel szenvedő ragot. Így pl. *érik* = maga magában fejti ki az érést, *div ik* = maga van divatban; *kopik* = maga szenved magán azt a rongálást, a melyet kopásnak neveznek, s így tovább. Igen természetes tehát, hogy az *-ik* ragot a *mag*-ból származtatjuk épen oly módon, mint a hogy a határozatlan ragozás egyes első személyű *k* személyragja az *eng*-ből fejlődött ki.

Ez aztán egyszerre világot vet az *ikes* ragozás valamennyi tünetére. A harmadik személyben a *mag*-ból alakított *k* rag a határozó ragozás harmadik személyű *i* (j)-jével forr össze *-ik-ké*, mint ha ez volna: *-i mag*; holott az első és második személyben a visszamatató *k* elmaradhat, és a határozó ragozás első személyű személyragja határozott szenvedőre mutatta, miután e szenvedő külön kijelölve nincs, arra utal, hogy a szenvedőt magában a cselekvőben keressük. Miért változik a második személyben a határozó ragozás *d* személyragja *l-lé*, azt alig ha lehet egyébből magyarázni, mint a rag saját természetében rejlő könnyű változékonyságából.

116. §. A magyar igező a vele jelölt cselekvés lehetőségét a *-hat, -het* képző felvételével bírja jelölni, és nem szorúl segédigére. E képző ezekből: *ír, lát, ér, tör* stb. alkotja ez igezőket: *ír-hat, lát-hat, ér-het, tör-het* stb., a melyek ragozása aztán épen úgy esik, mint akármely más igéé. Csupán csak azt kell megjegyezni, hogy e mellett az igeidom mellett a cselekvés lehetőségét a magyar nyelvben segédigékkel is lehet körülírni és kifejezni, de a jelentés nem lesz

ugyanaz, és e tekintetben a magyar nyelv oly árnyalati különböztetést bír tenni, a mely más nyelvekben nincs. A *-hat*, *-het* képző ugyanis azt jelöli, hogy külső akadály nem állja útját a cselekvésnek, holott a körülírt kifejezések a cselekvőben magában létezhető akadály nem létét érteti. Így pl. *ír-hat*, a kit senki és semmi rajta kívül levő körülmény sem tartóztat el az írástól, *tud írni*, a ki az írás mesterségét elsajátította; *bír írni*, a kinek a kezében elég ereje van, hogy írjon. Így történhetik, hogy valaki *tud írni*, de nem *írhat*; a másik *írhatna*, de nem *tud írni*, vagy nem *bír írni*, mivel a karja fáj, vagy a keze nagyon reszket stb., stb.

Ha a lehetőséget jelölő *-hat*, *-het* képző ikes igetökhöz járul, az új ige is feltétlenül *ikes*, tehát: *érik* és *érhetik*, *esik* és *eshetik*, *rakódik* és *rakódhatik*, *kopik* és *kophatik* stb., stb.

A *-hat*, *-het* képzővel alakult idom még egy sajátságos és felette érdekes jelentést vesz fel, a mikor a feltételes jelen időben az ikes igék személyragjaival ragozzuk így: *ír-hat-nám*, *ír-hat-nál*, *ír-hat-nék* stb. A sajátságos ebben az, hogy ez idomban a különben nem ikes igék is felveszik az ikes ragokat. Ez ikes ragok felvétele által a különben határozatlan feltételhez kötött feltételes jelen tisztán meghatározott alapfeltételt nyer, s épen ezért megszűnik feltételes lenni. Ez a határozott alapfeltétel szükség- vagy ösztönszerű hajlam vagy vágy, a mely a cselekvőt cselekvésre készíti, és a szóban levő idom épen csak e vágy vagy hajlam jelölésére szolgál, magát a cselekvést pedig csupán mint e hajlam és vágy célját jelöli, nem mint tény. E szó *írhatnék* tehát azt jelenti, hogy valakinek erős hajlama, vágya van, hogy *írjon*, de soha se azt, hogy valósággal ír.

Ez a ragozás csak is a jelen időben létezik, parancsolója természeténél fogva nem lehet, épen úgy nem lehet jövője, múlt időbe lehet helyezni a *van* ige múlt idei harmadik személyű idomával így: *írhatnám vala* és *volt*, *írhatnál vala* és *volt*; *írhatnék vala* és *volt* stb. Érdekes még az a nem ritkán hallható szólásmód is, a mely e formák helyett így beszél: *írhatnék-om*, *írhatnék-od*, *írhatnék-ja van*, *vala*, *volt* és *lesz*, a mely az *írhatnék* idomot úgy kezeli, mint főnevet.

117. §. Épen úgy mint ezt az *írhatnék* idomot, az ige határozatlan idomát is tekintni főnévnek, és mint ilyet kétféleképen hozza kapcsolatba igékkel.

Az egyik mód az, hogy valamely ige cselekvésének szenvedőjévé teszi egy más ige cselekvését, és ez utóbbit nem alakítja át főnévvé, hanem határozatlan idomát tekinti főnévnek, és ezt teszi mint szenvedőt a mondatba, de szenvedő rag nélkül, a melyet a csak értelmileg főnév gyanánt szereplő, de alakilag főnévvé nem vált igeidom nem vehet fel. Ezt a módot azonban csak oly igéknél lehet alkalmazni, a melyek természeténél fogva hatásuk valósággal kiterjedhet cselekvésre. Ilyenek:

a) Azok, a melyek akaratot, vágyat, ohajtást fejeznek ki, mint pl. akarok, szeretek, vágyom, ohajtok, kívánok s effélék.

b) Azok, a melyek előkészülést jelentenek valamely cselekvésre, pl. fogok, szándékozom, megyek, készülök, ülök, lefekszem, járok, segítek, tanulok, tanítok s több efféle.

c) Azok, a melyek észlelést jelentenek, mint: látok, hallok; de már érzek, ízlelek, szagolok nem, mivel ezek nem vonatkozhatnak cselekvésre.

d) Azok, a melyek belső lehetőséget fejeznek ki, mint tudok, bírok; mind ezek mellé járulhat határozatlan ige mint szenvedő, így: akarok írni, szeretek szántani, vágyom látni, ohajtok utazni, kívánok menekülni, fogok dolgozni, szándékozom maradni, megyek fürdeni, készülök indulni, ülök pihenni, járok varrni, segítek aratni, tanulok úszni, tanítok énekelni, látok olvasni, hallok beszélni, tudok festeni, bírok harcolni.

E kapcsolatban állhat a határozatlan ige az elősorolt igék valamennyi idomaival, még a határozatlan igeformával is; de mindig csak az említett fajúakkal, azért pl. beszélhetünk így: szándékozott maradni, menj fürödni, szeretnék szántani stb., de nem így: parancsolok írni, várok enni, hozzál iuni, tarts úszni, s több effélet, a milyenek, sajnos, nagyon is kezdenek elharapódzni.

A második mód az, hogy oly igék mellé, a melyek ily esetben soha más idomban nem léphetnek fel, mint egyes harmadik személyben, és többnyire lehetőséget vagy kénytelenséget jelölnek, az ige határozatlan idoma áll, de ekkor birtokragosan; az ily igék: lehet, kell, és melléjük sorakozik egy szó, a melynek valódi természete még vitás, t. i. *szabad*, a melyet némelyek úgy használnak, mint ha ige volna, mások határozottan melléknévnek tekintenek, és ez utóbbiakhoz magam is csatlakozom. Ezekkel ily kapcsolatok jönnek létre: lehet, lehetett, lehetend, lehessen, lehetne

írnom, írnod, írnia stb. kell, kellett, kellend, kelljen, kellene men-
nem, menned, mennie stb. ; szabad, szabad volt, szabad lesz, szabad
legyen, szabad volna mondanom, mondanod, monдания stb. (de
nem : szabadott, szabadand, szabadjon, szabadna).

Van aztán egynehány ige, a mely váltakozva hol birtokrago-
san, hol pusztán veszi maga mellé más igék határozatlan idomát,
ilyenek: *kap, ad, enged, hagy* és hasonló jelentésűek: kaptam
enni, adtak ennem és enni, engedj mennem és menni, hagyj alud-
nom és aludni stb.

Az e cikkben elősorolt szólamokban szereplő kifejezések a
határozatlan idomú ige időalakjainak tekintendők, mihez képest,
ha ez ige kiható, szenvedő ragú névszó járul hozzá, így: akarok
írni levelet, szeretek szántani földet, vágyom látni a fővárost,
tudok festeni virágot, lehet vásárolni gyümölcsöt, kell ültetni fát,
szabad mondani igazat, de így is: kell írnom levelet, lehet látnom
írásodat, szabad ennem húst stb., stb.

118. §. Kiváló fontosságú a magyar nyelvben a míveltető
ige, azaz, az az idoma az igének, a mely azt fejezi ki, hogy a
személyraggal jelzett cselekvő nem cselekszik maga, hanem azt
eszközli, hogy más cselekedjék. Az eszközlés vagy egyenes hatás,
pl. parancs, kényszerítés, megbízás útján esik, vagy egyszerűen
megengedés, eltűrés útján; a valóságos cselekvőt nem jelzi maga
az igeidom, sok esetben általában nem is jelzi semmi, mivel a nyelv
csupa eszköznek tekinti, a melynek kijelölésére többnyire nincs is
szükség; de a hol jelölése szükséges vagy kívánatos, külön kell
kijelölni, még pedig az eszközt jelölő *-val, -vel* raggal ragozott
névszóval; a jelenleg nagyon sokszor szereplő *által* viszonyzó e
kapcsolatban feltétlenül hibás.

A míveltető igét a magyar nyelv a következő képzőkkel
alkotja:

a) *-ít*: ez a képző járulhat névtökhöz, mint ezekben: *nagy-ít, tan-ít, szapor-ít, kemény-ít* s több efféle, de járulhat igetökhöz is, pl. *mozd-ít, ford-ít, hasonl-ít, buzd-ít, veszít*, s több efféle. Megjegyzendő egyszersmind, hogy e képző felvételekor a nyelv sokszor kiejti az *i-t* és ily esetben többnyire megváltoztatja a tőszó végső mássalhangzóját. Így alakulnak e formák: *vesz-ít* helyett *veszt*; *fes-ít* helyett: *fest*; *kész-ít* helyett *készt*; és ha ilyenkor oly mássalhangzó jut a *t* eleibe, a mely evvel nem jól ejthető ki egyszerre,

áthasonítás áll be; *bám-ít-ből bánt, hám-ít-ből hánt, rom-ít-ből ront*, különösen az *-ad, -ed* képző változik ilyenkor *sz-szé, s lesz: görb-ed-ít-ből görbeszt, szalad-ít-ből szalaszt, ered-ít-ből ereszt*, és tudtommal csak az egy *szenved* ige nem követi e szabályt, holott *senyv-ed-ít* átalakul *senyveszt-té*. *Szabad* nem levén igető, változatlan marad, így: *szabad-ít*. Sajátságos az *es* igető esete, a mely nem alakít sem *es-ít* sem *est* idomot, hanem *ejt-té* válik.

b) *-at, -et*, alkalmasint csak változata az *-ít-nek*. Evvel alakulnak: *mosd-at, hord-at, kosl-at, forg-at, mozg-at, ír-at, fed-et, kézd-et, vés-et, kerg-et*, s még számtalan más.

c) *-tat, -tet*, alig ha nem megkettőztetett *-at, -et* vagy *-ítat, -ített*; ilyenek: *csör-tet, von-tat, távoz-tat, kop-tat, lát-tat, érez-tet, csinál-tat, búj-tat, dön-tet* stb., stb.

d) sajátágos alakulások: *híz-lal, for-ral, növ-el, táp-lál, ér-lel* s tán még egynehány ilyen, a melyeket azonban alig ha a képző tett miveltetőkke.

Első pillanatra szembe ötlő, hogy az elősorolt miveltető ige-idomok, noha kivétel nélkül valamennyien kihatók, még sem egyfajúak; némelyikben ugyanis a miveltetés oly erősen jut kifejezésre, hogy magának a személyraggal jelzett eszközlő, miveltető személynek tényleges hatása világosan kitűnik, másban ez a személy épen csak engedi a ténykedést, nem eszközli, meg másban a miveltetés alig érezhető ki, mivel az eszközként közbenjáró valódi cselekvő csak képzeletbeli. Így pl. *nagy-ít* = nagygyá tesz, azt eszközli, hogy valami nagygyá legyen. Ebben a közbenjáró eszköz nem cselekvő személy vagy tárgy, hanem eshetőleg magának az eszközlőnek egy más cselekménye; lehet nagyítani *szóval, túlzással, üveglencsével, hozzá tevással*, de mindezekben az esetekben mindig csak az eszközlő működik; ellenben ebben *mozd-ít* már azt eszközli, hogy más valaki mozogjon; ebben *hord-at* világosan nem maga az eszközlő *hord*, hanem parancs, kényszer vagy megbízás útján eléri, hogy más hordjon; holott ebben *forg-at* maga az eszközlő működik benne, hogy forgás jöjjön létre; a *koptat* és *csináltat* hasonlóképen nem jelölik egyenlő módját a miveltetésnek. De az is világos a felhozott példákból, hogy e jelentésbeli különbség nem a képző különböző voltán alapszik, hanem az eredeti igető jelentésének a következménye. Úgy látszik, hogy az *-ít, az -at, -et* és a *-tat, -tet* képzők csak alakban különböző, de

alapjában azonos jelentésű idomai az egy *t* képzőnek, a mely *ten*, *ted* tövé válna a *tenni* ige töje, és a melynek alapjelentése az, hogy cselekvő, kiható igéket, alkot még pedig vagy névszótökből, vagy igetökből, a mely utóbbiak ismét vagy benhatók, vagy belszenvedők, vagy kihatók; és e szerint sorakoznak a velők alkotott kiható igék is, különböző jelentéseikkel: a névtökből alakultak általában úgy értelmezhetők: «azzá vagy olyanná tenni, a mit vagy a milyet a névszó jelöl», tehát *egyénít* = egyénné tesz, *keményít* = keménynyé tesz; benható igéből lesz kiható ige s jelentése lesz: «eszközölni, hogy valaki v. valami azt cselekedje, a mit a benható ige jelöl», tehát *veszít* = eszközli, hogy valami veszszen, *mozdít* = eszközli, hogy valami mozduljon, *szalaszt* = eszközli, hogy valaki szaladjon; a belszenvedő és többnyire ikes igetöket kivételtetű szenedő jelentésökből és csinál belölök kiható igéket úgy mint a benhatókból, tehát *nyújt* = eszközli, hogy valami nyúlják; *fektet* = eszközli, hogy valami feküdjék; *csorg-at* = eszközli, hogy valami csorogjon stb.; a kiható ige jelentését végre mintegy hatványozza és így jut ehhez a jelentéshez: «eszközli, hogy valaki vagy valami olyat cselekedjék, a mi valaki vagy valami harmadikra hat», ezért: *veret* = eszközli, hogy valaki verjen valakit v. valamit; *láttat* = eszközli, hogy valaki lásson valamit, *csináltat* = eszközli, hogy valaki csináljon valamit stb. Csakis ez utóbbi esetben válik aztán az ige valóságos míveltetővé, és úgy szólván kétszeresen kihatóvá.

119. §. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az előbbi §-ben tárgyalt míveltető igék valamennyien kihatók, ennél fogva nem lehet ikes egy is.

Azonban láttuk már az ikes igék tárgyalásában, hogy az *-ik* benható szenedés jelzője, de nem egyedül, hanem olyan az *-ül*, *-ül*, az *-od*, *-ad*, *-ed*, *-öd* is a maga változataival, és az *-og*, *-ag*, *-eg*, *-ög* is, ez utóbbi különösen maga is épen olyan erős mint az *-ik*, és épen azért az *-ül*, *-ül* és a *g* képzős igetők nem veszik fel az *-ik*-et; de igen is válhatnak az e képzőkkel alakított igetők cselekvő, kiható igékké a míveltető képző felvétele által. Érdekes ezt egynehány példán kimutatni.

Az *m* gyök az *-oz* képzővel alakítja a *moz* töt; e töből lesz *-og* képzővel *mozog*, és ez belszenvedő, de nem ikes, mivel már *-og* = *-ik*; *mozog* felveszi az *-at* míveltető képzőt és lesz *mozgat*,

a mely már kiható, mint ilyen újra felveheti a műveltető képzőt, és lesz *mozgattat*, a mely már valóságos műveltető; másfelől felveheti a *moz* tő az *od* képzőt, lesz *mozod*, de a *d* képző még magára belszenvedővé nem teheti, kell még egy képző, ez esetben *-ül* és lesz *mozdúl* tökélyesen belszenvedő ige, holott a közönbős *mozod* az *-it* képzővel cselekvő kiható igét alkot így: *mozdít*, és ebből lesz a műveltető képzővel: *mozdítottat*. Vessük össze még a következőket: *kong, kongat, kongattat, kondúl, kondít, kondítottat; zeng, zenget, zengettet, zendül, zendít, zendített; forog, forgat, forgattat, fordúl, fordít, fordítottat; stb.* Jegyezzük meg, hogy az *-ül, -ül* végzetűekhez nem igen csatlakozik műveltető képző.

Nézzük most e sorozatot: *bom* töből, úgy mint: *bont, bontat, bomlik, bomlad, bomlaszt, bomladozik; és ront, rontat, romlik, romlad, romlaszt, romladozik; önt, öntet, ömlik, ömled, ömleszt, ömledezik, ömleng.*

Nézzünk névtőt:

bús, búsul, búsít, búsong; szép, szépül, szépít, szépeleg, szépelget; ifju, ifjúl, ifjit, ifjadi, ifjittat; görbe, görbül, görbített, görbit, görbed, görbeszt, görbesztet; kerek, kerekít, kerekített, kerekedik; meleg, melegül, melegít, melegített, melegszik, melenget, melengettet stb.

Ismét igeetők:

áll, állít, állított; ül, ültet, ültettet; alszik, altat; eszik, etet, evődik; zár, zárul, zárat; enged, engeszt, engesztel, engeszteltet, engesztelődik; és még sok más ezekhez hasonló alkatu.

Akárhány példát gyűjtenénk is össze, a végeredmény mindig csak az lesz, hogy noha a műveltető képző mindig kiható igét alkot, az a sajátképeni műveltetés, a melynek lényege az, hogy egy cselekvő egy más cselekvővel tétet olyat, a mi egy szenvedőre kihat, csak akkor áll elé, ha a műveltető képző kiható igéhez csatlakozik; a hol tehát maga az eredeti ige nem volt kiható jelentésű, a műveltető képző csak kihatót csinál belőle, ám ahhoz újra járulhat hozzá műveltető képző, és így válik aztán belőle valóságos műveltető.

A műveltető képzővel alakított cselekvő ige valamennyi szemben áll egy ugyanazon töből megfelelő képzővel alakított szenvedő igealakkal, névszerint:

az *-it* képzős kiható párja az *-ül, -ül* képzős szenvedő; az

-ad, -ed képzővel alakított igetők -adít, -edit végzeteiket -aszt, -eszt-té változtatván, ismét páronként cselekvők és szenvedők;

az -at, -et, -tat, -tet képzőkkel alakított egyszerű kihatóknak, mint szenvedő idomok ikes igék felelnek meg, és ez utóbbiak e pillanatban kiválóan érdekesek; állítsunk össze egynehányat páronként: *mosd-at* és *mosd-ik*; *hall-at* és *hall-ik*; *tör-et* és *tör-ik*; *biz-tat* és *biz-ik*; *fektet* és *feksz-ik*; *dolgoz-tat* és *dolgoz-ik*; *áz-tat* és *áz-ik*; *vetkőz-tet* és *vetkőz-ik*; *sorakoz-tat* és *sorakoz-ik*; *vergőd-tet* és *vergőd-ik*; *buzgólkod-tat* és *buzgólkod-ik*, stb. stb.

120. §. Az -ik rag úgy szerepel itt nyilván, mint a szenvedő értelem jelzője szemben a műveltető képzővel, a mely határozottan cselekvő jelentést ad az igének; de jegyezzük meg jól, hogy a felhozott példákban sehol se fér össze a cselekvő jelentésű -at, -et, -tat, -tet, -ít képző a szenvedő jelentésű -ik raggal, az egyik épen úgy mint a másik a töhöz tapad. De az is világos, hogy az eddig felmutatott szenvedő alakok mind csak úgynevezett belszenvedők, azaz olyanok, a melyek a cselekvőn kívül létező külön szenvedőre nem vonatkoznak. Olyan szenvedőt, a milyent a nyugati, kivált a latin nyelvben találunk, a mely a szenvedést mint tűrést, kiállást, magán megadni engedést cselekvés gyanánt szerepelteti, úgy hogy az igetőhöz tapadó személyrag nem a cselekvő személyt, hanem a szenvedőt jelöli, és csak is ezt, olyan valóságos szenvedő igealakot az eddigiekben nem birtunk felfedezni.

Régi nyelvemlékeink azonban igen is mutatnak ily igeidomot, és a mai irodalmi nyelvben nagyon sokszor találkozunk vele. Nyelvtanaink *külszenvedőnek* nevezik. Lássuk legelőbb, mikép alakul ez a külszenvedő idom, és mily felfogáson alapszik alakulása.

121. §. A cselekvőn kívül létező szenvedő a dolog természeténél fogva csak is kiható ige mellett szerepel, világos tehát, hogy csak is kiható ige alakíthatna külszenvedő idomot, benható és belszenvedő soha.

Szenvedő jelentést ad oly igének, a mely még magában nem jelent szenvedést, az ikes ragozás, de csak belső, magában létező szenvedést; külső szenvedést, a milyent fentebb jellemeztünk, az ikes ragozás magára nem jelezhet. Nem ismétlem ennek a megokolását. Az -ik többé-kevésbé határozottan a visszaható *maga* helyettese: *mosdik* = *mossa magát*, *hízik* = *saját háját magában*

neveli, *bizik* = magában érez bizalmat; *nyilik* = maga magát nyitja, *ázik* = magára veszi a nedvességet vagy magába szíjja, *bonyolódik* = magától válik bonyodalmassá, *küzködik* = maga magával küzd; *verekedik* = mást verve maga is szenved verést, *dicsek-szik* = magát dicséri stb. stb. kétségbevonhatatlan bizonyosságai e felfogásnak.

A míveltető igeidom, ha szinte sokszor azt jelenti is, hogy a személyragbeli cselekvő nem maga cselekszik, hanem mást használ eszköznek a cselekvés végrehajtására, egész általánosságban mégis úgy lehet legjobban értelmezni: engedi, tűri, hogy valami történjék, vagy azért, mivel maga is akarta, vagy azért, mivel nem bírja megakadályoztatni. Ebből kiindulva úgy okoskodtak: Hiszen szenvedni, nyelvtanilag, úgy sem tesz egyebet, mint megengedni, eltűrni a más cselekvésének a hatását; ha tehát a míveltető igét ikesen ragozzuk, és avval azt jelezzük, hogy a személyraggal jelzett személy vagy tárgy eltűri, megengedi, hogy másnak a cselekvése épen reá *magára* hasson, kész a külszenvedő igeidom. Ily módon lett *ver* igéből *veret* = engedi, hogy valaki verjen, tehát *veretik*, tűri, hogy őt magát verje valaki; *csinál*-ból lesz *csináltat* = engedi, hogy valaki csináljon, tehát *csináltatik* = engedi, hogy őt magát csinálja valaki; *vár*-ból lesz *várat* = hagyja, hogy valaki várjon, tehát *váratik* = hagyja, hogy őt magát várja valaki, s így tovább, akármely cselekvő kiható igével ugyanazon a módon.

Ám azt is láttuk, hogy a míveltető, benható és belsenvedő igékből kihatókat csinál; ha már ilyeneknek is akartak szenvedő idomot alkotni, még egyszer kellett hozzá tenni a míveltető képzőt és azután az *-ik* ragot; pl. *mozdít*-ból lesz *mozdít-tat-ik*; *szánt*-ból *szánt-at-ik*; *biztat*-ból *biztat-tat-ik*; *koptat*-ból *koptat-tat-ik*; *forgat*-ból *forgat-tat-ik* s így tovább.

Vizsgálatunk eredménye tehát ez:

Cselekvő igeinek szenvedő alakja úgy áll elé, ha a cselekvő, kiható igetőhöz a míveltető képzőt ragasztjuk és az így alakulttőt ikesen ragozzuk.

Ha a szenvedő alakra idomítandó igető már magában míveltető képzős, a míveltető képzőt még egyszer kell oda tenni és csak azután teszi az ikes ragozás külszenvedővé.

122. §. Az a kérdés merül most fel, hogy ez a külszenvedő igeidom valósággal magyar eredeti idom-e vagy nem; vagy hogy

jobban fejezzem ki: vajjon maga a magyar nyelv a maga saját nyelvalkotó szelleme sugallatára és természete szerint létesítette-e, mivel az ily idom szükségét érezte, vagy pedig idegen nyelv befolyása létesítette mint mesterséges készítményt, hogy idegen nyelvű szólásformákat alakilag is híven utánozhasson? De hát miért vetjük fel ezt a kérdést épen csak ennél az igeidomnál, mért nem épen ugy a többi igeidomoknál is?

Erre a második kérdésre igen egyszerű a felelet.

Az eddig tárgyalt igeidomok nagyon egyszerű és egyenes észjárás alakításai és a nyelv valóságos szükségseinek követelményei. A külszenvedő igeidomra a nyelvnek nem volt és most sincs szüksége, és alkata oly kerülő és czikornyás okoskodásra mutat, a milyen nem telik a nyelvalkotó beszélő nemzet egyenes észjárásától; ennek a kiköltésére elmélkedő és mesterkélő tudós kellett, s ha így van, nem saját hajtása a nyelv élő fájának, hanem mesterségesen beoltott idegen ág.

És hogy valósággal így van, azt be is lehet bizonyítani. Ugyanis:

a) A nyelvnek nincs semmi szüksége rá, annyira nincs, hogy az élő, beszélő nyelv egy pár kivételes esettől eltekintve, soha sem is használja. Az irodalmi nyelvben nem úgy áll a dolog, hogy használatát el lehet kerülni; hanem úgy, hogy magyarul gondolkodó írónak nem is jó a pennájára, és nem az okoz neki fejtörést, hogy mikép kerülje, hanem az, hogy mikép erőszakolja belé szólamaiba. Bizonyítja ezt, hogy magyarul olvasva észre se vesszük, ha olvasmányunkban szenvedő igeidom nem fordul elé, holott a sűrűen használt szenvedő igealak nehézkessé, erőtetetté és negélyessé teszi az írályt olyanok előtt is, a kik különben nem ellenzik alkalmazását.

b) A régi nyelvemlékeket átnézve, a halotti beszédben egyetlen kétes esetre akadunk: *kinek aduth hatalom* kifejezésében, a melyet úgy értelmeznek: *adatott*; a Magyar nyelvemlékek 2-ik kötetében közlött XVI. százbeli magyar levelekben alig lelhetni más példát, mint a keltezésben *adathott* = datum; régi biblia-fordításban ellenben elég gyakran látjuk a *-tatik*, *-tetik*-féle szenvedő alakot, még pedig furcsán, nagyon sokszor hibásan alkotva, így: *hivattatic* e helyett *hivatik* (Ruth. 1, 2); *törlessék* e helyett *töröltesék* (u. o. 12, 10); *adattatni* e helyett *adatni* (Jud. 6, 13); *vágat-*

tassék el ő kevélsége *fogattassék* meg e helyett *vágassék* és *fogassék* (Jud. IX, 12), stb., a melyekből nyilván látszik, hogy a fordító vagy másoló nem volt még egészen tisztában arra nézve, hogy melyik igetől elég egyszer oda tenni a miveltető képzőt, melyik kívánja kétszer, a mire nézve különben még sokan még a legújabb időben se voltak egészen tisztában. E tünetekből az látszik ki, hogy a kik eredetit, azaz saját gondolataikat, írtak magyarul, nem használtak szenvedő igealakot; használták azok, a kik latinból fordítottak, és alig ha nem magok ezek a fordítók alkották arra a végre, hogy a latin passivumot megfelelő magyar igealakokkal fordíthassák, és épen azért eleintén nem is volt mindenki tisztában vele, hány *-tat*, *tet* kell oda.

c) Ha az újkori irodalmat vesszük szemle alá, azt tapasztaljuk, hogy remekíróink, kiváló költőink nagyon de nagyon ritkán használják; Jósika regényeiben, Jókai régi műveiben is ritkán szerepel (igaz, hogy újabb regényeiben, a melyek nyelve általában véve nem oly tős gyökeres magyar zamatú mint a régiek, mind sűrűbben fordul elő); de erősen terpeszkedik a politikai hivatalos nyelvben, a német perrendtartás formáihoz szokott ügyvédek irataiban, és az idegen, főképp német irodalom széles folyamából merítő tudományos szakirodalmunkban. Mind új meg új bizonyosság, hogy benszülött magyar-volta nagyon is kétes.

A gyanút megerősíti egy mellékesnek látszó, de nagyon fontos körülmény. A latin passivum mellett a cselekvő rendszeren *a*, *ab* előljárós ablativusban áll, a *per* előljárós accusativus már a késő latinság sajátja, ebből vette a franczia a *par* előljárós szólamot, a német meg felváltva hol *von*, hol *durch* előljáróval él: scribe a Mucio occiditur, remek latinság; scribe per Mucium occiditur, hanyatló latinság; le greffier est tué par Mucius, franczia; a német kétféleképen mondja: der Schreiber wird von vagy durch Mucius getödtet. A mi embereink ezt feltétlenül így fordítanak: az irnok Mucius által megöletik; azt így írják, erre úgy tanítják a szegény gyereket az iskolában, nagy kinnal vervén ártatlan magyar fejébe ezt a semmiképen bele férni nem akaró idegen prücsköt. Hogy a fentebbi mondatot magyarul gondolkodó fő képzelni se tudja másképen mint így: az irnokot ölte meg Mucius, magyar létökre eszközbe se jut. Ez az *által* oly kedvenczévé vált a mi író közönségünknek, hogy már csak a *szeme által* lát, a *toll által* ír, a *saját*

szép esze által követi el minden dőreségét, az *ujság által* tudja meg a híreket, a *maga keze által* írja nevét, s így a végtelenségig makacs következetességgel. Ez az egy *által* akkora mértékben németesíti el gondolkodásukat, hogy tíz évi német kormányzat se bírná jobban. Inkább ki kellene pusztítani azt a szót végképen a magyar nyelvből, mint tovább tűrni, hogy rontsa és rútítsa szép nyelvünket.

Nem kívánok irtó háborút indítani a *-tat*, *-tet*-es külszenvedő ellen. Ha idegen jövevény is, ha nincs is szüksége rá a nyelvnek, és ennél fogva nincs is joga a szereplésre, hadd maradjon meg mint fényűzési czikk azoknak a számára, a kik azt hiszik, hogy nem lehetnek el nála nélkül, vagy legalább abban a csalódásban élnek, hogy evvel a facsaros idommal szebb és jobb ízű az irányuk; de az *által*-nak okvetetlenül pusztulnia kell mellőle. Ha nem esik neki jól így beszélni: a földet borítja a hó, mondja hát így: a föld hótól borítottatik; de nem így: a föld hó által borítottatik; ez mérőben képtelen. Lám Berzsenyi, a mikor rá szánta magát, hogy versben szenvedőt használjon így írt: és egy gyenge széltől földre terítettik, nem pedig gyenge szél által.

123. §. A külszenvedő igeidomra nézve az elmondottak után mint vizsgálódásom végeredményét a következő elveket állíthatom fel:

A míveltető ige ikes ragozásával alkotott külszenvedő ige egy szükség nélkül és idegen észjárás utánozhatására tudósoktól mesterségesen csinált igeidom, a melyet épen nem vagy csak nagy ritkán kell alkalmazni. Az első és második személyben még idegenszerűbb és kevésbbé szabatos szólamokat alkot mint a harmadikban, tanácsos tehát inkább csak 3-ik személyét használni. Ismétlem, nem kell kerülni a használatát, csak mindig magyarul kell gondolkodni, akkor nem is fogja magát kínálni.

Ha még is használja valaki, a cselekvő személyt mellette soha se szabad *által* viszonysszóval jelölni, hanem kivétel nélkül mindig *-tól*, *-től* viszonyraggal. Hogy így sokszor furcsa és idegenszerű szólamok állanak elé, annak nem a *-tól*, *-től* az oka, hanem a külszenvedő használata, a mely aztán *által*-lal még sokkal rútabb és magyartalanabb.

Hogy mit tálnak fel kontár tanárok a szegény magyar ifjuságnak mint magyar irályt, álljon itt egy ijesztő példája, a me-

lyet az iskoláinkba bevett és sokszor feldicsért tankönyv előszavából veszek ki; egy bírálat, a melyet «egy szakavatott és mélytudományú tanár» írt, «kinek a könyv második kiadása felsőbb helyről bírálatra kiadatott», szóról szóra így van idézve: «Jelen mű becse általában elvitázhatlan (sic), főleg, ha tekintetbe vétetik azon előny, mely az ily könyv használata mellett ajánlkozik. Ugyanis ez által a minden oldalról igénybe vett latin nyelvtanárok a feladandó tárgyak hosszabb keresgélésétől fölmentetnek, s azon idő, mely általok a gyakorlatok kiszemelésére eddig fordított, más hasznosb tárgynak szenteltethetik; az ifjak pedig a helyett, hogy a tanodában írásra szoríttatnának, e könyv használata mellett jobban gyakoroltathatnak és műveltethetnek a latin nyelvben.»

Van-e, kérdem, abban a «mélytudományú» úrban, a kinek nem tört belé a pennája, a mikor ezt írta, még csak egy árva kis nyoma a magyar nyelvérzéknek? Csoda-e, hogy a magyar nyelv romlásnak indul, ha ilyenek tanítják? Jó, hogy ezt a könyvet nem magyar hatóság vétette be az iskolába, de kár, hogy a magyar hatóság nem tiltja ki.

A mily csúf és helytelen ez az «által», épen oly helytelen egy nagyon gyakran kísértő más félreértése a nyelvtani külszenvedő szerepének.

124. §. Az igeidomok fejtegetésekor már rámutattam, hogy a mult idő töje mint igenév, különösen a kiható tökből alakított, szenvedő jelentésű is. A *sokat látott* ember kétségtelenül oly ember, a ki sokat látott, de épen oly kétségtelenül olyan is, a kit sokat láttak mások; még is az utóbbi jelentésben így írják: a *sokat látott* ember; épen úgy tesznek a *-va*, *-ve* végzetű igehatározóval is; azt írják: meg van *öletve*, e helyett: meg van *ölve*. Az ilyen fel-tétlenül hiba, ilyet mondani vagy írni nem szabad!

Hiszen épen ez a szenvedő jelentése a mult idő töjének és a *-va* *-ve* végzetű igehatározónak egy-egy fő tényező, a mely a külszenvedő igeidomot a magyar nyelvben feleslegessé teszi.

Sajátságos tünemény azonban az, hogy ez az egy ige *szül* általánosan szerepel szenvedő idomban mint *születik*. Vajjon nem egy ősrégi gynæcokratia hagyománya-e, hogy a szülésnél nem szeretjük megnevezni a szülőt? De figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvben mindenki *anyától születik* és nem *anya által*.

A kik a külszenvedő igeidomot védik, egyik legnyomósabb

okukat az u. n. udvariasságból meritik. A magyar nagyon udvarias tud lenni, és nem szorúl azért szenvedő igére. Lám a francia, a courtoisie főmestere és feltalálója soha se használ szenvedő igét udvarias megszólításban, ez tisztán német szokás, és épen ezt kár utánozni; de miért is kellene nekünk így beszélnünk: kéretik vagy kéretnek semmihez se nyúlni hozzá, a mikor sokkal szebben mondhatjuk: Ne tessék hozzá nyulni, vagy ne méltóztassék hozzá nyulni. Természetesen, a hol megtűrük az ilyeneket: itt sütni elfogadtatik, e helyett: itt lehet süttetni; vagy: itt himzésre előnyomatik, e helyett: itt himzeni való mintákat lehet nyomatni (a himzendő szövetre), ott úgy se lehet szó helyes magyarságról.

Még egy nagy nehézség áll elé a német *man*, a francia *on* fordításakor; ebben nem tudtak más útát találni, mint a latin nyelv utánzását, a mely ily esetben a szenvedő igealakot használja, pedig a magyar nyelvnek sok és igen csinos mód áll rendelkezésére e fogalom jelölésére, névszerint: *a)* az ige többes harmadik személye: *man sagt, on dit* magyarul = mondják; *b)* «az ember» kifejezéssel élve: azt mondja az ember; *c)* a «lehet» igével: *man kauft hier billig* = itt jutányosan lehet vásárolni (vagy vásárolhatni?); *d)* néha «illik» talál legjobban, pl. *so etwas sagt man nicht* = ilyet nem illik mondani; *e)* az ige határozatlan időmáival: pl. *man sieht: látni való, láthatni*; *f)* néha az ige egyes harmadik személyével, pl. *man braucht, kell*; *man muss nicht alles glauben*: nem kell mindent elhinni; *g)* végre határozott ige-idomokkal mind azokban az esetekben, a hol határozott cselekvőről van szó, pl. *man schweige, hallgasson v. hallgass v. hallgasson kend*; *man muss Hungers sterben, éhen kell meghalnom v. meghalnunk*; *man weiss, tudom, tudjuk*. Ime nem kevesebb mint hét helyes és magyaros fordítása a «man»-nak.

125. §. Vessünk most egy visszapillantást a magyar ige ragozására, a mennyiben eddig tárgyaltuk, az eredményt a következőkben lehet egybefoglalni:

A magyar ige időidomai a következők:

a) egyidejűség vagy *jelen* idő három idomban, úgy mint *állító jelen, feltételes jelen, parancsoló jelen*;

b) múlt idő, még pedig: *alig múlt, határozatlan múlt, feltételes múlt* két idomban, *régen múlt*, az utóbbiak körülírt idomok;

c) jövő idő egyszerű és körülírt idomban;

d) *határozatlan* ige, három rendbeli igenév és öt rendbeli igehatározó.

Több igeidomot nem birunk mint valósággal létezót felfedezni; az úgynevezett *módokat* illetőleg látjuk, hogy az *állító módon* kívül még találunk *feltételes módot* a jelen és mult időben, *parancsoló módot* a jelenben és *határozatlan módot* a jelenben.

Az igealakokat tekintve találtunk:

a) *cselekvő igét* mint benhatót és kihatót, és ez utóbbit *határozatlan és határozott* ragozással;

b) *belszenvedő igét* ikes ragozással;

c) *vágyat* jelölő igét, de csak jelenben;

d) *lehetőséget* jelölő igét;

e) *visszaható igét*;

f) *míveltető igét*;

g) *külszenvedő igét*; ez utóbbi vagy igenévvel és segédigével, vagy ikes míveltetőből alakult.

Ezek a rendes és rendszeres igeidomok, a melyekhez még számos körülírt idom járul, a mely nem annyira igeidom, mint inkább különbözően szerkesztett körülírása a magyar nyelvben nem létező idő- és módidomoknak.

126. §. Más nyelvekhez képest ugyanis a magyar nyelv aránylag szegény mód- és időidomokban, névszerint hiányzik a magyar nyelvben:

a) a valódi *præteritum imperfectum*;

b) a *futurum exactum*;

c) az *aoristus*;

d) a *supinum*;

e) a *gerundium* és *gerundivum*;

f) az *infinitivus* *modus multja*, *jövője* és *szenvedő idomai*;

g) a *modus conjunctivus* és *optativus*.

Mindezekről az idomokról mint nem létezőkről tulajdonképen nem is kellene magyar nyelvtanban beszélni; de abban a helyzetben vagyunk, hogy nem csak tudományos tekintetben, hanem szépirodalmilag is erősen függünk a külföldtől, törvényhozásunk, közigazgatásunk és igazságszolgáltatásunk hivatalos nyelve a jelen száznak csaknem közepéig a latin volt, a mult száz vége felé II. József alatt egynehány évig, a jelen száz hatodik tizében és még azon túl is német, sőt a kincstári és hadügyi ágak-

ban csaknem mindig német volt, és így a latin és német nyelv befolyása alatt áll még azoknak a nyelvű is, a kik tényleg már nem is tudnak se latinul, se németül. Önkénytelenül kísértének a magyar nyelvben nem létező idő- és módidomok az író és beszélő közönség eszejárásában; az a tény, hogy segítségöökkel bizonyos árnyalatokat és fordulatokat igen szép, szabatos és elmés módon lehet kifejezni, folyton arra ösztönöz, hogy megfelelő idomokat keressünk, és ha nem találunk, teremtsünk a magunk anyanyelvében is, és e törekvésben a buzgalom annyira vakít, hogy nem látjuk meg azt, a mi tényleg megvan, hanem mint a szórakozott mesterember, a ki tüvé teszi a műhelyét keresve azt a szerszámot, a mely a kezében van, neki állunk, és hatra vakra alakítunk újat vagy újnak képzeltet, a mire nem csak nincs semmi szükség, hanem a mi szükségképen időtlen kell hogy legyen, mivel az illetők nincsenek tisztában az utánózni kívánt idegen idom valószínűségével, hanem csupán a formát keresik. Ebből háramlik a magyar nyelvtanra az a kötelesség, hogy mutassa ki, mily módok és fordulatok állanak a magyar nyelv rendelkezésére, nem a hiányzó idomok pótlására, hanem azoknak a gondolatoknak és kapcsolatoknak a kifejezésére, a melyek előadására az idegen nyelvek éppen ezeket a nálunk hiányzó idomokat használják.

Vegyük tehát rendre tárgyalás alá.

127. §. A *præteritum imperfectum* valódi jelentése, a mint neve is mutatja, bevégzetlen mult, azaz, cselekmény, a mely a multnak egy bizonyos időpontjában még nem volt bevégezve; ezt az időpontját a multnak jelzi egy kezdődő más cselekmény; innen van, hogy a mikor ily más cselekmény nem járul hozzá, az *imperfectum* vagy általában oly cselekvést jelöl, a mely a multban huzamos ideig folyt, vagy olyat, a mely oly gyakran ismétlődött, mint ha folyton tartott volna. Látni való, hogy merőben egyéb, mint a mi alig multunk, hogy tehát határozottan tévedtek és tévednek, a kik az alig multat *félmult*-nak vették, és a latin *imperfectum*mal azonos jelentésűnek tekintették. A magyar nyelvnek nincs időidoma, a mely a latin *imperfectum*nak megfelel; de azért az ezzel jelölt árnyalatokat tökélyes szabatossággal bírja kifejezni.

Hogy a multban két cselekmény úgy találkozott egybe, hogy az egyik nem volt bevégezve, a mikor a másik megkezdődött, azt

magyar elbeszélésben rendesen nem szükség külön jelezni; már a mondat szerkezet nem hágy kétséget arra nézve, hogy a határozatlan multtal jelölt cselekvések egyidejűek-e vagy sem, és a hol még némi kételkedés maradhatna fenn e tekintetben, ige határozók segítnek: pl. *még* javában *folyt* az aratás, *a mikor* a hadjárat *kezdődött*; *épen* arról *vitakoztunk*, hogy kit bizzunk meg a képvisellel, *a mikor* ajánlatot hozták; ki nem érti, hogy az aratás, a vitatkozás nem volt még bevégezve, a mikor a második esemény beállott.

De ha azt a bevégzetlenséget még is jelezni akarjuk, van módunk arra is; egyik mód a jelen idő töjéből alakított igenév alkalmazása *-ban*, *-ben* viszonyraggal, vagy a *félben* viszonszóval; pl. a forradalom már *készülőben* volt, a mikor az országgyűlés megnyílt; *induló félben* voltunk, a mikor üzeneteket hozták; egy más mód a bevégzetlen cselekvést jelölő igető főnévvé alakítása, rendesen az *-ás*, *-és* képzővel, és vagy a *-ban*, *-ben* raggal, vagy *közben*, *folytán* v. *folytában* viszonszókkal, a mely esetben az igenév birtokragot kap, pl. az általános *futásban* a gyermek elmaradt az anyja mellől; a tábor *kimérése közben* megjelent az ellenség; az ellenfelek makacs *vitatkozása folytán* v. *folytában* a hallgatóság eloszlott; egy harmadik módot nyújt a tartós cselekvést jelölő *-va* *-ve* végzetű ige határozó, így: *küzdve* tört utat magának; minden összeütközést *kerülve* vezette sergét az országon keresztül; a negyedik és legmagyarosabb mód a mult idő igeidomai használata viszonyragokkal, pl. külföldön *jártamban* meglátogattam Londont; *röptében* lőtte le a sasot, *utaztában* esett betegségbe, stb. stb.

A hol az imperfectum tartós állapotot vagy cselekvést jelent, a *-va*, *-ve* végzetű ige határozóval élünk, ha ismétlődő cselekvést, *-gat*, *-get*, *-dogál*, *-degél* képzős gyakoritót használunk, szokásos cselekvést jelölünk a jelen idő töjéből alakult igenévvél a *van* ige multjával kapcsolatban, ilyenek: három évig *nyitva állott* a város főtemploma; sokan *járogattak* abban az időben az apám házához; egész napokig *iddogáltak* együtt; Cato mindig a *mondó volt*, stb. stb.

128. §. A futurum exactumra némelyek át akarták alakítani a jövő idő töjét a mult idő képzője oda toldásával, így: *írandott*, *érendett*; mások a körülírt jövő segédigéjét multhoz tevén így alakították: *fogtam írni*, *fogott érni*; nem vették észre, hogy evvel csak

is azt érhatték el, hogy a jövőt a múltba helyezték, úgy mint a latin *scripturus fui*; de nem a múltat a jövőbe. Ezt is ajánlották: *irtam lesz*, a mely közelebb jár ugyan, de merőben felesleges. A *futurum exactum*ot tökélyesen jelöli a magyar nyelv bevégeztséget jelölő igekötőkkel, jövő időre mutató igehatározók mellett, az igtét akár jelen, akár múlt időbe téve, pl. ha *megérem* a tavaszt, útra kelek; mihelyt *bevégeztem* leveleimet, tanuláshoz fogok; majd ha *elolvastad* a művet, akkor mondj ítéletet róla.

Aoristusunk nincs, vagy is helyesebben, a mi határozatlan multunk épen aoristus is.

A *supinum* nálunk egyszerű határozatlan ige; pl. jertek *ját-szani*, menjetek *imádkozni*, ezt könnyű *megtenni*.

A *gerundium* és *gerundivum* jelentése tökélyesen azonos az igtéből alakított főnévével, a legtöbb esetben az *-ás*, *-és* képzővel alakult igenév felel meg, de van más fordulat is, pl. *ivással* tölteni az egész napot, *a megírásnál jelen volt*, *szántással* keresi élelmét, *emlétképen* hoztam fel ezt, *beszéddel* ámitni valakit, stb. stb. mind *gerundivumos* mondatok.

Az *infinitivus* multja és jövője csak is oly függő mondatokban szerepelvén, a milyenek a magyar nyelvben nem fordulhatnak elé; minthogy ily mondatokat rendesen *hogy*-os mondatokkal fordítjuk, ez idomokra soha szükség nem lehet.

Modus conjunctivus és *optativus* a mi nyelvünkben nincs, nem is lehet, mivel a magyar mondatszerkezet a mondatok egymástól függését nem az igtén jelzi; a mi feltételes jelenünk szolgál óhajtónak is, épen úgy a feltételes múlt is. Az a körülmény, hogy mi sokszor parancsoló jelent használunk, a hol a latin *conjunctivust* tenne, épen nem bizonyítja a két idom jelentésének azonos voltát.

Látni való, hogy nekünk e hiányzó idomokra semmi szükségünk sincs és kár erőlködni az utánzásukban, el bírjuk mondani ugyanazt a meglevő idomokkal.

129. §. Még meg kell emlékeznem egy sajátos fajáról az igeeknek, az úgy nevezett egyszemélyű igeokről, azaz olyanokról, a melyek csak az egyes harmadik személyben szerepelnek minden időben. Ilyen egyszemélyű ige a magyar nyelvben nagyon kevés van, s ezek természeti tüneteményeket jelölnek, a melyek magokban nem kihatók, és a melyekhez cselekvőt nem birunk nevezni,

ilyenek: *havaz, villámlik, pitymallik, hajnalodik, befellegzik*; nagyobb része azonban más értelemben is használatos, és csak is bizonyos jelentéssel egyszemélyű, mint: *esik, dörög, fagy, eseteledik, sötétedik* s több efféle. Egészben véve nem adnak ez igék alkalmat semmi különös megjegyzésre. A *szabad*, a mint már volt alkalmam kifejtteni, nem tartozik közéjük.

A ragozás mintáinak táblás összeállítása az eléadottak után könnyű, csupán a *van* ige ragozása rendhagyó annyiban, hogy különböző tökből alkotja időidomait. Helyesebben tán úgy fejeznék ki, hogy a *van* igének nincs jövő ideje és parancsoló jelene, e hiányzó idomokat helyettesítik a *lenni* ige jelene és parancsolója; határozatlan idomát a *van* igének a *lenni* helyettesíti; *nem van* helyett magyarul ezt mondjuk *nincs, nem vannak* helyett *nincsenek* áll.

A *van* ige ragozása egyébiránt a következő idomokon alapszik: jelen idő töje: *vagy*, aligmult: *val*, mult: *volt*, feltételes jelen: *vol*, jövő: *lesz*, parancsoló: *legy*.

A *lenni* ige idomai: jelen: *lesz*, alig mult: *lev*, mult: *lett*, jövő: *leend*, feltételes jelen: *len*, parancsoló: *legy*.

Ugy mint *lenni*, alkotják még időtüket: *enni, inni, tenni, venni, vinni*.

A többi apróságok elésorolása az elemi nyelvtan feladata.

130. §. Letárgyalván így az ige ragozását, ismét felveszszük fejtegetéseink fonalát ott, a hol elhagytuk, az egyszerű mondatnál.

Eddigélé az igeen kívül láttuk a mondatban szerepelni:

a) az igével jelölt cselekvést minősítő igehatározót; ennek a helye az ige előtt van, közte és az ige közt csak *is, sem, nem* foglalhatnak helyet. Ez az igehatározó kapja a mondat hangsúlyát, és csak oly mondatban áll az ige után súlytalanul, a melyek az igeen kezdődnek;

b) a cselekvőt; ezt jelöli az ige személyragja, vagy főnév vagy személynévmás, vagy főnév gyanánt szereplő más beszéd-rész. A cselekvő közvetlen viszonyban van az igével jelölt cselekvéssel, és ha a cselekvést minősítő igehatározó a mondatban nincs, közvetlenül az ige előtt áll és hangsúlyos, ha van, ez foglalja el a hangsúlyos helyet az ige előtt, és a cselekvő megelőzi. A cselekvőt jelölő szó rag nélkül áll, csak ha több mint egy cselekvő

van, többes ragot vesz fel, de akkor az ige is a többes személyragot kapja, kivéve ha a többséget számnév jelzi;

c) ha a mondatban kiható ige van, okvetetlenül szenvedőnek is kell ott lenni. E szenvedő épen oly közvetlen viszonyban van a cselekvéshez, mint a cselekvő, alakilag abban különbözik tőle, hogy a szenvedő ragot veszi fel; helye rendesen közvetlenül az ige után van, és ez esetben hangsúlya nincs.

Példák: dolgozom, sirsz, madár repül, állat iszik vizet, szorgalmasan dolgozom, keservesen sirsz, madár gyorsan repül, a madár gyorsan repül, az állat mohón iszik vizet, az állat mohón issza a vizet, az anya nagyon szereti a gyermekét, lovak huzzák a szekeret stb. stb., a melyekben a névelő szereplése is fel van tüntetve.

131. §. Valamint a cselekvést minősíti az igehatározó, épen úgy szolgál melléknév a cselekvő és szenvedő minősítésére. A melléknév rendesen oly tulajdonságát jelöli a személynek vagy tárgynak, a mely maradandó és tőle elválaszthatatlan. Minthogy t. i. a főnév a mondatban rendesen köznév, tehát mint ilyen sok jelentésű, a beszéd szabatossága megkívánja nem csak az egyénítést a névelő eleibe tevésével, hanem többnyire az egyén kitüntetését is, és ez legegyszerűbben esik egy kiváló és tőle elválaszthatatlan sajátágos tulajdonság kijelölésével, a mikor ez a kitüntetés szükséges.

Már akár mint cselekvő, akár mint szenvedő áll valamely főnév vagy főnév gyanánt szereplő szó a mondatban, a melléje tett minősítő melléknév mindig előtte áll, tőle elválaszthatatlan, melléknév és főnév közt nem foglalhat helyet semmi, és a melléknév oly annyira kiegészítő része a főnévnek, hogy a főneve előtt állva soha semmiféle ragot nem vesz fel; sőt valamint a vele jelölt tulajdonság nem külön álló fogalom, a melléknév is annyira egybeforr a főnévvel, hogy a kettő együtt csak egy fogalmat fejez ki, a minek aztán az a következése, hogy ha a mellékneves főnév áll a hangsúlyos helyen a mondatban, a hangsúly nem a főnévre, hanem az előtte álló melléknévre esik, a mi a kiejtésben azt a benyomást teszi, mint ha a melléknév és a főnév egy szót tennének. Innen az a tévedés, hogy némelyek egy szóba írják is, a mi minden esetben helytelen.

Példák: a *szomjas* állat iszik, a *szomjas* állat *mohón* iszik; —

a jó anya szereti a gyermekét, a jó anya *nagyon* szereti édes gyermekét; — a *vitéz* katonát illeti a babér stb.

132. §. A mi a valóságos melléknévre nézve áll, az épen úgy áll minden más szóra nézve is, a mely melléknév képiiben áll főnév eleibe, tehát: *arany* gyűrű illik a szép leány ujjára; *férfi* erő győz; *ember* vér festi a hullámokat; *rab* bilincset tettek rá, stb. stb. Itt is arany gyűrű, férfi erő, ember vér, rab bilincs nem szerkesztvények, hanem melléknév gyanánt szereplő főnevekkel minősített főnevek.

A melléknevek sorába tartoznak az igenevek is, és az *éneklő* madár, az *író* toll, a *leendő* tudós, a *várt* esemény s több efféle épen olyan mellékneves főnevek. E tekintetben itt különösen figyelemre méltó a magyar nyelvnek az a kiváló sajátsága, hogy személyragos mult időbeli ige is szerepelhet mint melléknév, pl. a *mondottam* ítélet, a *hoztad* könyv, a *hallottuk* elbeszélés s több efféle. Helyesen alkalmazva az ily szólamok oly szabadosággal és ékes rövidséggel ruházzák fel a beszédet, a melyet egy nyugati nyelv se bír utánozni; azért e sajátságot ápolni kellene, nem pedig elfelejteni.

133. §. A melléknév mint ilyen ragozás alá nem esik, de egy más alakmódosulásra alkalmas, t. i. *fokozásra*.

A fokozás alapeszméje összehasonlítás, a melynek az útján azt észlelhetjük, hogy ugyanazon tulajdonsággal felruházott különböző személyek vagy tárgyak közt éppen a közös tulajdonság tekintetében is lehet és van különbség, pl. egy emberről azt mondjuk: *okos* ember, egy más emberről is helyesen mondjuk, hogy: *okos* ember; de ha a kettőt egymás mellé tesszük, mégis feltűnik, hogy az okosság bennök nem egyenlő, mivel az egyiknek sikerül egy kérdés megoldása, a melyet a másik nem birt megoldani; ily esetben azt mondjuk, hogy a kettőnek minőségileg ugyanaz a tulajdonsága, de mennyiségileg nem, és azt a mennyiségbeli különbséget *fok*-nak nevezzük. Ezt a fokot pedig a nyelvten avval jelzi, hogy a tulajdonságot jelölő melléknévhez egy képzőt csatol, a mely *-bb* a hangrendszer követelte kapcsoló hangzóval, pl. *okos-abb*, *bölcs-ebb*, *tanult-abb*, *kényes-ebb* stb. E szerint a használtam példában így fogunk beszélni: E két ember *okos*, de az egyik *okosabb mint* a másik vagy *okosabb* a másiknál. Az *okos* melléknév itt már fokozva van, az *okosabb* emberben több

okosság van, mint a másikban, a kiről csak annyit mondunk, hogy *okos* ember.

A mondottakból következik, hogy a melléknév ilyen fokozásának az alapeszméje mindig összehasonlítás; ez idom *okosabb*, ha magára áll is, önkénytelenül azt a felfogást szüli: *okosabb mint* más valaki vagy valami, és csak abban az esetben, a melyben ez a más valami is *okos*, jelenti az *okosabb* az okosságnak magasabb fokát, mint a közönséges okosságé; de az *okosabb*-bal összemért valami nem szükségképen *okos*, lehet akármi egyéb is, pl. ezekben: te sem vagy *okosabb* mint egy fatuskó; *okosabb* dolog aludni éjjel, mint korhelkedni; *okosabb ember*, a ki hallgat, mint a ki badarságot beszél s effélékben, az okosság olyan dolgokkal lévén szembe állítva, a melyekről általában nem is lehet mondani, hogy okosak, az *okosabb* azt jelenti, hogy magasabb fokú okossággal felruházott, mint olyan valami, a miben *semmi okosság* sincs és ez esetben az *okosabb* jelölhet nagyon parányi okosságot, esetleg oly csekély mértékűt, a melyet egybehasonlítás nélkül, magára nem is neveznénk okosságnak. Még szembe szökőbb az a körülmény, ha az egybehasonlítás ellenkező fogalommal történik, pl. az a legény nagyon *ostoba*, bátyja még is valamivel *okosabb*; *előnyösebb* a sovány kiegyezés mint a kövér per; a melyben szorosán véve az *okosabb* csak = nem oly nagyon ostoba, az *előnyösebb* alak = nem oly káros. Tudom, hogy furesán hangzik, de mégis ismétlem, hogy ez utóbbi esetben e szó *okosabb* még csak akkora okosságot se jelent, mint az egyszerű *okos*, mivel *okosabb* nem jelent önálló fogalmat, hanem mindig csak viszonyítottat; a ki vagy a mi *okosabb*, az csak más valakihez vagy valamihez képest lehet *okosabb*, magára soha. Mind ezt csak azért mondtam el, hogy bebizonyítsam helytelen voltát annak a szokásnak, a melylyel némelyek latin és német minta után ez idomot *okosabb mint* önálló fogalmat jelölő melléknévet használják, így irván pl. végy kölcsön egyszerre *nagyobb* összeget, e helyett: *nagyocská* összeget, vagy *nagy* összeget, akár *elég nagy* vagy *meglehetősen nagy* összeget; *több ember* volt ott együtt, e helyett: *sok ember*, v. *sokacská ember*, v. *nem egy ember* v. *számos ember* vagy *egynehány ember* stb. a körülményekhez képest.

134. §. Ha több mint két személyt vagy tárgyat hasonlítunk egybe egy közös tulajdonság tekintetében, a tulajdonság mekko-

raságbeli különbsége úgy is mutatkozhatik, hogy a valamennyivel közös tulajdonsággal egy vagy egynehány kiválóan kitűnik köztök; ezt a kitűnést a magyar nyelv úgy jelzi, hogy a fokozott melléknév elibe *leg* előragot tesz, így: *legokosabb* = okosabb mint bármelyik a vele egybehasonlított személyek vagy tárgyak közül. A mondottakból látni való, hogy *legokosabb* éppen nem jelöli azt a feltétlenül legnagyobb okosságot, a melynél nagyobb már nem is lehetséges, hanem mindig csak akkorát, a melynél különbet a személyek vagy tárgyak egy bizonyos körében nem találhatni, a mi természetesen ismét azt sem zárja ki, hogy az összehasonlítás körét ki ne terjeszthessük az egész mindenségre, holott másfelől az is megeshetik, hogy bizonyos kis körben lehet *legokosabb* olyan is, a kit más körülmények közt még *okos*-nak se mondanánk. Annyi azonban bizonyos, hogy a nyelvtan a fokozás szempontjából három fokot különböztet meg, a melyek elseje maga a fokozatlan melléknév: *okos*, másodika a fokozott: *okosabb*, harmadika a kitüntetett: *legokosabb*, és az elsőt *alapfok*, a másodikat *középfok*, a harmadikat *felsőfok* műszókkal jelöli.

Ám a felső fokot sem szabad a magyarban úgy önállóan használnunk valamely tulajdonság kiválóan magas fokának a jelölésére, mint a latin és a német, pl. *legjobb* apám, *legdrágább* barátom, *legkedvesebb* bátyám, *legnagyobb* Isten s effélék magyar nyelven képtelenségek, nekünk csak *jó* atyánk, *nagy* Istenünk van, *legdrágábbnak* egy barátunkat, *legkedvesebbnek* egy bátyánkat csak úgy nevezhetnénk, ha a többi barátink vagy bátyáink közt csakugyan nincs más oly drága vagy kedves. Ha pedig csakugyan önállóan kívánunk tetemesen magas fokot jelölni melléknévvel, a *nagyon*, *igen* igehatározók eleibe tevésével fokozhatjuk a melléknévet így: *igen tisztelt* barátom, *nagyon tisztelendő* uram, *nagyon kevés* ember, *igen jámbor* állat s több efféle tökéletesen helyes kifejezések; a *mélyen tisztelt* kissé idegen ízű, de tűrhető; az *erősen nagy* tájszólás, a melynek csak az a hibája, hogy furesán hangzik az *erősen gyenge*, de nem furesábban mint a *nagyon kicsiny*.

135. §. A fokozást a fent már előadott módon jelzi a magyar nyelv, csak egynehány melléknév tesz kivételt, névszerint: *sok*, kf. *több*, ff. *legtöbb*; *szép*, kf. *szebb*, ff. *legszebb*; *kicsiny* (de *kis* is), kf. *kisebb*, ff. *legkisebb*; *jó*, kf. *jobb*, ff. *legjobb*; *kevés* csak végtagja ékezetét ejti el a fokozásban.

Sajátságos felső fok a megkettőztetett előragú: *legeslegokosabb*, a mely mintegy azt akarja kifejezni: a legokosabbak közt is legokosabb. Egészen helyes és tős gyökeres magyar idom, a melyet azonban épen erős jelentése miatt csak ritkán lehet alkalmazni.

A fokozott melléknév főnév előtt épen úgy szerepel, mint a fokozatlan, ragot soha se vesz fel.

A melléknevet, a mikor mint minősítő főnév előtt áll, *jelzőnek* is nevezik.

Minthogy egy-egy személyt vagy tárgyat két vagy több tulajdonság is jellemezhet egyszerre, egy-egy főnév előtt két és több melléknév is állhat. Erre nézve a következő sajátságra kell ügyelni:

A magyar nyelv sajátságos természete szerint a melléknév mindig a hozzá legközelebb álló szót minősíti, akár főnév, akár más beszédrész következik utána, s így megeshetik, hogy ha valamely főnév előtt két vagy több melléknév áll közvetlenül egymás után, a hallgató vagy olvasó egyiket a másikra vonatkoztatja, a helyett, hogy valamennyit az utánok következő főnév minősítőjének vegye; pl. ha így beszélünk: a gróf szép széles útát csináltatott, bizonytalanságban hagyjuk a hallgatót az iránt, ha vajjon a szép a szélességre vonatkozik-e, és voltaképen azt akarjuk kifejezni, hogy az út szép szélességű, vagy pedig egyenesen az útra értjük, azt akarván mondani, hogy a csináltatott út szép is széles is; hasonló mondat volna: jó magas kerítés választja el a két telket; tiszta ezüst tányért tett az asztalra; sötét barna arcza bánatot fejezett ki; s több efféle. Ilyenkor úgy kell a mellékneveket rendezni, hogy a megelőző ne vonatkozhassék az utána következőre; látni való ugyanis, hogy a félreértés azonnal lehetetlenné lesz, ha a felhozott mondatokat így rendezzük: a gróf széles szép útát csináltatott; magas jó kerítés választja el a két telket, ezüst tiszta tányért tett az asztalra, barna sötét arcza bánatot fejez ki; ha pedig bármi okból nem lehet megváltoztatni a sorrendet, a melléknevek közé szúrta és szócska is elháríthatja a félreértést, és nyilván: egy jó és kemény ágy, merőben egyéb, mint egy jó kemény ágy.

136. §. Már láttuk, hogy a cselekvőt vagy szenvedőt jelölő főnevet nem csak valóságos melléknév, hanem melléknév gyanánt

szereplő főnév sőt személyragos ige is minősítve határozottabb jelentésűvé teheti. A főnév és melléknév azonban még más módon is szolgálhat a főnév jelentésének pontosabb meghatározására, t. i. mint mellékelt kiegészítő. Eredetileg ez csak oly esetben történt, a mikor a meghatározó minőség olyan volt, hogy melléknévi szóval nem lehetett jelölni, utóbb kényelmes eszköznek bizonyult az egymás mellé tolult és bajosan elrendezhető melléknevek összetorlódásának elkerülésére, és végre általános közhasználatba jött, és némely esetben bizonyos lendületet ad a beszédnek, a mennyiben a főnév sok tulajdonsága közül egynek különös kiemelésére szolgálhat.

A melléknévtől a *mellékelt kiegészítő*, vagy a mint másképp nevezik, a *melléklet* abban különbözik, hogy a melléklet mindig a főnév után áll, és akár főnév, akár melléknév, mindig ugyanazt a ragot veszi fel, a melylyel a vele kiegészített főnév áll, és ha ennek van névelője, rendesen a melléklet is névelős.

A mondottak felvilágosítására szolgáljanak a következő példák: a hitetlen pogányok, a *törökök*, megtámadták a keresztény hadakat; ezt így is lehetett volna mondani: a hitetlen török pogányok, de e szólamban a *török* minősítő csak kevésbé nyomatékos, mint ha mellékletnek tesszük; de ezt: a szárazföldi legnagyobb állat, az *elefánt*, növényt eszik, semmikép se bírnók úgy szerkeszteni, hogy az *elefánt* melléklet mint melléknév szerepeljen; mily szembetűnő a különbség e két mondat közt: vetek neked *jó lágy* ágyat és: vetek neked ágyat, *jó lágyat*; ismét ezek közt: a *hős* Hunyadi bevette Nándorfejevárt, és: Hunyadi, a *hős*, bevette Nándorfejevárt; Herodes meggyilkoltatta a kis gyermekeket, az *ártatlanokat*, sokkal jobban emeli ki az ártatlanságot, mint ha így szerkesztjük: meggyilkoltatta az *ártatlan* kis gyermekeket.

Ha a melléklet főnév, természetesen minősítő melléknév is állhat előtte; pl. éljen Mátyás, a nagy király!

137. §. A mint később látni fogjuk, a főnevet nem csak mint cselekvőt vagy szenvedőt, hanem akármely más szerepében is tüzetesen meghatározhatja névelő, melléknév és melléklet. Mint-hogy a melléknevet itt már tárgyaltuk, egészítsük ki fejtegetésünket még egy észrevétellel.

A középfokú és felső fokú melléknév, a mint láttuk, minősítés tekintetében történt összehasonlítás alapján emel vagy tüntet ki egy-egy személyt vagy tárgyat hasonló minőségű más tárgyak

közül; de mindig még némi határozatlansággal: a nap *nagyobb* mint a föld; a nap a *legnagyobb* égi test a mi naprendszerünkben; ez nagy ház, de láttam ennél *nagyobbat* is; nem tudnám eldönteni, hogy a római államférfiak közt ki volt a *legnagyobb*; néha azonban szükségessé válik az ily kiemelt vagy kitüntetett személy vagy tárgy tűzetes egyénítése, a mely úgy mutatja be mint e nemből egyetlent; ezt a magyar nyelv azzal éri el, hogy a fokozott melléknévhez *-ik* képzőt csatol. Ez az *-ik* nézetem szerint ugyanaz, a mely mint harmadik személy ragja jellemzi a belszenvedő igék egyik fajtát, a *maga* = egyedül szóból ered, és határozott, egyénítő jelentéssel ruházza fel azt a szót, a melyhez csatlakozik, a mint ismét meg ismét fogjuk észlelni, és ezért az a hatása is van, hogy a fokozott melléknévnek némi önállóságot is ad, és oly határozottan kapcsolja egyetlen személyhez vagy tárgyhöz, hogy ez ikes formájában csak is oly főnév előtt állhat, a melynek határozott névelője van, ha pedig magára áll főnév gyanánt, mindig határozott névelővel jár. Pl. a *nagyobbik* fiú Esau volt; ott van két csomag, bontsd fel a *nagyobbikat*; válasszunk ki e lapdák közül a *legnagyobbikat*; a *legnagyobbik* almát pedig négy felé vágta stb.

138. §. A melléknéven és mellékleten kívül még a *birtokrag* vagy helyesebben a *birtokképző* is szolgál a főnév különös kiemelésére és meghatározására. Mivoltát és származását már a 107. és 108. §§-ban tárgyaltuk; most, a mikor főnevet meghatározó képző szerepében lép fel, ideje, hogy a vele jelzett viszonyt vegyük tűzetes tárgyalás alá.

A birtokviszony eredeti alapfogalma az a viszony, a melyben személy vagy tárgy más személyhez vagy tárgyhöz akkor van, a mikor az egyik a másiknak *tulajdona*, hatalmában és rendelkezése alatt levő *birtoka*. Tehát az egyik *birtokos*, a másik *birtok*. A nyelvek azonban valamennyien szélesebb körre terjesztik ki e viszony fogalmát, és a magyar nyelv épen odáig terjeszti, hogy a birtokviszony fogalma alá foglalja egész általánosságban mind azokat az eseteket, a melyekben személyek vagy tárgyak, ha nem állandóan is, szoros kapcsolatban vannak egymással, úgy szólván egymáshoz tartoznak. A magyar nyelv e viszonyt nem úgy jelzi, mint az árja nyelvek, a melyek mindig a birtokost tüntetik ki, hanem ellenkezőleg a birtokon jelzi a viszonyt, még pedig nem raggal, hanem képzővel, a mely a birtoknak azt a minőségét, hogy birtokoshoz

tartozik, oly elválhatatlan tulajdonságává teszi, hogy ha nincs is birtokos megnevezve, a birtokképző még is ott van birtokot jelölő szó mellett, mintegy azt jelezvén, hogy az illető személyt vagy tárgyat nem is kell önállónak képzelni, hanem mindig valamely más személy vagy tárgy tartozékának. Innen van az, hogy a magyarban a valamely egészhez tartozó alkatrészeket, ritkán nevezik meg birtokképző nélkül, éppen úgy azokat a szokat, a melyek a valóságban önállóan csak mesterséges elvonással képzelhetők; pl. *kezet* ritkán említünk úgy, hogy ne legyen valakinek a *keze*; *közép* szükségképen valaminek a *közepe*; *testvér* csak úgy lehet valaki, ha valakinek a *testvére*; *hely* okvetlenül valaminek a *helye*, hanem ha mesterséges elvonással teszszük a hely fogalmát önálló fogalommá stb. stb.

A mondottakban leli megokolását az az eljárása a magyar nyelvnek, hogy oda teszi a főnévhez a birtokjelző képzőt, a hol a más nyelvek feleslegesnek, hivalkodónak tekintik, névszerint:

a) megszólításokban; magyarul helyesen soha se szólíthatunk így: édes apa! kedves barát! tekintetes ur! hanem mindig csak így: édes apám! kedves barátom! tekintetes uram! Soha se szólíthat senki valakit így: Ur! bátya! szolga!, hanem csak így: uram! bátyám! szolgám!; még az Istent is úgy szólítjuk: Istenem, Istenünk! Kivétel e szabály alól csupán testületek gyűnévi megszólítása, mint pl. tisztelt gyűlés! tekintetes törvényszék! nemes ifjuság! de soha: tekintetes bíró urak, hanem mindig ttes bíró uraim! Ez a magyaros, ez a helyes. Megtörténik ugyan, hogy így is szólunk: nem úgy öreg! hé fiú! hallja csak bátya! jertek fiúk! s több efféle, de a birtokviszony nem jelzése ez esetekben nagyon is jelentős, azt fejezi ki, hogy a szóló a megszólítottat idegennek tekinti, a kihez semmi köze, vagy azért mivel nem lehet, vagy azért mivel nem akar. Jól kell tehát különböztetni: Tekintetes Úr! lesz nekem olyan, a kivel csak esetleg jövők érintkezésbe, nincs semmi viszony közöttünk; mihelyt csak jó ismerősöm, már: Tekintetes Uram! lesz. Finom és szép megkülönböztetés, a melyet kár elhanyagolni.

b) Oly esetekben, a mikor a birtokjelzés feleslegesnek látszik, mivel úgy is érti mindenki, pl. *fejére* tette a *kalapját*, *kalapomat szememre* vágom, magával hozta a *nejét*, *zsebibe* dugta a *kezét*, jól forgatja a *kardját* stb. Igaz, hogy rendesen csak a maga *fejére*

teszi az ember a maga kalapját, és azért beszél a német így: er setzte den Hut auf den Kopf; a latin így: petasum capiti imposuit; a franczia így: il mettait le chapeau sur la tête; de magyarul nem lehet így beszélni: a főre tette a kalapot. A birtokjelző elhagyása ez esetben is határozott tagadása a viszonynak, pl. látta, hogy nem az övé, mégis feltette a *kalapot*; *kalapot* teszek a fejemre; jól tudja forgatni a *kardot*; *zsebre* rakta a *pénzt*, a mi egészen más, mint: a *zsebibe* rakta a *pénzét*. Egyszersmind látni való, hogy a birtokképző mennyire határozza meg a fogalmat.

c) Azokban az esetekben, a melyekben a *lehet, kell*, harmadik személyű igék vagy a *szabad* melléknév valamely határozatlan igével lép kapcsolatba, a határozatlan ige úgy veszi fel a birtokképzőt, mint ha főnév volna, a mint a 135. §-ban már említettem. Némelykor az *ad* ige is birtokképzősen veszi maga mellé a határozatlan igét, pl. adj *ennem*. Régi nyelvméleinkben a határozatlan ige mindig birtokképzősen áll: *mondá* neki *ennie*; méltónál engemet *esmerne*; az egerec merezkettenec viadalra *rezzezenie*c stb. stb.

139. §. A birtokképző tehát mindig a birtokot jelzi, még pedig úgy, hogy ha a mondatban birtokos és birtok közvetlenül egymás mellett állanak, a birtokos mindig elől áll, a birtok utána, és a birtokos úgy viselkedik mint a melléknév, a mennyiben csupán a többes ragot veheti fel, más viszonyragot nem; a szükséges viszonyragok mindig a birtokhoz csatlakoznak.

Ha ellenben birtokos és birtok nem állanak közvetlenül egymás mellett, vagy a mondat szerkezete úgy kívánja, hogy a birtok álljon elől, a birtokos *-nak, -nek* ragot kap. Tehát: Judit levágta a Holofernes fejét; Judit Holofernesnek levágta a *fejét*; Judit a *fejét* vágta le Holofernesnek stb. A csupa névelő közbe jötte is már szükségessé teszi a ragot, tehát Judit levágta Holofernesnek a fejét.

A birtokképző az egyes és többes szám jelzésére sajátos módon változik, még pedig következőleg:

- a) egy birtokos, egy birtok: *-m, -d, -i(j)*;
- b) egy birtokos, sok birtok: *-im, -id, -i*;
- c) sok birtokos, egy birtok: *-nk, -t-k, -(j)-k*;
- d) sok birtokos, sok birtok: *-ink, -it-k, -ik*;

de az alkalmazása ez idomoknak különös figyelmet kíván; szabályszerűen így használjuk, hogy az egy birtokosnak akár egy, akár

sok birtoka van, a fent már eléadott szabály szerint járunk el, épen úgy, ha sok birtokosnak egy birtoka van; de ha sok birtokosnak sok birtokáról van szó, különbséget kell tenni.

Ha a sok birtokosnak sok birtoka a mondatban közvetlenül a birtokos után áll, úgy beszélünk, mint ha csak egy birtokos volna, tehát: nézd meg a huszárok lovait; a gyermekek csinyei kiszámíthatatlanok.

Ha a sok birtokos sok birtoka úgy van felosztva, hogy minden birtokosnak csak egy van, némely esetben, a melyben ezek a birtokok tökélyesen egyneműek, épen úgy jelzünk, mint ha csak egy birtok volna, pl. az atyák *bűne* sokszor teszi szerencsétlenné a családokat; a gyermekek *esze* még fejletlen; ne utánozd az angolok *szokását*; ez a beszéd magára vonta a hallgatók *figyelmét*; sok dolog lappang s nem jut az emberek *szeme* eleibe.

Ha sok birtokosnak egy birtoka van, a birtok csak azt a birtokképzőt veszi fel, a mely egy birtokossal szemben illeti; a magyar nyelv ez esetben a birtokosok összességét úgy tekinti mint *egy* testületet, azért így beszélünk: a katonák *sorsa* nem irigylendő; a bírák *ítélete* kemény volt; ez a hölgy varrta az *ijászok zászlóját*; az ily mondatok: a katonák *sorsuk*, a bírák *ítéletek*, az *ijászok zászlójukat* hibásak és helytelenek.

De ha az ily esetben nem áll a birtok közvetlenül a birtokos után, még se veszen fel más birtokképzőt, pl. nem irigylendő a *sorsa* a katonáknak; kemény volt az *ítélete* a bíráknak; az a hölgy varrta a *zászlóját* az *ijászoknak*; ez a hölgy a *zászlóját* varrta az *ijászoknak*; az *ijászoknak* ez a hölgy varrta a *zászlóját*.

Csak a mikor kiható ige mellett a birtokos és a birtok mint cselekvő és szenvedő állanak szemben egymással, vagy a birtok nem áll ugyanabban a mondatban, szükséges és helyes a többes birtokképző használata, pl. a katonák szívesen türik *sorsukat*; dicső a katonák *hivatása*, de *sorsuk* nem irigylendő; a bírák ki-mondták *ítéleteket*; a bírák igazságot szolgáltatottak, és *ítéletek* kemény volt; az *ijászok* e hölgygyel varratták *zászlójokat*; a mikor az *ijászok* örömnépet tartottak, ez a hölgy varrta a *zászlójokat*; a huszárok most jártatják a *lovaikat*; menjünk a huszárokhoz és nézzük meg *lovaikat*; a gyermekek pajkosságból teszik *csinyeiket*; fejletlen a gyermekek *esze*, bocsássuk meg hát *csinyeiket* stb.

140. §. Már fentebb (149. §.) figyelmeztettem volt rá, hogy

a melléknév, mint jelző, a főnév előtt állva, fogalmilag oly anynyira egybe forr vele, hogy még a hangsúlyt is magára vonja; épen úgy van, ha főnév áll más főnév előtt melléknév képiben; a melléknév szerepében fellépő főnév áthúzza magára a hangsúlyt és ragozatlan marad.

Ha több mint egy jelző áll a főnév előtt, a hangsúly mindig a legelsőn van, a mely legtávolabb áll a főnévtől, pl. e mondatban: csak az *örökkévaló*, mindenható jó Isten láthatja a veséket, a hangsúly az *örökkévaló* szón van; *nagy* csomó levél érkezett, oly *szépen* szóló, szép, sípszót hallottam, *sok* becses könyvet vásárolt össze, stb. hasonló példák. Különösen figyelemre méltók az ily kapcsolatok: *dicső* egy tett volt ez az önfeláldozás, *szép* két házat építtetett, *tüzes* egy pár lovat fogatott be, *remek* egy beszédet mondott, a melyekben az *egy* nem mint névelő, nem is mint számnév, hanem mint melléknév áll a jelzők sorában.

Ha birtokos áll a birtokképzős főnév előtt, az is épen úgy vonja magára a hangsúlyt, pl. az *ember* szeme lát, a *nyul* nyoma vezeti a vadászt, az *apja* pénzét költi, a *bűn* súlyát érzi stb.

A hangsúly törvénye igen megbízható vezérünk a mondat rendezésében; csak ügyeljünk mindig arra, hogy mit kell a mondatban különösen kiemelni, mit kell hangsúlyozni, és azonnal meglátjuk, melyik szónak kell az ige előtt állnia. Vegyünk például egy mondatot, a melyben az eddig tárgyalt mondatrészek, ú. m. melléknévvel és birtokkraggal meghatározott cselekvő igehatározóval minősített cselekvése kihat egy melléknévvel és birtokképzővel meghatározott szenvedőre, teszem: a vitéz magyarok hősies serge tökélyesen *meg*verte a pogány törökök vad csordáit, a melyben a *meg* igehatározón van a hangsúly, és a melyben csakugyan az van földolgnak feltüntetve, hogy *meg*-verte, azaz, a verést végig megtette; tegyük fel, hogy e mondatban azt akarnók mint földolgot kiemelni, hogy a megverők *magyarok* voltak, szükségképen így fogjuk rendezni: hősies serge a *vitéz* magyaroknak verte meg tökélyesen a pogány törökök vad csordáit; itt, igaz, a hangsúly a *vitéz* melléknévre esik, de ez kiegészítője lévén a *magyaroknak* főnévnek, a hangsúly voltaképen a *vitéz magyarok* egybeforrtn fogalmán van; ha azt kívánjuk kitüntetni, hogy a megverték *vad csordák* voltak, így rendezhetünk: a vitéz magyarok hősies serge a *pogány* törökök vad csordáit verte meg tökélyesen, vagy helyesebben: a

vitéz magyarok hősies serge *vad* csordáit a pogány törököknek verte meg tökélyesen, vagy így: a *pogány* törökök *vad* csordáit verte meg tökélyesen a vitéz magyarok hősies serge stb. Megjegyzem azonban, hogy ez a mondván csinált példa olyan mondatot vett fel, a milyen ritkán fog előfordulni, és csak azért állítám össze, hogy a végső lehetőséget mutassam be.

141. §. Eddigi tárgyalásainkban megismerkedtünk azokkal a mondatrészekkel, a melyek közvetlen szoros viszonyban vannak az ige jelölte cselekvéshez, t. i. az igehatározóval, a mely magát a cselekvést minősíti, a cselekvővel, a szenvedővel, a melyek rendszerint főnevek, és mint ilyenek névelő, melléknév, melléklet és birtokviszony hozzájárultával lehetnek és vannak pontosan meghatározva. Az első és második személyű cselekvő vagy szenvedő ily meghatározásra nem szorul, ezért nem is kap se névelőt se melléknevet, hanem igenis kaphat mellékletet.

De már az eddigiekben volt alkalmunk más viszonyokat is érinteni, névszerint láttuk azt a sajátos viszonyt, a melybe a cselekvő jut a külszenvedő ígéhez, láttuk azt, a melyben van a birtokos, ha birtoka nem áll közvetlenül mellette. Ezek a viszonyok már nem oly közvetlen vonatkozással vannak a cselekvésre, mint a cselekvő és a szenvedő viszonya; ezek már közbenjárós viszonyok, és ezek tárgyalására térünk most át.

Ha valamely személy vagy tárgy se nem cselekvő, se nem szenvedő a mondatban, az első alapfeltétel arra, hogy még is valami viszonyban lehessen a cselekvéshez, kétségtelenül az, hogy ott legyen, a hol a cselekvés történik, vagy ott, a hova a cselekvés hat, vagy ott valamely személy vagy tárgy körül, a mely már valami viszonyban van a cselekvéshez. De láttuk azt is, hogy a valódi cselekvés főismertetője a mozgás. A fent jelzett ott léte tehát csak úgy lehetséges, ha mozgónak tesszük fel, akár úgy, hogy közeledik, akár úgy, hogy távozik, akár úgy, hogy részt vesz a cselekvés mozgalmában, akár úgy, hogy nem vesz részt benne, és ez utóbbi esetben lehet okozója, előmozdítója, eszközölője, erősítője vagy akadályozója, gátlója, megakasztója, gyengítője; lehet eszköze, közbenjárója stb. a cselekvésnek. Látni való, hogy ezek a közbenjárós viszonyok nagyon sokféle lehetnek, de az alapjuk mindig helyi viszony, a mely csak átvitel és átképítés útján válik másféle viszonyná.

142. §. Cselekvésre vonatkozó helyi viszony a dolog természetét szerint épen oly kevésbé lehet elvont, mint a helyi viszony általában. Hiszen a hely fogalma már magában nem önálló fogalom; hely az, a hol valami van; helyet meghatározni, kijelölni csak viszonylagosan lehet, és a hol cselekvésről van szó, a helyi viszony függni fog attól a helytől, a hol a cselekvő van, attól a helytől, a hol a szenvedő van, attól az iránytól, a melyben a cselekvés hatása terjed a szenvedő felé, és e helyviszony jelölésénél a cselekvésre bármiképen befolyó személyek vagy tárgyak helye is jó tekintetbe, a mennyiben hol kiinduló pontot nyújtanak a helyhatározásra, hol ismét a szereplők helyéhez viszonyítják a magokét. Mind ezek az oly sokféleképpen látszó körülmények azonban még is csak kétféle viszonyt jelölnek, t. i. *helyben maradást* vagy *hely változását*. A helyben maradó személy vagy tárgy helyviszonya tökélyesen meg van határozva, ha ki bírjuk jelölni, hogy *hol* van; a helyét változtató személy vagy tárgy helyviszonya ellenkező két irányban jöhet tekintetbe, a mint t. i. vagy a kiinduló pontra vonatkozva, azt határozzuk meg, hogy *honnan* indul, vagy a célpontot tartva szem előtt azt jelöljük, hogy *hová* jut vagy irányul.

Akár a *hol*, akár a *honnan*, akár a *hová* szempontjából helyet csak úgy határozhatunk meg, ha valamely már ismeretnek és határozottnak feltett helyre támaszkodhatunk. Ilyen ismert, határozott hely nem lehet más, mint valamely személy vagy tárgy ismert helye. A helyhatározás tehát szükségképpen viszonyít egy ismert helyű személyhez vagy tárgyhöz, és e személyhez vagy tárgyhöz képest csak a következő viszonyok képzelhetők: *a)* a meghatározandó hely az ismert helyű személy vagy tárgy belsejében van; *b)* az ismert helyű személylyel vagy tárggyal közvetlenül érintkezik, vagy épen kapcsolatban is van vele; *c)* nem érintkezik vele, hanem csak ott van valahol közelében. Mind a három esetben a *hol*, *honnan* és *hová* kérdésekre lehet és kell tekinteni.

143. §. A magyar nyelv a jellemzett helyi viszonyokat hol ragokkal, hol önálló szókkal jelöli, és ezeket a ragokat és szókat *viszonyragok* és *viszonyszók* neve alatt ismerjük; a viszonyrag a főnév végéhez tapad, a viszonyszó a főnév után áll; főnéven természetesen mindig oda értünk minden oly szót, a mely főnév gyanánt szerepel; csupán a személynév más tesz kivételt, ez t. i. maga

válik birtokraggá és csatlakozik mint ilyen az önálló szóképen szereplő viszonyraghoz vagy viszonyszóhoz.

Lássuk már most rendre, hány és miféle viszonyszóról rendelkezik a magyar nyelv. Az elésorolásnál követjük a fent felállított osztályozás sorrendjét.

144. §. Az ismert helyű személy vagy tárgy belsőjére vonatkozó helyviszonyt jelöli:

a) *-ban, -ben* (hol); *ből, -ből* (honnan); *-ba, -be* (hová);

b) *között, közül, közé;*

az első valósággal valamely személy vagy tárgy egységes mivoltának a belsejére vonatkozik, a második egy- vagy különmemű személyek vagy tárgyak testületének vagy csoportjának úgy fogja fel a belsejét, mint az alkotó elemek vagy részek sorába vagy körébe tartozást; így pl. a ki a társaságban él, ott van a társaság tagjai között; a ki kizárja magát a társaságból, kilép a társaság tagjai közül; a ki a társaságba elegyedik, a társaság tagjai közé jut. A jelentés egy, csak a felfogás különböző; természetesen nem lehet mind a két felfogást minden tárgyra alkalmazni; a mi egy edényben van, az csak benne lehet; a ki két ember között áll, nincs benne olyanban, a mi valami egészet alkot; de azért a két viszonyjelző rokonjelentősége szembetűnő.

145. §. Ha a helyileg meghatározandó tárggyal vagy személylyel közvetlen érintkezésben vagy kapcsolatban van; a következő jelzők jönnek alkalmazásba:

a) hol: *-on, -en, -ön*; honnan: *-ról, -ről*; hová: *-ra, -re*;

b) *-nál, nél*; *-tól, -től*; *-hoz, hez*;

c) *mellett*; *mellől*; *mellé*;

d) — *(-tól, -től)*; *-ig*;

e) — — *-nak, -nek*;

f) *-val, -vel*; — —

g) *alatt*; *alól*; *alá*.

Bizonyos tekintetben még ide tartozik a szenvedő rag és a birtokrag is, a melyek mind a ketten helyt maradást jelentenek; így szolgál a szenvedő rag néha állandó helyben maradás, a birtokrag állandó valahová tartozás jelölésére.

Az itt elésorolt viszonyjelzőket abban a sorrendben állítottuk össze, a mint az ismert helyű személyen vagy tárgyon felülről lefelé haladtunk.

Az *a)* alatti viszonyrag mind a három módosulásában felül levő valamire vonatkozik, a mi közvetlenül érintkezik a kiindulóul szolgálóval, sőt nagyobb kisebb mértékben érezteti is a súlyát, így: ülünk széken, felállunk székről, és felhágunk székre; a mikor a gyermeket felteszszük az asztalra, a gyermek ott marad az asztalon, a míg le nem száll az asztalról.

A *b)* és *c)* alattiak rokon jelentésűek, mind a kettő csaknem egy helyt lételt jelent, avval a különbséggel, hogy a *b)* alattiban a helybeli együtt lételen kívül még valami közelebbi vonatkozás egymásra is van jelezve, holott a *c)* alatti csupán csak helyi együtt lételt jelent; a mi a háznál van, az hozzá tartozik a házhoz, de a mi a ház mellett van, az éppen csak ott van, nincs semmi viszonyban a házzal; a mi a háztól jő, azt a ház küldi vagy adja, a mi a ház mellől jő, annak semmi köze a házhoz; a ki a házhoz jár, azt valami érdek vagy cél viszi oda, a ki a ház mellé jár, annak a ház egészen közömbös; a ki az asztalhoz ül ebédelni, ebéd alatt az asztalnál ül, és ha jól lakott, felkél az asztaltól; a ki az asztal mellé ül, az ott az asztal mellett útjában lehet azoknak, a kiknek ott dolgozik van, a miért felszólítják, hogy menjen el az asztal mellől.

A *d)* alatti soha se jelenthet állandó viszonyt, mert a mi valahonnan kiindul, hogy valahová eljusson, annak folytonosan mozgania kell, tehát soha se marad egy helyen, de a kiinduló pont megjelölésére sincs mindig szükség, mert csak a végpontot jelöli tekintet nélkül arra, hogy az indulás honnan történt; a rét a folyóig terjed, csak azt akarja kifejezni, hogy a rét annyira terjed, hogy a folyót érinti; ha valakit elkísérünk a színházig, egészen oda megyünk vele, a hol a színház van, de tovább nem. Ha akarjuk, jelölhetjük mellette még azt is, hogy megindulása előtt hol volt, és honnan indult meg, de e célra az *a)*, *b)* és *c)* esetleg a *g)* alatti jelzők megfelelő idomait használjuk, pl. ez a szikla fent volt a hegy tetején, villámcsapás következtében megindult, és legurult a hegy tetejéről a folyam medre közepeig s ott megállott; ott állott a fa mellett és a mikor meglátott, eljött a fa mellől egészen az út széléig; ott voltunk együtt az ebédnél, egyszerre is jöttünk el a fogadó kapujától a piacig. Az *-ig*, a mint látjuk, mindig oly célpontot jelez, a melyen túl nem terjed a mozgás, de a melyen innen sem állapodik meg.

A *-nak*, *-nek* abban különbözik az *-ig*-től, hogy a jelölt cél-

pontnál okvetetlenül oly valaminek az ott létét teszi fel, a mire a mozgásban levő hatni akar; a ki a *falig* megy, a falat csak határnak tekinti, a melyen túl menni nem akar, a ki a *falnak* megy, legalább is beleütközik, vagy legalább oly szándékkal és hevésséggel megy, hogy beleütközhetik vagy épen kárt is tehet benne; különben még lesz alkalmunk e rag további értelmezésére.

A *-val*, *-vel* eredetileg csak is együtt lételt jelent, tehát se honnan, se hová kérdésre megfelelő idoma nincs; Társammal látogatunk el hozzád, tisztán csak együtt lételt fejez ki. Ha ki akarjuk jelölni az együtt lét felbontását, *-tól*, *-től*; ha keletkezését, *-hoz*, *-hez* raggal élünk, így: mindig egy úton járok barátommal, ha néha kissé eltávozom is *tőle*, csakhamar ismét visszatérek *hozzá*.

A *g)* alatti viszonyzó épen ellentéte az *a)* alatti ragnak, pl. a cserebogár a föld *alá* rakja petéit, bábja vagy kukacza a föld *alatt* fejlődik, és mihelyt kész bogárrá lett, kibúvik a föld *alól*. Csak annyiban különbözik, hogy nem jelent mindig közvetlen érintkezést.

146. §. Azok a viszonyjelzők, a melyek nem jelölnek közvetlen érintkezést, hanem csak vonatkozást, a mely szorosabb és lazább is lehet, nagyon sokfélék, és noha eredetileg valamennyien helyviszonyt jelöltek, még is kevés van köztök, a mely a hol, honnan és hová kérdésekre megfelelő különböző három idomban szerepel, a többi hol csak kettő, hol épen csak egy alakban létezik, különben sorban a következők:

a) *fölött*, *felett* (hol), — (honnan), *fölíbe* (hová),

b) *előtt*, *elől*, *előbe*,

c) *megett*, *mögött*, *megül*, *megé*,

d) — *felől*, *felé*,

e) *ellen*, *iránt*;

f) *-ért*, *miatt*, *véggett*; *által*,

g) *-ként*, *-képpen*, *-ül*, *-ül*, *gyanánt*, *helyett*;

h) *-vá*, *-vé*,

i) *szerint*, *után*,

j) *-astól*, *-estől* vagy *-astul*, *-estül*; *nélkül*,

k) *-n*, *-an*, *-on*, *-en*, *-ön* kapcsolatban ezekkel: *-ként*, *át*, *belől*, *felül*, *innen*, *keresztül*, *kívül*, *túl*;

l) *-hoz*, *-hez* képest, *-nál*, *-nél fogva*, *-tól*, *-től fogva*, *-ra*, *-re nézve*, *-val*, *-vel* együtt;

m) -kor, *mulva*, *óta* ;

n) *körül* ;

Lássuk ezek eredeti jelentését :

fölött vagy *felett* oly helyzetet jelent, a melyben valami magasabban áll, mint más valaminek a teteje, de nem nyugszik rajta, nem érinti. Minthogy e helyzet határozatlan, nincs is megfelelő idoma, a mely a honnan és hová kérdésekre felelhetne; a hová kérdésre megfelelünk ez értelemben a főnévből alakított *felibe* szóval, de soha se *felé*, se *fölé* idomokat nem használunk; honnan kérdésre nem birunk ily értelmű viszonzószóval felelni; Damokles látta a kardot a feje *felett* függeni; a léghajó felemelkedett a város *felibe*.

Előtt és *megett* jelentéseire nincs semmi különös észrevétel, csak az, hogy az *elé* igehatározó nem az *előtt* hová kérdésre megfelelő idoma, hanem e helyett *elibe* (rövidített: elejébe) szót használunk; tehát: a szekér az ajtó *előtt* áll, s oda húzták a szín *elől*, és a lovakat a szekér *elibe* fogták; a fiu a kerítés *megett* leskelődött, egy deszka *megül* kandikált ki, és aztán egy bokor *megé* rejtőzött.

Felől, *felé*, *íránt*, *ellen* jelentésileg -ig és -nak, -nek rokonai, a mennyiben irányt jelölnek; *felé* és *felől* mozgást vagy állást jelentenek egy bizonyos személy vagy tárgy helyére irányzott vonalban, a mely azonban soha se ér az irányadó tárgyig, és nincs semmi vonatkozással valami kiinduló pontra; ha ilyet jelezni kívánunk, más viszonyraggal élünk, pl. ez a szél a havas *felől* fú; a madarak mind észak *felé* vonulnak; kilépett az ajtón a kertből és az erdő *felé* indult; a franczia parttól nyugat *felé* vette útját.

Az *íránt* és *ellen* mind a ketten valami felé irányuló cselekvést jelölnek, csak hogy az első a mai nyelvben már egészen letette eredeti helyi jelentését és csak erkölcsi irányt jelöl, még pedig többnyire közeledés és jó indulat mellékjelentésével, pl. úgy viselkedett barátja *íránt*, hogy örökre lekötölte; mindenki *íránt* előzékeny; embertársaid *íránt* légy türelmes; noha nem lehetetlen így is beszélni, rossz szándékkal volt rokonai *íránt*; — az *ellen* cselekvést tesz fel oly szándékkal, hogy ártson vagy kárt tegyen; harczolunk, küzdünk valaki vagy valami *ellen*, a katonák kivonultak a rablók *ellen*; néha csak akadály leküzdésére

czélzó működéssel áll, mint; vitorlázni szél *ellen*, úszni az ár *ellen* stb.

Az *-ért*, *miatt*, *végett* voltaképen különböző jelentésűek. Az *-ért* eredetileg az *ér* ige származéka és olyas valamit jelez, a mi épen addig ér, a meddig más valami, azután olyat, a mi annyit ér mint más valami, a mit tehát avval a másik egyenértékűvel lehet feleszerélni, mint e bibliai mondásban: szemet szemért; innen megy át arra a fogalomra, hogy cselekvés érhet annyit, mint egy személy vagy tárgy, tehát cselekszünk valamit valakiért vagy valamiért, a minek aztán kétféle jelentése lehet, egyszer helyettesítő, a mikor a cselekvő egyenértékét vesszük alapul, mint ebben: barátomért magam állok ki, a melyben az *-ért* csaknem = *helyett*, a melytől abban különbözik, hogy nem csak a személy helyettesítését, hanem az érdek képviselését is magában foglalja; másodszor, a mikor a cselekvés értékét emeljük ki, mint ebben: harczolni a hazáért, azaz úgy harczolni, hogy harczunknak értéke legyen a hazára nézve; így megy át a rag jelentése oda, hogy azt az okot vagy indokot jelöli, a mely minket a cselekvésre bír, mivel cselekvésünkkel egyenlő értékűnek látjuk; ilyen az, a mikor valaki bérért szolgál, a közjóért fárad, bűneért szenved, stb. Ezen a ponton érintkezik az *-ért* a *miatt*-tal; *miatt* is okot jelent, de soha olyat, a mely cselekvésre bír, hanem mindig olyat, a mely vagy akadály a cselekvés útjában, vagy legalább is *baj*, *kellemetlenség* előidézője, még pedig úgy, hogy nem érintkezik se a cselekvővel, sem a szenvedővel, így: késik a vonat a vihar *miatt*, szenvedünk apáink bűnei *miatt*, a rossz idő *miatt* nem szánthatnak; de nem helyes így mondani: a viharért késik a vonat, a közjó *miatt* fárad, bér *miatt* szolgál, a nagy néptömegért megszűnt a közlekedés, jó *miatt* ne várj jót.

Egészen más a *végett* jelentése; ez nem okot, hanem czélt jelez, a melyre valamely cselekvés irányul, és helyesen csak *is-ás*, *-és* végzettű igenevek mellett áll, még pedig azért, mivel önálló, összerű tárgy csak kétféleképen lehet cselekvés czélja, vagy mint czélpont, a mely felé a cselekvés irányul, és a melyet, a mint láttuk, más ragok jeleznek; vagy mint szenvedő, a mely szenvedő raggal jár; *végett* tökélyesen egyjelentésű evvel: *arra a végre*, azaz, oly czéllal, szándékkal, hogy . . . ; ezért cselekvés a czél, a melyre más cselekvés irányul, és a melyet elvont főnév

képiben jelöl az igeből *-ás, -és* képzővel alakított igenév; példák: kirándulást tett növénygyűjtés *végett*, de nem növények *végett*; nem megyünk értekezletre az ügy *végett*, hanem az ügy megbeszélése, előkészítése *végett*; vigyázni kell azonban, mert ha a czélul kitűzött cselekmény közvetlen kapcsolatban áll a czélzó cselekvéssel, már nem *végett*, hanem *-ra, -re* a helyes jelző, pl. a hatóság összeírta a szavazókat a választás *végett*, de a szavazók választásra gyűlnek, az apa taníttatás *végett* adja a fiút az iskolába, de a tanár tanulásra fogja a fiút; az egyetemi polgár leczkelátogatás *végett* iratkozik be, de leczkelátogatásra kötelezi magát; a kereskedő bevásárlás *végett* utazik a fővárosba, de áruát eladásra szánta.

Kivételes esetekben állhat *végett* más igenév mellett is, de mindig csak olyan mellett, a mely épen úgy mint az *-ás, -és* végzettű az elvont cselekvés kifejezője, mint pl. *menetel, hozatal* s effélék.

Épen annyi ovatosságot mint a *végett* kíván az *által* használata. Az *által* közbenjárót jelöl, és e tekintetben érintkezik a *miatt*-tal, a melylyel abban egyezik, hogy a vele jelzett közbenjáró nem érintkezik közvetlenül sem a cselekvővel, sem a szenvedővel, sem a cselekménnyel; de az *által* oly közbenjárót jelez, a ki a cselekvést eszközli, előmozdítja, segíti, holott a *miatt*-as közbenjáró hátráltatja, akadályozza, hátrányára van. Itt aztán ismét azt észlelhetjük, a mire a *végett*-nél figyelmeztettünk. Személy vagy tárgy nem lehet közbenjáró valamely cselekvésben úgy, hogy ne jöjjön közvetlen érintkezésbe vagy a cselekvővel, vagy a szenvedővel, vagy a cselekvéssel, és ezért *által* nem állhat összerű jelentésű főnév mellett; de igen is lehet ily közbenjáró személy vagy tárgy tulajdonsága, magaviselete, ténykedése, és csak is ilyeneket jelölő főnév mellé lehet az *által* viszonyjelzőt helyesen alkalmazni. Így pl. nem lehet levelet legény *által* küldeni, de a legény vigyázatlansága *által* elveszhet a levél; a vezér nem nyeri meg a győzelmet katonái *által*, hanem igen is katonái vitézsége *által*; a háború nem a béke *által*, hanem a béke létrejötte *által* ér véget stb. stb. Épen ebből következik, hogy szenvedő ige mellett nem szabad *által*-al jelezni a cselekvőt, mivel a cselekvő maga cselekszik, tőle indul ki a cselekvés.

A *-ként* magára soha se tapad főnévhez, hanem az *-on, -en, -ön* raggal kapcsolatban elkülönítő jelentésű, pl. holdanként vetik

ki az adót, csapatonként sorakoztak a katonák, szótagonként ejti ki a szókat; épen így csatlakozik számnevekhez: egyenként, tízenként, páronként. E jelentéssel járul így melléknevekhez: lassanként, apránként, a hol épen úgy elkülönítést jelent, és itt kezdődik a jelentés átmenete. A mikor holdanként méri fel a földet, úgy méri, hogy minden egyes holdat mint ilyet vesznek mérés alá; a ki poharanként issza a bort, mindig egyszerre egy pohárral iszik, minden egyes ivás annyi mint egy pohárnyi; az eső cseppenként hull, mivel minden egyes lehulló víztömegecske egy-egy csepp; apránként eszi meg a kenyeret, a kinek minden egyes evése csak egy-egy apró falat; ennek az alapján csatlakozik a ként némely névmáshoz, így: ekként, akként, másként, a mikor azt jelenti, hogy valami olyan mint ez, az, más, és e jelentésében csaknem azonos a -kép v. -képpen raggal, a melylyel, úgy látszik, csak összetévesztik. Nevezetes tünet még az is, hogy a -ként nem csatlakozhatik személynévmáshoz és e kapcsolatok: kéntem, kented stb. nem léteznek.

A -kép csak csonka mellékidoma a teljesebb -képpen ragnak, a mely ismét nem egyéb mint e ragozott főnév: képpen vagy helyesebben képiben összevont idoma, és ezért okvetetlenül így kell írni és ejteni képpen és nem képen, ha szinte rokon is vele a török *gibi* és a finn *kaava*. Ez se tapad soha se főnévhez, se személynévmáshoz, hanem csak melléknévhez és határozatlan névmáshoz; jelentése a származtatásból világos: hasonlóképpen = valami hasonlónak a képiben; tulajdonképpen = az ő tulajdon képiben; voltaképpen = az ő mivolta képiben; másképpen = valami másnak a képiben; azonképpen = ugyan abban a képben; miképpen = minek a képiben stb.

A -ként és -kép tehát szorosan véve nem viszonyragok, hanem igehatározó képzők.

Az -ül, -ül az a valódi viszonyrag, a mely azt fejezi ki, hogy valami épen olyan mint az, a mihez a rag csatlakozott: emberül viselted magadat = úgy mint egy ember; vitézül harczolt = úgy mint egy vitéz; bolondul pazarol = úgy mint egy bolond; és épen így csatlakozik melléknevekhez is, pl. pazarul költ = úgy, mint pazar ember; konokul tagad = mint egy konok ember; kegyetlenül gyilkolta meg = úgy mint egy kegyetlen gyilkos s több efféle. Személynévmással ez sem egyesül, de határozatlan névmás-

sal sem. A mikor melléknévhez tapad, természetesen igehatározót csinál belőle, és ha úgy tetszik, a főneveket is úgy tekinthetjük mint mellékneveket, s így az *-úl, -ül* mint igehatározó képzőt foghatjuk fel. Valóban nem is rag ez az *-úl, -ül*, képző, a mely nem csak igehatározót csinál melléknévből, hanem igét is névtöből; mint ily igeképző már nem azt jelenti, hogy *olyan mint*, hanem azt, hogy *olyanná válik, olyanná lesz mint*, s innen könnyű átmenettel: *azzá lesz a mi...*; így *szépül* = széppé lesz; *vidül* = vidámmá lesz; *kövül* = kövé válik; *fásul* = fássá v. fává lesz; stb. Látni való, hogy ez az *-úl, -ül* mind egyféle, nem rag, hanem képző.

A *gyanánt* és a *helyett* mind a ketten felcserélést jeleznek, az utóbbi valóságos helybelit; így a váltó pénz *gyanánt* jár és azért pénz *helyett* fizetésre is szolgálhat, az első esetben úgy fogjuk fel a váltót, hogy tudva hogy nem pénz, még is úgy képzeljük, mint ha pénz volna, a második esetben még csak nem is képzeljük pénznek, hanem a pénz helyébe tesszük, hogy arra szolgáljon, a mire különben pénzt kellett volna használnunk; mind a két fel fogás különbözik attól, a mely szerint így is mondjuk: a hitelező *pénzül* fogadta el a váltót, azaz épen úgy, mint valóságos pénzt; más az, ha valaki árva fiút fogad be távol levő fia *helyett* a házhoz, meg más, ha *fiául* fogadja bé; *gyanánt* tehát olyannal cserél fel valamit, a mi nem az, a minek lennie kellene, de mégis olyan, hogy annak lehet gondolni vagy képzelni, *helyett* meg olyannal, a mi nem is az, de a mit nem is lehet annak gondolni vagy képzelni, holott az *-úl, -ül* valósággal azzá vagy legalább olyanná teszi.

Ezekhez sorakozik a *-vá, -vé*. Ez valóságos, lényeges változást jelent, a mi valamivé lesz vagy válik, egész természetében változik meg, megszűnik az lenni, a mi volt, s lesz belőle az, a mit jelent az a szó, a melyhez a *-vá, -vé* rag csatlakozott; pl. az urvölgyi ásványos vízben a vas rézzé válik; nem válik a vér vízzé; a szekerek kerekei alatt a kövecs porrá válik; a vihar semmivé tette a termést; a fa hamuvá égett; néha azonban nem jelenti épen az egész lényeg és természet átváltozását, hanem csak valami nevezetes tulajdonságát, mint ha pl. valaki katonává lesz, urrá lesz, valakit bíróvá tesznek, a gyermek szép ifjává fejlődik, az öröm széppé teszi az életet, az éhség jóízűvé az ételt, a fáradság édessé

a nyugalmat stb. stb. Mint különös sajátságot kell itt említenem azt, hogy a székelv világga megy, és a ki nagy gonddal és figyelemmel keres valamit, mindent tűré tesz. Az első arra emlékeztet, hogy ez a rag irányjelölő is ezekben: *hová*, *közzé*, *mellé*, *mindennűvé*, és elejtett ékezettel: *tova*; a második egy sajátságos megfordítás, a melyre még visszatérünk.

A *szerint* v. *szerént* olyforma képzés mint a *gyanánt*, *koránt*, *megint*, *alkalmasint* s több efféle; töje a *szer* főnév, a mely tudvalevőleg arányt, sorbeli rendet jelent; *szerint* tehát = szerhez alkalmazkodva vagy alkalmazva, valamihez arányba téve, és innen egy kis átvittel = valami mivoltához mérve, alkalmazva: így pl. nézetem *szerint* = a hogy én nézem; szabály *szerint* = mint a szabály kívánja; rendeleted *szerint* = a mint rendelted; rend *szerint* = a hogy a rend követeli stb.

Után ellentéte az *előttnek*, sorban következést jelent, és így mint időhatározó is, azt jelenti, a mi valamely bevégzett dologra következik; egyik a másik *után* jött; munka *után* jól esik a pihenés; a zivatar *után* szélesend állott bé; innen átvitt értelemben jelent mindent, a mit valaki elérni kíván, mintegy olyannak tekintve a kívánságot, a mi az ember előtt halad, és a mit tehát követni kell, így jár valaki hivatal *után*, elmegy a pénze *után*, elküldi a cselédet a gyermekek *után* az iskolába s több efféle; ezért jelöljük vele általán a követést a mikor t. i. valamely *előttünk* levő minta idomait követve alakítunk valamit, pl. természet *után* festünk, német eredeti *után* fordítunk, és általán *utánozunk*; itt érintkezik az *után* a *szerint*-tel, de a megkülönböztetés könnyű; *után* követi a mintát, *szerint* csak alkalmazkodik hozzá.

Sajátszerű képzés az *-astúl*, *-estül*; ebben a voltaképpeni rag az *-ül*, *-ül*, az *-st* az a képző, a mely ismét két részből áll, a melléknév képző *s* és a bevégzettséget jelölő *t*-ből; a kettőnek együtt egybefoglaló jelentése van, így, *ló*-ból lesz *lovas* = a kinek lova van, tehát: *lovast*, a ki mint lovas a maga lovával van egybe kapcsolva, és innen: *lovast-ül* = úgy mint a ki a lovával egybe van kapcsolva; a ki tehát *tálastúl* adja oda a sültet, úgy adja, mint ha a tál hozzá tartoznék a sülthez; a ki *ajtóstúl* rohan a házba, úgy rohan, mint ha az ajtót mint valami tartozékát akarná bevinni a házba; így tépi ki a szél a fát *gyökerestül*, forgatja fel az ellenség a várost *fenekestül*; ebben látjuk, hogy itt ismét inkább igehatá-

rozó képzővel mint viszonyraggal van dolgunk; jelentése a *-val*, *-vel* és a *-val*, *-vel együtt* jelentésétől abban különbözik, hogy ezek akár mit foglalhatnak egybe, az *-astúl*, *-estül* csak egybetartozó dolgokat.

Olyas valaminek a hiányát, a mi rendszerint oda tartoznék valamihez, a *nélkül* jelöli; a katona fegyver *nélkül* nem ér sokat, húst kenyér *nélkül* nem jó enni, hogy szel az ember kenyeret kés *nélkül*? A *nélkül* valószínű a *-nál*, *-nél* viszonyragból és a *kivül*-ből összevont *kül* igehatározóból alakult, a mint hogy így is írják még a biblia fordítói: *nálkül*, s e mellett szól az is, hogy a személynévmással kapcsolatban nem így áll: *nélkülöm*, *nélküled*, *nélküle* stb., a mint most szélitiben írják és mondják, hanem helyesen és magyarosan így: *nálam*, *nálad*, *nála* stb. *nélkül*.

Az *-astúl*, *-estül* a mondottak szerint már bizonyos tekintetben a *k*) és *l*) alattiak sorába tartozik, a melyek valamennyien egy-egy igehatározóval megtöltött viszonyragból állanak; jelentésökről alig van valami mondani való, értelmezések az igehatározók értelmezésén alapul, és így tulajdonképpen a szótárba tartozik, alább még is a többiek során ezeket is fogom értelmezni.

A *-kor*, *óta* és *mulva* időjelzők, *-kor* időpontot jelez, *óta* a kiinduló pontját a jelen perczig lefolyt időköznek, *mulva* egy jövő időköz végét; három órakor érkeztem; szüretkor jó idő járt; tíz év óta falun lakik, egy óra óta állok itt; egy hét mulva meglátogatlak; tíz év mulva ismét látjuk egymást.

A *körül* voltaképpen igehatározó, egy határozatlan nagyságú kör területét jelzi, a melynek központja táján képzei a nevezett tárgyat; a hol, honnan és hová kérdésekre ugyanazon egy idomban felel, többnyire azonban a honnan kérdésre körülírással felelünk, pl. a farkast az ól *körül* láttam, a kimosandó hordókat rakjátok oda a kút *körül*, onnan jöttem a berek *környékéről* stb.

147. §. Elészámlálván így a viszonyragokat, és elmondván mindeniknek az eredeti jelentését, vegyük most egyenként rendre és mutassuk ki, hány és miféle viszony jelzésére szolgál mindenik, különös figyelmet fordítva arra, hogy a rokon jelentésűek miféle árnyalati különbségeket fejeznek ki, és melyik miféle igék mellett szokott szerepelni.

-ban, *-ben* már helyviszonyt jelző természete szerint azon

kivül, hogy valaminek belsejében lételt jelent, még más helyviszony jelölésére is szolgál, de mint helyviszonyt jelző rag is némely esetben más ragnak engedi át a helyét, így:

a) oly szók mellett is áll, a melyeknek voltaképpen belsejök nincs, de a melyek más valamit vagy mindenfelől, vagy legalább egy irányban egészen körülvesznek, pl. heverünk az *árnyékban*, elnyujtódzunk a *fűben*, baktatunk a *sötétben*, úszunk a *vízben*, sétálunk a *szabadban*; a tükör *keretben* van, a folyó *mederben* foly; így áll különösen a *-ban*, *-ben*:

a) ruhaneveknél: *ingben*, *köntösben*, *kabátban*, *csizmában*, *keztyűben* járunk; *feketében* jelent meg;

β) butorneveknél: *ágyban* hálunk, *karos székekben* ülünk;

γ) mozgást jelentő igék mellett határozott vonalat jelöl, a melytől a mozgó valami nem tér el; így: egyenes *irányban* halad, *körben* forog, azaz a körvonalat el nem hagyva, nem pedig a kör-idom belsejében, *útban* van, egy *pontban* egyesül;

δ) viszonylagos helyjelölésnél irányt és távolságot jelöl; így van a csorgó a ház *közelében*; a korcsma a templom *átellenében*; egyik fa a másiktól kellő távolságban; a szőnyeg ki van terítve a terem *hosszában*; a varju ül a fa *tetejében*;

ε) sajátóságos megfordításban beszélünk némely ruhadarab-ról így: a kalap a *fejében* van, a csizma a *lábában*, a süveg a *homlokában* van, holott épen ellenkezőleg a fej van a *kalapban*, a láb a *csizmában*, a homlok a *süvegben*; hasonló fordítást még más viszonyoknál is fogunk észlelni.

b) Sajátóságos módon bánik a magyar nyelv a *helyben* létel jelölésével világrészek, országok, tartományok, vidékek, határ-részek, helységek, városok, terek, utcák elnevezése mellett, a mikor t. i. a *-ban*, *-ben* helyett sokszor alkalmazza az *-on*, *-en*, néha a *t* helyi ragot. Így utazik az ember *Franciaországban*, *Európában*, *Olaszthonban*, *Belgiumban*, de *Magyarországon*; egy helység van a *megyében*, *járásban*, *kerületben*, de a *vidéken*, a *környéken*; lakik a *Nyirben*, a *bánságban*, a *Szepességben*, de a *Hegyalján*, a *Mezőségen*, a *Tiszaháton*; a *föld-del* alakított nevek valamennyien az *-on*, *-en*, *-ön* raggal állanak, ez a város az *Alföldön* van, így beszélnek a *Székelyföldön*, a *Havasalföldön* is hajdan magyarok laktak. Városok nevei különböző ragokat vesznek fel, így lakik az egyik testvér *Bécsben*, a második *Budapesten*, a harmadik *Kolozs-*

várt, a kinek Szebenben van dolga, ne üljön Fejérvárt, Miskolcra vannak ismerősei, de Egerben nincsenek; a határrészekkel is úgy vagyunk, kaszálunk a réten, kapálunk a szőlőben; szántunk a mezőn, legeltetünk az erdőben; az egyik szőlőnk a Hojában van, a másik a Nádas terin, és a váltakozásnak sem okát, sem szabályát nem bírjuk megállapítani. A város, falu, jóság mindkét raggal járnak, így hol így mondjuk: városon, falun, jóságon, de így is: városban, faluban, jóságban: nyáron falun, télben városban lakik, a faluban faházak vannak, a városban kőházak, egyik jóságán maga lakik, a másik jóságában haszonbérlet ül. Benn a városban már határozott szabályokat követhetünk; itt mindenki, még a házak is piacon, téren vannak, akár nevezzük meg a tért, akár nem, éppen úgy vagyunk az út-tal, tehát a nemzeti muzeum az országúton van, a plébánia-templom az eskütéren; a nagy laktanya a Trentsin-téren áll, Torda felé a feleki úton indulunk ki; az utcával már másként áll a dolog: a házak, lakások, boltok stb. az utcában vannak, de az emberek, a szekerek az utcán járnak, a favágók az utcán dolgoznak, a tekergő az utcán hál, a sár az utcán hever; de mihelyt megnevezzük az utcát, már okvetetlenül -ban, -ben foglal helyet, sétálunk a vácsi utcában, nagy néptömeg hullámozott a közép utcában, a hid-utcában nagy közlekedés van; a mely utcáknak külön sajátnevek van utca melléklet nélkül, azoknál nem lehet már e szabályt alkalmazni, éppen úgy nem azoknál a városrészeknél, a melyeknek ily sajátnevek van; így lakik valaki Maros-Vásárhelyt az ebháton, Kolozsvárt a sánczalján, Budapesten a rakparton, a Tabánban, Ujlakon stb. A ház szó ritkán áll -ban, -ben-nel, hanem rendszeren -nál-lal; soha se jártam a házánál és nem a házában, az apám házánál meg nem tűrnék ezt, nem a házában; a mi házunknál van kút; a vármegye házánál foly a sorozás; kivételesen gyűlnek össze a tanácsházon; az udvar mint helyiség mindig -on raggal jár, kivéve ha sajátneve van, pl. a Wurm-udvarban, tehát úgy jár mint utca; de ha fejlődmi vagy földesúri háztájt jelent, úgy jár mint a ház, szívesen látott vendég az udvarnál, benn szolgál az udvarnál.

c) Sokszor áll -ban, -ben az -on, -en helyén, a mikor valami különös hatása vagy célja van az ott lételnek: pl. heverhet egy kő az úton, a mikor az ott heverés közönbös, de ha az útban hever, akadály a közlekedésnek; jár valaki a mezőn, a hol rendes fogla-

latossága van, de ha a mezőben jár, valami különös rendkívüli célja van; a menekült járt a környéken, de lappang a környékben; a ki nem mozdul, egy helyen marad, de a kinek valahol dolga van, helyben marad, pl. egy ülő helyében ivott meg két liter bort, czímezünk valakinek levelet, a ki helyben van; két vonal egy pontban találkozik stb.

d) A mi valami egésznek alkotó vagy kiegészítő része, vagy ily kiegészítő rész helyén van, azt a magyar nyelv úgy tekinti, mint abban az egészben benne levőt, így mondjuk: ablak van a szobában, fürke van a falban, csorba van a kés élében, lyuk van a kabátban, szikla van a hegyben; ennek az eszmének az alapján: tesz a vihar kárt a vetésben, ha csak egy részét rontotta meg; szenved valaki veszteséget vagyonában, osztozik az örökségben, növekedik testben, károsodik a marhában s több efféle. Természetesen elegy- és vegyrészek is épen úgy benne vannak a keverékben vagy vegyítékben, így a búzában konkoly, a borban szesz, az ásványos vízben szénsav; a seregben van lovasság, aránylag sok tiszt van a spanyol hadseregben; így szolgál valaki bizonyos ezredben, talál a püspök alkalmas egyént a megye papságában; benne vannak a rendkívüli tanárok az egyetem tanárai karában, stb. stb.

e) Néha a *-ban*, *-ben* csak látszólagos helyet jelöl, mint pl. ebben: a nap tükrözi magát a tóban, látjuk a magunk képét a tükörben, mivel a tükörkép látszólag a víz és a tükör színe alatt van.

f) Innen egy kis átvitellel jelöl a *-ban*, *-ben* képzeleti helyet is, mint pl. vonásaiban látom a családi hasonlatosságot, arczában a harag kifejezése ül, szívében küzdenek az ellenkező indulatok; s innen szolgál aztán mint helyettesítő, a mennyiben t. i. valamely személyt vagy tárgyat annak veszünk, a minek csak képviselője, vagy olyan mivoltát tudjuk meg, a melyről még nem volt tudomásunk, pl. egész vagyona földbirtokban van, sok és nagy tőkéje van értékpapirokban; ebben az ifjuban látom az apját, ez úrban rá ismertem egy régi tanuló társamra, a nő férjében bírja legjobb barátját.

g) Vagyont, készletet oly dolgoknak tekintünk, a melyek az ember állapotára, állandó vagy pillanatnyi helyzetére döntő befolyással vannak, a helyzet vagy állapot pedig olyas valami, a mi az embert körülveszi, tehát az ember benne van; ez eszmekepcso-

lat alapján a nyelv sokszor helyettesíti az állapotot az állapot okával, és épen úgy mint a hogy azt mondjuk, hogy valaki vagy valami ilyen vagy amolyan állapotban van, bizonyos helyzetben találja magát; épen úgy mondjuk ezeket is: nagy vagyokban ül, bőviben van a pénznek, és ellenkezőleg is: hiányt szenved táplálékban, szűkiben van az élelemnek, e város vízben szűkölködik s több efféle.

148. §. Mind azok a jelentések, a melyeket a *-ban*, *-ben* raggal jelezhetünk, átvitel útján átvihetők a helyviszonyról az időviszonyra is. Az idő végtelen, minden része az időnek, minden pontja e végtelenség határain belől van, és minthogy minden cselekvés bizonyos időponthoz vagy időtartamhoz van kötve, minden a mi történik, időben történik; így beszélünk általánosan, hogy valami ez vagy amaz időben, alkalmas időben, épen a legjobb időben stb. történt, élünk az időben, volt valami valakinek vagy valaminek az idejében s több efféle.

De egyes megnevezett időszakok határain belől eléfordult eseményekről is így beszélünk, hogy történt ebben az esztendőben, hónapban; de valamely héten, napon; ismét: órában, perczben, pillanatban.

Mindazonáltal történhetik valami kétszer, háromszor napjában, várnak valakit minden órán.

A hónapok nevei *-ban*, *-ben* raggal járnak: januáriusban, októberben; de az évszakokról így mondjuk: télen, nyáron, tavasszal, ősszel; a nap szakai közül reggel, estve nem kapnak külön viszonyragot, a mikor e kérdésre mikor = hol felelnék, de délben, éjjélkor a szokott ragok, épen úgy hajnalban, de nappal, éjjel. A valamely más eseménynyel egykorúnak jelzett idő mindig *-kor* raggal van jelölve: naplementekor, szüretkor, aratáskor, zabérés-kor stb.

Az ember életkorait ismét *-ban*, *-ben* jelzi: gyermek koromban, öreg korában, utolsó napjaiban, vénségiben; és épen úgy bánik a nyelv általán minden megnevezett időszakkal, pl. karácson hetiben, uralkodása harmadik esztendejében, születése perczében; de a napok ilyenkor *-on*, *-en* raggal járnak: husvét napján, új év napján, hétfőn, kedden; épen úgy ünnepen, hétköznapon. Történelmi időszakok ismét így: az ó korban, a 16-ik százban, abban az időszakban, korban.

Mint időjelzések ilyenek is fordulnak elé: a harmincz éves háborúban, a francia forradalomban, Párisban jártamban, Bécsbe utaztában, iskolába jártában.

149. §. Elvont viszonyt nagyon sokat jelez a *-ban, -ben*, névszerint:

a) minden állapotot vagy helyzetet: jó egészségben van, betegségben szenved, félelmében remeg, bánatában sír, gyászban ül, rabságban senyved, szabadságban él, hevertében ír, unalmában ásít stb.

b) érzést, indulatot: fájdalmában feljajdult, jó kedviben énekel, bújában iszik, haragjában kiabál, ijedtiben megzavarodott stb.

c) gondolatot, véleményt, nézetet, hitet, meggyőződést, abban a hiszemben, hogy velem egy véleményben van; megmarad a maga meggyőződésében, megerősödik abban a hitben, abban a nézetben van stb.

d) szellemi vagy erkölcsi tartalom jelölésénél a tartalmazót jelzi: mi van abban a levélben, csinos költeményben fejezte ki érzelmeit; sok új van ebben a könyvben, folyamodványában nagyon alázatos hangulatot árul el; beszédében több az élcz mint a gondolat; innen jelzi azt, a minek bizonyos értéket, becset, nyomatékot s effélét tulajdonítunk: sok becsület van egy pohár borban, nagy megtisztelést lát ebben a nyilatkozatban, valódi önzetlenség mutatkozik e tettében, sok tapintatot tanusított eljárásában, egész fellépésében nagy méltóságot fejtett ki, nem annyira mivoltában mint a kíséző körülményekben rejlik egy-egy tett valódi becse; és így megfordítva a viszonyt: áll valaki köztisztelzetben, öszül meg valaki becsületben; tartunk valamit nagy becsben, részesül az igazi érdem elismerésben; és ezen a felfogáson alapszik az a nyelvszokás, a mely szerint hiszünk, bizunk valakiben vagy valamiben; lelünk örömet, vigaszt, gyönyört valakiben vagy valamiben, megbotránkozunk valamiben, helyezünk reményt valakiben, stb.

e) a beltartalom adván meg valaminek a valódi lényegét, azt, a mi lényegesen ugyanaz és csak alakjában különböző, helyébe tesszük annak, a minek azonos természetű képviselője, és mint ilyenről úgy beszélünk róla, hogy benne képzeljük azt, a mit helyettesít; így fizetünk kész pénzben, adjuk ki a bért terményben, adunk szállást természetben, nyújtunk biztosítékot zálogban stb. Innen aztán könnyű átmenet van e szólamokra: kártyáznak pénz-

ben, fogadtak nagy összegben, versenyeznek, vetélkednek valamiben, hasonlít valakihez arczban, túl tesz valakin nagylelkűségben stb.

f) mindennemű viszonyt vagy kapcsolatot úgy fogunk fel, mint a mely magába foglal személyeket és tárgyakat, és azért mondjuk egész általánosságban ez vagy amaz viszonyban, kapcsolatban, vonatkozásban van valamihez; így élünk házasságban, barátságban valakivel; így áll a jutalom arányban a munkához; a tudományszakok valamennyien vonatkozásban vannak egymáshoz, vagyunk rokonságban, atyafiságban, sógorságban, komaságban valakivel; és épen úgy lehetünk bajban, zavarban, aggodalomban s több effélében valamiért vagy valami miatt (vesd ö. a))

g) A *-ban*, *-ben* széles körben szerepel mint igehatározó képzője, névszerint csinál igehatározót:

a) névtörzsekből, pl. nyomban, helyben, közben, pontban, sorban, egyetemben, tisztában, egészben, részben, valóban, keresztben, számban stb.

β) igehatározókból, pl. hirtelenben, különben;

γ) számnévből és határozatlan névmásokból, pl. egyben, azonban, mennyiben, annyiban, abban, sokban, kevésben stb.

δ) mindenféle más szóból, a melyeket a hozzájuk csatolt birtokképző főnevekké minősít, pl. alattomban, fejiben, egyszerűben, ezeriben, hamarjában, sebtiben, futtában, ültiben, röptiben, általában, hevenyében, széltiben, hiszemben, gondolomban s több efféle.

Azt hiszem a *-ban*, *-ben* jelentéseinek valamennyi faját elszámoltam, s nem igen akad oly kapcsolata, a mely bele nem illik valamelyikébe a felállított osztályoknak. Annyi bizonyos, hogy e rag a legközvetlenebb, legbensőbb viszonyok jelzője, és a vele ragozott szók igen gyakran foglalják el a hangsúlyos helyet a mondatban.

150. §. A *-ból*, *-ből* használata mindenképpen megfelel a *-ban*, *-ben*-ének. Minden, a mi valamiben van, az abból a valamiből kijöhet, kiindulhat, kivehető, kikülöníthető stb. E szerint kiemelkedik a szikla a vízből, kiárad a folyó a medriből; kivetkezett valaki a katonaruhából, felkelünk az ágyból; kitérünk az egyenes irányból, kiindul a vonal egy pontból; eltávolítják a zajos műhelyt a templom közeléből; kihull a csizma valaki lábából; hoznak czikket Franciaországból, átjő valaki a szomszéd megyéből, jó sok

búza a Bánságból, hazaérkezett apám Bécsből, kitiltják a marhát az erdőből, vezet ki egy utcza a városból, hoznak valakinek bort a jószágából; eltávolítják az akadályt az útból; becsődül a nép a környékből, nem mozdul helyből; lép ki valaki a szobából, áll ki egy horog a falból, döglik el sok a marhából, kilép valaki a papságból; visszaverődik a kép a tükörből; látszik a harag vonásaiból, vesz valaki jövedelmet értékpapirjaiból; bontakozunk ki egy kétes állapotból, fogy ki a sereg a lőszerből, fedezi szükségait a készletből; megmaradt egy szokás a régi időből, emlék valami 1848-ból; beszél valaki egy eseményt az ó korból, nyújt egy oklevél adatokat a francia háborúból; felgyógyulunk betegségből, kiszabadul valaki a rabságból, tesz valamit haragból, kiocsudik ijedtiből, beszél meggyőződésből, indul ki valamely nézetből, olvas valamit a levélből, idéz helyet egy könyvből, következtet valaki eljárásából, megért valamit egy nyilatkozatból, levon sokat a tárgy becséből; meritünk élvezetet valamiből, telik valami a készpénzből, csinál pénzt a terményből, kiválik valaki az atyafiságból, kiségit valakit a zavarból, stb. stb.

Sajátságos kapcsolatba lép ez a rag az áll igével, a mikor így beszélünk: valami részekből áll, az ember áll testből és lélekből, és ennek az alapján: építünk házat kőből, alkotunk mondatot szókból, teremti az Isten a világot semmiből, alakul társulat tagokból, készítenek szövetet selyemből, állítanak elé papiranyagot fából stb., a mely szólamokban a -ból, -ből alkatrészt, anyagot jelez.

A becslés, számba vétel alapeszméjéből származnak az ilyenek: nem csinál sokat egy pohár borból, nem csinál semmit a világ ítéletéből stb.

Igehatározókat is alkot e rag, de kevesebbet mint a -ban, -ben; ilyenek: helyből, színből, közből, annyiból, többől, újból, mind mozgást jelölő igék mellett, s mindig közvetlen, benső viszonyt jelezve.

151. §. A -ba, -be épen úgy viszonylik a -ban, -benhez, mint a -ból -ből, és mind azokban a viszonyokban, a melyekben ezek benn lételt, vagy belsőből kiindulást jeleznek, ez jelzi a befelé hatást. Mind azokat a mondatokat, a melyekben ezek szerepelnek, a hová kérdésre felelve -ba, -be-vel is lehet szerkeszteni, így, esik valami a vízbe, fekszik valaki az ágyba, gördít akadályt az utba, tartozik valami az ó korbá, esik valaki betegségre, rabságba, ir

valamit egy könyvbe, helyezi a pénzét földbirtokba, ad valamit zálogba; elegyedik atyafiságba, jő zavarba, stb. stb.

Sajátságos az a megfordítás itt is, a melylyel valakit vagy valamit nyársba, karóba húznak, a kalapot a fejibe nyomja valakinek, az újjába húzza a gyűrűt s több efféle; épen olyan sajátosságos a *vesz, jő* s hasonjelentésű igékhez való viszonya, a mely szerint számba, tekintetbe, szóba jő valami s több efféle.

Igehatározókat is alkot, mint: helybe, pontba, közbe, nyomba, egybe, kevésbe, fejibe, elibe, közibe, és e különös szólam dugába dől, hijába, stb. stb.

Nem lehet itt említetlenül hagyni egy sajátosságos körülményt. A közbeszéd hanyag kiejtésében a *-ban, -ben* véghangja az *n* gyakran elmosódik annyira, hogy az írástudatlan nép szájából soha se is hallunk *-ban, ben-t*, hanem csak *-ba, -be -t*; a nép faluba lakik, templomba imádkozik, ruhába jár, könyvbe olvas, délbe eszik, stb. Némelyek ebből azt következtették, hogy a *-ban, -ben* idom csak mesterségesen csinált; ez nyilván tévedés, a mely ellen legerősebb bizonyíték e rag eredeti önálló idoma, a mely a *bel* névtörzsből alakult *belé, belől* idomokban még fenmaradt nyelvemlékeinkben. Ott, a hol a vonatkozás tiszta, a hol nem lehet kételkedni, ha vajjon hol, vagy hová kérdésre felel-e a szólam, nagyon könnyű eldönteni, *-ban, -ben* kell-e oda, vagy *-ba, -be*; de vannak kétes esetek is, így nem egészen bizonyos, pénzben játszunk-e vagy pénzbe; öt forintban fogadunk-e vagy öt forintba; hijában fardunk-e vagy hijába; sok pénzbe áll-e valami vagy sok pénzben; széltiben beszélnek-e valamit vagy széltibe. A bizonytalanság ez esetekben az ige kettős jelentésének a következménye, a mennyiben ugyanaz az egy ige mozgást is jelölhet, helyt maradást is.

152. §. Között, közül és közé nyilván a köz főnév származékai és gyakran váltakoznak ezekkel: közben, közből és közbe vagy közibe, a melyek szorosan véve igehatározók ugyan, de mégis mint viszonyjelzők is szerepelnek, különösen az időre átvitt értelemben; a között különben gyakoribb összevont idomában közt.

A jelentését illetőleg a főszempont az, hogy nagyon tág értelmű és jelezhet éppen úgy szoros érintkezést mint távol eső határokba foglalt nagy területen eső bármely pontot; a Duna Buda és Pest közt foly, érintve mind a két város területét, de éppen úgy fekszik Nagy-Várad Budapest és Kolozsvár közt minde-

niktől elég nagy távolságra; de minden esetre felteszi a *közt*, hogy a vele jelzett valami vagy valamik legalább két oldalán legyen vagy legyenek az oda helyezett személynek vagy tárgynak; és föld *közt* lebeg, két szekér *közé* szorul, az újjai *közül* kilátszik az, a mit markol; így van valami a kezem *közt*, jut a kezem *közé*, szabadul ki a kezem *közül*, így marad valaki két szék *közt* a pad alatt, vegyül valaki korpa *közé*, emelkedik ki valami a hullámok *közül*, rak valaki virágot a könyv levelei *közé*, szárazsítja a zöld levelet a könyv lapjai *között* és hullatja ki az írást a könyv levelei *közül*.

A társas együttlétet is jelzi ez alapon: van-e *köztetek* nő is, melyik a legkisebb e fiúk *közt* v. *közül*; beállok én is a kisérők *közé*; ezt a társas viszonyt még oda is átvisszszük, a hol csak kettő van, tehát voltaképpen közről nincs szó, pl. e két gyermek *közt* melyik a tiéd, válassz egyet e két kard *közül*; és innen még további átvitel útján jelöljük a viszonzyszóval néha az egyikét is a befoglaló tárgyakkal, pl. légy közbenjáró *köztem* és bátyám *közt*; *köztünk* és az ellenség *között* egy kis domb emelkedett, stb.

Átvitt értelemben jelöli a *közt* azokat a személyeket vagy tárgyakat, a melyeket kapcsolat, viszony, vonatkozás stb. foglal egybe, pl. szép az egyetértés testvérek *közt*, béke legyen az emberek *közt*, Németország és Franciaország *közt* elkeseredett harcz folyt; véleményeltérés van a tudósok *közt*, e hír nagy mozgalmat keltett a polgárok *közt*; és ugyanez átvitel alapján: terjed el egy hír a nép *közt*, osztunk ki pénzt a szegények *közt*, harapódzik el egy rossz szokás az ifjuság *közt*, szedi a ragály áldozatait a gyermekek *közt*, beszélünk valamiről magunk *közt*; és beszélünk valamiről négy szem *közt*, hogy *köztünk* maradt szó legyen, ismerősök *közt* nem vagyunk szertartásosak, férj és feleség *közt* nincs helye harmadik személynek stb.

Jegyezzük meg jól, hogy e szólamokban nem szerepel se *közé* se *közül*, éppen abból az okból, a melyből néha *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be* sőt még *-ból*, *-ből* is bizonytalan alkalmazású, minthogy t. i. az illető mondatokban szereplő igék kétféle felfogást engednek. Pl. Vegyük ez igét *hiányzik*, és vegyük azt az esetet, hogy valamely könyvben nincs meg egy levél, a melynek ott kellene lenni, tehát egy levél *hiányzik* a könyvben, mivel a könyvben a levél helyén hiány van, de hiányzik a könyvből, ha úgy fogjuk fel, hogy a hiány azért van, mivel a levél a könyvből kiszakadt és elveszett;

vegyük most ez igét *terjed*, és mondjuk, hogy a hír *terjed*, ismét úgy foghatjuk fel, hogy ott *terjed*, a hol azelőtt még nem volt, és akkor azt fogjuk mondani: a polgárok *közé*; de ha úgy fogjuk fel, hogy már ott volt és csak nagyobb tért kezdett foglalni, úgy fogjuk mondani: a polgárok *közt* s így más esetekben is.

Sajátságos szólam a *szem közt*. Azt a képet adja, hogy valami éppen ott van abban a közben, a mely az ember szeme között van, de átvitt értelemben rendesen azt a *közt* értjük, a melyet az ember szeméből egyenesen előre induló két vonal, a mely a látás egyenes irányában halad, maga közé zár. A mi tehát *szem közt* van, az éppen e két vonal közé esik, holott az, a mi *szemben* van, eshetik akárhová arra az egész területre, a melyet a szem áttekinteni bír, az *átellenben* mint harmadik rokon egyszersmind azt is jelenti, hogy a két tárgy, a mely *átellenben* van, nem csak egymás felé van fordulva, hanem egyszersmind azt is, hogy mind a kettő helyt áll és egymástól való távolságát állandóan megtartja, holott a mi *szemben* van, lehet mozgó is, így pl. *szembe* megy valaki az ellenséggel, *szembe* száll a veszélylyel, a felmerülő nehézségekkel *szemben* erélyes kitartást tanusít; es ettől a *szem közt* csak irány tekintetében különbözik, mert éppen úgy mondjuk pl. a szeme *közé* mondja az igazat, éppen *szem közt* találkoztak stb.

Időre alkalmazva a *közt* határozott időszak határpontjai mellett állva, határozatlan pontot jelöl a határpontokon belül, pl. egy és két óra *közt* történt, nap lement és hold feljött *közt* különböző tartamú idő telik; kiszemelünk valamely napot húsvét és pünköst *közt*; húsvét mindig márczius 22-ke és április 25-ke *közé* (de lehet *közt* is) esik, hány nap van július 12-ke és augusztus 3-ka *közt*?

Ha nem jelölünk ki határokat, hanem általában nevezünk meg egy bizonyos tartamú időszakot, de határozatlan tartamút, a *közt* és *közé* helyett *közben* és *közbe* igehatározókkal élünk viszonyjelzők gyanánt így: idő *közben* megnőtt a gyermek, ebéd *közben* élénk társalgás folyt; alább, a mikor az *alatt* viszonyzózt fogjuk tárgyalni, ez időjelzésre még visszatérünk.

A mikor a *közt* stb. személynévmásokkal lép kapcsolatba, *közé* idom alkothatja ugyan rendesen is e formákat: *közénk*, *közétek*, *közéjük*, de szokottabbak ezek: *közinkbe*, *közitekbe*, *közikbe*, a melyek néhutt még így is mutatkoznak: *közibünk*, *közibetek*, *közibök*, a mely utóbbiak azonban feltétlenül rosszak.

153. §. Az *-on*, *-en*, *-ön* és társai mint helyviszonyt jelölők, alapjelentésök első és közvetlen kitégítésével egész átalánosságban egy test egész felületére vonatkoznak, és legalább is közvetlen érintkezést tesznek fel, a mely azonban szoros kapcsolattá is fokozódhatik, sőt sokszor valóságos összetartozást és befelé hatást is jelenthet, pl. a fedél a falon nyugszik, de a vakolat is a falon van, párkány is van a falon, és rés is van a falon; állhat valaki a falra, fest valamit a falra, szegez valamit a falra; s így leesik valaki a falról, lekopik a meszelés a falról, leveszi a képet a falról stb.

Már a felhozottakból is láthatni, mily széles körre terjed a ragok jelentősége; de még tovább is terjedhet, és szolgálhat ennél fogva ez a rag minden oly helyviszony jelölésére, a mely külső jelenségekkel árulja el magát; természetesen mindig alkalmazkodva a mondatban szereplő ige jelentéséhez. Ennél fogva szerepel mind azok mellett az igék mellett, a melyek:

a) mozgást valamely helyre vagy helyről vagy lételt valamely helyen jelentenek; láttuk már, hogy ily igék mellett a *-ba*, *-be* félék is állhatnak, és figyelmeztettem is a különbségre, példát is mutatam be; itt azonban mindjárt elősorolom az elvont és átvitt jelenségeket is, a melyek ezen a viszonyon alapulnak. Itt legközelebb-ről kínálkoznak az ember esze járásának hasonlatai, az ember esze éppen úgy jár valamely dolgon, mint a hogy hajója jár a tengeren; az ember az okoskodásnak egy bizonyos irányát követve, éppen úgy jut egy gondolatra, egy eszmére, mint a hogy az út irányát követve eljut egy falura, egy vidékre; gondolatjaiban, tanulmányjaiban stb. éppen úgy halad valaki egy megállapodásról a másikra, mint a hogy utaztában halad állomásról állomásra; éppen úgy vagyunk valakivel egy véleményen, mint a hogy vele ülünk egy padon stb.;

b) hatást, befolyást, vonatkozást jelentő igék mellett, akár közvetlen érintkezés, akár távolra ható erő útján, összerűen vagy elvontan, pl. esik a ledőlő fa a szomszéd fa ágaira és éppen úgy esik a nap világossága a földre, a gyertya fénye a vendég arczára; a harmat nedvessége jótékony hatással van a növényzetre és éppen úgy hat a nagy zaj az idegekre, az intő szó a kedélyekre, a vallásos hit a lelkiismeretre; így van valakinek befolyása az ország kormányzására, vonatkozik egy általános szabály egy bizonyos esetre. Ily vonatkozásnak veszünk aztán minden oly ténykedést is, a mely egyenesen

nem hat ki ugyan valamely személyre vagy tárgyra, hanem még is úgy irányul rá, hogy közte és a cselekvő között némi viszony, vonatkozás vagy egymásra hatás következik ; így néz, pillant az ember valamire, czéloz a katonára az ellenség^{re}, figyel a gyermek a tanítás^{ra}, hallgat valaki a jó szó^{ra}, vár az ember valamire, számít valaki támogatás^{ra} ; és innen megy át az észjárás a vágyat, ohajtást, szükség^{et}, törekvést s efféléket jelentő igékre, így : vágyik valaki falura, de kitüntetés^{re} is ; van valakinek szüksége pénz^{re}, szorul az ember segítség^{re}, gondol az ember valamire, működik a közjó^{ra}, elszánja magát valamely tette^{re}, adja magát tanulás^{ra}, törekszik valaki magas állás^{ra}, stb. stb. Látni való, hogy a *-re, -ra*, végre általában mindenféle czélt jelezhet, a melynek elérése az indító oka valamely cselekvésnek, így szolgál valami valamire, használunk, fordítunk, alkalmazunk valamit valamire, költünk pénzt ruházatra, készítünk fegyvert támadás^{ra} és védelem^{re}, fogadunk embereket munkára, gyülekezünk tanácskozás^{ra}, s számtalan hasonló szólam. Az elősorolt esetekben érintkezik a *-ra, -re* egyfelől mint irányt jelző a *felé, -nak, -nek* viszonyjelzőkkel, másfelől mint czélt jelző az *-ért, végett* (miatt nem tartozik ide) viszonyjelzőkkel, és itt szükséges a különbségre figyelmezní. A ki a csóva *felé* néz, csak a csóva irányába intézi nézését, nem is nézi a csóvát magát, hanem rendesen egyéb valamit, a mi abban az irányban van ; a ki a kút ágását nézi csóvának, nyilván tévedésben van, nem is nézi azt, a mit néznie kellene ; a ki a csóvára néz, magát a csóvát nézi és nem egyebet ; a ki falura megy, valósággal oda megy, hogy ott legyen ; a ki a falu *felé* megy, eshetőleg nem is megyen egészen oda ; a ki a falunak megyen, már bizonyosan elmegy a faluig, de csak szándékában, a melyet egy közbe lépő akadály meg is hiusíthat. A kik tanácskozás *végett* gyülekeznek, minden esetre akarnak tanácskozni, de nem bizonyos, hogy fognak-e valósággal tanácskozni ; lehet hogy igen, de az is lehet hogy nem ; a kik tanácskozás^{ra} gyülekeznek, bizonyosan fognak tanácskozni, sőt rendesen már határozottan ki is van tűzve a tárgy, a melyről tanácskozniok kell, ha szinte nem bizonyos is, hogy lesz-e eredménye a tanácskozásnak. A ki pénzt kap egy lóért, épen egyenértékét kapja a lónak, oda is adja *érte* a lovat, a ki pénzt kap egy lóra, minden esetre azért kapja, hogy vegyen lovat, de ez a pénz nem is egyenértéke a vásárlandó lónak, mert lehet több is, keve-

sebb is mint a vásárlandó ló ára, de még az se bizonyos, hogy fog-e igazán lovat vásárolni vele. A mondottakban, azt hiszem, eléggé van feltűtetve a különbség lényege, a hasonló eseteket mindenki maga állíthatja össze magának.

Itt is találkozunk avval a megfordítással az észjárásnak, a melyet már egyebütt is észleltünk: így, a mi szabad helyen van, arra rá esik a nap fénye, még is kiteszünk valamit a napfényre, és a titok napfényre jut; jártatjuk az eszünket valamin, rá fordítjuk a figyelmünket valamire, és ennek következtében észre veszszük azt a valamit; a tiszta levegő jó hatással van ránk, egészségünkre, azért megyünk üdülni a tiszta levegőre; adtam a fiúnak egy forintot mindenféle bevásárlásra, de csak hatvan krajczárra vásárolt; azt hittem, hogy elég lesz ez a húsz forint egy kabátra, de nem adtak olcsóbban, mint huszonkét forinton stb.

c) Érdekes e viszonyragnak a szereplése határjelzésnél; a határ akár vonal, akár pont, akár lap, olyan hely, a hol két fogalom összeér, találkozik úgy, hogy az egyik végződik, a másik kezdődik, megjegyezvén, hogy a találkozó egyik lehet a semmi is; kezdődik tehát valami valamin, végződik valamin, átmegyünk egyikről a másikra, lépünk be az ajtón, nézünk ki az ablakon, megyünk át a kapun, kelünk át a folyón, utazunk keresztül az erdőn, építünk nyári lakot a város falain kívül, túl az országúton, a megállapított vonalon belül, innen az erdőn, de felül a malmon, alul a gáton stb., a mely összeállításból világosan látszik, hogy ugynevezett összetett viszonyjelzők nem léteznek, hogy itt a hely viszonyjelzője csupán az *-on* mint határjelző, a mellette szereplő igehatározó inkább az igére vonatkozik, és egészen önálló, nem kiegészítője a viszonyragnak. Hogy e szólammokkal elvont vonatkozások jelzésére is élünk, természetes; így: járunk túl valakinek az eszén, esik valami kívül a számításunkon, maradunk okoskodásunkkal egy bizonyos eszmekörön belül; küzdjük át magunkat egy nehézségen, akadunk fenn valamin stb.

d) A határjelzésről átmegy a jelentés részint arra mi a határon belül van, részint arra, a mi a határt szabja vagy okozza, hogy valami csak bizonyos határig érhet. Az első esetre példák azok, a melyek általán a) alatt már fel voltak hozva, épen úgy láttuk az imént az alkalmazást a határvető tárgyakra, itt csak egy átvitt értelmére kívánok figyelmeztetni, a mely oly igék mellett fordul

elé, a melyek megfogást, lekötést, megszorítást, korlátozást jelentenek, pl. valakit *torkon* ragadni, *szaván* fogni, *pórázra* kötni, *vasra* verni, *rövidre* fogni, *féken* tartani, *fogságra* vetni, valamit *rövidre szabni*, *kis térre* szorítani, s több efféle a magok ellentéteivel, mint *nagyra* nőni, valamit *valakinek szabadjára* hagyni, *hosszúra* nyújtani, *messzire* terjedni, valakit *hosszú kötélre* bocsátani stb. Ugyanez eszme alapján használjuk némelykor átmenet, átváltozás, átalakítás jelölésekor, kivált a mikor csak külalak változása jő tekintetbe; így váltunk fel egy aranyat apró pénzre, farag az ács egy fát *négyszögűre*, vakolják a falat *simára*, festik a szövetet *kékre*, szabunk valamit *kerekre*, fenjük a kést *élesre*, kötjük a kötele *hogra*, törjük a borsot *apróra*, hasítjuk a fát *vékonyra* és osztunk általában *egészre* részekre, stb. stb.

e) Jelölünk vele értéket, becset úgy anyagi mint erkölcsi és szellemi tekintetben; így becsülünk valamit *sokra*, *kevésre*, *tíz forintra*, valakit *nagyra*, és megfordítva adunk sokat, keveset, semmit *valamire*, vagyunk *nagyra* *valamivel* stb., vesd ő. még b) a végin.

f) Sajátságosan szerepelnek ezek a ragok az ütést, verést, támadást és általán erőszakot jelölő igék mellett. Egész általánossággal támadunk *valakire*, rá rontunk az *ellenségre*, csap le a *sas zsákmányára*, *lő a vadász a farkasra*, *üt az óra a harangra*, *dobunk követ a bűnösre*; de rajta *ütünk a meglepett ellenségén*, *teszünk erőszakot valakin*, *töltjük boszúnkat valamin*; ha az ember testrészei jönek szóba, sajátságosan különböztetünk: *ütnek valakit agyon*, *nyakon*, *pofon*, *fültövön*; de *hátba*, *oldalba*, *hasba*, *mellbe*; holott ha birtokragosan állanak e testrészek, mindig *ütnek valaki fejére*, *nyakára*, *hátára*, *mellére*, *hasára* stb. Épen úgy támadjuk meg az ellenséget *oldalban*, *szemben*, de *jobb* vagy *bal szárnyán* stb.

g) A hányszor oly ténykedésről van szó, a mely nem hat ki közvetlenül arra a személyre vagy tárgyra, a melyre vonatkozik, mindig ezzel a raggal élünk; így: *haragszunk valakire*, *örvendünk valamin*, *gondolunk valamire*, *beszélünk valamiről*, *bámulunk, csodálkozunk valamin*, *hallunk valamit valakiről*, *ismerünk valamire valamiről*, *azon vagyunk, hogy valami történjék*, *érkezünk valamire*, *gondoskodunk valakiről*, *rendelkezünk valamiről*; *tehetünk* vagy *nem tehetünk valamiről*, *tudunk valamiről*, *áll valami*

valakin, múlik valami valakin, figyelünk, ügyelünk valamire stb. stb. De még akkor is, ha valamivel úgy foglalkozunk, hogy egész figyelmünket és szorgalmunkat fordítjuk a munkára, pl. dolgozik valaki valami munkán, a mi nem egy jelentésű avval, hogy a munka egy részével foglalkozik, mert más az, ha azt mondjuk: a festő hat hónapig festett ezen a képen, meg más, ha azt mondjuk: ezen a képen A. festette a tájképet, B. az embereket.

h) A valamely tárgyon levő külső ismertető jelek, díszítések, kiegészítő alkatrészek, s könnyű átvittel néha még állandó tulajdonságok oda foglalására is szolgál; így csinálunk karfát az országútra, varrnak gombot az ujjasra, tűznek szuronyt a fegyverre, zászlót a hajó orrára, van bélyeg a ló oldalán, címér a bolt ajtaján, hímzés a párnán, bojt a tisztek kardján, óra a templom tornyán, ismerünk meg valamit a színéről, valakit a járásáról, madarat a szaváról inkább mint tolláról; csinálunk bogót a czérnára, van göcs a fán, leveszszük a bokrétát a kalapról stb. stb.

i) A táplálkozást vagy élvezetet jelölő igék egy némelyikénél, épen úgy a szükség kielégítésére szolgáló eszközök és anyagok jelölésére szolgál, pl. ez a sertés makkon hizott, a másikat tengerire fogták, kezdi valaki leszoktatni magát a borról, a dohányzásról, a fiatalság ide jár ebédre, büntetésül kenyérre és vízre ítélték, a csecsemő anyja emlőin táplálkozik, a madarak rá járnak a gyümölcsre, a kutya rágódik a csonton stb; épen így jár a tanuló előadásra, szeret az ifjuság elmenni mulatságra, gyönyörködik a község papja szép beszédén, okúl az ember a maga kárán, él valaki a más költségén.

j) Időviszonyra alkalmazva legelőbb is emlékeztetni kívánok arra, a mit a *-ban*, *-ben* tárgyalásánál már mondtam, hogy t. i. *tél*, *nyár*, a megnevezett napok nevei e kérdésre mikor? mindig *-on*, *-en* raggal felelnek, és ha bevárandó eseményről van szó, *-ra*, *-re* raggal, a mely általán jövő időpontot jelöl mint czélpon- tot, valamint *-ról*, *-ről* néha mult időt jelez; pl. a jövő hétre esik nevem napja; a nyárra utazást terveztünk, ide ígérkezett három órára, ma estére vendéget hívtam, husvételre elkészülök a munkámmal, apámat esütörtökre várom haza, tegnapról van még egy leczkém, a gyűlést elhalasztották szombatról hétfőre, várunk valamit napról napra, óráról órára; halad a mivelődés évről évre stb.

A *-ra*, *-re* azonban nem csak egyes időpontot jelöl valamely

megnevezett időtartamon belül, hanem az illető időtartam egész terjedelmét is az ily szólamokban, mint: szerzünk tűzi fát télre, a munka dolgot ad két hétre, a várórségnek van élelme hat óra; innen származik az a sajátságos szólam, a melylyel határidő vagy általán huzamos időköz kiinduló és végpontja megjelölésekor a közbe eső időtartamot *-ra*, *-re* raggal szoktuk jelölni, így: mához két hétre, mától három hónapra, az említett eseménytől három évre, Róma építésétől hétszázötvenkét évre született a Megváltó. Ezt kiválóan azért kívántam különösen hangsúlyozni, mivel irodalmunkban erősen kezd lábra kapni egy épen oly csúf mint helytelen szólam, a mely nem csak alakilag, hanem jelentésével is ellenkezik nem csak a nyelvszokással, hanem a józan észszel is; azt mondják és írják ugyanis: három hét után kész leszek a munkával, húsz nap után haza érkezem, egy hét után vissza hozom a könyvet, a mit helyesen így kellene: mához három hétre, elindulásom napjától húsz vagy huszad napra, mához egy hétre; vagy ha az illető nem kíván épen ily határozottan beszélni, így: három hét *mulva*, húsz nap *mulva*, egy hét *mulva*.

Az ily kifejezések iránt, mint: egész éven át, három hónap *pon* végig, nyolcz napon túl, karácsonon innen stb. utalok a *c)* alatt elmondottakra.

k) Akár helyi, akár időbeli sorozatban egymást közetlenül követő oly tárgyak, a melyek nem csak azért vannak egymás mellett, mivel sorban állanak, egymásra következnek, holott, ha az előzmény szüli a következményt egymásból következnek, ha pedig merőben függetlenek egymástól vagy nem érintik egymást közetlenül, egymás után következnek. Az utczasorban ház házra épül, a mikor az épülő házak vagy helyileg egymás tőszomszédjai vagy időben követik egymást szorosan, különben ház ház után épül, ha akár helyi, akár időbeli hézagok vannak az építkezések közt; válaszdoból megértettem eljárásodnak okát, válaszdora azonnal megtettem a szükséges lépéseket, válaszd után új fordulat állott elé az ügyben; a szolga gazdája parancsából tette ezt, a mennyiben a parancsból azt lehetett következtetni, hogy ezt kell tennie, ellenben gazdája parancsára teszi, ha egyenesen ezt a tettet parancsolja a gazda, de csak a vett parancs után tette, ha bár mi okból szükségesnek vagy jónak látta bevárni az egyenes parancsot; ha a hírek egymásra érkeznek, nem csak úgyszólván egymást érik,

hanem vagy azon egy tartalmúak, vagy egymást kiegészítik, vagy módosítják, ha egymás *után* érkeznek, nem is érik egymást, és nagyon különbözők is lehetnek; más az, ha csapás *csapásra* jő, meg más, ha csapás *csapás után* jő, meg más, ha egyik *csapásból* következik a másik; *keddre* következik szerda, *tavasza* nyár, *esőre* napfény, de *csütörtök* *kedd után* következik a napok sorában, *állandó időjárás* csak *tavasz után* szokott beállani, és *eső után* nem kellemes erdőben sétálni stb.

l) Az elősoroltakon kívül még nagyon sok szólamban, szójárásban és fordulatban szerepel ez a rag, a melyeket mind elészámlálni a magam eleibe tűzött határok közt lehetetlen, de a melyek az eddig elészámláltakban könnyen lelik magyarázatukat, csak egynehányat mutatok be például: alszunk egyet valamire, cselekszik valaki *derűre* *borúra*, *hatra* *vakra*, veszünk valamit *tréfára*, magyarázunk valamit *jóra*, *rosszra*, értünk valamit *valamire* vagy *valakire*, elfogadunk valamit *látatlanra*, veszünk valamit *észre*, veszünk valamit *zokon*, járj *eszeden*, légy *résen*, eben gubát cserélt, *szemen* szedett, *körmön* font dolgokat ismerünk, számon kérünk valamit, *félvállról* beszélünk valakivel, elmond valamit *tőviről* *hegyire*, *szóról* *szóra*, nézünk egy *ágról* szakadt embert, ír *tőről* metszett eredeti nyelven stb. stb.

154. §. A legnagyobb résziben e szólamoknak az *-on*, *-en*, *-ön*, *-ra*, *-re*, *-ról*, *-ről* viszonyragok úgy szerepelnek mint igehatározó képzők, a minél az a sajátságos tünemény, hogy a *-ra*, *-re* és *-ról*, *-ről* alkotnak a hová és honnan kérdésre megfelelő igehatározókat páronként, a melyekhez nem talál a hol kérdésre megfelelő harmadik társ *-n* képzővel; így van *jobbról* és *jobbra*, de nincs *jobbón*; van *balról* és *balra*, de nincs *balon*; az *előre* és *hátra* idomoknak nem *előről* és *hátról*, hanem *előlről* és *hátról* felel meg, *előn* és *háton* nincs; *távolra*, *messzire* és *távolról*, *messziről* idomoknak harmadikjai *távolon* és *messzin* nem léteznek, *közelről* egyedül áll, se *közélre*, se *közelen* nincs; a hol kérdésre megfelelnek *jobbról*, *balról*, *elől*, *hátról*, *távol*, *messze*, *közel*, a hová kérdésre ez utóbbiból alakított *közelébe*. Ellenben az *-n*, mint képző, temérdek igehatározót alkot minden helyi vonatkozás nélkül, eltekintve ugyanis a vele rendesen ragozott főnevektől, szélتيben alkot valóságos igehatározókat melléknevekből, mint *szépen*, *gyorsan*, *vidáman*, *vigan*, *nagyon*, *gazdagon*, *bátran*, *gyá-*

ván, élénken, virágosan, becsületesen, tüzetesen, pajkosan, szorgalmasan, élelmesen, bizton, kopottan, izgatottan, fáradtan, hervadtan, nyugodtan, állandóan, s nagyon sok mást; továbbá birtokképzős főnevekből, mint: csinyján, szörmentin, táján, tetején, s több efféle.

A személynévmásokhoz az -n soha se csatlakozik, helyette szerepel *rajt*, így: *rajtam, rajtad, rajta* stb.

155. §. A -nál, -nél eredeti jelentését már kifejtettem fentebb, a hol azt is megmutattam, miben különbözik a *mellett*-től, azt is érintettem, hogy miképp viszonylik -ban, -ben és -on, -en-hez. Ezen kívül szolgál még:

a) minden olyan kapcsolat jelölésére, a melynél fogva valami vagy valaki más valaminek vagy valakinek szolgálatára, rendelkezésére van a nélkül, hogy birtoka, tulajdona volna, noha nem zárja ki a birtokviszonyt; így pl. a ki azt mondja: nincs pénzem, azt fejezi ki, hogy oly pénz nincs sehol, a melyet magáénak mondhat; ellenben a ki azt mondja: nincs pénz nálam, épen nem akarja azt mondani, hogy az ő birtokában nincs pénz, csupán azt fejezi ki, hogy abban a pillanatban oly helyen nincs pénz, a hol könnyen és azonnal használhassa, pl. a zsebében, vagy készletben rendelkezése alatt; holott, ha valaki azt mondja: van nálam pénz, szóval sem állítja, hogy az a pénz az övé; innen van, hogy hallhatunk ilyen nyilatkozatot: van otthon elég pénze, de nála soha sincs; most is van pénz nála, de nem az övé. Felvilágosítják ezt a viszonyt a következő példák: bátyámnál mindig van egy kis ajándék a gyermekek számára, az én tollam az öcsémnél van, könyveid örökké barátaidnál vannak, miféle kés van ennél a fiunál, ha ez a lapda nem a tied, miért tartod magadnál? ez a legény a grófnál szolgál, ez az ifju a törvényszéknél van alkalmazva; ez a legény a tűzér-ségnél szolgál, valaki dolgozik egy ügyvédnél, munkatárs egy hírlapnál, segéd egy mesternél, könyvelő egy kereskedőnél; ezért úgy beszélünk, hogy ha valakinél van mind az, a mi bár mi tekintetben tőle függ, gondja, felügyelete alatt van, sőt némelykor kiterjed az átvitel még elvont tulajdonság jelöléseig is: N. kereskedőnél sok szép áru van, a gyermekek ma egy rokonnál vannak, a pénzt bankárjánál tartja, szoros rend van a katonaságnál, Isten-nél van a kegyelem, a németeknél ilyen szokás uralkodik, a hölgyeknél most ez a divat; ez a szójárás féle: valami vagy valaki

kéznél van, noha német eredetű, de nem idegenszerű, ellenben ezek: nem vagyok most pénznél, nem vagy eszednél, eszmélelnél van, jó egészségnél van s effélék feltétlenül rosszak, magyarul csak így beszélünk helyesen, nincs nálam pénz, vagy most nincs pénzem, a magyar ember eszén, eszméletén, jó egészségben van stb.

b) Élünk a -nál, -nél raggal annak a személynek vagy tárgynak a jelölésére, a kivel vagy a mivel azért érintkezünk, mivel az érintkezésből ránk előny, haszon, vagy legalább valami kényelem háramlik; így: tanulunk egy mesternél, vásárlunk egy kereskedőnél, dolgoztatunk egy mesterembernél, megrendelünk valamit egy művésznél, folytatunk pert a törvényszéknél, olvasunk gyertyavilágnál, melegszünk a tűznél, mulatunk a játéknál, de néha az ellenkezőről is így beszélünk: izzadunk a kemény munkánál, unatkozunk a kártyánál, fázunk a nyitott ablaknál, szenvedünk kárt egy kereskedő bukásánál, veszünk egy üzletnél s több efféle. Így aztán egész általánosságban jelölünk e raggal mindent, a mi valamiképpen érdekel, valami ténykedésben segít vagy akadályoz, pl. jelen vagyunk egy tárgyalásnál, ott volt valaki az égésnél, tanu valaki az eseménynél stb.; a hol ismét igen szépen tudunk különböztetni, nevezetesen: mint hallgatók jelen vagyunk egy tanácskozásnál, mint tagjai a tanácskozó testületnek jelen vagyunk a tanácskozáson, részt vevén a tanácskozásban, a ki az ajtónál hallgatódzik, az ajtón keresztül akar ellesni valamit abból, a mit az ajtón belül beszélnek, de meghúzhatja magát valaki az ajtó mellé és az ajtó mellett hallgatódzik arra, mit suttognak az ablak mellett állók; az utcán állva leskelődünk az ablaknál az után, a mi benn történik, de leskelődünk az ablak mellett az utcán történő dolgok után.

c) Megfogunk, megragadunk valamit vagy valakit annál az alkatrésznél, a melyet közvetlenül megmarkolunk, és tartjuk aztán annál fogva; a kancsót fülinél fogva emelte fel, a gyermeket a kezénél fogva vezetjük, a fuldoklót hajánál fogva húzták ki a vízből; így átvitt értelemben is vezetnek valakit az orránál fogva; ismét különböztessünk, karon fogva sétálunk valakivel, karánál fogva húzzuk magunkkal; és így válik aztán a -nál, -nél fogva képlegesen oly erkölcsi fogantyú jelzőjévé, a mely támpontúl, alkalmúl szolgál, hogy valamibe kezdhessünk, valamiből következtést vonhassunk el, így pl. bizonyos okoknál fogva határozzuk el

magunkat valamire, ilyen vagy amolyan körülménynél fogva változtatjuk meg nézetünket, egy előre bocsátott okoskodásnál fogva jutunk valami eredményre stb. stb.

d) Középfokú melléknevek mellett a *-nál*, *-nél* jelzi az összehasonlított személyt vagy tárgyat épen úgy mint a *mint* igehatározó, pl. jobb a bor a pálinkánál; ha már most azt kérdezzük, mi tehát a különbség e két szólam közt: jobb a bor *mint* a pálinka és jobb a bor a pálinkánál, az első pillanatra úgy látszik, hogy nincs; de lenni kell, mivel nem lehet a kettőt minden esetben egymással helyettesíteni, pl. e mondatot: jobb becsületben meghalni *mint* gyalázatban élni, nem lehet *-nál*, *-nél*-lel szerkeszteni, sőt ha így mondanók is: jobb a becsületes halál a gyalázatos életnél, egyebet mondana, mint az előbbeni alakjában; de meg is leljük itt a kulcsát. A *-nál*, *nél* összehasonlító, de az összehasonlításban a különbséget emeli ki; a *mint* csak egymás mellé teszi az egybehasonlítandó tárgyakat vagy személyeket, akár van köztök különbség, akár nincs; azért állhat *mint* alapfok mellett is, *-nál*, *-nél* soha; ez az ifju éppen olyan okos *mint* az apja, ez az ifju okosabb *mint* az apja és ez az ifju okosabb az apjánál; az első mondatban az ifju egyenlő az apjával, a második és harmadik mondatban különbség van köztök okosság tekintetében, de a második a különbség feltüntetése végett külön választja őket, a harmadik egybefoglalja. Épen azért nem állhat *-nál*, *-nél* soha oly szembeállított tulajdonságok, minőségek egybevetésénél, a melyek egymást kizárják, mivel nem fokban, hanem lényegben különböznek egymástól, pl. ez a leány inkább kedves *mint* szép, ezt az ügyet gyorsabban végezte el *mint* a milyen ügyesen, ez az ember inkább kövér *mint* egészséges; és épen azért nem állhat cselekmények összehasonlításánál. De a hol fokbeli különbség van, mindig helyén van: jobb valaki a Deákné vásznánál, ne légy jobb apádnál, a tojás ne legyen okosabb a tyúknál, többet ér egy vak lónál, a tavasz kellemesebb a nyárnál, többet ér a becsület a pénz-nél stb.

Megjegyzendő, hogy a személynév másokkal kapcsolatban ez esetben kétszer áll így: nálamnál, náladnál nálánál, nálunknál stb.

e) Írói helyeket idézve az író nevét *-nál*, *-nél*-lel ragozzuk; így olvasunk valamit Cicerónál, van egy hely Vörösmartynál,

ez a mondat áll Széchenyinél, találkozunk ily képpel Arany-nál stb.

f) Átvitt értelemben, megállapodunk egy tételnél, maradunk egy állításnál, a mikor a tétellel, állítással foglalkozni akarunk, így teszünk egy megjegyzést egy kifejezésnél, jut eszünkbe valami egy mondásnál s több efféle.

g) Minthogy valaki házánál járunk, vagyunk stb., ha ott valami teendőnk van, nem lehet helyteleníteni az ily szölamokat mint: ma a napnál ebédeltam, ma este találkozunk az arany sas-nál, kik voltak tegnap az angol királynénál, s több efféle, a melyekben a -nál, -nél-lel ragozott szók vendégfogadók czimerei, a melyekkel épen úgy bánunk, mint ha a fogadósok nevei volnának; hasonló módon említjük a kereskedések czimereit is, pl. ezt vettem a vad macskánál, ilyet lehet kapni a kék csillagnál, az arany horgonynál már bezárták a boltot. Ez tehát nem németes beszéd, hanem egyszerűen a gazda nevét helyettesítjük a czimérével.

h) Mennyire jelent a -nál, -nél szoros viszonyt, leginkább abból tűnik ki, hogy a magyar asszony férjénél van. Időt a -nál, -nél soha se jelez.

156. §. Valakitől, valamitől csak az jöhet, a mi nála van vagy volt, ezért a -tól, -től jelez:

a) Határt, pontot, a honnan valami elindul vagy ered, a mennyiben ott levő személy vagy tárgy jelzi, így kapunk, nyerünk, tanulunk, hallunk stb. valamit valakitől, minden áldás Istentől jö, jó embertől jót várunk; tehát átvitt értelemben is használhatjuk és mondhatjuk, hogy telik valami a háztól, kitelik egy tett ilyen embertől. A mi azonban valakitől vagy valamitől indul, az haladtában mind nagyobb távolságra jut, és azért távozik tőle, és azért áll -tól, -től mindenütt, a hol távozást, elválást, elszakadást és átvitt értelemben elidegenedést, szellemi vagy erkölcsi távozást jelölő igék szerepelnek, ezért elmegyünk, elfutunk, elfordulunk, elkülönözünk, távol maradunk, elválunk, elbúcsúzunk, elmaradunk, elesünk, félünk, irtózunk, tartunk, undorodunk, visszajelünk, óvakodunk, őrizkedünk, tartózkodunk stb. valakitől vagy valamitől, megmentünk, megszabadítunk, eltartóztatunk stb. valakitől; veszünk, vásárlunk, elhozunk, kérünk valamit valakitől, de épen úgy meg is tagadunk, elvonunk, irigyelünk valamit

valakitől; és épen ez eltávoztatás eszméjétől származik az a jelentése, a melynél fogva oly valami közbe eső akadályt jelez, a mely a közeledést nem engedi vagy legalább nehezíti; így nem lehet valahová eljutni a tolongó embertömegtől, nem lehet hallani a szót a szekérszörgéstől, nem lehet látni a falut az erdőtől, az utcza végét a portól, a házat az előtte álló fáktól stb. Itt érintkezik a -tól, -től a *miatt*-al, a melytől abban különbözik, hogy a -tól, -től jelezte akadály legalább egyikével az egymástól távol tartott tárgyaknak közvetlenül érintkezik, a *miatt*-al jelzett egyikkel se.

b) Az eltávolítás fogalmán alapulnak azok a szólamok, a melyekben megtisztítást, megtakarítást, megfosztást, lopást, rablást, s hasonlót jelentő igék mellett a -tól, -től rag szerepel, pl. szabaddits meg a gonosztól, megtisztította a bűntől, megfosztották vagyonától, elloptak, elraboltak valamit valakitől stb. Ide tartozik az a sajátóságos szólam, a melylyel gyógyszerekről azt mondjuk, hogy jó valamitől oly értelemben, hogy megóv, megszabadít valami bajtól, pl. ez a fű jó a hidegleléstől, a piros bor jó a gyomorgyengüléstől, s több efféle.

c) A kiindulás alapfogalmának kitágításával jelez a -tól, -től általán okot is; megpirosodott az orra a bortól, elkábult a gőztől, elfáradt a munkától, a marha felpuffadt a zöld lóherétől, a búza megdőlt a sok esőtől, megromlott a szeme az olvasástól, az arcza sugárzik az örömtől, beteg lett a túlságos evéstől s több efféle. Ezen alapszik az a tétel, hogy miután szenved valaki valakitől valamit, a szenvedő ige mellett csakis -tól, -től jelzi helyesen azt a cselekvőt, a melytől a cselekvés kiindul, a mely tehát a szenvedést okozza.

d) Sajátóságos szólam az, hogy a magyar küld és üzen valamit valakitől, nem valaki által, nem is valakivel. A felfogás az, hogy a küldemény, az üzenet, a melyet elvitel végett átadtunk egy személynek, nála van, tehát tőle kapja az, a kinek küldték.

e) A mennyiben a -tól, -től kiindulást jelez, jelez kezdetet is, nemcsak térben, hanem időben és elvont viszonyokban is, pl. a hídutca a piactól a hidig terjed, elkisérték a vendéget az utcaajtótól a szomszéd házáig, elsétáltuk az időt három órától ötig, ez a zaj így tart reggeltől estig, 1618-tól 1648-ig dühöngött a harmincz éves háború, születésétől haláláig soha se volt beteg, elolvastam a könyvet az első laptól az utolsóig; a templomban végig hallgat-

tam a misét az introitustól az áldásig stb.; ha azonban csupán a kezdetet jelezzük, a véget nem, a *-tól, -től* raghoz még a *fogva*, ritkán a *kezdvé* igehatározót toldjuk, így: holnaptól *fogva* már iskolába járunk, újévtől *fogva* még nem voltam színházban, nem hallottam az elbeszélést elejétől *fogva*, a pályaudvartól *fogva* mind hullatja a búzáat, már kezdettől *fogva* nem szerettem a dolgot. Népiesen néha ilyet is hallhatni: tegnaptól *óta*, a melyben a *-től* hivalkodó.

f) Mint furcsaságot emlitem még meg, hogy a kocsisok és béresek műnyelvén *tőled* = jobbra, *hozzád* = balra, mivel a béres balfelől szokott az ökrei mellett járni, a lóhátról hajtó kocsis mindig a bal felőli lovon ül.

g) A régi nyelvemlékekben a *-tól, -től* középfok mellett áll oly értelemben, a milyenben jelenleg a *-nál, -nél* ragot használjuk. Úgy látszik, hogy a latin nyelvtan idomait keresve azt hitték, hogy a *-tól, -től* ragos szók ablativusok.

157. §. A *-nál, -nél* és *-tól, -től* ragokhoz, mint a hová kérdésre felelő harmadik iker csatlakozik a *-hoz, -hez, -höz*, a mely eredetileg, a mint már mondtam, azt a tárgyat vagy személyt jelenti, a mely célpontja valamely oly mozgásnak, a mely nem szűnik meg, a míg célját el nem éri, és a mely még azonkívül viszonyt, vonatkozást is létesít a célnál levő és az oda érkező személyek és tárgyak közt. Megyünk tehát valakihez, a kivel dolgunk van, vagy lenni akar, azért megy a magyar leány férjhez, jár a kérő a leányos házhoz, küldünk valakit valakihez üzenettel, elkísérünk valakit az orvoshoz, viszsziük a csebre a kúthoz, teszszük a fazekat a tűzhöz, ülünk melegedni a kemenchéhez, húzzuk a széket az asztalhoz stb., s így egész általánosságban átvitt és elvont értelemben is felfogván a közeledés és közel hozás eszméjét, vágunk valamit a földhöz, valakinek a fejéhez, kapunk a megütött szemünkhöz, folyamodunk jó tanácsért a paphoz, adunk valamit megigazítás végett az illető mesteremberhez, imádkozunk az Istenhez, fogunk munkához, közeledünk valaminek a végéhez; ér a butor a falhoz, ragad a szurok a kézhez, kötjük az ebet a karóhoz, tartozunk egy testülethez, szólunk valakihez, vonzódunk valakihez, lépünk viszonyba valakihez, van kedvünk valamihez, járulunk egy véleményhez, vagyunk közel valamihez, hasonlítunk valamit valamihez stb., stb. Ez alapjelentésből folynak aztán a következők:

a) azok az alkatrészek, a melyek akár mint azonos neműek, akár mint különbözők oda csatlakozásuk által valamit mekkoráságilag gyarapítanak, növelnek, szaporítanak, *hozzá* járulnak ahhoz a valamihez; így adunk ötöt a nyolczhoz, toldjuk a második kötelet az elsőhöz, építünk még két szobát a lakásunkhoz, csatolunk egy községet a törvényhatóságához, teszünk pénzt egy már meglevő összeghez, írunk toldalékot egy értekezéshez, értelmező és felvilágosító megjegyzéseket egy szöveghez stb. Innen aztán kitágítván a jelentést *-hoz*, *-hez*-zel foglalunk oda általában minden alkatrészt, anyagot, sőt még eszközt vagy szerszámot is, a melyre tárgynak vagy minőségnek a létesítésénél szükség van vagy lehet; így veszen a szakács lisztet, vaját, tojást stb. a kalácshoz, vegyít az orvos egy szert a többihez, tartozik négy jó kerék egy jó szekérhez, kérjük a szabótól, hogy mennyi posztó kell egy bő köpönyeghez, kell fűrész és fejsze a faragáshoz, tű és czérna a varráshoz, fogékony ész, szorgalom és kitartás a tanuláshoz, ízlés és szakismeret egy épület tervezéséhez, jó világítás a rajzoláshoz, jó hallás a zenéhez; a kényelemhez bizonyos fokú fényűzés szükséges; egy munka megírásához gyűjt adatokat, a könyv kinyomatásához új betűt rendel a nyomda, sok ismeret és feltétlen tárgyilagosság kell egy irodalmi mű helyes megbírálásához, huzamos idő szükséges ily nagy vállalat kiviteléhez s több efféle. Talán ez a szólam: elég az *hozzá* is e rovatba tartozik; bizonyosan ide tartoznak: valamihez *hozzá* szólni, egy mesterséghez érteni, mert a ki a tárgyhöz szól, legalább saját nézete szerint *hozzá* járul valami új adattal vagy felvilágosítással a tárgy tisztázásához, és a ki a mesterséghez ért, abban különbözik attól, a ki a mesterséget érti, hogy az előbbi csak némely ágát és fogását, az utóbbi valamennyit érti.

b) Eredeti jelentése szerint láttuk, hogy a *-hoz*, *-hez* oly személyek, tárgyak stb. egybekapcsolására szolgál, a melyek valami vonatkozásban, viszonyban, arányban vagy bármennemű kapcsolatban vannak, még pedig mindig úgy, hogy térbeli közvetlen együttléte képzelte; használjuk azonban oly esetekben is, a melyekben ez az együttlét nem valódi érintkezés, hanem csak képzeletbeli egybefoglalás. Ezen az alapon valamely ember családja tagjai, baráti, párthívei, követői stb. magyarul mind *hozzá* tartozók; így keres valaki magához való v. illő társat vagy társaságot, van valakinek magához való esze, van valakinek köze valamihez vagy vala-

kihöz; így különösen hasonlítunk vagy mérünk valamit valamihez, a mi ismét egy sajátságos jelentésű kifejezés. A mikor t. i. valamit valamivel mérnek, az, a mivel mérnek, mérő eszköz vagy mérték, de ha valamihez mérnek, voltaképpen mérésről nincs szó, nem a mekkoróság szabatos meghatározása a cél, hanem egymás mellé téve összehasonlítunk két mekkoráságot a kölesönös arány megállapítása végett; de ez arányt se keressük szabatosan, hanem csak viszonylagosan; az eredményt aztán úgy fejezzük ki, hogy az egyik mekkoróság nagyobb vagy kisebb a másiknál, holott ha mindeniket külön mérve mértékkel a szabatosan meghatározott mekkoróságokat vetjük össze, azt fogjuk találni, hogy az egyik nagyobb mint a másik. Szembetűnő, hogy a mikor valamit valamihez mérünk, az a feltevés vezet, hogy az egymáshoz mérendő valamik nem egyenlők, mert a hol a mérés célja egyenlőség megállapítása vagy létesítése, nem élünk a -hoz, -hez-zel; pl. a szabó nem az emberhez, hanem az emberre méri a ruhát, és ily felfogásból indulva ki, megismerjük az árnyalati különbségét az ily szólamok jelentésének: a gondviselés sok csapást mér ránk, de a szenvedéseket mindig az ember erejéhez méri; ez a ruha úgy áll a testéhez, mint ha rá mérték volna; ez a kalap találna a ruházatához, de nem talál a fejére; fizetne szívesen előre a lapra, de nincs elég pénze hozzá.

c) Éppen ez a kizárása az egyenlőségnek teszi alkalmassá a -hoz, -hez ragot a hasonlóság, a megközelítés jelzésére az ily szólamokban: ez a fiu az apjához üt, sejt valamit a dologhoz, hozzávetőleg becsül meg valamit, ez az eljárás nagyon hasonlít az erőszakhoz; ily jelentésben vesz a rag maga mellé igehatározót is így: -hoz, -hez képest, mérve, fogva, s efféléket, pl. Budapest még kis város a nagy világvárosokhoz képest, jövedelméhez mérve igen bővön költ; a nagy fáradsághoz fogva igen csekély az eredmény stb.

Időviszony jelzésére nem szolgál soha.

158. §. A mellett, mellől és mellé viszonzszók voltaképpen a mell főnév módosított alakjai, a melyek alakulásáról alább még fogok értekezni. Jelentése a helyi együtt, esetleg még érintkezésig való közel lét, de csak mint esetleges találkozás, tekintet nélkül arra, hogy van-e az együtt levő valamik közt valami vonatkozás vagy kapcsolat vagy nincs; a gyermek, a mely egy hölgy mellett ül, tartozhatik ugyan hozzá, de lehet idegen is; a ki egy fa

mellé huzódik, lehet, hogy *hozzá* akar támaszkodni vagy védelmet keres, de lehet, hogy nem; a ki a fal *mellől* jő, annak lehetett is dolga a falnál, nem is; így elvont jelentéssel is, ha pl. így beszélünk: gondoljuk meg e *mellett* még azt is, olyat hozunk fel, a minnek legalább közvetlenül és szükségképpen nincs is eshetőleg semmi köze ahhoz, a mit elébb mondottunk: azért használjuk e szót, a mikor egymástól független indokokat, bizonyítékokat, tulajdonságokat s több efféle sorolunk elő, pl. nem szeretem ezt a könyvet, üres és a *mellett* drága is; ez a hölgy szellemes, mivel s *mellette* még szép is s több efféle.

Ám a *mellett* azért mégis közel létet jelent, és a maradás fogalmával egybe kapcsolva, minthogy a ki valami *mellett* marad, attól nem távozik, s ennél fogva, ha az a mi mellett marad, mozdulatlan, maga se mozdul, nem változtatja a helyét, átvitt értelemben jelölhet e viszonyzó átalában megmaradást egy elfoglalt helyen vagy álláson, így: megmarad valaki régi szokása, véleménye, állítása *mellett*, azaz, el nem hagyja; és innen még egy további átvittel felöleli a védelem, a támogatás, a pártolás fogalmát is, pl. szól egy bizonyíték valaki vagy valami *mellett*, áll egy védő vagy pártfogó valaki v. valami *mellé* stb.

158b. §. Az *-ig* mindenképpen határt jelez, a melyen valami túl nem terjed; a mint már mondtam, végső határt jelez tekintet nélkül a kiindulás pontjára vagy a mozgás vagy a terjedés irányára úgy térben, mint időben és általán gondolatban is; ha mégis a kiindulás pontját is kívánjuk az *-ig* mellett jelezni, csak a *-tól*, *-től* raggal élünk. Példák az *-ig* használatára: elkísérni valakit a kapuig, a szőnyeg nem ér az ajtóig a pamlagig, a legény lába földig ér, a kiáltás elhangzott a túlsó partig, olvasás közben eljutottam a mű közepéig, a sorokat nem jó a papir széléig nyújtani, levágta a körmit a húsig, megázott bőrig, itt maradok három óráig, eltart ez így husvétig, a tárgyalások elértek már a feltételek harmadik szakaszáig, nem hallgatta végig a beszédet, védi állítását köröm szakadtáig, a vitézek harcoltak az utolsó csepp vérig, vérig sértette e gyanúsítás, a tréfából elég volt untig, a tervezéstől a kivitelig nagy út van, hű maradt elveihez halálig stb.

Sokszor tágabb értelemben különösen időjelzésben nemcsak a határpontot, hanem az egész időközt jelöljük vele, pl. ott ültem egy álló óráig, itt maradok három napig, tíz évig szol-

gált a seregben, a szini előadás sokáig tartott, hol késtél annyí ideig stb.

A személynévmasokkal az *-ig* nem léphet kapcsolatba, mivel e névmások jelentése a vele jelzett viszonyt kizárja. A visszahozó, kérdő és mutató, valamint határozatlan névmásokkal igen is jöhet kapcsolatba, de e kapcsolatban más alakot ölt, lesz t. i. belőle *-dig* és a mássalhangzón végződő névmások véghangja is *d*-vé hasonúl így: mely-dig = *meddig*, az-dig = *addig*, valamely-dig = *valameddig*, a hangzón végződő *mi* azonban *mi-ig* = *míg*.

Egy más sajátága az *-ig* ragnak az, hogy néha *-lan*, *-len* toldalékot vesz fel. Így különösen időjelzéskor e szókban: *maiglan*, *míglén*, *holtamiglan* stb.; sőt még egy melléknévben is találkozunk e toldalékkal, t. i. ebben: *ideiglenes*; némelyek ezt a toldalékot hívalkodó sallangnak veszik, és azt állítják, hogy *maig* és *maiglan*, *holtamig* és *holtamiglan* azonos jelentésűek. Ez alig ha megállhat. A toldalék minden esetre erősíti a rag jelentését, és körülbelöl oly módon, mint ha *holtamiglan* azt jelentené: bizonyosan egészen holtamig.

Hogy *alig*, *pedig* (eredetileg: *kedig*) ez *-ig* raggal alakultak, kétségtelen, sőt valószínű, hogy a rag eredetileg *-ég* volt, s *elég*, *mindég* s *mindig*, *majdég* is ide valók.

159. §. A *-nak*, *-nek*, a mint láttuk, mozgást jelentő igék mellett nem csupán irányt jelez, mint a *felé*, nem is viszonyba vagy vonatkozásba jutást, mint a *-hoz*, hanem bizonyos erő kifejtéssel irányuló mozgást, a mely ha valami közbe nem jő, előre láthatólag el is éri azt a tárgyat, a melyre irányult, és valami hatással is van rá. A ki *neki* megy az ellenségnek, kétségen kívül oda akar érkezni, a hol az ellenség van, meg is akarja támadni az ellenséget; de még épen nem lehet bizonyosan tudni, hogy ez sikerül is, holott a ki oda megy az ellenséghez, minden erőfeszítés nélkül indul és a legnagyobb valószínűséggel oda is érkezik, hogy valamit végezzen ott. Ez utóbbi elmegy az ellenségig, a mit az, a ki *neki* ment, nem tesz meg mindig. Ám a *neki* menetelnek nincs szükségképp ellenséges vagy ártani kívánó szándéka; de minden esetre olyas valami hatást várunk tőle, a mely nem közönséges erély kifejtését teszi szükségessé, mivel ellenállásra vagy nehézségre fog találni. A *-nak*, *-nek* e szerint egyik tekintetben gyengébb mint a *-hoz*, *-hez* és az *-ig*, de minden esetben erősebb mint

a *felé*. Példában így tüntethetjük fel a különbséget: a lovasság elindult a domb *felé*, ekkor vette észre, hogy az ellenség rohamot intézett a domb jobb oldalán álló *ütegre*, oda nyargalt tehát az *üteghez*, és *neki* rohant a közeledő *ellenségnek*, ez rögtön visszavonulván, összeütközésre nem is került a dolog. Ha az ige nem jelent mozgást, a *-nak*, *-nek* jelentése is gyengül és néha épen csak irányt jelez. E felfogás alapján kell megítélni a következő szólásokat: Budapestnek veszi útját, a Dunának ment, *neki* készül, *neki* fog valami munkának (vesd ő. hozzá fog); *neki* ült az ebédnek s több efféle. A többi jelentések aztán a következők:

a) Az irányjelzés egyenes átvitele *-nak*, *-nek* ragos szókkal jelöli azokat a személyeket vagy tárgyakat, a melyeknek kezébe, birtokába, rendelkezése alá szántuk azt, a mit adunk, küldünk, vagy bár mi módon juttatunk valósággal vagy képzeletben: Add meg az Istennek, a mi az Istené; osszad ki e pénzt a szegényeknek, viszunk valamit a gyermekeknek, írok levelet a barátomnak, ezt a könyvet bátyámnak szántam, ajánlom ez ifjut a főnökömnek, küldöm a virágot a nőmnek, csináltatok ruhát a fiamnak, hagyom vagyonomat az öcsémnek, átengedek egy szobát a vendégemnek; és így lassú átmenettel az elvont fogalmakra: készíték meglepést a társaságnak, mondok mesét a gyermekeknek, engedünk időt a meggondolásnak, adnak helyet a kérésnek, árulnak el egy titkot hivatlatlanak, tapsolnak a művésznak, világítunk valakinek a sötétben, rovunk fel valamit valakinek, tulajdonítunk valamit valakinek, nem szólunk valamiről senkinek, szedjen ki-kí virágot magának, juttatunk valamiből másoknak stb.

b) Az átadás, juttatás, átengedés fogalma igen könnyen táguul oda, hogy az átadó maga magát részben vagy egészben adja; így: a vár őrsége megadja magát az ellenségnek, a nemzet hódol a királynak, az ifju szenteli magát az egyháznak vagy az egyház szolgálatának, s így mind elvontabban: ereszti fejét a bűnnek, egészen átengedi magát szenvedélyének, csak tudományának él, neki adja magát az ivásnak s több efféle. Innen történik aztán az átmenet az oly odaadásnak a jelölésére, a mely annyira megváltoztatja az átadott valaminek az állapotát és mivoltát, hogy megmaradván eredeti lényege, külszíne, alakja, rendeltetése módosul, és így egyéb valami lesz belőle mint a mi volt, pl. az asztalos feldolgozza a tölgyfát butornak, egy részét az udvarnak kertnek tartja fenn, ezt

a kis szobát *kamarának* használja, a fiát *tudósnak* neveeli, az árva fiút oda adják *inasnak*, e legényt besorozzák *katonának*, az öcsém beállottkereskedőnek, megválasztanak valakit *elnöknek*, valakiajánlikozik *közbejárónak*, kiadta a házát *laktanyának* stb. E szólamok némelyikében érintkezik a *-nak*, *-nek* jelentése a *-vá*, *-vé* jelentésével, és a különbség a kettő között az, hogy a *-vá*, *-vé* a bevégzett átalakulást jelzi, holott a *-nak*, *-nek* a megkezdődött vagy szándékolt átalakulás célját tünteti ki, így pl. ha valakit megválasztanak *elnöknek*, a választók szándéka, célja kétségtelenül az, hogy a választott legyen *elnökké*, de ez az *elnökké* létel még nem bizonyos, mert hát ha nem fogadja el a választást, vagy a fensőbb hatóság nem erősíti meg. Öltözhetik valaki *katonának*, azért nem lesz *katonává*; használhatunk egy szint *étteremnek*, de azért nem válik *étteremmé* stb. Az elvont fogalmak aztán belé jutnak e felfogás körébe, és adnak lételt ily szólamoknak: tekints engem *barátodnak*, *nagyobbnak* képzeltem volna, nem tartom e feladatot oly *bajosnak*, a bokrot távolról állatnak nézte, a gazda igen *nyájasnak* mutatta magát, én *szépnek* találok ezt a verset, a törvényszék *bűnösnek* ítélte a vádlottat stb., a melyekben szembe szökő, hogy a jelzett átalakulás inkább csak gondolatban vagy képzeletben való felcserélés vagy helyettesítés, a melynek a valóság nem felel meg mindig. A magyar nyelv e helyettesítés jelzésében igen szép és finom árnyalati különböztetésekkel rendelkezik. Nézzük csak a következő szólamokat: a kocsis beteg volt, szükségből a pásztor fiút öltöztették fel *kocsisnak*, és ez oly ügyesen hajtott, hogy azonnal meg is tették *kocsissá*; nem kell minden szavát *készpénzül* venni, sem ígéreteit *készpénznek* tekinteni, mert a ki *készpénz helyett* igérettel fizet, nem igen megbízható; a csiszolt hegyjegecz is szolgálhat *ékszerül* gyémánt *helyett* pl. színházi ékszereken, csillog is gyémánt *gyanánt*, de azért senki se hiszi igazi gyémántnak; ezekben igen jól lehet észlelni, hogy a használt viszonzások jelentései közt mi az árnyalati különbség.

c) Az átadás, nyújtás, juttatás és hasonló fogalma után indulva nyelvtanáraink azt vélték és állították, hogy a *-nak*, *-nek* rag casust alkotó rag, még pedig azt a casust alkotja, a melyet a nyugati nyelvekben *dativus*-nak neveznek. Csakugyan alig fogunk lelhetni dativusos szerkezetet, a melynek magyarításában ne tehesünk *-nak*, *-nek*-es szót a dativus helyére. Ám a *-nak*, *-nek* a ma-

gyarban tágasabb körben szerepel mint a dativus. Mindazonáltal mint csaknem általános szabályt mondhatjuk ki, hogy a latin, német stb. dativusnak a magyarban a *-nak*, *-nek* viszonyrag felel meg. Innen van, hogy a mikor a *van* ige a latin habeo jelentésében lép fel, továbbá a *kell*, *lehet* egyszemélyű igék mellett, a *szabad* melléknév és néha az *illik* egyszemélyű ige mellett a *-nak*, *-nek*-kel ragozott szó áll a személyrag jelölte cselekvő helyett így: *nekem*, *neked*, *valakinek* vagy *valaminek* *van*, *kell*, *lehet*, *szabad*, *illik*; ez utóbbi ígéről meg kell jegyezni, hogy vigyázni kell arra a különbségre, a mely *van* a *nekem* *illik*, *hozzám* *illik* és *rám* *illik* kifejezések közt, valamint arra is, hogy ha az, a mi *kell*, *lehet*, *szabad*, *illik*, határozatlan igével kifejezett cselekvés vagy állapot, e határozatlan ige mindig birtokragos, tehát: *nekem* *hallgatnom* *kell*, *neked* *lehet* *beszélned*, a költőnek *szabad* *nagyítania*, *nektek* *nem* *illik* így *cselekednetek*, és a pusztá határozatlan ige csak akkor áll helyesen, ha cselekvő nincs jelölve.

d) Sajátságos a *-nak*, *-nek* birtokosjelző szerepe. A birtokképző tárgyalásában figyelmeztettem volt, hogy a magyar nyelv a birtokviszonyt nem a birtokoson, hanem a birtokon jelzi, de csak akkor, ha birtokos és birtok közvetlenül egymás után állanak. Ezt a közvetlenséget minősítő jelző nem szakasztja el, de a névelő el, valamint bár mely más idegen szó, a mely birtokos és birtok közé ékelődik; merőben megszűnik a közvetlenség, ha a birtokot előbb nevezzük mint a birtokost. Mihelyt aztán a birtok nem következik közvetlenül a birtokos után, a nyelv kénytelen a birtokost is mint ilyet jelezni, és e végre használja a *-nak*, *-nek* ragot, mintegy azt mutatva, hogy lévén a mondatban egy szó, a melyet a birtokképző minősít, és a melynek birtokosa nem áll közvetlenül előtte, e birtokosnak tulajdonítani kell az ő birtokát, hogy a megszakasztott kapcsolat helyre jöjjön. Beszélünk tehát így: ismerem a fogadós leányát, a kádár megerősíti a hordó abroncsát, láttam a fogadós szép leányát, lepattant a hordó vas abroncsa; de: a fogadós*nak* a leányát hívta elé, a hordó*nak* lepattant az abroncsa, hív*d* elé a leányát a fogadós*nak* stb. Ezt a szerepét a *-nak*, *-nek* ragnak félre értvén régi nyelvtanaink genitivus-t alkotó ragnak vették, sőt annyira mentek, hogy a birtokviszony természetes és közvetlen jelzésénél a ragtalan birtokos szó mellé hiányjelt tettek, mint ha a véleményök szerint oda szükséges «sajátító» rag elhagyásával esz-

közölt rövidítést jelezni kellene és így írtak: a fogadós' leánya, a hordó' abroncsa stb.; holott a genitivus casusnak megfelelő magyar viszonyrag egyáltalában nincs.

160. §. A *-val*, *-vel*, a mint láttuk, eredetileg társas együtt létet jelent tekintet nélkül arra, hogy van-e az együtt levő személyek vagy tárgyak közt valami kapcsolat vagy viszony, vagy nincs. Ez eredeti jelentésében a rag mindig ahhoz a személyhez vagy tárgyhoz csatlakozik, a melynek az ott létét ki akarjuk emelni, és ha csak két személy vagy tárgy forog szóban, mindig csak egyikhez; ha többről van szó, vagy egyet szemelünk ki közülök, a melyet a raggal jelzünk és mintegy központtá teszünk, akár ragtalanul állítunk oda a ragot külön-külön oda csatolván az egyenként elészámlált többiek mindegyikéhez, vagy két csoportra osztjuk, és a ragot csak az egyik csoporthoz tesszük. Pl. Az őskori rómaiaknál az volt a szokás, hogy a cselédek a gazdájokkal egy asztalnál étkeztek; akár így is: hogy a házi gazda a cselédjeivel egy asztalnál étkezett; vagy így: hogy az asszony, a gyermekek és a szolgák a házi gazdával egy asztalnál étkeztek; akár így: hogy a házi gazda nejével, gyermekeivel és szolgálival egy asztalnál étkezett. Különben szerepelhet ily jelentéssel a rag akár mozgást, akár helyt maradást jelentő igék mellett, és épen úgy lehet lakni mint utazni, járni, játszani, érkezni, maradni, beszélni, perelni, veszekedni, tanulni stb. valakivel.

Mint társas együtt lételt jelző viszonyrag a *-val*, *-vel* érintkezik a *mellett* viszonyszóval és a *-nál -nél* viszonyraggal, de mind a kettőnél szorosabb viszonyt jelöl, a mennyiben legalább is eszmebeli érintkezést tesz fel, és az együtt egy helyt levő személyeket és tárgyakat egyenrangúaknak tünteti fel. A ki a pap *mellett* lakik, nem is lakik szükségképpen ugyanannál a háznál, sőt rendesen azt értjük e szólamból, hogy a pap szomszédjában lakik; a ki a papnál lakik, nem csak a pap házában lakik, hanem a pappal mint házi gazdával szemben bizonyos alárendeltségben van; a ki a pappal lakik, éppen olyan úr annál a háznál mint maga a pap; járhat valaki *mellettem* az utcán, ha a véletlenség úgy hozza, hogy ugyanabban az irányban és ugyanavval a gyorsasággal halad mint én; de ha valaki *velem* jár az utcán, az okvetetlenül társam, és ha nem is fűzi hozzám semmi szoros vagy állandó viszony, legalább arra az egy útra, a melyet együtt teszünk, hozzám

tartozik, egy célra törekszik, és nem véletlenségből, hanem közös szándék következtében halad mellettem ugyanazon az úton; hollott a ki nálam jár, eshetőleg nem is találkozik velem. Ezért áll a -val, -vel minden oly cselekmény és állapot jelölése mellett, a melynek az együtt lét akár feltétele, akár célja vagy szükségszerű következménye, így pl. értekezünk valakivel, találkozunk egy barátunkkal, határozunk találkát valakivel, egyetértünk a szónokkal, eszünk kenyeret vajjal, gyúrunk tésztát tojással, jónak találjuk a kolbászt káposztával stb. Innen aztán egy kis átvitelrel áttér a jelentés a képzeletbeli vagy erkölcsi érintkezésre is, így pl. van az öcsém levelezésben egy távol levő barátjával, vagyunk barátságban vagy bár mi más viszonyban valakivel, rokonszenvezünk egy párttal, egy véleményen van Quintilianus Ciceroval, az ifju egybekel arájával, a porosz király szövetkezett az olasz királylyal, talál az én felfogásom a máséval stb.

Ezt a felfogást tovább tágítva jelölünk a -val, -vel raggal általán mindent, a mi valamit vagy valakit állandóan kísér, mint ha elválhatatlanul hozzá tartoznék, így névszerint terhet, a melyet viselünk, tulajdonságot, a mely rajtunk van vagy a melyet valamely cselekményre, tárgyra ruházunk, állapotot, a melyben vagyunk, foglalatosságot, a mely állandóan elfoglal s több effélet, pl. láttam a házalót batyujával, tele rakta a szekérét fával, kis ember nagy bottal jár, kalappal a fején lépett a szobába, újjai tele voltak gyűrűvel, nagy szíveséggel van irányodban, a katonák nagy elkésedéssel harczoltak, a kertész jó izléssel állította össze a csokrot, bátyám nagy kényelemmel rendezte be lakását, a király nagy méltósággal ruházta fel kegyenczét, a részek vad kurjongatással futottak végig az utcán, nagy örömmel olvastam a leveledet, nagy vigszággal ülték meg a menyekzöt, nyugtalanító aggodalommal várta apja válaszáat, szembe tűnő tartózkodással közeledett felém, mindig olvasással van elfoglalva, az egész napot játékkal tölti, örökké hivatalos teendőivel bibelődik, szorgalmasan foglalkozik a tudományyal stb. stb.

Innen aztán egész általánosságban és elvontan épen úgy, mint összerűen jelez a -val, -vel mindennemű eszközt, szerszámot, módot, eljárást s effélet, a mely valamely cselekmény végzésére szolgál, így pl.: a favágó fejszével és fűrészszel darabolja el a fát, tollal írunk, késsel vágunk, tűvel varrunk, kézzel fogunk, lábbal

járunk, szemmel látunk, kantárral hozunk bort, szekérral utazunk, bottal verünk, körömmel vakarunk, puskával lövünk, karddal vivünk, csavarral erősítünk, szalaggal kötünk, szóval értelmezünk, példával világosítunk, fárral tüzelünk, munkával keresi kenyerét, fáradsággal jutunk valamihez, észszel dolgozik, szorgalommal gyűjti adatait, ravaszssággal játszsza ki a törvényt, lépvesszővel fognak madarat, vigyázattal kerüli a veszedelmes helyeket, pénzzel vásárol, váltóval fizet, vonóval játszanak a hegedűn, a színészek játékuikkal mulattatnak és oktatnak, oklevéllel bizonyította nemes voltát, pénzbirdsággal büntetik a kihágást, kitüntetéssel jutalmazták az érdemet, munkáival kivíta a közelismerést, kérés-sel indította meg az apja szívét, stb. stb. Kiváló figyelmet érdemel az, hogy helyes magyarsággal a valóságos miveltető ige mellett a tulajdonképpeni cselekvő eszköz képiben szerepel és kivétel nélkül mindig *-val*, *-vel* raggal jár; így: megíratta a levelet a *fiával*, kinyitatta a *zárt* a *lakatossal*, megfogatta a *nyulat* az *agárral*, mivelteti a *kertet* *napszámosokkal*, mulattatja a *vendégeit* *zenével*, elvezetteti magát *kalauzzal* stb. Soha ily értelemben nem szabad által viszonysszóval élni, a mi hibás is, csúf is.

Ugyan e felfogás átvitelén alapulnak ezek a szólamok: *arczczal* a földre borult, *hátával* a falnak támaszkodott, a ház az utcza felé néz *homlokzatával*, a havas magasra emelkedik *hólepte csúcsával*, a szoba megtelik *füsttel*, ez az ifju feltűnik szerény magavisetelével; így dicsekszik, kérkedik, nagyra van, büszkélkedik, ékeskedik, kitűnik, s több efféle valaki *valamivel* stb., a melyekhez csatlakoznak azok a mondások, a melyekben a *-val*, *-vel* né-mely ige mellett a szenvedőt jelzi, mint pl. bänni, birni, álmodni, gondolni, járni stb. *valakivel* vagy *valamivel*.

Ugyancsak az eszköz és mód alapfogalmára vezethetni vissza azokat az eseteket, a melyekben a *-val*, *-vel* összehasonlításban a mutatózó különbség mértékét jelzi, pl. ez a *rud* két *lábbal* hosszabb mint a másik, három *évvel* vagyok idősebb az öcsémnél, tíz *forinttal* többet fizetett mint én, Bécsnek sokkal több lakója van mint Budapestnek, *félórával* előbb érkeztem oda mint társaim, a nyertes csak egy *lőfővel* előzte meg versenytársát, Munkácsi a képei *színezésével* teszen túl Makarton, stb. Ez a felfogás uralkodik a magyar gondolkodásban, a mikor időjelzésben így szól: három *évvel* ezelőtt, két *hétvel* azután, a mely szólamok helyett mostan-

ság, sajnos, nagyon sokan, még magyarok is (!), így kezdenek írni és beszélni: három év előtt, két hét után, a mi már azért is ocsmány kocsintás, mert nem csak nyelvtanilag helytelen, hanem merőben egyebet is jelent.

Van még egy egész sereg ige, a melyek mellett a *-val*, *-vel* rag nagyon sajátságosan szerepel, ilyenek pl. beérni, megelégedni, felsülni, élni, bibelődni, kinlódni, zavarban v. bajban lenni, megakadni, rútul járni, valamikép lenni, háltni stb. valamivel, a hol azonban mindig csak valamelyike az elésorolt felfogásoknak jut érvényre.

A mértékjelzés alapján az egyenletes fel- vagy kiosztás jelzésére is szolgál a *-val*, *-vel*, így pl. a gyermekek párával jönnek az iskolából, a régiek négyivel fogták össze az iveket, három forintjával árulják az ily kalapokat, a különleges szivarokat négyesivel csomagolják, stb.

Helylyel-közzel, sebbel-lobbal, kézzel-lábbal, azonnal, ezenel, reggel, tavasszal, ősszel, nappal, éjjel (és talán még távol, közel is) igehatározókban és a mivel köztöszóban csaknem mint képző szerepel.

A felsorolt példákból még azt is láthatni, hogy *v* kezdőbetűje mindig áthasonul a törzs végén álló mássalhangzová; csupán a mutató névmások *az* és *ez* így is veszik fel: *avval*, *evvel*, de rendszeren is így: *azzal*, *ezzel*; a személynévmásokat mint fenhangú veszi maga mellé így: *velem*, *veled*, *vele* stb.

Néha a fogalom erősítésére hozzá csatlakozik az *együtt* igehatározó, a mikor aztán *-val*, *-vel* *együtt* egybefoglaló jelentésű (vesd ö. a mit fentebb az *-astúl*, *-estúl* ragról mondtam); sajátságos, hogy a személynévmással különösen az első személyűvel e kapcsolatban kétszeresen is áll, így *velemmel* együtt (l. még *-nál*, *-nél*).

Némely tájszólás a *v* áthasonítását nem ismeri, és így beszél: *késvel*, *testvel*, *kardval* stb.

161. §. Az *alatt*, *alól*, *alá* viszonyzó épen úgy mint a már tárgyalt *mellest* és a még ezután következő *előtt*, *felett*, *megett* ugyanabba a sorozatba tartozik, a melybe a *között* is. Ezek a viszonyzók valamennyien főnévtörzsekből vannak alakítva, és a hol kérdésre a bevégeztséget jelölő *t*, a honnan kérdésre az *-ól*, *-ől* (eredetileg *-ül*, *-ül*), a hová kérdésre az *-á*, *-é* (aligha nem *-vá*, *-vé*-ből csonkult) képzővel felelő viszonyzókat alkotnak. A soro-

zatba tehetünk még egynehány rokon alakú idomot, a mely azonban nem alkotja mind a három változatot, hanem csak kettőt vagy éppen csak egyet. Állítsuk össze :

köz	között	közül	közé		
mell	mellett	mellől	mellé		
el(ő)	előtt	elől	elé		
al(j)	alatt	alól	alá		
fel	felett	—	—		
fél	—	felől	felé		
meg	megett	megül	megé		
irány	iránt	vég	véggett	gyanu	gyanánt
ér	ért	hely	helyett	kör	körül.
mi(a)	miatt	szer	szerint		

Ha végig nézünk rajtok, szembeötlik, hogy azok, a melyek határozottan helyi viszonyt jelölnek, mind a három idomot alkotják valamennyien, csak a *fel* és *fél* névtörzsök kivételével, azok ellenben, a melyek többé vagy kevésbbé elvont viszonyra vonatkoznak, rendesen csak egy idomban, a mozdulatlanság állapotát jelölő idomban lépnek fel, de ez az idom aztán nem is ragaszkodik oly szorosan a helyt maradás jelzéséhez. Így a *helyett* éppen nem jelez helyben maradást, a *körül* meg éppen nem felel a honnan kérdésre.

A második megjegyzendő az, hogy ezek a viszonzyszók és viszonyragok a közetlen érintkezés fogalmát határozottan kizárják, egy némelyike annyira, hogy a hol csak lehetősége is képzelhető az érintkezésnek, már nem is lehet használni helyes magyarsággal. Ez a feltétlen kizárása a közetlen érintkezésnek egy második oka, hogy nem alkotják mind a három idomot.

A mikor még is eléfordul az az eset, hogy e hiányzó idomokra szükség lehetne, ugyanazokból a főnevekből alakított más igehatározókkal helyettesítjük. Ez annyival könnyebben esik, mivel ezek a képzős főnevek valamennyien úgy is inkább igehatározók mint viszonyjelzők, a mi már abból is kitűnik, hogy egy némelyikét fokozni is lehet, így *alább*, *legalább*, *előbb*, *lelelebb*. Így a *felett* mellett a hová kérdésre megfelel *felibe*, az *előtt* mellett az *elé* csak a nyelvtanban van, az élő nyelv állandóan az *elibe* vagy *elejébe* idommal él. A *körül* mellett szerepel még a *táján* vagy *tájt* a hol és a *köréből*, *tájáról*, *környékéről* a honnan kérdésre felelően, ho-

lott a hová kérdésre *tájára, környékére, körébe* idomokkal felelünk. A *helyett* mellett van *helyébe* is, az *íránt* váltakozik *irányában* idommal, *miatt* némely vidéken így hangzik *mián*, a mely példák-ból világosan kitűnik, hogy az igehatározókká vált ragozott névszók a birtokképző betoldása által válnak viszonyjelzőkké, mivel a beállott birtokviszony a különben cselekvésre vonatkozó körülményt személyhez vagy tárgyhoz csatolva viszonynyá változtatja.

162. §. A jelentéseket illetőleg kevés megjegyzésre adnak alkalmat.

alatt, alól, alá mint helyviszonyt jelölők ellentétei úgy a *felett*-nek, mint az *-on, -en, -ről, -ről, -ra, -re* ragokkal jelzett viszonyoknak; a gyermekre paplant tesznek, a gyermek féltiben még a fejét is a paplan *alá* húzza, és minthogy így a lába kibúvik a paplan *alól*, összehúzza magát a paplan *alatt*; a mikor eső esik, ernyőt tartunk magunk *felett* és ez ernyő *alatt* járva nem ázunk; ebnek húzzák padra a fejét, eb húzza pad *alá*; az ég a fejünk *felett* van, a föld a lábunk *alatt*; e szerint az *alatt* mindenütt helyén van, a hol valami magasabb helyzetű tárgy függőleges irányban van a jelzendő hely *felett*; helyi viszonyban tehát: a pincze a ház *alatt* van, a szekeret a szín *alá* toljuk, az aranyat a föld *alól* ássák ki; innen jelöli átalán mind azt, a mi akár védve, akár rejtve fed vagy takar valamit, pl. jó bunda *alatt* nem fázik az ember, az iramszarvas a hó *alól* túrja ki táplálékát, ne rejtse világodat véka *alá*, a velő a koponya *alatt* van, a hús a bőr *alatt*, némely állat a homok *alá* rakja tojását, a főköttő *alól* hullámszik alá hajzata, stb.; így aztán elvont, átvitt értelemben van valami vagy valaki valaminek vagy valakinek a hatalma, felsőbbsege, rendelkezése, vezérlete, oltalma, védelme, uralkodása *alatt*, menekül, szabadul, kivonja magát valami befolyás, kényszerűség, nyomás, járom, uralom stb. *alól*, jut, menekszik, adja magát valami hatalom, védelem, felsőbbség, uralom *alá* s több efféle. E fogalom kitágításával keletkeznek ily szólamok: harcolni egy zászló *alatt*, ígérni valamit bizonyos feltétel *alatt*, belekötni valakibe valami ürügy *alatt*, ösztönös színe *alatt* hizelegni, kéz *alatt* eligazítani valamit, eskü *alatt* fogadni valamit, a titok leple *alatt* lappangani stb. Ide tartoznak még e szójárások, egy kalap *alá* vonni, ugyanazon szabály *alá* tartozni, valamit egy füst *alatt* eligazítani stb.

Tágabb értelemben az *alatt* csupán alacsonyabb helyzetet jelöl, így fekszik egy falu a hegy *alatt*, horgonyt vet a hajó a város *alatt*, megy az ellenség a vár *alá*, a kíváncsi leskelődik az ablak *alatt*, a farkas a kert *alatt* kullog, stb. kiválóan használjuk a *felett*, *alatt* kifejezéseket folyó vizek mentén fekvő helyiségek viszonylagos helyzete jelölésére, a malom a falu *alatt* van, Pozsony a Duna mentén Bécs *alatt* fekszik, a csatorna a híd *alatt* nyílik a folyóra, a halászbárkák a templom *alatt* horgonyoznak stb.

Ár és mérték hullámzásáról is szoktak a felhágás és leszállás képiiben beszélni, és ennek alapján itt is élünk az *alatt* viszonyzóval, pl. az államkötvények most a névérték *alatt* állanak, 50 frt *alatt* nem lehet csinos kabátot vásárolni, 5 láb *alatt* nem fogadnak be újonczot, azonban az ily szólamokban helyesebb az *-on*, *-en*, *alól* viszonyjelzővel élni, így: nem adhatom két forint *alól*, e kötvények soha sem állottak kilenczvenen *alól*, a szoba szélessége jóval *alól* van a hat méteren, kétszáz forint *alól* is lehet lovat venni stb.

Minthogy jelvényeket, külön cím- és czégtáblákat rendszeren magas helyre szoktak függeszteni, a nyelv az *alatt* viszonyzócskát némelykor ily jelvények jelzésére használja, így pl. a kereskedő boltot nyit egy bizonyos czég *alatt*, az özvegy folytatja az üzletet férje neve *alatt*, valaki ír egy cikket álnév *alatt*, művét ily czím *alatt* tette közzé stb., a melyekben, úgy látszik, hogy idegen nyelvbeli felfogás jut kifejezésre, de azért a szólam nem helytelen, nem ellenkezik a nyelv szellemével, és épen ezt mondhatni azokról a szólamokról, a melyekben szó, kifejezés, jelkép, jegy s több efféle *alatt* értünk valamit, és épen nem lehet határozottan eldönteni, hogy ha valaki így beszél: mit értünk e szó *alatt*: test; más meg így: mit értünk e szón: test; hogy e kettő közül melyik beszél magyarosabban; de igen is lehet kimutatni az árnyalati különbséget a két szólam jelentése közt. A mennyiben a jelentés bizonyos tekintetben lappang a szó meze *alatt*, az értelmező e mez *alatt* keresi, ám ha a kimondott szót a kifejezendő fogalom képviselőjének tekintjük, a fogalmat a szón ismerjük meg.

Mint időviszony jelzője az *alatt* mindig azt az egész időtartamot jelenti, a melyet valamely cselekmény vagy esemény akár az eseményeknek egy egész sora elfoglal és betölt, holott az *-ig* ez időtartamot csak határolja; e szerint az *-ig* az időtartam mér-

tékét csak azzal jelöli, hogy a végpontra mutat tekintet nélkül a közbe eső részekre, az *alatt* ellenben úgy fogja fel az egész időtartamot mint adott mértéket, a mely a benne történeteket magába foglalja. Innen van az a sajátság, hogy az *-ig* soha se állhat helyesen ott, a hol egy bevégzett cselekmény tartamát jelezzük. A görögök tiz évig vívták Troját, a háboru tehát tiz évig tartott, a harcok tiz évig folytak, azaz, az események oly módon folytak le, hogy az egész időköz, a melyet elfoglaltak, tiz évre terjedett. E tiz év *alatt* sok viszontagságon mentek át úgy az ostromlók mint az ostromoltak, és bár mennyire erőködtek, tiz év *alatt* se bírták a várost bevenni. — Három hétig voltam a fővárosban, de három hét *alatt* lehetetlen volt mindent meglátnom. — Az egyik tiz napig dolgozott oly munkán, a melyet a másik hat nap *alatt* birt bevégezni. Így jövő időben is: Ha így dolgozik, hat hétig se végzi el, de ha kissé erőködik, harmincz nap *alatt* elvégezheti, de nem lehet így beszélni: harmincz napig elvégezheti. Még érintkezik e jelentésben a *mulva* is, de ez nem csupa árnyalatban különbözik, a mint a következő példából láthatni: Elmegyek most a világra szerencsét próbálni, valószínűen sok évig leszek oda, és távollétem *alatt* ki tudja mennyi minden ér engem is téged is, de bár hány év *mulva* térek is vissza, irántad való barátságom nem fog változni. — Columbus megegyezett népével, hogy még csak három napig várjanak, és ha ez idő *alatt* szárazra nem bukkannak, három nap *mulva* kivánságuk szerint vissza fog térni Európába.

163. §. Az *előtt* és társai az elő főnév származékai, a melyek idomairól már megemlítettem a szükségést. Jelentésök a származás szerint eredetileg valaminek az *elejére* vonatkozik, jelzi tehát azt a helyet, a mely felé valaminek az eleje van fordulva, tehát: ember *előtt* van az, a mi felé az ember arca fordult, ház *előtt* van az a hely, a melynek a ház homloka fordul. Ellentéte a *megett* és társai, a melyek a valaminek hátulján levő helyre vonatkoznak. Ez alapjelentésből fejlődnek sorban a következők:

A mikor olyasvalamiről beszélünk, a minek voltaképpen eleje és hátulja nincs, a minek tehát tetszésünk szerint akármelyik oldalát tekinthetjük előnek, a nyelvszokás mindig azt az oldalt tekinti a tárgy elejének, a mely a szemlélő vagy néző felé van fordulva; innen van, hogy az, a mi köztünk és valamely tárgy közt van, ránk nézve mindig az illető tárgy *előtt* van, pl. függöny

van az ablak *előtt*, ellenzöt állítunk a gyertya *elibe*, felhő vonul el a hold *előtt*, a házat elfödik az *előtte* álló bokrok, félre húzta a függönyt a megéje helyezett kép *elől*, stb.; természetesen a felhozott példákban a függöny *megett* képzeljük az ablakot, az ellenző *megé* jut a gyertya, a hold felhő *megé* búvik, a ház bokrok *megett* van stb.

De a köztem és más valaki vagy valami közt álló tárgy nem csak az illető tárgy *előtt* van, hanem a felfogás megfordításával *előttem* is, így pl. nem látja az utas a falut az *előtte* levő berek miatt, ne állj a lövés *elibe* a mikor czéloz, mint ha fátyol volna szemem *előtt* oly homályosan látok stb. Innen aztán egész általánosságban jelöl az *előtt* minden oly személyt vagy tárgyat, a mely anyagi vagy szellemi látásunk körébe esik vagy eshetik: *előttem* van egy könyv, a melyből olvasok vagy a melyből olvashatnék, sőt a mennyiben emlékszem arra, a mit egy könyvből olvastam, azok a sorok is *előttem* vannak, azaz szellemi szemem *előtt*, mint ha látnám; szem *előtt* van, a kit látnak vagy láthatnak; ne jöjjön *előmbe* vagy szemem *elibe*, takarodjék el a szemem *elől* stb. igen szokott szólamok. Innen nagyon csekély kitágításával a fogalomnak eljutunk arra a jelentésére, a melyben használjuk, a mikor: tanuk *előtt* kötünk szerződést, a közönség *előtt* jelenünk meg, törvényszék *elibe* viszzük ügyünket, az egész világ színe *előtt* nyilvánítunk valamit, titkolunk valamit valaki *előtt*, valami világos valaki *előtt*, ez *előttem* talány, Isten parancsát tartsd szemed *előtt*, kitérünk valaki *elől*, dicsekszünk, kérkedünk valaki *előtt*, merünk vagy nem merünk szólani, valamit említeni valaki *előtt*; ezekben és számtalan hasonló szólamban az *előtt* valóságos vagy képzelt jelenlétet jelent csupán, és ezekben az esetekben már nem ellentéte a *megett*.

Ugyan e felfogás alapján jelent *előtt* valami kívül létet, de csak olyanra viszonyítva, a ki maga is kívül van. A sétatér a város *előtt* van, de a városban levő ember nem mondhatja helyesen, hogy a város *előtt* van szép sétatérünk, csak útas vagy útleíró beszélhet így: a város *előtt* szép sétatér terül el. Így gyülekezik a búcsújáró nép a templom *előtt*, vonul a sokaság a tanácsház *elibe*, várnak a kíváncsiak a színház *előtt*, kiülnek a gazdák a házaik *elibe*; így van ajtó, kapu *előtt*, a mi az ajtón kívül van stb. Hogy ebben a jelentésben sem áll vele ellentétben a *megett*, természetes.

Nevezetes szerepe jut az *előtt*-nek sorrendbeli hely jelölésében. A mi valamely sorozatban a sorozat kezdetéhez = elejéhez

közelebb van, *előtte* van annak, a mi a sor elejétől távolabb esik. E jelentésben ellentéte az *után*. Pl. Megindult a temetés, a páronként sorakozott menet *előtt* keresztet és gyászlobogót vittek, a gyászkocsi *előtt* a pap a maga segédletével, *utána* a keservesek lépdeltek; a római consul *előtt* mindig lictorok jártak; a névelő a főnév *előtt* áll, a betűsorban az o a p *előtt* áll, az r *utána* következik; a fűzethez csatolt kis térkép a 80-ik lap *előtt* van stb. Így viszszzük át idősorbeli hely jelölésére is, és ekkor *előtt* mindig korábbi, *után* későbbi időpontot jelöl mint egy felvett időhatár; így élt Socrates Nagy Sándor *előtt*, létezett a nagy morva birodalom a magyarok bejövetele *előtt*, teljesen önálló volt Magyarországon a mohácsi vész *előtt*, nem igen tavaszodik Szt. György napja *előtt*, van elég világosság nap feljötté *előtt* is, halála *előtt* rendelkezett vagyonáról, pünkösd *előtt* nem érkezem e munkára, 1848 *előtt* még volt jobbagyság nálunk, dél *előtt* tartottuk meg a gyűlést, idő *előtt* ősziült meg, szüret *előtt* már nem szabad a szőlőben járni, ez *előtt* nem így volt, a betegség nagyon megviselte, noha már az *előtt* is gyenge volt stb. stb. Ha ily esetben az időközt jelöljük ki, a mely két esemény közt esett vagy esik, ezt épen úgy mint minden más egybehasonlításnál -*val*, -*vel* raggal kell jelölnünk, pl. Róma 753 évvel Krisztus születése *előtt* épült, Pünkösd *előtt* 50 nappal van húsvét, 40 nappal húsvét *előtt* kezdődik a nagy böjt, két órával nap lementé *után* áll be a teljes sötétség és épen úgy kezd két órával nap kelte *előtt* hajnalodni; innen van az, hogy ha kiinduló pontúl a jelen perczet vagy egy más meghatározott időpontot veszünk, a mely *előtt* vagy *után* történt valami, a közbe eső időközt mindig így kell jelölnünk: három nappal, hat héttel, két évvel, sokkal, kevéssel s több efféle ez *előtt* vagy ez *után*, az *előtt* vagy az *után*, pl. ez *előtt* négy nappal irtam atyámnak, három évvel ez *előtt* kezdtek építeni a házat, februárius 2-kára volt a tárgyalás kitűzve, de valósággal csak öt héttel azután tartották meg. Lehet ugyan ez esetekben más viszonyjelzővel is élni, névszerint e helyett: két évvel ezelőtt ismerkedtem meg vele, így is lehet beszélni: két éve, hogy megismerkedtem vele, vagy: két év óta ismerem; épen úgy e helyett: az *után* három évvel meghalt, ezt is mondhatni: három évvel későbbben, az *után* három év múlva, az *után* három évre (mához két hétre); de feltétlenül helytelen és magyartalan az ily szólam: két év *előtt* is-

merkedtem meg vele, három év *után* megholt, mind a kettő észtanilag is képtelen, és csak is a német nyelv engedi meg magának ezt a képtelenséget, csak németül lehet így beszélni: *ich sah ihn vor acht Tagen*, sem a francia, sem az angol, sem az olasz, sem a görög, sem a latin nyelv nem él e szólásformával, nekünk se szabad vele élnünk és mindenkinek kötelessége e képtelenség ellen irtó háborút folytatni. Egyike ez a legocsmányább kocsintásoknak.

A kifejtett időjelzés alapján szolgál aztán az *előtt* általában jövő jelzésére, még pedig kétféleképpen. Egyszer úgy, hogy a jelen idő mindenestre a jövő *előtt* van, tehát pl. még pünkösöd *előtt* vagyunk, aligha nem állunk egy nagy háború *előtt*, nézünk egy nagy válság *elébe*; másfelől meg úgy, hogy a mit még el nem értünk, az *előttünk* van, pl. *előttünk* van a vizsga, még nagy út van *előttünk*, az útas *előtt* sok viszontagság van s több efféle. Hasonló módon jelöl aztán az *után* multat: munka *után* a pihenés jól esik, vizsga *után* vagyunk; és épen úgy jelöl multat az *-on*, *-en túl* vagy *át*, pl. a vitán *túl* vagyunk, csak a határozat szövegezése van még *előttünk*, a háboru veszélyén *át* estünk s tartós békének nézhetünk *elébe* stb.

Ismét helyi jelentéssel megyünk *elibe* valakinek, a kit valahonnan várunk, a kivel találkozni kívánunk, vagy a kit meg akarunk tisztelni.

Néha oly gyenge az *előtt* jelentése, hogy csaknem egyjelentésű a *-nak*, *-nek*-kel, mint ilyenekben: *előttem* ez nem számít, ennek nagy súlya van a nép *előtt*, az Isten *előtt* mind egyenlők vagyunk, nincs semmi tekintélye hallgatói *előtt*, a törvény *előtt* ily bizonyíték nem érvényes, stb.

Mielőtt és teljesebben *Minekelőtte* mint kötő szó is szerepel a magyar nyelvben.

164. §. *Felett* (fölött) és *felibe*, mert a *fel* = tető nem alkotja sem a *felől* sem a *felé* (főlé) idomot, kivált abban különböznek az eddig tárgyalt viszonzóktól, hogy eredeti jelentésökben mint helyviszony jelzői az egymáshoz viszonyított tárgyak közvetlen érintkezését feltétlenül kizárják. A velök ellentétes *alatt* és társai ezt nem teszik. A mi úgy van valami *felett*, hogy érintkezik vele, az már nem *felette*, hanem *rajta* van. A lovas a *lovon* ül, nem *ló felett*, holott a ló mégis *alatta* van, de lovagostorát suhogtatja.

a ló feje *felett*; a ház fedele a benne lakók feje *felett* van, de nem a ház *felett*, hanem a *házon*. A között a mi alúl van és a között a mi felette van, mindig van tehát köz, és a köz mekkoraisága nem jó tekintetbe, az esernyő, a melyet a kezemben tartok, épen úgy van a fejem *felett* mint a felhő, a melyből az eső hull, mint a nap, mint a végtelen távolságú csillagok. *Felett* nem jelöl tehát határozott helyet, hanem csak irányt, és azért nem alkot a honnan kérdésre megfelelő idomot, a hová kérdésre pedig *-ba*, *-be* ragos birtokképzős idommal felel, mivel eshetőleg tágas tér belsejébe mutat.

Mindazonáltal szolgálhat *felett* általán magasabb helyzet jelölésére nem függőleges irányban is; hisz a nap és a hold *felettünk* vannak, ha nem állanak is épen tetőirányban a fejünk *felett*. Épen így fogja jelölhetni a *felett* a magasabb fekvést hegyoldalban vagy folyóvíz mentén, így mondhatni hogy Budán a vár a vízi város *felett* van, a császárfürdő a Margithíd *felett* fekszik, a Szt. János hegye a zugliget *felett* emelkedik s több efféle; az ily viszony jelölésében azonban sokszor tanácsosabb és tisztább jelentésű az *-on*, *-en felül* viszonszó, különösen folyó mentén levő helyiségek viszonylagos fekvésének meghatározásakor, pl. a császárfürdő a Margithídon *felül* fekszik, Bécs Pozsonyon *felül* van stb.

Igy aztán jelöl egész általánosságban, még elvontan is magasabb helyzetet nem csak helyi viszonyban, hanem hatalom, méltóság, rang, hivatalos állás s effélék tekintetében, és e felfogás alapján pl. a király úr a hadsereg *felett*, áll az egyetemi tanács a tudománykarok *felett*, az egyetem a középtanodák *felett*, örködik a hatóság a közrend *felett*, van az apának hatalma kiskorú fia *felett*, megilleti a püspököt a felügyelet a felekezeti iskolák *felett*, s így felsőbbbségnek tekintve mond a bíró ítéletet a vádlott *felett* stb., a mely fordulatokban a *felett* az *-on*, *-en*, *-ra*, *-re* *-ről*, *-ről* viszonyragokkal érintkezik, még pedig néha oly közel, hogy alig lehet az árnyalati különbséget kimutatni. A mennyiben t. i. *felett* ellentéte *alatt*-nak, egy kis zavar áll be annak a következtében, hogy *alatt* nem zárja ki a közvetlen érintkezést, a hol pedig ily érintkezés van, már nem állhat helyesen a *felett*. Már a hol összerű helyviszonyról van szó, igen könnyű megítélni, hogy van-e közvetlen érintkezés vagy nincs, de elvont felsőbbbségi viszounál a felfogás lehet különböző. Pl. egy tudós hozzá fog egy mű bírálásához, mint bíráló

minden esetben magasabbra helyezkedik a megbírálandó műnél, és ezért bírálat *alá* veszi a művet, és ítéletet mond . . . már most kérdés, hogy a műre-e vagy a mű *felett*, vagy éppen a műről; egy valaki *alá*ja veti magát egy hatalmas uralmának, és már kérdés, hogy aztán ez a hatalmas *felette* uralkodik-e vagy *rajta*; éppen ez alapon kétes, hogy két fél valami *felett*, vagy *valamin* vagy *valamiről* vitatkozik-é, s több efféle. Helytelennek egyikét se lehet mondani az elősorolt szólamoknak, de kétségtelen, hogy nem azonos jelentésűek, és a *felett* mindig távolabbi viszonynak a kifejezője, a mint némely esetben világosan ki is lehet mutatni, s pl. más ha a püspököt megilleti a felügyelet az iskolák *felett*, meg más ha megilleti a felügyelet az iskolákra.

Abból indulva ki, hogy minden hozzáadás, szerzés, toldás, gyarapítás stb. növeli azt, a mihez hozzá járul, tehát emeli mennyiségét, a *felett* és még inkább az *-on*, *-en felül* viszonyszókkal ott is élünk, a hol ily szaporodásnak valamihez járulását akarjuk jelezni; így beszélünk szokásról, a mely emberi emlékezet *felett* való idő óta divik, apáról, a ki mérték *felett* engedékeny fia iránt, szer *felett* nagy izgatottságról, jutalomról, a melyet valaki a kiszabott fizetésén *felül* kap, kitüntetésről, a mely érdemén *felül* ér valakit, stb. E szólamokban hol *-on*, *-en kívül*, hol *mellett*, hol *-hoz*, *-hez* vagy *-ra*, *-re* érintkeznek vele nagyon finom árnyalati különbséggel, melyet szabatosan kimutatni sok esetben felette bajos, pl. van egy leány, a ki szép is mivelt is, és még a *mellett* gazdag is; ez a leány szép, mivelt és *ahhoz* még gazdag is; ez a leány szép, mivelt és *azon kívül* még gazdag is; ez a leány szép, mivelt és *azon felül* vagy a *felett* még gazdag is, a mely szólamokban a fokozatosság igen szépen jut kifejezésre; az elsőben a gazdagság mint esetleges és félig meddig közömbös tulajdonság van elészámlálva, a másodikban már mintegy kiegészítője az előbb említett tulajdonságoknak, a harmadikban úgy van feltüntetve, mint a mire a más kettő *mellett* nem is volna szükség, de még is megvan és növeli az érdeket, holott a negyedikben hozzá járulván a már említett előnyökhöz, mintegy betetőzi és halmozza a leány előnyös tulajdonságainak a sorozatát. Vessük össze vele a következőt: ez az ifju csekély tehetségű s a *mellett* még hanyag is, vagy: s *ahhoz* még hanyag is, vagy: s *azon kívül* még hanyag is, vagy: s *azon felül* még hanyag is, ugyan azt a fokozati különbséget

fogjuk észlelni, a melyet azonban, ismétlem, inkább csak érezni lehet, mint szóval értelmezni.

Hogy a *szerfelett* szerkesztményképpen is fordul elő mint igehatározó, tudva levő dolog, érdekes még, hogy a birtokképzős *felette* is igehatározó minőségében szerepel a *nagyon* fokozott jelentésében.

Néha mégis látjuk, hogy *felett* oly helyviszony jelölésére is szolgál, a melyben a közvetlen érintkezés nincs merőben kizárva, így két kép közül, a mely egy falra van akasztva, az egyik a másik *felett* függ, ha közvetlenül hozzá ér is, így olvassuk a Kölcsény «Zrínyi dalá»-ban: Hol van a bérce és a vár *felette*? és ismét ugyanott: Itt van a bérce s omladék *felette*! Azt hiszem, hogy ez esetekben a *felett* a megnevezett két tárgy egymástól független voltát jelzi.

Éppen így aztán viselünk felső ruhát alsó ruha *felett*, a hol hasonlóképpen az egymás *felébe* öltött ruhák egymástól független voltát kívánjuk jelezni.

165. §. A *fél* = oldal főnévből származó irányjelző *felé* és *felől* a merre = hová és merről = honnan kérdésekre felelnek meg; a hol kérdésre megfelelő idomot ez a tö nem alkot, az irány nem lehet helyt.

Eredeti jelentése, a mint már el volt mondva, irányulás oly pont vagy tárgy irányában, melyet az ige jelölte mozgás nem ér el, azért áll különösen oly igék mellett, a melyek oly mozgást jelölnek, a mely nem is érhet az irányt jelölő tárgyig, vagy oly tárgyak, mint irányt adó célok mellett, a melyeket semmiféle mozgás se bir elérni, vagy azért mivel valósággal elérhetetlen távolban vannak, vagy azért mivel csak képzeletbeliek, tehát: az iránytű egyik vége észak *felé* mutat, a füst föl *felé* emelkedik, az ég *felé* emeli összekulcsolt kezeit, az imádkozó muszulmán kelet *felé* fordul, a szekér rúdja a kapu *felé* áll; így használjuk a *felé* viszonyszót irányt jelölő igehatározó mellett is, mint pl. hátra *felé* megy mint a rák, vissza *felé* húzza az óra mutatóját, a hajó le *felé* jár a folyón, ne menj arra *felé* s több efféle. Épen úgy elvont irányok jelölésében is, pl. hajlani egy bizonyos nézet *felé*, vonzódni egy bizonyos párt *felé*, a hír elterjedt minden *felé*, sokan törekszenek egy cél *felé*, a világ figyelme most a társadalmi mozgalmak *felé* fordul stb.

Az irányt jelölő tárgy, pont el nem érése oly esetben is benne van a *felé* jelentésében, a mikor feltétlenül kizárva nincs, pl. a ki hazul indulva a piacz *felé* ment, eshetőleg elmehetett ugyan a piaczig, sőt épen a piaczra is, de a kifejezés maga ez iránt egészen bizonytalanságban hagy; épen úgy nem bizonyos, hogy az iskolából haza *felé* indult gyerek valósággal haza megyen-e; a ki Kolozsvárról Maros-Vasárhelyre utazik, azzal a vonattal indul, a mely Brassó *felé* megyen, és a ki Budapestről Bécsbe megy, mehet tetszése szerint Pozsony *felé* vagy Bruck *felé*; ez utóbbi szólam mutatja, hogy a *felé* jelzette irány az irányjelző czélponton túlra is terjedhet, csak magára e czélpontra nem vonatkozhatik.

Időben a *felé* egy közeledő, de még be nem állott időpontot vagy időszakot jelez, és ebben különbözik a *tájt* és *körül* időjelzőktől; a ki nyolcz óra *felé* indul, minden esetre nyolcz óra *előtt* indul, holott a ki nyolcz óra *tájt* vagy nyolcz óra *körül* indul, indulhat nyolcz óra után is. Este *felé* van az idő, a mikor az est közeledik, de még nem állott be, így mondjuk, hogy karácson december vége *felé* esik, a tizenötödik száz vége *felé* fedezték fel Amerikát, a tűz hajnal *felé* ütött ki, vénsége *felé* hízni kezdett, nem szorgalmas tanuló, a ki csak a vizsga *felé* kezd tanulni stb. Épen ily jelentéssel használjuk átvitt értelemben is, pl. a beszéd vége *felé* lanyhult a hallgatók figyelme, a keresett bolt az utca vége *felé* van stb. Figyelemre méltó, hogy e szólamokban a *felé* nem a hová, hanem a hol kérdésre felel meg.

Ugyanazt észleljük a *felől* idomon is, a mely az ily szólamokban mint: hideg szél fú Táttra *felől*, a népvándorlás korában kelet és észak *felől* tódultak népek Európába, Budapest *felől* ma nem érkezik több vonat, s több effélében a honnan kérdésre megfelelő irányjelző; de az ilyenekben: még ő áll az erdő *felől*, egyik szobája az udvar *felől* van, a templom rendes bejárója jobb *felől* van, fél *felől* fáj a fejem, a királyné bal *felől* ült a király mellett, már csak a hol kérdésre felel meg.

Hogy ily szólamok, mint: hírt hallani valaki *felől*, ítéletet mondani valami *felől*, tudni valamit valami *felől*, s más efféle tűrhetők-e vagy sem, bajos eldönteni; úgy látszik, hogy itt egy kis összetévesztés is forog fenn a *felett*-el. Annyi bizonyos, hogy tanácsos a *felől* viszonyszót ily jelentéssel vagy épen nem, vagy csak nagyon ovatosan és ritkán használni.

166. §. A *megett* és társai már tárgyalva voltak az *előtt* tárgyalása közben, mindig csak összerű vagy elvont helyviszonyt jeleznek, a melyet csak ritkán és átvitt értelemben mult idő jelölésére is használunk, mint pl. ezekben: a vizsga is *megettünk* van már, életem jobb része már a hátam *megett* van, stb. Nézetem szerint azonban e szólamok gyanusak, és minden esetre helyesebb és magyarosabb: a vizsgán már *túl* vagyunk, életem jobb részén már *túl* vagyok.

Az *ellen* és *íránt* viszonyszókról nincs más mondani valóm, mint a mit a 146. §-ben már elmondtam.

167. §. Következik az *által*. Ezzel a viszonyszóval a jelenlegi irodalmi nyelv oly gyakran és oly sokféleképpen él vissza, hogy jelenlegi használatából csaknem lehetetlen kideríteni eredeti alapjelentését, pedig erre van szükségünk, hogy kimutathassuk, hol használjuk helyesen, hol nem.

Keressük tehát az eredetét! Mint minden viszonyszónak, úgy ennek is az igehatározók közt kell keresnünk az eredetét, s így azonnal rá akadunk a maga egész valóságában mint igehatározóra: így szól a népdal: *által* karolja kedves babáját; *által* járta fejét a gőz; közmondások, ha lehet Ballaginak hinni, így szólnak: *által* esett mint Bakó a házán, *által* futott rajta mint a tyúk a szénán, *által* lát nem csak a rostán, hanem a szítán is; még ismerjük az *által*útát és az *által*vetőt. Csak az elésorolt szólamok után ítélve azt látjuk, hogy a jelenleg divatos nyelv mindenütt, a hol az *által* mint igehatározó szerepel, a teljes idom helyett egy összevont, rövidített idomot használ, t. i. ezt: *át*, tehát ma így írjuk *átkarolja*, *átírja*, *átelik*, *átfut*, *átlát*, sőt nem lehetetlen az *átút* és az *átvető* sem, legalább a magyar nyelv szótára nem tartja lehetetlennek; egyszersmind arról is meggyőződünk, hogy ha ez az *által* vagy *át* igehatározó nem kiható ige mellett áll, soha sem áll magára, hanem mindig az *-on*, *-en* viszonyraggal kapcsolatban, úgy, hogy voltaképpen már viszonyjelző válik belőle, így: *-on*, *-en át* vagy *által*. Alig kétkedhetni, hogy ez az igehatározó tökéletesen azonos azzal az *által* viszonyszóval, a melynek a jelentését keressük.

Lássuk már most, mit jelent az *által* vagy *át* mint igehatározó. Ha valamely cselekvés valamit *áthat* vagy valamin *áthat*, nyilván azt képzeljük, hogy annak a valaminek a felülete valamely

pontján, vagy egyik határszélén éri a cselekvés hatása a kérdéses tárgyat, és úgy működik, hogy a felület más pontján vagy más határszélén ismét nyilvánul, még pedig csaknem úgy, mint ha azt a valamit nem is találta volna útjában. A ki átlépi a küszöböt, lépve közeledett a küszöb egyik széléhez, lépve jutott aztán a küszöb másik széléhez, mint ha az a küszöb nem is volna ott az útjában; ha a fal egyik oldalán kopogtatnak és a kopogtatás a másik oldalán hallik, azt mondjuk: a kopogtatás áthallik a falon; a ki bár mi módon a folyó egyik partjáról a másikra jutott, az átjutott a folyón; már akár átgázolt, akár átúszott, akár átevezett, akár átrepült, akár átugrott, akár átment hidon; a ki átfúrta a deszkát, a deszka egyik oldalán beleereszti a fűróját a deszkába és addig fűrt, a míg a fűró a deszka másik oldalán ismét kibútt; tökélyesen épen úgy lehet értelmezni a következő szólamokat: átdobni egy követ a kerítésen, átszűrni a levét egy szitán, és még számtalan mást is; mindenütt az a kép áll előnkbe, hogy valamely cselekvés a maga működésében útjában talál valamire, a mi esetleg lehet valami befolyással a működés erélyére vagy hatására, de semmi esetre meg nem akasztja a működést, a mely az útjába állott valaminek az akadályozó ellenállását vagy éppen nem is érzi, vagy könnyű szerrel legyőzi. Ez a körülmény oly lényeges, hogy az által vagy át ott is áll, a hol az egyik helyről a másikra jutásnak nem is áll útjában semmi, csak egy üres köz van ott, a mely a két helyet elválasztja, így lehet egy városból egy más városba átköltözni, árukat egyik hajóról a másikra átrakni, egyik tárgyról a másikra áttérni, valakit egyik hivataltól a másikhoz áthelyezni; sőt némelykor még a köz se jó tekintetbe, mint a mikor átadunk valakinek valamit, átruházunk jogot valakire, átveszünk valakitől egy birtokot, és a végén átlátunk valamit, átfázunk, átázunk, stb. Hasonló jelentésű vele a keresztül, a mely hasonlóképpen -on, -en raggal kapcsolatosan egy legyőzhető vagy legyőzött akadályt jelöl, e rag nélkül magára épen oly hatást jelöl, a mely valaminek az egész valóját foglalja el; a városon épen úgy lehet keresztül utazni mint átutazni, a deszkát épen úgy fúrhatni keresztül mint át, a levét akár szitán keresztül, akár szitán át szűrhetjük; de ha a követ a kerítésen átdobjuk, az már még sem ugyanaz, mint ha a kerítésen keresztül dobnók. Ebből azt látjuk, hogy a keresztül okvetetlenül felteszi az akadályozó valaminek a belsejébe hatolását, az által vagy át nem, és ezért nem állhat

keresztül soha ott, a hol akadály nincs, csak köz, nem lehet egy városból a másikba *keresztül* költözni, csak *átköltözni*; lehet más pártra *átmenni*, de nem *keresztül* menni; lehet *átadni* valamit, de nem *keresztül* adni valakinek; de igen is lehet *keresztül* fázni épen úgy mint *átfázni* stb.

Azt hiszem, hogy a mondottak után az *által* vagy *át* jelentésére nézve tisztában vagyunk. Az alapfogalom egy útban levő valami, a mit le kell és le is lehet győzni, a mi tehát komolyan nem akadályoz. Ám nem akadályozni nem egyéb mint megengedni; *átlátunk* az ablakon, *átmegyünk* a nyitott ajtón, *áthaladunk* a terméken, az ablak üvege megengedi, a nyitott ajtó nem tartóztat fel, a termekben senki se állja útunkat stb. Minden esetben azonban az a min *át* vagy *által* történik valami, közbül van a működés kiinduló és czélpontja közt.

Ám azt látjuk, hogy az, a min *át* vagy a min *által* hat valamely működés vagy cselekvés, az soha sem működik közre, legfőbb megengedi, és úgy a cselekvővel mint eshetőleg a szenvedővel szemben egészen közömbösen viseli magát; lehet, hogy köztök van, sőt rendesen ott képzeljük is, de nem tartozik semmi tekintetben sem az egyikhez, sem a másikhoz, noha a mennyiben özszerű tárgy, hozzá érhet akár egyikhez, akár mind a kettőhöz.

Ám ez mind az igehatározóra vonatkozik; lássuk azonban, mi következik belőle a viszonyzó jelentésére nézve.

Legelőbb is a viszonyzó idomát illetőleg meg kell említenem, hogy a viszonyzó kivétel nélkül mindig csak a teljes idomában mint *által* szerepel, az *át*, vagy, a mint némelyek írják, *ált* idom mint viszonyzó soha se fordul elé.

Hogy ez a szó miből és mi módon alakult, nagyon bajos kideríteni, a magyar nyelv szótárában megkísértett származtatás már első pillanatra is tarthatatlan. Mégis úgy látszik nekem, hogy egy kis világot vet rá az *általl* = általol és az *általkodik* igék jelentése, a mely arra látszik mutatni, hogy ez az *által* törzs az *-al* képzővel van alakítva *ált*-ból, a melyben azonban a *t* ismét képző, még pedig meggyőződésem szerint az a bizonyos *t*, a melynek a jelentése a bevégeztség, a megállapodottság. Már most látom, hogy az a furfangos *által* mint igetörzs is lép fel, és vajjon minő jelentéssel? *Általl*, *átall* köztudomás szerint határozatlan igék és *-ás*, *-és* képzős igenevek mellett áll, és azt jelenti, hogy a cselekvő

előtt van valami, a mi tartóztatja, a mi nehezíti neki a cselekvést, tehát egy akadály, ha szinte csak érzésszerű is, de oly akadály, a melyet le lehet küzdeni, a mint bizonyítja az a gunyoros közmondás: átalja koldulni, csak kéreget; az *általkodó*, *megáltalkodott* igenevek meg olyan fogalmat ébresztenek, hogy valaki a rosszban oly szilárd állást foglalt el, hogy semmiféle erkölcsi hatás vagy befolyás se bírja onnan kimozdítani, tehát oly eltökélés, maga elszánás van benne, a mely akadály a jó irányú befolyások útjában. Itt is tehát a cselekvő és a cselekvés czélja közé helyezkedő önálló akadály van előttünk, mint a melyet az *által* mint igehatározó jelzett. Azt hiszem ez elég alapot nyújt nekem arra, hogy az *által* első szótagjában rá ismerjek arra a gyökre, a mely az *áll* ige törzs gyöke is, és a mely mint önálló szó is ez idomban *ál* olyas valamit jelöl, a mit valamely akadály miatt nem birunk, vagy csak bajosan birunk valódi mivolta szerint megismerni; az akadály ez esetben a csalárd külszín, a szemlélő és a tárgy közé lépő látszat, a mely azonban legyőzhető. Ha így van, akkor *ált* talán eredetileg *állt* igenév és azonos jelentésű azzal, a mit ma rendesen úgy írunk: *állott*; mint ilyen felveszi a gyakorító *-al* képzőt, a mely, a mint már láttuk, állandó foglalatosság jelölésére is alkalmas; így keletkezik az *által* az *ált*-ből épen úgy mint *kert-el* a *kertből*, *restel* a *rest*-ből, *utal* az *út*-ből, *hidal* a *hid*-ből. Már most *kertel* = kertet csinál, kertet tesz valahová, *restel* = restség tartóztatja valamitől, *utal* = a meglevő utat mutatja, a követendő útra figyelmeztet, *hidal* = hidat, hidfélét tesz valahová; ezek hasonlatára tehát szabad így értelmezni: *által* = *ált*-at, azaz *állott*-at tesz valahová, valami ott *ált* = *állott* tartóztatja, figyelmeztet arra a mi ott *állott*, valami olyat tesz valahová, mint a milyen az *ált* = *állott*; tehát mindenképpen csak közben álló vagy közbe lépő valamire jutunk.

Már fentebb hangsúlyoztuk, hogy az, a min *által* esik meg valami, nem csak nem gátolja megtörténtét, hanem néha egyenesen megengedi; innen csak csekély átmenet van a segítség fogalmáig. Ha ugyanis két dolog közé egy harmadikat képzelünk, mind a kettőtől függetlent, ez természet szerint külön választja, nem engedi, hogy érintkezhessenek, és ennyiben akadály lesz, ám ha engedi az érintkezést, azt kétféleképpen teheti, vagy úgy, hogy felhagy az ellenállással, akár erőszakos hatásának engedve mint a

deszka, a melyet *át*fúrnak, akár természeténél fogva, mint a rosta, a mely *át*bocsátja a vizet, vagy pedig úgy, hogy épen mint közben járó vagy segéd eszközli, lehetővé teszi azt az érintkezést, a mely nála nélkül lehetetlen lesz vala, mint az az ajtó, a melyen *át* juthatni egy zárt szobába, mint az a lyuk a kerítésen, a melyen *át* be lehet látni a kertbe, mint az a szelelő, a melyen *át* kiszabadulhat a felesleges gőz, mint az a híd, a melyen *át* közlekedhetni a túlsó parttal stb. Így jutunk el ahhoz a felfogáshoz, a mely szerint *által* közbenjáró, segítő, eszközlő valamit jelez, a melynek közbe jötte teszi lehetségessé olyas valaminek a megtörténtét, a mi nála nélkül vagy épen nem, vagy legalább nem azon a módon történhetett volna. A régi nyelv, úgy látszik, nem különböztette meg meg a viszonzót az igehatározótól, hiszen sok esetben bajos is a szabatos megkülönböztetés, és vegyesen használta az *által* szót, hol egyik, hol másik minőségében, még pedig igehatározói minőségben is az *-on*, *-en* rag nélkül, pl. a müncheni codexben: parančola ō tanéitváninac tenger *altal* menniec (Mát. VIII, 18), mene is innepen vetemén *altal* (Mát. XII. 1), kenzereite... a tengeren *altal* menniec (Mát. XIV, 22), és u. o. 34 vers ismét: tengeren *altal*, de: a tő foc *altal* menni (Mát. XIX, 24), sokak vadnak kik *altal* mennek *rajta* (Mát. VII, 13), mikor tengeren *altal* mentenek volna (Márk. 6, 53), jöve Sidon *altal* galileabeli tengerre (Márk. 7, 31), épen úgy a bécsi codexben is, névszerint a Judith könyvében gyakran: *altal* menvén kedég Sírát, 3, 14; törrel *altal* verettetik, 5, 38; *altal* ökleltetvén le esel, 6, 4; lásd még u. o. 6, 21; 10, 10; 11, 15; 13, 12; 13, 28; különösen érdekes a 4. fejezet 5. és 6. verse, az előbbiben azt látjuk: kiken *altal* menet lehet vala, és az utóbbiban kik *altal* út lehet vala; a félreértés itt nagyon is átlátszó, az előbbi versben a fordító az *által*-t a menet-hez foglalta, és *által*menetet (= transitus) képzelt, holott az utóbbiban az *által* a kik-re van vonatkoztatva, kik *által* = per quos; a Bod codexben (392. lap 27. sor) olvasom: monnak neki az ayakak, Nem mi *altalunk* mentel be az testbe, sem mi *altalunk* mégy kive, a hol az *által* még nyilván és határozottan igehatározó, és a helyett áll, a mit ma így mondanánk: *rajtunk át*; de már a Tihanyi codex elején: (mondá) a böcnek zaia *altal*, már kétes, ha vajjon úgy kell-e érteni: a böcsnek száján *át*, vagy pedig divatosan: a böcsnek szája *altal*; határozottan viszonzó szerepében találom legelő-

ször az «ave maris stella» kezdetű himnusz fordításában a Magyar Benigna imakönyvében (Magy. nyelveml. II. 58. l.) e mondatban: és fogadja *általod* mi imádságunkat, s ebben az az érdekes, hogy ez imakönyv a Tihanyi codex-sel körülbelöl egykorú. Még határozottabban lép fel azután viszonyoszó képiben 1535-ben Wratkovitt Pál levelében (Régi Magy. Nyelveml. II, 2, 30. l.) e szólamban: panaszolkodnak ennekem az Marossiak leuelek *által*, épen úgy a nagyszombati követek 1598 febr. 23-án kelt jelentésében: ha penigh valami akadek *álthal* megh esik; és u. o.: az Attia és az Annia ezek *álthal* izenthek; továbbá Magyarország rendeinek 1608 június 27-én a Prága melletti táborból a Szlavon rendekhez intézett levelében kétszer: sok rendbeli követek *által* tractálván, és: az itt való sok Tractatus *által* minden dolgainkat immár jobb állapotra hoztuk. Tovább kutatva a szó történelmét, Pázmán Kalauz-ában a következő igen érdekes példákat találom: ezek (t. i. az igazi pásztorok) *által* értik az Isten Igéjét, ezek *által* öldoztatnak és Bűnök bocsánatját nyerik. Ezektől szenteltetik és osztogattatik az Ur-vacsora; — az Uj Testamentom.... áldozattya ezek *által* mutat-tatik Isten előtt (a hivekért) (II. könyv, 3. rész 17. §. 145 l. a pozsonyi 1637-ik kiadásban); — emberi eszköz *által* vétetünk ki az Ördög rabságából (u. o. 146. l.); — hogy ezek (a Sacramentomok) *által* bűnünk nem bocsáttatik (III. k. XI. r., 6. §., 610. l.); — Isten az, a ki maga erejével szenteli az embert a külső eszközök *által*; mint-hogy Isten taníttya az embereket, noha külső Predikálás *által* (u. o. 311. l.); — egyedül Hit *által* igazulunk tehát nem keresztség *által* (u. o. 7. §. 312. l.). Tovább folytatva a nyomozást a Rájnis magyar Virgiliusa Pozsonyban 1789-ben megjelent első részében, a «sisakos, paizsos, kardos mentő-írás»-ban az *által* mint viszonyoszó egyetlen egyszer se fordul elé, de az ugyanazon évben nyomtatott «Toldalék»-ban, t. i. Kazinczy Ferenczhez és Bacsányihoz intézett levelében, kétszer találom, egyszer idézve Bessenyei «Holmi»-jából e mondatban: hogy idegen nyelvek *által* Nemzetünket..... fel-emelhetjük; másodszor ismét egy át-írásban Milton fordításából e szólamban: bal oldalad-*által* jöttem e világra (8. l.), a hol azonban nyilván e helyett áll: baloldalo-don *által*, tehát igehatározó; már a Georgicon 1814-ben megjelent fordítása előbeszédjében maga Rájnis is így ír: a munkát fordítása *által* tökéletességre hozza (XXII. l.), de ez a szólám német-

ből van fordítva, és ugyanott (XLI. l.) azt írja: a magyar fülnek pedig e' szabadság *által* nem szerzünk alkalmatlanságot. Ugyan e kötetben a kiadó Kondé József Benedek, 1813-ban írt előszavában már így beszél: közbenvetésének . . . ezen soraim *által* nyilvánosságosan-is köszönöm (XIV. l.); nyelvének, szokásainak fenntartások *által* tiszteletre méltónak mutatja (VII. l.); 's ez *által* tiszteletmet . . . is nyilvánosságossá tehetem (XV. l.); Legyen az tehát . . . úgy is, a mint *általam* szenteltetett, elegendő (XVI. l.). A Pesten 1833-ban az Akadémia kiadásában megjelent fordítása Horatius leveleinek, a címlapján így mutatja be magát: fordítá Kis János... Wieland magyarázataival... Kazinczy Ferencz m. t. társasági r. tag *által*, és annak utána Kazinczy a «Mæcenás caractere» czimű bevezetésében széltyben így ír; maga *őáltala* ravaszul javaslott meghatározások (5. l.); Horátz és Virgil a Mæcenás közbenjárósága *által* szert tettek . . . (6. l.); munkámat a mindenik levélnek elébe tett bevezetés *által* . . . megnehezittem (7. l.); a gátlások *által* magát el ne rettentse (8. l.); az idők *által* annak . . . tétetvén meg-hittjévé: az Agrippa *által* javasolt vissza adás (10. l.); a világnak elébb a Tiberiusok, Caligulák, Nérók és Domitiánusok *által* kelljen megostoroztatni (11. l.); csak egynek sem (tett) roszat hatalmas befolyása *által* (12. l.); keveset vesz az *által*, hogy . . . ; több készsége volt magát Mecén *által* vezetettetni (13. l.) s így tovább.

Végig nézve az itt elősorolt idézeteken, a melyeket természetesen még nagyon sokkal lehetne szaporítani, azt látjuk világosan, hogy az *által* csak a XVI. száz elején válik viszonyyszóvá, még pedig félreértés következtében, a mely onnan eredett, hogy — nem tudhatni, hanyagságból vagy tudatlanságból-e — az *által* igehatározó mellől a hozzá tartozó -on, -en viszonyragot elhagyták. Arra hivatkozva, a mit fentebb már elmondtam arra nézve, hogy mikép vált a felfogásban az akadály némely esetben segédeszközzé, szükséges közbenjáróvá, itt csak rá mutatok, hogy ha valaki e helyett: a résen *által* lehetett látni, hogy benn gyertya ég, ezt írta: a rés *által* lehetett látni, hogy benn gyertya ég, igen könnyen történhetett, hogy noha az író a két szólamot tökélyesen azon jelentésűnek tekintette, a későbbi kor mind inkább megerősödvén abban a tudatban, hogy a viszonyragok nem valami hivalkodó toldalékok, a melyeket akár oda is tehetni, akár el is hagyhatni, különbséget

talált a két szólám közt, az első szerint a rést úgy fogván fel, mint a látó szem és a látott gyertya közt ott levő valamit, a mi azonban a látást *nem akadályozza*, a második szerint úgy értelmezte, mint oly közbenjárót, a *mely nélkül a látás lehetetlen lesz vala*, a mely tehát bizonyos tekintetben *eszközli, csinálja* a láthatást. Így kész volt a szétágazás, az *-on, -en által* megmaradt igehatározónak, a magára álló *által* viszonyszóvá vált. Ám ez új szerepében a szó eleinte nagyon szerényen lép fel, csaknem kivétel nélkül oly kapcsolásban, a hol bátran állhat vala helyette az *-on, -en által*, és így szerepel még Pázmánál is; az *által* viszonyszóval jelzett valaki vagy valami mindig csak közbenjáró, a *melyen át* hat úgy szólván a cselekvés, de a mely maga vagy éppen nem cselekszik, vagy egyebet cselekszik, vagy csak látszólag cselekszik; a mikor «a Marosiak levelek *által* panaszkodnak», a levelek néma közbenjárók, nem ők panaszkodnak; ha a hívek «a pásztorok *által* értik» az isten ígését, a pásztorok közbenjárók, a kik nem magoktól veszik az Isten ígését és ez ige értelmezését, *rajtok át* maga az Isten hirdeti és értelmezi a maga ígését; ha «*hit által* igazulunk» nem a hit igazol, hanem az az erkölcsi hatás, a melylyel a hit van lelkünkre és egész életünkre; ha idegen nyelvek *által* emeljük nemzetünket, az idegen nyelvek nem emelnek semmit, csak oly eszközöket szolgáltatnak, a melyek-*kel* emelhetjük *mi* nemzetünket; s így a többi példákban is; ám a ki a gátolások *által* elrettentetik, e felfogás szerint nem a gátolásoktól retten el, azaz, nem magok a gátolások rettentik, hanem az rettentí, hogy a gátolások útjába állanak, és így az *által* még mind megtartja a maga eredeti jelentését, de a félreértés már rést kap e szólamban, főkép ha még hozzá járul az a Kazinczynál éppen nem lehetetlen eshetőség, hogy az egész szólám a német: «sich durch Hindernisse abschrecken lassen» utánzása, a mely német szólamban a *durch* csakugyan magát a cselekvőt is jelölheti; innen azután még csak nagyon kicsiny lépés volt a tökélyesen fonák értelmezésig, a mely szerint egészen németesen a: *durch ihn selbst* schlau vorgeschlagene Beschlüsse; magyarul: *maga őáltala* ravaszsul javasolt meghatározások-ká lettek, és a mely szerint a magyarosság ellenére es a nyelv csúfságára boldog boldogtalan mindenütt *által* viszonyszóval él, a hol még távolról se lehet közbenjáróról szó.

Abból, a mit a szó eredetéről és jelentéséről a helyes magyarság szempontjából fel tudtam fedezni, az *által* helyes használatára az a szabály következik, hogy: *által* mint viszonyzó csak oly közbenjáró jelölésére szolgálhat, a mely közvetlenül se nem cselekszik, se nem szenved, se pedig a cselekvés végrehajtásában semmi tekintetben a maga erején nem részes, noha jelenléte a cselekvésnek a kívánt módon való létre jöttére közvetlenül szükséges. E szerint nem szabad az *által*-t használni:

a) *Szenvedő* ige mellett a cselekvő jelölésére, pl. a bárány a farkas *által* szétépetett, az ifjak taníttatnak a tanárok *által*, a föld világíttatik a nap *által* s minden más hasonló szólam feltétlenül helytelen és hibás; az ily mondatokban helyesen csak a *-tól, -től* viszonyrag állhat, így: a bárány a farkastól szétépetett, az ifjak taníttatnak a tanároktól, a föld világíttatik a naptól stb. természetesen mindig fentartva, hogy valóban magyaros csak ez a forma: a bárányt a farkas szétépte, az ifjakat tanítják a tanárok, a földet világítja a nap.

b) *Miveltető* ige mellett a közvetlenül cselekvő jelölésére; nem szabad tehát így írni és beszélni: irnokom *által* lemásoltatom a levelet, a gazda béresei *által* szántatja a földjeit; melyik szabó *által* varratja ruháját stb., hanem csak így: irnokommal másoltatom, béreseivel szántatja, szabóval varratja stb.

c) *Egész általánosságban* nem szabad vele jelezni soha oly eszközt, szerszámot, vagy általában összerú vagy elvont segédet vagy okozót, a mely közvetlenül szolgál a cselekmény végrehajtásában, sőt még oly közbenjárót sem, a melyet vagy a kit közbenjárása szükségképpen közvetlen érintkezésbe hoz a cselekvővel vagy szenvedővel, vagy a cselekvéssel. Nem helyes tehát így beszélni: kötél *által* végezték ki a gyilkost, eskü *által* kötelezték a hallgatásra, bizelgés *által* nyerte meg az öreg asszony kegyét, munka *által* keresi kenyerét, falragasz *által* hirdette ki, előzékenysége *által* mindenkit megnyert, takarékoság *által* szerezte vagyonát, haragja *által* véget vetett a kibékítésre czélzó törekvésemnek, szolgálja *által* küldte a levelet, barátja *által* üzent meg a hirt, a nagy csattanás *által* megijedt, a füst *által* könyez a szeme, erős érvek *által* bizonyított, a jó és bő táplálék *által* megerősödött, a henyélés *által* elrestült, a sötétség *által* botorkázott stb. stb., a melyek helyesen így szólnak: kötéllal végezték ki, esküvel kötelezték,

hizelgéssel nyerte meg, munkával keresi, falragasszal, esetleg falragaszon hirdette ki, előzékenységével nyerte meg, takarékossgal szerezte, haragjában vetett véget, szolgáljától küldte, barátjától üzenté, a nagy csattanástól ijedt meg, a füsttől vagy a füst miatt könyez, erős érvekkel bizonyít, a jó tápláléktól erősödik, a henýelésben restült el, a sötétségben vagy a sötétség miatt botorkázott stb. Itt azonban eléáll az a nehézség, hogy némely esetben alig lehet kimutatni az eszköz, ok vagy közbenjáró befolyásának közvetlen vagy nem közvetlen voltát, pl. egy társaságban társalgás közben egy távol levő férfi nevét említik, ez említés magára vonja egy jelen levő hölgy figyelmét, úgy hogy ezután nagy érdekléssel kíséri a társalgás folyamatát; már most az a kérdés, hogy e hölgy e név említése által vagy e név említésére vált-e figyelmes hallgatóvá?; megyünk tovább: a hölgy hallván a nevet, elpirul, a mi a figyelmes észlelőnek elárulja, hogy az említett férfi érdekli, ismét kérdés, ha vajjon elpirulása által vagy elpirulásával árulta-e el érdeklődését; mert mind a kettő lehetséges. Ha az észlelő szándékosan említi azt a nevet, mivel sejti, hogy az illető érdekli a hölgyet, a hölgy pirulása közvetlenül tudatja vele azt, a mit megtudni kívánt, s így a hölgy pirulásával árulja el érdeklődését; de az elfogulatlan észlelő a pirulásból semmit se következtethet határozottan, hiszen még azt sem tudja bizonyosan, hogy a név említése vagy egyéb valami piritotta-e meg, mégis feltűnik neki a pirulás, és minthogy e tünet a név említésére következett, okoskodva jut arra a gondolatra, hogy tán érdekli az a férfi azt a hölgyet, és ez esetben bátran mondhatni, hogy pirulás által árulta el érdeklődését. Hasonló módon tudhatok meg valamit levélből, de levél által is; zavarba hozhatok valakit egy kérdéssel és egy kérdés által is; ellenséggemmé tehetek valakit egy szóval, de egy szó által is; s így számtalan más esetben is, a mikor aztán igen jelentőssé válhatik az által használata és oly szép szabatos megkülönböztetésre szolgálhat, mint pl. a Pázmán Kalauzából fent idézett (II. könyv, 3. rész, 17. §.) mondatban. Ha tehát Kölcey a «hymnusz»-ban így ír: *általad* nyert szép hazát Bendegúznak vére, épen nem hibázott, sőt jól tudta, hogy egyebet mond vala, ha így ír: *tőled* nyert szép hazát, s igen szépen fejezte ki, hogy az Isten nem közvetlen beavatkozással intézte a nemzet sorsát. Különös figyelmet kell e tekintetben fordítani arra a nagyon gyakran használt

fordulatra, a mikor az eszközlő vagy közbenjáró valami, egy cselekmény vagy esemény, a melyet a «hogy»-os mondatba foglalva úgy vezetünk be a beszédbe: *avval* vagy az *által*; pl. bebizonyította ártatlan voltát *avval*, hogy távol voltát igazolta; de: az *által*, hogy tanukat állított elé, a kik távol voltát igazolták; a Habsburg-ház maga gyengítette állását Németországon *avval*, hogy az önállóságra törekvő fejedelmek hatalmaskodását nem csak tűrte, hanem elő is mozdította, de: az *által*, hogy hatalmának támpontjait mindig külföldön keresvén, elvesztette a németek rokonszenvét; Poroszország alkalmatlan szomszédá lett az *által*, hogy a katonai uralmat fogadta el politikája vezérelveül, és *avval*, hogy szüntelenül fegyverkezik stb. Látni való, hogy mindenütt *által* csak ott állhat, a hol az ok vagy eszköz hatása nem egyenes és nem közvetlen, a mi nagyon különböző körülményektől, sőt néha az író vagy beszélő egyéni felfogásától függ. Tiszta dolog ugyanis, hogy a fát fűrészszel vágják, mivel a fűrész közvetlenül a fára ható vágó eszköz, de ha a fűrész feltalálójáról beszélünk, kérdezhetjük, hogy ha könnyebbé tette a favágást, a fűrész feltalálásával könnyített-e a favágón vagy a fűrész feltalálása *által*, és a felelet az lesz, hogy miután a feltalálástól az általános alkalmazásig hosszú út van, a feltalálás közvetlenül még nem könnyített, tehát szorosan véve a feltalálás *által* könnyített; de ha szabadságot veszünk magunknak arra, hogy a feltalálás és alkalmazás közé eső mozzanatokat mint önkényt következő, mellékes és úgy is ismeretes dolgokat mellőzzük, és a könnyebbülést úgy fogjuk fel, mint a feltalálás szükségképpeni és közvetlen következt, úgy is mondhatjuk: a feltalálással könnyített; van tehát ebben a tekintetben némi játéka az önkénynek, és ez az oka, hogy némely esetben észre se vesszük, mikép csempészi be magát az idegen befolyás, pl. ha valaki mérget vesz, meghal; a ki a mérget adta, a mérget úgy adta, mint halált előidéző eszközt, maga a mérgező ölte meg a halottat, tehát a mérgező *méreggel* ölte meg, az áldozat a mérgetől halt meg; még is halljuk és olvassuk szeltiben, hogy mérgező *által* ölte meg, mérgező *által* halt meg; ez a szólam kétségtelenül német szólam átvételéből származik, de még sem lehet feltétlenül rosszalni, mert ha meggondoljuk, hogy a mérgező mikép öl, azt találjuk, hogy a mérgező maga csak a vért rontja meg, és aztán a vér megromlása közvetlen oka a halálnak, nem a mérgező; a hóhér

kötéssel végzi ki az elítéltet, senkinek se jut eszébe azt mondani, hogy kötéssel *által* végzi ki, mert a kötéssel ez esetben egyenesen eszik a hóhér kezében, de másfelől a kötéssel összeszorítja a kivégezendő bűnös lélekző szervét, s így lehetetlenné teszi a lélekzést, füladás áll be és ez a közetlen oka a halálnak, az akasztott ember tehát nem hal meg a kötéltől, hanem a kötéssel *által*, és a törvényszék *kötéssel általi* halálra ítélte; nemde furcsa, hogy a német ez esetben épen úgy különböztet? Der Verbrecher wurde zum Tode *durch* den Strang verurtheilt, und *mit* dem Strange hingerichtet. De ha meggondoljuk, hogy a büntetés e nemét a magyarok alig hozták magokkal Ázsiából, alapot nyer az a gyanu, hogy itt a szólam a dologgal együtt idegen jövevény; már most a fentebbi szerint még azt se mondhatjuk rá, hogy helytelen és nyelvellenes, de mégis káros hatású, mivel oly példát nyújt, a melyet meggondolatlanul követve, a kocsintások hosszú sorába tévedhetünk, mert hiszen kinek van ideje minden szót mindig aranymérlegre tenni? Erre azt felelem, hogy a ki arra törekszik, hogy kifogástalan és mintaszerű nyelven írjon és beszéljen, az köteles időt szakasztani rá.

Hosszasan tárgyaltam e szót, mert tán nincs második a nyelvben, a mely annyi és oly csúf visszaélésre és hibára szolgáltat alkalmat. Mindazonáltal tudom, hogy tárgyalásom koránt sem kimerítő, és e dolgozatom keretében nem is lehet; de megelégszem, hogy ha sikerült rá fordítani a figyelmet. Annyi bizonyos, hogy e szóval nagy a baj, és komolyan kell hozzá látni az orvoslásához.

168. §. Az *által* rá vezet, hogy utána mindjárt azokat a viszonyzókat vegyem elé, a melyek okviszonyt jelölnek.

Az okviszony általános értelmezése nagyon bajos. Oknak mindent mondunk, a mi más valaminek lételt ad, a nélkül, hogy maga csinálná saját közetlen működésével. Az, a mi valamely ok hatása következtében eléáll, okozat, és ok és okozat soha sincsenek közetlen érintkezésben, noha az okozat mindig szükségképp következménye az ok hatásának és befolyásának. Ebből önkényt következik, hogy ok lehet minden, okozat azonban nem lehet se személy, se pedig összerű vagy elvont önálló tárgy, hanem csak cselekmény vagy esemény, a mely vagy igenév vagy egész mondat képben lép előnkbe.

Az okviszony mindazonáltal különbféle, nevezetesen mindjárt első pillanatra feltűnő, hogy ok és okozat kétféleképpen léphetnek kapcsolatba, vagy úgy t. i., hogy az ok előbb létezik, és befolyásával létesíti az okozatot, a mely tehát ez esetben mindig utána jó létre; vagy pedig úgy, hogy az ok voltaképpen egy még csak képzeletben vagy óhajításban létező cél, a melynek elérésére szolgál a megelőző okozat. Például: egy képviselő a május 20-ki ülésen nem jelent meg, mivel 19-én 10 napra elutazott a fővárosból; ha így van, távozása és távolléte az ok, a meg nem jelenés az okozat; ám ha így adjuk elé: a képviselő nem akart megjelenni a 20-ki ülésen, tehát 19-kén 10 napra elutazott a fővárosból, azonnal megfordul a viszony, már most a meg nem jelenés a cél (ok), és az eltávozás, a távollét az okozat (eszköz) a cél elérésére. Lehetne ugyan itt is úgy okoskodni, hogy nem a meg nem jelenés, hanem az előzetes szándék a meg nem jelenésre a valódi oka az elutazásnak, tehát ez esetben is megelőzi az ok az okozatot, és logikailag így is van; de a nyelv azt a szándékot mellőzi és csak a czélt veszi figyelembe, és ezért kétféleképpen is jelzi az okviszonyt a különbség alapján.

De az okviszony más tekintetben is különböző; nem csak az áll, hogy semmi se történik ok nélkül, hanem az ellenkezője is, t. i. semmi se marad el ok nélkül. E szerint az egyik esetben az ok létesíti az okozatot, tehát az okozatnak eszközlője, előmozdítója s mintegy előidézője; a másodikban az ok ellenzi az okozat létesülését, tehát útját állja, akadályozza vagy legalább is nehezíti, késlelteti létre jöttét, és úgy hat, mint akadály. Ezt a különbséget is jelzi a nyelv különböző jelzőkkel.

A mint látjuk, az okviszony köre nagyon széles, épen azért abban a tekintetben is mutat fel változatosságot, hogy az ok mi módon idézi elé az okozatot. Van eset, a melyben az ok csupa létele elég az okozat létesítésére, pl. a talaj lejtése csupa lételével okozza a vízfolyás irányát, a sötétség csupa lételével lehetetlenné teszi a látást; innen kezdve egészen addig, a hol a kocsis pl. sebesen hajtva elgázol egy gyermeket és így okává lesz a történt bajnak, számtalan fokozata van az ok befolyásának, számtalan módja az ok hatásának, úgy, hogy bár mi viszonyban van valami valamihez, mindig oda fér az okviszony is mint kiegészítő, és ennek következtében csaknem valamennyi viszonyrag jelezhet okviszonyt

is; pl. a mikor valaki *ijedtibben* reszket, az *ijedtség* egyszersmind oka a reszketésnek, úgy tehet valaki valamit *boszúból*, fennakad az eke kövek *közt*, megbotránkozunk egy *nyilatkozatra*, csodálkozunk egy *tetten*, meghal valaki *méregtől*, megöszül egy munka *mellett*, betege valaki az *irigységnek*, szenved a *lábával*, görnyed a *súly alatt* stb. stb., a mely szólamok mindenikében ott van az okviszony. E körülménynek köszöni a nyelv, hogy az okviszony jelölésében számtalan árnyalatot bír kifejezni, ám de épen azért kiváló gonddal kell mindig megválogatnia az okviszonyt jelző ragot vagy szót annak, a ki kifogástalan szabatossggal akar írni vagy beszélni.

Így láttuk, hogy *által* is jelez okviszonyt, épen úgy szolgál néha *-ért*, azonkívül csaknem mindig *miatt*, *végett* okviszony jelölésére, és ezek tárgyalása következik most.

169. §. Az *-ért* viszonyrag kétségtelenül az *ér* tő származéka, a mely magában igező és a valamihez *ér*, valamit *ér* egyfelől az érintkezés, az érdek s innen tovább átvive az érték, másfelől mint ikes belszenvedő az érés fogalmai kifejezője. A viszonyrag jelentése csakis az érdek és az érték fogalomkörére vonatkozik, ezért élünk vele:

a) Csereviszony jelölésére, oly esetekben, a melyekben az egymással elcserélendő dolgokat tökélyesen egyenértékűeknek tartjuk és képzeljük; a: szemet *szemért* a legvilágosabban tünteti ki e felfogást, és ezért ha adunk, kapunk, cserélünk stb. valamit *valamiért*, mindig úgy tekintjük azt, a mit adunk, kapunk, cserélünk stb., mint tökélyes egyenértékét annak, a *miért* adjuk, kapjuk, cseréljük stb. Ha tehát III. Richard azt kiáltja: egy országot *egy lóért*, annak ad kifejezést, hogy neki abban a pillanatban egy ország sem *ér* többet egy lónál. Mihelyt a tökélyes egyenérték nem bizonyos, már nem használhatjuk helyesen az *-ért* ragot, hanem helyébe áll az *-on*, *-en* vagy a megfelelő *-ra*, *-re*. Példák nagyon gyakoriak és igen jellemzők; cseréljünk lovat *lóért*, azt teszi, hogy a két lovat egyértékűnek vesszük, tehát egyikünk se pótol semmit, ellenben a ki *eben* gubát cserél, mintája annak, a ki a cserében csalódik; te ezt öt forinton vetted, én nem adnék *érte* hármat; azért nem vásárlunk soha *pénzért*, hanem *pénzen*, de dolgozunk *fizetésért*, kitüntetünk valakit *érdemeiért*, köszönetet mondunk valakinek *szívességéért*, nem várunk *jót jótettért*, meg-

teszünk valamit vizontszolgálatért, nem adnánk valamit sokért, kárpótlást adunk valakinek valamiért stb., a mely szólamokban mindenütt uralkodik az egyenértékűség alapfogalma.

b) A mikor azt akarjuk kifejezni, hogy valami valakinek vagy valaminek az érdekében történik, azaz abból a célból, hogy az illetőre nézve valami haszon, előny, nyereség, előmenetel vagy legalább is gyönyörűség vagy megelégedés legyen a cselekmény eredménye; így: élünk kedveseinkért, áldozunk a közjóért, meghalunk a hazáért, megteszünk valamit barátunkért, szót teszünk a védenczünkért, szeretjük a tudományt önmagáért, nem a hasznáért stb. Ez osztályba tartozik az is, a mikor kérdésben így beszélünk: az Istenért, az Isten szerelmeért.

Ha imádkozunk valakiért, kezeskedünk valakiért vagy imában pl. így fohászkodunk: bocsáss meg nekünk a Te szentséges fiadért s több effélében, a két jelentés bizonyos tekintetben összefoly, a mennyiben a ki értem könyörög, némileg helyettem is könyörög, de az alapfogalom még mindig ugyanaz.

c) Az átmenet alkalmasint azon a ponton esett, a hol így okoskodtak: ha lehet imádkozni valakiért, mért ne lehetne imádkozni valamiért is? Ám ha az a valami, a miért imádkozunk, életelen vagy épen elvont valami, ennek érdekéről nem lehet szó, de igen is lehet az imádkozó érdeke, hogy az a valami történjék, létesüljön, eléálljon stb., és itt megeshetik, hogy az imádkozó a maga érdekét a kívánt, óhajtott valamire ruházza; így aztán imádkozunk esőért, bűnbocsánatért, valaki egészségiért, békeért, győzelemért stb. stb.; ugyanez alapon folyamodunk a felsőbbséghez szabadságért, szabadságért, engedélyért, útlevelért; folyamodunk pénzintézethez kölcsönért, fordulunk szakértőhöz véleményért, tanácsért, utasításért stb. Látni való, hogy e szólamokat úgy is lehetne értelmezni, hogy az illetők a magok imádságát, kérelmét, folyamodását stb. egyenértékűnek tekintik avval, a mit vele vagy általa elérni kívánnak. Még inkább talál az a felfogás az ilyenekre: neheztelni, megharagudni valamiért, hálásnak lenni jótételényért, összeveszni valakivel egy csekélységért, búsulni valamiért, aggódni valakiért stb.; itt is lehetne azt mondani, hogy a ki valamiért haragszik, azt egyértékűnek veszi a maga haragjával; ámde itt egyszersmind benne is vagyunk az okviszonyban, az, a miért haragszik valaki, az egyszersmind oka is a haragnak. Lépésről-lépésre

láttuk, hogy az *-ért* mikép jut hozzá, hogy okviszonyt jelöljön, lássuk már most, milyen az az okviszony, a melyet jelez.

Világosan látjuk, hogy az okviszony alapja itt valami érdek, a mely megköveteli, hogy valamit tegyünk, vagy a melynek reménye, teljesedése, sérülése, csorbulása vagy éppen megsemmisülése valamiképpen hat érzületünkre vagy indulatunkra. Ha az, a mi így hat ránk, személy vagy tárgy, egyszerűen *-ért* viszonyraggal jelezzük, ha esemény vagy cselekmény, a melyet egy főnévvel lehet jelölni, avval is éppen úgy bánunk, de ha nem lehet, egy mondatban fejezzük ki, a mely így fog kezdődni; *azért, mert, vagy mivel, vagy hogy*; tehát pl. a szülék megtesznek mindent gyermekeikért, áldoznak gyermekeik neveléseért vagy áldoznak azért, hogy jól nevelhessék gyermekeiket; ne neheztelj hosszas hallgatásomért vagy azért, hogy oly sokáig hallgattam; a fővárosban azért töltöttem annyi időt, mert sok dolgot kellett ott igazítani; ez a gyermek sír a lapdájáért vagy azért sir, mert elveszett a lapdája. A *mert* és *mivel* akkor állanak, ha már meglevő ok forog fenn, a *hogy* akkor, a mikor elérendő czélról van szó; lehet azonban az okot jelentő mondatot előre is bocsátani, és akkor egyik sem kell. Pl. Kain irigykedett Ábel öcsére s *azért* megölte; nincs semmi a tettében, a *miért* neheztelni lehetne; ez úttal nem sikerült elérnem célomat, de *azért* még se mondok le a reményről, stb. stb. Igen sajátos az a szólam: csak *azért* is, a mennyiben oknak tünteti fel azt, a mi éppen ellenkezője volna az oknak, és érdekes a múlt százbeli íróknál széltilben, helylyel-közzel még most is eléforduló: *ennek* vagy *annak* okáért a helyett, a mit ma úgy mondunk: *ezért* vagy *azért*, úgy látszik az *ok* szó betoldásával azt kívánták jelezni, hogy az *-ért* az illető szólamban nem más viszonyt, hanem okviszonyt jelent.

d) Ha valaki útlevéért folyamodik, a folyamodás oka és czélja az, hogy útlevelet kapjon, a miből az az általánosítás következett, hogy a mely cselekvésnek vagy eljárásnak az a czélja: valamit kapni, szerezni stb. a kapandó, szerzendő tárgy nevét *-ért* raggal veszi maga mellé, e szerint: küldünk a mészárszékbe hú^sért, megy a leány a kútra vizért, elmegy a kocsis a piacra zabért, elküldött a szállító a pénzeért s több efféle. Az ily esetekben azonban óvatosan kell bánni az *-ért* raggal, és pl. már az ily szólamok: elküldöm a cselédet a gyermekekért (már t. i., hogy hozza haza),

megyek haza egy esernyőért (t. i. hogy hozzak magamnak), írtam az apámnak pénzért (t. i. hogy küldjön) s effélék nemcsak gyanúsak, hanem határozottan hibásak, magyarosan a gyermekek *után* küldünk, esernyő *után* megyek haza, és írok az apámnak, hogy küldjön pénzt; úgy látszik, hogy a mikor az, a mit elhozatni vagy elhozni akarunk, már a miénk, s tudjuk is hogy hol van, akkor *utána* megyünk vagy küldünk, ha pedig még nem a miénk, nem is tudjuk bizonyosan, hol van, sőt az se bizonyos, hogy kapunk-e vagy se, akkor *érte* megyünk vagy küldünk, meglátszik ez a következő példákbl: a kocsis elment a piacra zabért, meg is vette a zabot, aztán haza jött, befogott és szekérrel ment *utána*; az aszszony elment húsért, megvette a húst, aztán elküldte *utána* a cselédet; a szabó pénzért küldött, de minthogy az úr nincs itthon, mondd meg, hogy küldjön holnap *utána* s több efféle.

Még biztosabban igazodunk el, ha a felhozott példákban az *-ért* jelölte viszonyt mindig szélesebb értelemben vett okviszony-nak tekintve, azt vizsgáljuk, hogy mi a cselekedet közvetlen vagy ha úgy tetszik legközelebbi főoka. Csak ezt szabad az *-ért* viszony-raggal jelölni. Látni való ugyanis, hogy ha nincs zab a háznál és zab kell, a zab legközelebbi oka annak, hogy a kocsisnak ki kellett mennie a piacra zabot venni, a kocsis tehát zabért ment; mihelyt megvette a zabot, már a zab maga nem okozza, hogy másodszor menjen ki, még pedig szekérrel, hanem ok a zab hazaszállítása, és azért már most nem *érte*, hanem *utána* megy a szekérrel, neki a zab hazaszállításaért, akár azért, hogy a zabot haza hozza, kellett befognia, nem pedig a zabért; a legény feleségért megy a szomszéd faluba, a mikor szomszéd falubeli leányt akar feleségül venni, de a gazda a felesége *után* megy a szomszéd faluba, a hova az aszszony elment valami dologban, hogy hozza haza, az első esetben a feleség az ok, a másodikban a feleség távol léte; hasonló különbség van a között, a ki egy könyvért, és a között, a ki egy könyv *után* megyen a könyvtárba; a ki adatokért átkutatja a levéltárt és a ki adatok *után* kutat a levéltárban stb. stb. Igaz, hogy az élőnyelv néha nem különböztet oly élesen, kivált a mikor látszó hasonlatosság csábítja, így pl. a magyar gazda épen úgy küld a maga pinczéjébe borért, mint a korcsmába, de az ily, mondhatni, pongyolaságot nem veheti szabálynak a szabatosságra törekvő irodalmi nyelv.

e) Az -ért soha se tapadhat oly szóhoz, a mely akadályt jelent, vagy olyas valamit, a mi bajt, nehézséget vagy bár csak kellemetlenséget is okoz. Nem beszélünk tehát helyesen így: a hegyért nem látszik még a város, főfájásért nem bírok olvasni, az álmatlanságért fádom, a hűlésért fáj a lábam, az áradásért megakadt a közlekedés, a rossz termésért megdrágult a gabona, a nagy melegért rosszul érzem magamat, a füstért könnyezik a szemem, a ködért sötét van stb., stb. Ám lehet így beszélni: hegy van előttünk, azért nem látszik a város; fáj a fejem, azért nem bírok olvasni, nem aludtam az éjjel, azért fádom stb.; de azt hiszem, hosszas fejtegetés nélkül is megérti mindenki, mi a különbség a kétféle kifejezés közt. Ám azt vethetni ez állításom ellenébe, hogy hát mégis csak lehet: szenvedni valakiért, boszankodni valamiért, sírni valamiért s több effélét; igaz, csak hogy ennek egészen más a jelentése. Egyelőre csak összehasonlítást ajánlok ezekkel: szenvedni valaki miatt, boszankodni valamin, sírni valamin vagy valamiben; azonnal mutatja magát a lényeges különbség.

170. §. Lényegesen okviszonyt jelölő szó a miatt. E szóról legelőbb is meg kell jegyeznem, hogy a nyelvemlékekben és némely tájszólásban mián és miá idomban is találjuk, de az irodalmi nyelv mindig a miatt idom mellett állott.

A miatt jelentése nagyon sajátos változatokon ment át. A nyelvemlékekben szélitiben szerepel a latin *per* és *propter* jelentéseiben, név szerint szenvedő igék mellett a cselekvőt jelölve úgy, a mint ma hibásan élnek az által viszonyzóval, de némelykor a helyesen alkalmazható által helyett is; példák: a müncheni codexből, mely mondatot urtol propheta miatt (e h. által) Máté, 2, 15; mely mondatot Jeremias propheta miat (helytelen által) u. o. 17; mely vagyon, mondván, propheta miat, u. o. 23; íratott Isaias propheta miat, u. o. 3, 3; 4, 14; 8, 17; a bécsi codexben: viadálnak miatta küirtatának, Ind. 5, 22; sok törödelmeknek miatta megbizoneitatván, u. o. 8, 22; ki te miattad semmivé változtatta mü ellenséginket, u. o. 13, 22; elfeslyendez az ferfywtul halalnak myatta, Sánd. cod. 234. l. 23; istentől el zakattal, az te gonozsagodnak miatta, Bod. cod. 395. l. 27; mynnen erőnk myat yo tehetetlenök vagywnk, Érdy cod. 1, 17; zent leelek ur isten myat zerezttween, u. o. 2, 31; zent proffetaknak myatta meg yzent vala, u. o. 4, 4; bátorok engömet erős angyaloknak myatta, Magyar

Benigna imakönyve, 14. imádság; dicsőséges szent léleknek *miatta*, u. o. 31. l.; az ostornak *miatta* való kinodért, u. o. 33. l. s még számtalan más helyen; az idézett példák mind abból a korból valók, a melyben *által* mint viszonyzó még nem szerepel. A mint látjuk későbbben, úgy látszik épen Kazinczyék korában felkapják az *által* viszonyasztót és azóta *miatt* jelentése nagyon szűk körre szorúl. Figyelemmel észlelve úgy találom, hogy *miatt* a mai nyelvben legközelebbi rokona az *által*-nak, mint ez, közben járó vagy közben levő valamit jelöl, avval a lényeges különbséggel, hogy a *miatt* jelölte közbenjáró akadály vagy legalább is bajt, kellemetlenséget okozó, holott *által* oly közbenjárót jelöl, a ki segít, előmozdít, sőt némelykor épen első helyen módot, lehetőséget nyújt arra, hogy valami megtörténhessék; és épen ily különbség van köztök az okviszony jelölésében; mind a ketten abban különböznek az okviszonyt jelölő *-ért*-től, hogy érdekeletlen, önálló és különben az eseményhez semmi szorosabb viszonyban sem álló okot jelölnek; pl. a gyerek szorgalma *által* válik tanítói kedvenczévé, és szorgalmáért kap jutalmat; hanyagsága *miatt* elmarad a tanulásban, és a hanyagságáért büntetik. Felette érdekes az a gazdagság, a melylyel a magyar nyelv épen az okviszony jelölésében rendelkezik, és a mely igen finom árnyalatok megkülönböztetését teszi lehetővé, pl. füst az oka, hogy valaki nem lát valamit, a következő esetek állhatnak elé: a füstben nem látja mi történik, ha ő maga is és az esemény színhelye is benne van a füstben, mint pl. füsttel megtelt zárt helyiségben vagy csatatéren, a melyet a löpor füstje egészen elborított; de ha csak ő van füstben, az esemény színhelye nem, vagy megfordítva ő előtte tiszta a lég, de az esemény színhelye van füstbe burkolva, a füsttől nem látja mi történik; ha pedig közte és az esemény színhelye közt van a füstfelleg, akkor a füst *miatt* nem látja mi történik; egy zajos gyűlés egyik tagja felszólal, az ember látja, hogy beszél, de nem lehet érteni mit mond, miért? azért mert nagy a zaj, nem lehet tehát érteni a szavát a nagy zajban vagy a nagy zajtól, vagy a nagy zaj *miatt*, de soha a nagy zajért vagy a nagy zaj *által*; de a helyes három szólam nem egyjelentésű; az észak felől levő hegy *által* védve van a város az északi széltől, de ugyan e hegy *miatt* nem terjeszkedhetik észak felé; megsérthetek valakit egy szóval, ha ezt a szót neki mondom vagy legalább is egyenesen rá vagy róla mondom; megsértem egy

szó *által*, ha nem mondtam se neki, se róla, nem is vonatkoztatam rá, de ő úgy értelmezi, hogy sértést lát benne, az első esetben megharagszik erre a szóra vagy ezért a szóért, az utóbbiban a szó *miatt*; a ki egy kőben botlik meg, annak a lába beleütközött a kőbe, a ki egy kő *miatt* botlik, a kővel nem is jó érintkezésbe; ezekből és még számtalan más példából azt a meggyőződést merítem, hogy *miatt* soha se jelezhet közvetlen okot, ellentétben van az *által*-al, és lazább viszonyt jelez, mint az *-ért*.

171. §. A *végett*, a mint már említve volt, nem okot, hanem célzt, szándékot jelez, még pedig mindig cselekvést, a mely vagy mondatban, vagy a cselekvés elvont fogalmát jelentő igenévben van kifejezve. Nem szabad tehát összeeszerélni a *miatt*-tal, a mint, sajnos, sokan teszik, de *-ért* helyett se állhat, noha az *-ért* is jelez néha célzt. Annak a megkülönböztetésére, hogy egy-egy eléforduló esetben melyiket kell alkalmazni, figyelmeznünk kell nem csak az el-érendő célz mivoltára, hanem a célz elérésére irányuló cselekvés minőségére is; mind a mellett sok esetben bajos lesz az eldöntés, mivel a döntő érv egyéni felfogástól függ, pl. a városban nagy izgalom keletkezett, a polgármester meg akarja nyugtatni a kedélyeket, tehát egy hirdetményt bocsát ki; kérjük már most, ha vajjon a kedélyek megnyugtatóására vagy a kedélyek megnyugtató *végett* bocsátja-e ki a hirdetményt. Nézetem szerint mind a kettő lehetséges; megnyugtató *végett* akkor lesz helyes, ha a kibocsátó bizonyos benne, hogy a hirdetmény kibocsátásával rögtön és közvetlenül célzt ér, megnyugtató *végett* akkor, ha reméli ugyan, hogy célzt ér vele, de nem bizonyos benne; ám ki tudná ezt bizonyosan előre megmondani? — kiküldünk egy bizottságot valamely ügy elintézésére, a bizottság az elintézés *végett* ki is száll, de véletlenül közbejött akadály miatt nem bírta elintézni; a kiküldők számítottak rá, hogy elintézi, a bizottságban meg is volt a jó szándék, de azért még nem érte el a célját; — a folyamodó sok érvet hozott fel kérelme támogatására, mégis visszaküldték a folyamodást az előljáróságához véleményadás *végett*-e vagy véleményadásra? tisztán egyéni felfogás dolga; bizonyos csak annyi, hogy se véleményre, se vélemény *végett* nem lehet, de véleményadásért vagy véleményadás *miatt* éppen oly helytelen volna.

172. §. A *-ként* és *-képpen* képzőkről fentebb már elmondottakhoz még a következőket kell pótolnom.

Azt állítottam ugyanis, hogy mind a kettő igehatározó képző, és mint ilyen főnévhez szorosan véve nem is tapadhat. Ám tudjuk, hogy a főnév sokszor léphet fel melléknév szerepiben, s ilyenkor csakugyan veheti fel az igehatározóképzőt, innen gondolták, hogy viszonyrag. Hogy jelentése a kettőnek nagyon közel jár egymáshoz, tudva levő dolog; hiszen a mai nyelv pl. a *másként* és *másképpen* közt csakugyan nem bir különbséget tenni, pedig lényeges különbség van köztök. Hogy ezt kimutathassam, keresem a *-ként* eredetét. Kétséget nem szenved, hogy *-ként* épen úgy alakult, mint *gyanánt*, *szerint*, *megint*, *ismént*, *imént*, *hajdanánt*, *koránt*, *tüstént*, *haránt*, *iránt* és maga a *mint* is, a hol mindenütt az *-on*, *-en* viszonyragot látom a bevégeztséget jelölő *t* -vel kapcsolatban egy főnév vagy főnév gyanánt szereplő más szó, különösen névmás törzséhez toldva. Így *gyanánt* = gyan(u)-on-t, *szerint* = szer-en-t, *megint* = meg-en-t stb., valamennyiben a birtokképző is benne van, és voltaképpen így kell vala írnom: gyan(u)a-on-t, szere-en-t, mege-en-t stb.; tehát *mint* = mie-en-t, és épen úgy *-ként* = kie-en-t. Mit lehet már most e származtatásból következtetni? Azt, hogy *gyanánt* azt teszi: a gyanuját bebizonyított ténynek tekintve e gyanuján megnyugodni; *szerint* = a dolog szerin megállapodni, a dolog szeritől el nem térni, stb., tehát *mint* = a dolog mién, mi-voltán megállapodva, rajta nem változtatni, és így *ként* is azt fogja tenni, a *ki-jén* megállapodva, rajta nem változtatni; megjegyezvén, hogy az idom abból a korából származik a nyelvnek, a melyben a *ki* és a *mi* jelentései még nem voltak oly határozottan megkülönböztetve, mint manap. A *ki* tehát *másként* tesz, *ítél*, *gondolkodik* stb. az *úgy* tesz, *ítél*, *gondolkodik* stb. *mint* más, de a nélkül, hogy azért bármi tekintetben azonosítná magát vele; ellenben a *ki* *másképpen* tesz stb., azaz más *képiben*, *úgy* tesz stb., mintha ő maga más volna; ime tehát: a *ki* *Ciceroként* mond valamit, valószínűsággal azt mondja, a mit Cicero mondott, nem kívánja, hogy valaki akár őt tekintse Ciceronak, akár övének tekintse a Cicero mondását, ellenben a *ki* *Ciceroképpen* mondana valamit, azt kívánná, hogy vagy őt tekintsek Ciceronak, vagy a mondását tekintsék Cicero mondásának, holott Cicero soha se is mondott talán ilyet vagy ilyenhez hasonlót. Ismétlem azonban, hogy a *-ként*, és *-képpen* valószínűsággal főnévhez ragasztását nem tartom helyesnek, nem is ajánlom, legfőlebb oly főnevekhez ragasztását lehet megengedni, a

melyek utánozható, mintául szolgálható valamit jelentenek, pl. a közmondásként ember teszi fogadását, bölcs Salamon mondásként minden csak hiábavaló, szükségképpen következik az előbbiekből valami, ezt csak példaképpen hozom fel stb.

E szerint a ki másként cselekszik, minden esetre úgy cselekszik mint más, tehát épen azt teszi, a mit más tett vagy tesz vagy teend, a ki másképpen cselekszik, úgy cselekszik mint ha más volna, a miből azonban éppen nem következik, hogy más tette, teszi vagy tenné ugyanazt, s ezért csak is az utóbbi állhat, a mikor a különbség nem a cselekvőben, hanem a cselekvésben van; azért többnyire hibás a mai irodalomban a *-ként* alkalmazása, mert a legtöbb esetben a különbség nem a személyben, hanem a cselekvésben van.

Szándékosan származtatám a *-ként* k hangját a *ki* névmásból, pedig tudtam, hogy könnyebb lesz vala a különböztetésem indokolása, ha e hangot a határozó *-ik*-ből származtatom, úgy másként = másika-en-t lesz vala. Ez is lehetséges, de nem talál a hangrendszerbe.

172b. §. Az *-ül*, *-ül* értelmezéséhez nincs mit hozzá adjak, ha csak azt nem, hogy az e képzővel alkotott igehatározó soha se minősíti a cselekvényt, hanem mindig csak a cselekvőre vonatkozik vagy kiható ige mellett a szenvedőre; de az is felette érdekes, hogy ugyanaz az *-ül*, *-ül* mint igeképző átmenetet, készülöben levőt jelent, holott főnévhez vagy melléknévhez csatlakozva meglett, bevégzett valamit jelöl. A ki bolondul egy leány után, az úgy szereti, hogy a szerelem bolonddá teszi, de a ki bolondul szereti a leányt, az úgy szereti, mint egy valóságos bolond; a ki vendégül fogad be valakit a házához, már a fogadás pillanatában vendéget lát benne, ha azért fogadja be, hogy a befogadás tegye vendéggé, nem vendégül, hanem vendégnek fogadja; azért a gyerek nem áll be a mesterhez inasul, hanem inasnak; a szerző megírja a művét tankönyvnek, a tanár használja tankönyvül stb. Merőben hibásak az ily szólamok, mint: küldöm a könyvet elolvasásul (ezt a példát nem én csináltam, nem is birtam volna kigondolni); de még olvasmányul se küldhetném, noha aztán szolgálhat az illetőnek olvasmányul, de semmi esetre sem olvasásul.

A kifejtett állításnak ellene látszanak mondani e szólamok: feleségül venni egy leányt, fiául fogadta az árvát, valakit vendégül

híni, a melyeket széltiben hallunk és olvasunk, holott szorosan véve a leányt csak feleségnek lehetne venni, mivel az elvétel pillanatában még nem feleség, az árva a befogadás pillanatában még nem fia, a meghívott a meghíváskor még nem vendég; de itt az a felfogás uralkodik, hogy az illető már annak tekintti, sőt feltett szándéka és szilárd elhatározása szempontjából bizonyos tekintetben már az előtt is olyannak tekintette, és így nincs aztán semmi ellenmondás, annál kevésbbé, mivel magyar szokás a jövődöbeli sógort, vőt, menyet stb. a viszonyt létesítő házasság előtt is már sógornak stb. szólítani, és mint olyat említni.

Hogy mi módon vált aztán az a tisztán átalakító jelentésű *-úl, -ül* egyszerű igehatározó képzővé, a mely épen úgy mint az *-an, -on, -en, -ön* melléknévekből és melléknév szerepében fellépő más szókából cselekvést minősítő igehatározókat alkot, azt igen szépen lehet látni egy sorozat összeállításából, a mely a lassú átmenetet fokozatosan feltünteti. Pórul járni, vitézül harcolni, bolondul beszélni, konokul tagadni, hirül hozni, tudásul venni, kanccsalul nézni, szilárdul állani, makacsul állítani, fonákul itélni, helytelenül viselkedni, rosszul bánni, jól aludni, rútul csalódní, németül beszélni, remekül festeni stb. stb. Látni való, hogy az átmenet ott kezdődik, a hol az *úl, -ül* képzővel alkotott igehatározó oly minőséget jelent, a melyet épen úgy lehet a cselekvésre mint a cselekvőre vagy szenvedőre vonatkoztatni; hisz a ki bolondul = úgy mint egy bolond beszél, az alkalmasint bolondot is beszél, az eredmény mindig az lesz, hogy maga a beszéd bolond, akár azért, mivel bolond beszél, akár azért, mivel bolondot mond; innen aztán már nem kellett sok az eredeti jelentés merő elejtéseig. A nyelv szelleme teljes tudatában volt az itt fellépő kétértelműségnek, a mely különben más képzőkben is lappang és alkalmat nyújt népies, tréfás szójátékokra, pl. ebben: mikor láttál te engem részegen?, vagy a mikor e felszólítására: kérj szépen, azt felelik tréfásan: nem tudok szebben kérni mint a milyen vagyok s több efféle.

173. §. Ha az *-úl, -ül* jelentését úgy irtuk körül: olyan vagy úgy, mint...; *gyanánt* azt jelenti: olyannak vagy úgy képzelve, mint ha... volna, a ki *mentségül* hoz fel valamit, azt a valamit úgy hozza fel mint valóságos mentséget, maga is bízik mentségtoltában, más is valóságos mentségnek veszi, a mit mentség *gyanánt* hoz fel, az valósággal nem mentség, mégis úgy hozza fel,

mint ha mentség volna, vagy azért, mivel maga is hiszi, hogy az, vagy azért, mivel ohajtja, hogy mások úgy tekintsék, mint ha mentség volna. A hol tehát *gyanánt* áll, ott mindig egy helyettesítés történik, de csak gondolatban; olyas valami helyett, a mi nincs, vagy a miről éppen az adott pillanatban nem rendelkezünk, valami egyebet említünk, használunk, alkalmazunk stb., avval a hittel, szándokkal, néha meggyőződéssel, hogy minden tekintetben nem csak helyét tölti be, hanem minden nemű hatását is megteszi. Itt két eset fordulhat elé, az egyik az, a mikor a helyettesítő jóhiszeműleg maga is azt hiszi hogy az, a miről szó van, valósággal az, a minek a helyére teszi; a második az, a mikor jól tudja, hogy nem az, még is úgy bánik vele, mint ha az volna, és csak is ez utóbbi esetben helyes a *gyanánt*, holott az elsőben *-nak*, *-nek* az egyedül helyes viszonyjelző, pl. a tapasztalatlan, tudatlan falusi gyerek *dzsidadának* tartja a nyársat, ő dzsidát nem látott soha, csak hallott valamit róla, és ebből azt következteti, hogy az, a mit lát, dzsida, holott nem dzsida, hanem nyárs; ellenben a bátor szakács, a mikor éjjel rablók törnek a házba, megragadja a keze ügyében levő nyársat, és fegyver *gyanánt* használja, jól tudva, hogy voltaképpen nem fegyver, de remélve, hogy megteszi a fegyver szolgálatát, éppen úgy harcol, védekezik vele, mint ha valóságos fegyver volna, és a mennyiben sikeresen használja, csakugyan fegyverül is szolgál neki; bizonyos eljárással most úgy tudják készíteni a papírt, hogy első pillanatra *hártyának* látszik, használják is *hártya gyanánt*, azaz, tudva hogy nem *hártya*, de arra számítva, hogy éppen azt a szolgálatot teszi. Kérdés tehát, hogy lehet-e valamit tréfa *gyanánt* mondani, a M. Ny. Szótára szerint, azaz, valamit a mi nem tréfa úgy mondani, mint ha tréfa volna, arra számítva, hogy a tréfa szolgálatát fogja tenni; mert hiszen többnyire az előadás módja már valóságos tréfává teheti a legkomolyabb dolgot is; ezért helyesebb: valamit tréfa *képiben* mondani; s alig ha nem vagyunk éppen úgy evvel is: valamit példa *gyanánt* felhozni.

174. §. Mihelyt az ily helyettesítésnél a más valami helyébe tett valami nem teszi meg minden tekintetben azt a hatást, a melyet az szokott tenni, a minek a helyibe lép, már nem *gyanánt*, hanem *helyett* jelzi a helyettesítést; így az északi népek csillámlemezeket tesznek az ablakaikba üveg *gyanánt*, de a mi szegény népünk üveg *helyett* papírral ragasztja be ablakait; a színműíró szer-

zői tulajdonjoga megóvása végett kézirat *gyanánt* nyomatja ki a darabját, aztán a hozzá forduló színigazgatónak, a kinek az előadást megengedi, kézirati másolat *helyett* küld egy nyomtatott példányt; azt kérdezhetné itt valaki, hát ez a nyomtatvány nem teszi meg ugyan azt a szolgálatot, a melyet a kézirat tett volna meg? Ám ez csak egyik oldala a dolognak, mert kettőre kell figyelni; a *helyett* ugyanis két esetben foglal helyet, akkor is, ha valami nyilván nem az, a minek a helyét elfoglalja, és akkor is, ha nem teljesíti ugyan azt a hatást. Állítsuk össze újra ezeket a helyettesítő viszonyjelzőket: egy gyermek-társaságban egy fiút leánynak öltöztetnek, leányruhát adnak rá avval a szándékkal, hogy leány szerepben vegyen részt a rendezendő tánczban vagy elő képben, a fiú tehát a rendező szándéka szerint leány *gyanánt* fog szerepelni, a fiú aztán oly ügyesen viseli magát, hogy mindenki leánynak hiszi, nézi; nem lehet észre venni rajta, hogy ebben a leányruhában leány *helyett* fiú van; a csaló a rászedett parasztnak egy arany *helyett* egy játékpénzt adott, az együgyű ember arany *helyett* tartván a kapott pénzdarabot nagyon megörvendett; ez a legény kocsisnak állott be, és két hónapig szolgált is kocsisul, utóbb észre vevén, hogy a kertészséghez is ért, kertész *gyanánt* alkalmaztam, azután a beteg szobaleány *helyett* az asztal körül is felszolgált.

175. §. A helyettesítőktől a *-vá*, *-vé* abban különbözik, hogy nem teszi az egyiket a másik helyébe, hanem ugyanazt az egyet átváltoztatja. Az a legény, a ki kocsisnak áll be, mindenképen el akarja foglalni a kocsis helyét, meg akarja tenni a kocsis szolgálatát, pedig megeshetik, hogy nem is arra való, mivel az előtt soha se volt kocsis, nem tud tehát a lóval bántani, nem tud hajtani; mint-hogy azonban nagyon ügyes és tanulékony, rövid idő alatt megtanulja mind azt, a mit egy kocsisnak tudnia kell, és így válik kocsissá, azaz lesz belőle valóságos kocsis.

A mint már volt alkalmam megjegyezni, az a változás, a melyet a *-vá*, *-vé* jelez, különböző fokú lehet, elkezdve azon a gyökeres változáson, a mely valaminek anyagát és külidomát merőben mássá teszi, mint a mikor a fa hamuvá ég, egészen az oly lényegtelen módosításig, a mely csak látszólagos, képzeletbeli és hirtelen elmuló, mint a mikor a rá lehelés homályossá teszi a hideg üveget, a jól eltalált árnyékolás domborúvá teszi a sima képet, az éhség jóízűvé teszi a száraz kenyeret is, s több efféle. Ennek az

a következése, hogy a *-vá*, *-vé*, hol egyenes átvittel, hol kihagyással oly viszonyok jelölésére is szolgálhat, a melyekben csak nagy erőtetéssel, vagy épen nem lehet találni semmi nyomát az átváltozásnak, különösen:

a) a mikor tréfás vagy komoly ámitással valakit oly tetterre birunk vagy oly hitbe ejtünk, a melylyel nevetségessé teszi magát vagy kárt okoz magának, azt mondjuk, hogy bolonddá, lóvá, lúddá tettük.

b) A mikor valamit nyilvánosan kihirdetünk, a dolog hírét közhírré teszszük; ezt kihagyással így is fejezzük ki: közzé teszszük, az az, azt a tulajdonságot adjuk meg neki, a mely azelőtt nem volt, hogy t. i. köz legyen, mert a köz itt nyilván melléknév, a mely a hír egyik tulajdonságát, minőségét jelzi; ám a köz eredetileg főnév, s így lehet e szót is úgy is felfogni, hogy a közzé tétel következtében az, a mi eddig nem volt a köz-é, a köz tulajdonává vált, tehát a *-vá*, *-vé* ez esetben átadást, átbocsátást jelent, mondhatom tehát épen úgy: világá bocsátok egy hirt, mint a hogy közzé teszem; ha pedig lehet valamit világá bocsátani, lehet világá menni is, és ha kérdjük, hogy hát ez mit jelent, azt látjuk, hogy körülbelől ugyanazt, a mit e szólam a világra menni, az az úgy elmenni a hazájából, hogy aztán az egész világot tekintő hazájának, vagyis elmenni oda, a hol a világ van. Így válik aztán a *-vá*, *-vé* irányjelzővé, és lehet hallani ilyet is: elment Pestté; ez azonban tájsházás, de ezekben: horá, belé, köz(z)é, mellé, alá, megé, felé az irányjelzés kétségtelen; ugyanaz a felfogás alkotta ez igehatározókat: eléggé, többé, kevésbbé s a hozzájuk hasonlókat.

A «tűvé tevés» az a) alatti felfogás megfordítása, a kereső voltaképen oly figyelemmel keres, mint ha az, a mit keres, tű volna, tehát gondolatában tűvé teszi a keresett tárgyat, de megfordítja és azt mondja: tűvé tettem a fiókot.

176. §. A sorjegyzékben még elősorolt többi viszonyzókat oly korlátolt használatúak, hogy a rólok már elmondottakhoz alig marad valami nevezetes mondanivalóm. Van azonban még két viszonyrag, a melyekről még beszélnem kell. Az egyik már említve volt mint szenvedő rag, a másik egészen külön természetű és nem fordult még elé tárgyalásaimban, ez a birtokos képző *-é*.

177. §. Az a *t*, a mely kapcsoló hangzó közbenjárásával vagy a nélkül is főnevekhez csatlakozva mint szenvedő rag szerepel,

épen oly viszonyrag mint a többi, és nagyon széles körre terjedő jelentésű. Az a körülmény, hogy legtöbbször és leggyakrabban szerepel mint szenvedő rag, azt hitette el régi nyelvészeinkkel, hogy itt egy *accusativus casus* van a magyar nyelvben, holott ez a nyelv soha se alkot valóságos *casus*-t. A *t* egy jelző, a mely hol rag, hol képző: de akár rag, akár képző, alapjelentése mindig ugyanaz, még pedig eredetileg természetesen helyviszonyt jelző, és mint ilyen helyet vagy helyi viszonyt jelölő szókhöz tapadva oly igék mellett, a melyek mozgást nem jelentenek, a jelölt helyen való állandó megmaradást vagy lételt jelez. Érdekes, hogy e jelentésében sokszor kettőzés erősíti, de ez a kettőzés csak a hangzását erősíti, a jelentését nem módosítja. Mint ily állandó maradást jelző képző szerepel némely igehatározó alkotásában, ilyenek: *itt, ott, imitt, amott, holott, legott, egyebütt, másutt, mindenütt, helyt, bent, kint, fent, lent, oldalt, egyenest, közt, mert, hát, tehát, szint, közepett, szert*, a melyek némelyike még aztán más ragot vagy képzőt is vesz fel, mint pl. *gyakorta, szinte, szerte, széltiben, sebtiben*, s több efféle; az *-on, -en* viszonyragos szókhöz is tapad így és alkot viszonzyszókat és igehatározókat, a melyeket fentebb már a 190. §-ban említettem, és végre mint helyben maradást jelölő és a hol kérdésre megfelelő viszonyrag áll némely város és helység neve mellett, mint: *Győrött, Pécsett, Kolozsvárt, Fejérvárt, Vásárhelyt*, stb. Hogy ezekben: *alatt, előtt, megett, felett, végett, miatt, helyett*, -ért ugyancsak ily jelentésű, az illető viszonzyszók tárgyalásában már feltűntettem.

Ebből az eredeti jelentéséből következik, hogy cselekvést vagy mozgást jelölő igék mellett állva azt a helyet jelöli, a melyen a mozgó cselekvés megállapodik, tehát a mozgás megszűnik, helyesebben jelzi azt a személyt vagy tárgyat, a mely a cselekvés célpontja volt, a melyet tehát elérve, véget ért. Így vált szenvedő raggá, mert hiszen a szenvedő épen az a személy vagy tárgy, a melyet a kiható igével jelölt cselekvés ér. Ám minden cselekvés csak addig folyt, a míg a célját elérte, a cél-érés pillanatában teljesen be van végezve, és ezért válik aztán ez a *t* egész átalánoságban a bevégezettség jelzőjévé, és mint ilyen egészen természetesen az ige mult időbeli töje képzőjévé és az *-as, -es* képzőkkel alkotott mellénevekhez tapadva az egybetartozás, elválaszthatatlanság jelzőjévé.

178. §- Épen úgy, mint a *t*-vel jártak nyelvészeink az *-é*-vel is. Minthogy t. i. ez a képző feltétlenül birtokost jelez, rá fogták, hogy ez a magyar genitivus casus. Ma már alig lesz józan nyelvész, a ki még el nem vetette ezt a tévedést. Ez az *-é* képző a magyar nyelvnek egy kiváló sajátsága, és párhuzamba tehető az ige úgynevezett határozott ragozásával; valamint t. i. ott a személyrag azon kívül, hogy a cselekvőt jelenti, egyszersmind azt is jelzi, hogy a kiható cselekvésnek van határozott és ismert szenvedője is, épen úgy az *-é* nem csak azt jelenti, hogy az a valami, a minnek a névéhez tapadt, feltétlenül birtokosa valaminek, hanem azt is jelzi, hogy az e birtokoshoz tartozó birtok valami határozott, már ismert, már megnevezett személy vagy tárgy. Mint képző főnévből vagy főnév gyanánt használt más szóból melléknevet alkot, a melynek azonban az a furcsa sajátsága van, hogy soha se állhat mint jelző más főnév előtt, hanem mindig önállóan áll főnév szerepében és mindig határozó névelővel; főnévnek azért nem lehet venni, mivel soha magára nem állhat, azaz úgy, hogy főnévre ne vonatkozzék, még pedig mint minősítő. A minősített szó mindig a birtok, a melyet az *-é* jelez, és a mely többnyire már elebb volt megnevezve ugyanabban vagy más mondatban, ritkán következik utána, még ritkábban esik, hogy nem nevezik meg, és ez csak akkor lehet, ha a birtok olyan általános fogalom mint pl. vagyon, tulajdon. Az *-é* szereplését mutatják a következő példák: a kinek saját háza nincs, a máséban lakik; kevés bajod lehet neked, ha a szomszédodéval bibelődöl; mindenkinek lesz szüksége könyvre, hozza hát el kiki a magáét; ez a ló az apámé; ezek közt az esernyők közt melyik az anyádé; gondos cseléd figyel mindenre a mi a gazdájáé; a grófé az a kéjlek ott a helység szélén; melyik fiué ez a lapda?; ne hadd a magadét, ne kívánd a másét; érje be kiki a magáéval, stb.

Ha azonban a birtokost jelölő szó minősítő jelzővel már meg van határozva, vagy már magában véve oly határozott jelentésű mint pl. a mutató vagy kérdő névmás, a határozó névelő vagy egészen elmarad, vagy az egyéninek ad helyet, pl. ez a gyermek egy szegény özvegyé, ama kocsí lengyel zsidóé, vitéz katonáké a győzelem, ez az alma azé lesz, a ki kifogja; kié az a szép ház? stb.

Sajátságos módon lép az *-é* kapcsolatba a személynévmásokkal, különösen azért, mivel a személy kétszer van jelezve, az idő-

mok ezek: enyém = én-é-m, tiéd = te-é-d, övé = ő -é-e, miénk = mi-é-nk, tiétek = ti-é-tek, és övék = ök-é-ek. Ezeket az idomokat a nyelvészek tévesen birtokos névmásoknak mondták, holott világos, hogy birtokos névmás a magyar nyelvben nincs, hanem van birtokképző és birtokosképző. Ezek személynévmásokból alakított melléknevek, a melyek alkotásánál a személynévmás egyszerre vette fel a birtokképzőt és a birtokosképzőt.

Ha az -é többes birtokra vonatkozik, felveszi az -i többes birtokképzőt így: ezek a földek az egyházéi, több jövedelmet vesz a neje birtokaiból mint a magáéiból, ezek a gyermekek gazdag emberekéinek látszanak stb. Kivételesen az *én* nem alakul így: *enyéim*, hanem: *enyimek*; az előbbeni idom nem tetszett a nyelvnek.

Noha tehát az -é nem rag, hanem képző, mégis birtokviszonyt jelez még pedig a birtokoson, és így kapcsolatba hozza a birtokost a birtokával. Lássuk már most miben különbözik az a módja a birtokviszony jelzésének, a melyet a birtokképzővel eszközölünk, attól, a melyre a birtokosképző szolgál. Vizsgáljuk e végre a következő két mondatot: ez az apám háza, és: ez a ház az apámé. Az elsőben a birtokos mint jelző áll a birtok előtt, holott a másodikban a birtokos mint önálló határozó nem csak magán hordja ebbeli minősége bélyegét, hanem egyszersmind rá is mutat a maga birtokára. Az -é képzős birtokos tehát épen oly viszonyban van a birtok előtt álló ragtalanhoz, mint a 43. §-ban ismertetett értelmező kiegészítő a minősítő jelzőhez. A fentebbi két mondat épen úgy különbözik egymástól, mint ez a kettő: ez szép könyv, és: ez a könyv szép.

179. §. Ez alkalmat felhasználom a szórendre vonatkozó egy megjegyzésnek a beszűrésára, a melyet a birtokviszony tárgyalásakor nem említettem meg. A birtoka előtt álló birtokos, a mint ott figyelmeztettem, egészen melléknév természetűvé válik, a minek következtében birtokos és birtok látszólag egy fogalomba olvadnak össze, úgy hogy némelyek mint valami szerkesztményt egy szóba írják is. Ha már most valamely mondatban birtokos és birtok mint cselekvő és szenvedő állanak szemben egymással; igen könnyen keletkezhetik kétértelműség, ha a birtok névelő nélkül közvetlenül a birtokos után áll; így pl. Kisfaludy Károly «Budai harcjáték» című költeményében ezt a verset olvassuk: hadd

ismerje és becsülje a hon és király bajnokát; önkénytelenül kérde itt az ember, hogy ki ismerje és becsülje? Hasonló mondatok sokkal gyakrabban fordulnak elé, mint a hogy az ember gondolná, pl. mivel bizonyította be a vádlott ártatlanságát?; e szókkal fordult az ifju barátjához; a gróf homlokára ütött; a vendég karjára tette a felöltőjét; a kaczér hölgy lábát nézegette; a katona társa mellé állott, a pásztor bundájába burkolódzott, az ügyvéd irományaiban keresgél, így szólt a tanár hallgatóihoz, ezt hallotta a szabó inasától, a gyerek könyveit mindig tele firkálja stb. stb. Az ilyenekben, ha szinte néha nem hagy ugyan kétséget a kapcsolat az iránt, hogy ki a cselekvő, még is lehet szorosan véve kérdeni, hogy hát ki a voltaképeni cselekvő, ki bizonyította be a vádlott ártatlanságát, ki fordult az ifju barátjához, ki ütött a gróf homlokára stb. Látnivaló tehát, hogy e mondatok szerkezete nem szabatos, mert kétféle értelmezést tűr, de könnyű rajta segíteni. Hogy a szórend megváltoztatása segít, azonnal szembeötlő, pl. ha a fentebbieket így rendezzük: a vádlott mivel bizonyította be ártatlanságát? az ifju e szókkal fordult barátjához, homlokára ütött a gróf, a vendég a felöltőt karjára tette stb. Ám ez a megváltoztatása a szórendnek nem mindig lehetséges, sőt néha ismét más határozatlanságot szül. Egyszerűbben szünteti meg a kétértelműséget, ha meghagyván a szórendet, egyszerűen határozó névelőt teszünk a birtok eleibe így: mivel bizonyította be a vádlott az ártatlanságát, e szókkal fordult az ifju a barátjához, a gróf a homlokára ütött, a vendég a karjára tette a felöltőjét, a kaczér hölgy a lábát nézegette s így tovább.

180. §. Végre még a többes képzőről kell szólnom. A magyar névszó többesét az első és második személyű személynév más kivételével a *k* képző jelzi, a mely mindig kapcsoló hangzóval jár, a minek az a következése, hogy ha rövid hangzón végződő szóhoz csatlakozik, ez a rövid hangzó multhatatlanul hosszúvá lesz, a hosszú hangzón végződőknél pedig beleolvad a hosszú hangzóba, de nem marad el, a mit az bizonyít, hogy néha módosítja, mint pl. e szóban *bíró*, a melynek többese *birák*, néha épen önállóan oda is csatlakozik melléje, mint ebben: *hosszúak, sűrűek*.

A többes képző mindig a szó törzskéhez csatlakozik, és minthogy a névszók közönséges nevező idoma nem mindig azonos a törzsökével, látszólagos hangváltozások és hangbetoldások álla-

nak elé; látszólagosak mondom, mert a törzsök idoma nem változik a többes alakításakor, hanem változott akkor, a mikor némi hangzatossági tekintetből a nevező idomot alkották belőle. A többes alakításakor visszanyeri eredeti idomát. Az itt tekintetbe jövő esetek a következők:

a) Azok a törzsek, a melyek végtagjában rövid hangzó van, a melyre gyenge mássalhangzó következik, a nevező idomban a végtag erősítése végett meg szokták nyújtani azt a rövid hangzót, mint: kanal ~ *kanál*, level ~ *levél*, tehen ~ *tehén*, madar ~ *madár*, szeker ~ *szekér*, stb. A többes alakításakor visszakapják eredeti idomaikat, tehát: *kanalak*, *levelek*, *tehenek*, *madarak*, *szekerek*. Ugyanigy járnak olyanok is, a melyek a hangzót megkülönböztetés végett nyújtották meg, mint pl. *kerék*, a melyben az *é* azért van, hogy a főnév a *kerek* melléknévtől különbözzék, ez is többesben: *kerekék*. Különbözik van számos főnév, a mely nem végződik ugyan gyenge mássalhangzón, mégis különböző okból nyújtják utolsó szótagjaik hangzóját a nevező idomban, és ezek is ugyan ezt a szabályt követik, ilyenek pl. *veréb*, *cserép*, *fenék*, *szemét*, *név*, *mész*, *kéz*, stb., a melyek többesei: *verebek*, *cserepek*, *fenekék*, *szemetek*, *nevek*, *meszek*, *kezek* stb.

b) Vannak a magyar nyelvben hosszú hangzón végződő szók, a melyeknek e hosszú véghangja, ha hangzón kezdődő rag vagy képző csatlakozik hozzájuk, megrövidül és egyúttal *v* hangot vesz magához, a mely aztán közte és a rag vagy képző között foglal helyet, ilyenek: *lé*, *ló*, *hó*, *cső*, *kő*, *bő*, *nyű*, stb., a melyek többesei: *levek*, *lovak*, *harak*, *csövek*, *kövek*, *bövek*, *nyüvek*; vannak ezek mellett, a melyek többese kétféleképen is alakul, pl. *szó*, többesben *szók* és *szarak*, *só*, többese *sók* és *sarak*. A mint látjuk többnyire egytagú szók. A tünet valamennyinél ugyanaz, de az oka alig ha azonos. Úgy látom ugyanis, hogy némelyiknél a betoldottnak látszó *v* szerves kiegészítője a törzsnek, a melynek kihagyása okozza épen a szó végén megmaradó rövid hangzó megnyulását, holott másoknál valóságos betoldás, a mely a hangszervek működésének ugyszólván önkénytelen eredménye, s ez utóbbi esetet kell feltennünk azoknál, a melyek hosszú hangzója nem rövidül.

A *szó* és *só* kétféle többese jelentésileg is különbözik egymástól, és felette érdekes, hogy a *szó* többese a német nyelvben is kétféle, t. i. *Worte* és *Wörter*, még pedig oly különböző jelentéssel

hogy Wörter = szók, Worte = szavak; a *sóra* nézve hasonlatot találunk a latinban, a hol a *sal* többese hasonlóan *sales* és *salia* különböző jelentéssel; de alig ha a magyar két idom hasonló módon különbözik jelentésében.

c) Van egynehány *u* és *ü* végzetű szó, a mely e véghangzóját a többes képző felvételekor *v*-vé keményíti pl. *daru* ~ *darvak*, *szaru* ~ *szarvak*, *nedü* ~ *nedvek*, *hamu* ~ *hamvak*, *érü* ~ *érvek*, *odu* ~ *odvak* stb. és alig ha ezek: *nyelv*, *keserv*, *szerv*, *terv*, *könyv* (la-
crima), *enyv*, *élv*, *kedv* s több efféle nem hangzottak eredetileg így: *nyelü*, *keserü*, *szerü*, *terü*, *könyü*, *enyü*, *élü*, *kedü* stb. A mit itt látunk, az nem egyéb mint egy természetes hangtani elv alkalmazása.

d) Van egy egész sorozata a rövid szótagon végződő szóknak, a melyek utolsó szótagjaiba a hangzó csak azért van betoldva, hogy az összetorlódott mássalhangzókat ki lehessen mondani, ilyenek pl. *bátor*, *bokor*, *csokor*, *csutak*, *dolog*, *hurok*, *telek*, *kelet*, *berek*, *sereg*, *piszok*, *peczek*, *tulok*, *marok* stb. stb., a melyeknek nagy hihetőséggel a valóságos törzsei: *bátr*, *bokr*, *csokr*, *csutk*, *dolg*, *hurk*, *telk*, *kelt*, *berk*, *serg*, *piszk*, *peczk*, *tulk*, *mark* stb. Ezek úgy viselkednek mint az a) alatt említettek; vizsányerik eredeti idomukat, és ez a nyelvészeinktől felállított hangugratás (!) valódi oka.

181. §. A többes képző azt jelzi, hogy a nevezett tárgy nincs egyedül, hanem magához hasonló több vagy kevesebb társával egybe van foglalva. A magyar nyelvnek e tekintetben az a saját-sága, hogy a többes képzőt csak akkor alkalmazza, ha a többség jelzésére okvetetlen szükség van és nincs már különben más jelzővel feltüntetve, minden más esetben elhagyja. Nem kell tehát a főnevet többesbe tenni:

a) A mikor általános kifejezéssel olyas valamiről beszélünk, a mi egy határozatlan sokaságot úgy jelöl, hogy a kérdéses egyedek száma nem csak jelezve nincs, de nem is érdekel, mivel nincs semmi befolyása az eszmére, a melynek kifejezése és közlése a főcél, így pl. jár a rege hőse ott a hol *madár* se jár; ez a szó *madár* itt nem jelent sem egy madarat, sem határozott számú madarat, se feltétlenül sok madarat, még is voltaképen azt akarja kifejezni, hogy olyan lények se járnak ott a milyen a *madár*. A *madár* szó tehát itt mintegy az egész madárvilág képviselője, és mint ilyen gyűnév

természetűvé válik, a mely minőségben természetesen többese nines; basonló szólamok: láttam én már *karón varjút*; van a városban *pap* is *katona* is; *marha* legel ott a hegyoldalban, az utca *kövel* van burkolva, kész a kabát, csak *gombot* kell rá varrni s több efféle.

b) A mikor olyasmiről beszélünk, a mi rendesen tetemes számban szokott fellépni, és a minek egyedei vagy tökélyesen vagy legalább főtulajdonságuk tekintetében egyneműek. Az ilyeket *gyűnevek*-nek mondjuk, és minthogy már magában többséget jelentenek, nem teszszük soha többesbe, tehát így beszélünk: van még *alma* a pinczében, szeretem a *szilvát*, ne felejts *tojást* vásárolni, a gyermekek *dióban* játszanak, a mókus szereti a *mogyorót* stb. E szók nál az a különös, hogy a hányszor így pusztán emlegetjük, mindig többséget értünk rajta, és ezért ha az egyedet akarjuk megnevezni, a minőség szerint főnév jelzőt teszünk elibe, még pedig valamelyiket ezek közül: *darab*, *szem*, *szál* stb., így: egy *darab* marha, egy *szem* szilva, egy *szál* gyertya stb. A gyűnevek közé tartoznak az ilyenek is, mint széna, szalma, gabona, búza, rozs, gyümölcs, szőr, haj, fű stb. Külön fajta a gyűneveknek az *anyagnév*, mint: vas, föld, bor, tej, agyag, fém s több efféle, a melyek épen úgy nem szoktak többesben állani, hanem ha nem állanak mint anyagnevek, pl *vasak* vagy különböző fele vasat, vagy különböző vasnemet; *borok* különböző borfajokat jelent stb.

c) A mikor a főnév előtt álló jelző már határozottan jelöli a többséget, akár szám szerint, akár csak általában, tehát: fizetünk *tíz forintot*, küldünk ezer *embert*, vásárlunk egynehány *könyvet*, fogatunk be egy pár *lovat*, érkezik egy csapat *lovas*, ültet egy sor *fát*, hoznak egy szekér *téglát*, kíséri a menetet sok *ember*, jelen volt kevés *tag*, tudja azt minden *gyermek* s több efféle. Az ily kapcsolatban többesbe tenni a főnevet, kocsintás, tehát nem szabad így írni vagy beszélni: fizessen száz *forintokat*, eladta minden *könyveit*, sok emberek kísérték stb., nem is igen hallhatni effélet, csupán az egy *minden* csinál néha zavart. E szó ugyanis a *mind* szóból alakult, a mely magában is furcsa természetű, a M. Ny. szótára melléknévnek mondja, pedig határozottan nem az, noha a nyelvemlékekben ilyen gyanánt szerepel, én ragozhatatlan számnévnek tartom, a mely inkább névmás természetű, és úgy szólván főnévhelyettes, a belőle alkotott *minden* idoma szerint igehatározó-

nak mutatja magát, de tényleg nem az, mert ragozható, sőt többesben is jelen meg így: *mindenek*, és mint jelző áll főnév előtt, úgy mint ha valóságos melléknév volna. Ha ilyennek tekintjük, a főnevet nem szabad utána többesbe tenni, de ha valaki úgy, mint a hasonló idomú: *hármán*, *tizen*, *sokan*, *kevesen*, *valamennyien* stb. szokat igehatározónak veszi, teheti a főnevet utána többesbe is, Én úgy látom, hogy a *minden* valósággal igehatározó, és a mikor ragozzuk, úgy, mint némely igehatározót is, főnév gyanánt szerepeltetjük, mert hiszen az: *ingyen*, *kölcsön*, *hajdan*, *hirtelen*, *egyszer* stb. mind valóságos igehatározók, a melyek mégis ragozva fordulnak elé így: *ingyenben*, *kölcsönben*, *hajdanában*, *hirteleniben*, *egyszeriben*, és mint jelzők is állanak főnevek előtt.

Kiváló sajátsága a magyar nyelvnek, hogy az állati és emberi test páros részeit, és ennek utána az ily testrészre való páros ruha vagy ékszer neveit soha sem említi többesben, a mikor egy párról beszél, a mely egybe tartozik; a magyar nyelv nem ismer az ökörnél *szarvakat*, hanem csak *szarvat*, azért keresi a tölgyét a *szarva* közt és nem a *szarvai* közt, a magyarnak van *szeme*, *keze*, *lába*, *füle*, *válla*, nem pedig *szemei*, *kezeli*, *lábai*, *fülei*, *vállai*; magyar ember nem ismer *egyszemű*, *egykezű*, *egylábú* csonkát, hanem *fél*-*szemű*, *fél*-*kezű*, *fél*-*lábú* csonkáról beszél, nem lát az egyik szemivel, hanem fél szemmel, hall fél füllel, beszél valakivel fél vállról, tánczol jó kedviben fél lábon, elveszti fél keztyűjét, szorítja a fél csizmája stb. A ki a *szemeivel* lát, az *egyik* karját nem bírja, *lábain* nem tud állani, nem találja a *csizmáit*, az nem magyar, vagy ha az, rontja az anyanyelvét. A *pár* keztyű, *pár* csizma, *pár* fülbevaló s effélék németből vannak fordítva, azonban még is tűrhetők.

182. §. Ha végig nézünk a névragozás immár letárgyalt egész tanán és figyelembe vesszük, hogy a névszóhoz tapadt viszonyrag miképen változtatja és módosítja a szó szerepét a mondatban, lehetetlen észre nem vennünk [már most, hogy mi a lényeges különbség a *rag* és a *képző* közt. A *képző* ugyanis a szó jelentését módosítja, vagy úgy hogy a vele jelölt fogalom egész valóságában más lesz, mint pl. ha ezekből: *barát*, *szép*, *hat*, *csend*, *bizony* stb. ezeket alkotjuk: *barátság*, *szépség*, *hatalom*, *csendes*, *bizonyít* stb., vagy úgy, hogy csak némely sőt épen csak egy tulajdonságát módosítja, eddig nem volt valami minőséggel felruházva, vagy valamely ily minőségtől megfosztja, mint pl. ember

~ emberke, szél ~ szellő, úr ~ uram, ékes ~ éktelen, stb. A rag ellenben nem módosítja a fogalmat sem egészben sem részben, csak más szerepet juttat a szónak a mondatban. Már most világos, hogy a módosított fogalom még mindig szerepelhet a mondatban akárminő szerepben, a mely általában megegyeztethető a természetével, de a bizonyos, meghatározott szerepben fellépő szó, ugyan abban a mondatban egyszerre és egyidejűleg nem játszhatik más szerepet is, és itt van a valódi oka annak, hogy képzős szót lehet ragozni, a ragozott szót nem; itt van annak is a magyarázata, hogy azon egy függelék miért lehet egyik esetben képző, a másokban rag. Az oka az, hogy néha a fogalom részben való módosítása, nem állandó, hanem csak pillanatnyilag arra szolgál, hogy a szó bizonyos szerepben felléphessen, és ekkor a módosító függelék *rag*, mint pl. a birtokképző ha az igeragozásban a cselekvő személyt jelezve, személyraggá válik; mihelyt a módosítás állandó, a függelék okvetetlenül *képző*.

A második, a mi szembeötlő, az, hogy a viszonyrag mindig és kivétel nélkül határozói szereppel ruházza fel azt a szót, a melyhez tapad, a mi megengedi, hogy a ragozott névszót mindig és mindenütt igehatározónak tekintsük, és ennél fogva a mondat szerkesztésekor arra a helyre tegyük, a mely őt a többi igehatározók sorában megilleti. Mi módon? alább megmondjuk.

183. §. A ragozás tárgyalásában eddig kiváló figyelemmel voltam a főnévre és a melléknévre, tárgyaltam közbevetőleg a személynévmásokat is, és a mennyiben a számnevek és némely névmások is szerepelhetnek melléknév és főnév gyanánt, az elősorolt észrevételek rájuk is vonatkoznak. Mindazonáltal vannak dolgok, a melyek a számnevekre és névmásokra vonatkoznak, és noha nem illetik a ragozást, mégis bele tartoznak a nyelvtanba. Ezek előadásába fogok most, és kezdem a számneveken.

A számneveket általánosságban két főosztályba lehet sorozni, az egyik osztályba tartoznak azok, a melyek határozott számfogalmat jelölnek, a másodikba azok, a melyek határozatlan sokaságot jelentenek. Az előbbiek *határozott*, az utóbbiak *határozatlan* számnevek.

Úgy a határozott, mint a határozatlan számnevek magokban törzsszók, a melyek a velök jelölt szám vagy sokaság fogalmát egyenesen megnevezik. Mint ilyenek tehát névszók, még pedig mellék-

nevek, mivel a szám nem önálló fogalom, de szerepelhetnek mint főnevek is. Nevők a nyelvtanban *tőszámnév*, ilyenek: kettő, hús, száz, ezer a határozott, sok, kevés, egynehány a határozatlan számnevek sorából. A határozott és határozatlan tőszámnévek közt az a különbség van, hogy noha valamennyien melléknévtermészetűek, a határozott tőszámnévek nem fokozhatók, a határozatlanok közt pedig vannak fokozhatók is.

Van aztán néhány főnév is, a mely mint határozott vagy határozatlan szám kifejezője számnév szerepében állhat a mondatban, pl. koncz, kötés, halom, sereg, falka, csapat s több efféle; ezeket nem sorozzuk ugyan a szoros értelemben vett számnevek közé, de figyelmeztetünk rá, hogy épen úgy szerepelnek és hatnak mint a valóságos számnevek.

184. §. A tőszámnévekből a nyelv különböző képzőkkel alkot más fajú számneveket, név szerint:

A *-d*, *-ad*, *-od*, *-ed* képzővel ilyeneket: kettőd, harmad, tized, század, ezred, sokad, kevesed, néhányad, stb. Mi ezeknek az eredeti jelentése? Lássuk, mit jelent a képző! E képzővel találkozunk legelebb mint igeképzővel, a mely névszókból és névszó győkeiből igéket alkot, pl. *ak-ad*, *ébr-ed*, *görb-ed*, *hal-ad*, *ij-ed*, *dag-ad*, *loh-ad*, *mar-ad*, *olv-ad*, *fel-ed*, *szal-ad*, *terj-ed* stb. Nyelvtudományunk mai állapotában alig ha lehetne az ezekben szereplő gyökök jelentését határozottan kimutatni, de a képző jelentése tisztán kivehető, a vele alkotott igetörzsek valamennyien egy bizonyos állapotba jutást jelentenek, a mely állapotban a bele jutott személy vagy tárgy azzá vagy olyanná lesz, a mit vagy a milyent az eredeti gyök vagy szótörzs jelent, nemde *ébred* = abba az állapotba jut, a melyet éber-nek mondunk, *görbed* = oly állapotba jut, a melyben görbe lesz, *dagad* = oly állapotba jut, hogy dag lesz belőle, és noha nem tudjuk, hogy az *ak* mit jelent, bátran mondhatjuk, hogy *akad* is egy bizonyos állapotba jutást jelent, még pedig olyanba, a mely a tovább haladást legalább pillanatra feltartóztatja, s így a többiekénél is. Ám e képző melléknéveket is alkot, pl. *gyengéd*, *kisded*, *gömbölyded*, *kerekded*, *szabad*, *rövided*, *hosszúdad* stb. Itt épen oly világosan látjuk, hogy az ilyen melléknévek olyan minőséget jelentenek, a mely nem tökélyesen ugyan, de csaknem vagy nagyon közel olyan, a milyent a tőszó jelent. Azt hiszem, elég ez az észlelet arra, hogy az *-ad*, *-ed* képző hatását úgy értelmezzük,

hogy mint melléknévképző melléknévből új melléznevet alkot, a mely csaknem ugyanazt a minőséget jelöli, a melyet az eredeti melléknév jelölt, mint igeképző pedig átmenetet abba az állapotba, a melyben azzá vagy olyanná lesz, a mit vagy a milyet a tőszó jelent. Ez egymáshoz nagyon jól illő két értelmezést egybefoglalva, így fogunk értelmezhetni: *harmad* olyas valami, a mi oly állapotot teremt, a melyben *három* lesz valamiből, vagy a mi akkor áll elé, ha valamiből *három* lesz. Valamiből, kétféleképen lehet *három*, egyszer úgy, ha *három* részre osztjuk; a részek ekkor *harmad* részek lesznek, mert úgy állítottuk elé, hogy egyből hármat csináltunk; másfelől úgy is, ha ahhoz, a mi még nem *három*, még valamit hozzá adunk, hogy legyen belőle *három*, ekkor a szám a hozzá adottal együtt lesz *három*, vagy is, a mint mondani szokás, az utoljára hozzá adott *harmad* *magával* lesz, azaz, magát is beleszámitva teljessé teszi a hármat. Az együtt levő háromnak természetesen minden egyes *harmad* *része*, és külön véve mindenik *harmad* *magával* van. Az első felfogás alapján a *harmad* idomot *osztó számnévnek* nevezték el, hibásan, mert a *harmad* nem oszt, hanem megelőzőt osztás eredményét jelöli.

Ha az együtt levő három közül egyet kiválóan akarunk jelezni, a *harmad* számnévet a kitüntető és egyénítő-ik képzővel toldjuk meg, így lesz belőle *harmadik*. Világos, hogy valamint egy hármass csoport minden egyede *harmad* *magával* van, épen úgy lesz mindenik külön véve *harmadik*, a *harmadik* idom nem egyéb mint egy egyénített *harmad*, alapján a két idom egyet jelent, mert a mi valaminek a *harmad* *része*, az egyszersmind *harmadik* *része* is, és megfordítva. A nyelv azonban különbséget tesz a kettő között, a mikor *harmadrészt* említ, a három részt tökélyesen egyenlőnek érti, a mikor egyénítve *harmadik* részt mond, a részek lehetnek különbözők is, noha az egyenlőség nincs kizárva. A mikor valaki egy örökséget három egyenlő részre oszt, így is beszélhet: nőm, fiam és leányom osszszak az egész vagyont három egyenlő részre, úgy hogy mindenik egy *harmad* részét kapja; de így is: úgy hogy egy rész jusson a nőmnek, egy a fiamnak és a *harmadik* a leányomnak; de ha különböző részeket csinál, így mondhatja: a legnagyobbik rész jusson a nőmnek, a középső a fiamnak, és a *harmadik* legkisebb rész a leányomnak.

Igy alakul két idoma a számnévnek, egyik a *-d* képzővel

igy: harmad, negyed, tized, század, ezred, sokad, egynehányad, a másik ezekből, ha az -ik képzővel megtoldjuk így: harmadik, negyedik, tizedik, századik, ezredik; ez utóbbi idom határozatlan számnevekből, egy alább bemutatandó kivétellel, nem alakúl.

Az első fajt, az iktelen idomút használjuk:

a) Mikor tört számot ejtünk ki; a nevezőt t. i. ebben az idomban fejezzük ki, így: három negyed, öt nyolczad, két tized, három század, négy ezred. Itt tulajdonképen kihagyás van, ki van hagyva a *rész*.

b) Sorozatban az utolsó tag jelölésére, így: harmad iziglen, tized fokig, harmad napra, ötöd ízben s több efféle; de így csak oly esetben szabad az idommal élnünk, ha a sorozat mind egy-nemű és egyenlő tagokból áll.

c) Mint főnév *harmad*, *tized* és társai, mindig részt jelentenek; harmadában adja ki birtokát, a ki a termés harmadrészét kapja bérül; tizedet ad, a ki termésének tizedrészét adja; átvitt értelemben beszélünk így város *negyed*ről, értve egy részét a városnak, a mely közigazgatási és rendőrségi tekintetben külön kerület, ha nem is épen negyedrésze a városnak, így van Kolozsvár *tizedek*re osztva, a melyek épen nem tizedrészei a városnak. Ez elnevezések abból az időből származnak, a mikor az illető városok valósággal négy, illetőleg tiz részre voltak osztva.

d) Közönségesen használják e kifejezéseket oly összegek jelölésére, a melyek bizonyos számú egynemű egységből állanak, és jelölnek e szóval *tized* egy tiz évre terjedő időszakot vagy egy tiz katonából álló csapatot; ezzel *század*, száz évet vagy több mint százra menő hadcsapatot, *ezred* teszen ezer évet, vagy egy néhány ezer embernyi hadcsapatot; különösen történelmi művekben a század szélitiben járja. Bár mily régi is e kifejezések ily értelmű használata, határozottan kimondjuk, hogy rossz, fonák és ezért kiküszöbölendő. Bizonyítom pedig ez állítást azzal a feltűnő körülménnyel, hogy a kérdésben forgó kifejezések ily értelemben való használata csak is a felhozott esetekre szorítkozik, még soha se hallotta vagy olvasta senki, hogy pl. valaki, a ki karót vásárolt, a melyet százazs kötegekben árultak, azt mondta volna: vettem nyolcz *század* karót, a tiz, száz, ezer forintot képviselő bankjegyeket nem *tized*, *század*, *ezred*, hanem *tizes*, *százazs*, *ezres* bankjegyeknek mondjuk; még feltűnőbb a dolog, ha más számokat ve-

szünk szemügyre, ki hallott valaha *negyed* fogatot, négyes fogat helyett; a katonákat hármás és nem *harmad* sorokban állították ezelőtt, a tojáást tizével adják és nem *tizedével* és erre *százával*, nem pedig *századával* lehet felhozni példát. Ezzel szemben világos is a fonák értelmezés és használat eredete és kútfeje. Igen könnyű átlátni, hogy ha valaki mint tiszt *század* magával ment harczba, a tisztet *százados*-nak mondták, valamint hogy egy száz évre terjedő időszak zárását *század* évnek mondták, a mi tökélyesen helyes, ám ha azután ismét helyesen a *százados* csapatjáról, a *század* évi emlékünnepről beszéltek, kész volt a félreértés, a mely a tiszt címét, a záró év nevét a csapatra és illetőleg az időszakra vitte át, a miben segített a birtokképző felkapó elhanyagolása is. A mikor t. i. német mintát utánozva: útcza sarka helyet útcza-sark, a kapa nyele helyett a kapanyél, a pipa szára helyett a pipaszár, a ló lába helyett a lólab stb. vált divatoszá, épen oly divatosan mondtak százados csapatot és századévi emlékünnepet, a miből a könnyen érthető kihagyással eléállott a «század» az ő fonák értelmezésével. Azt hiszem bizonyításom teljes.

A második ikes idomot csak is sorozat tagjai elszámolásánál alkalmazzuk az egyes tag szám szerinti helyének jelölésére a sorban, és ezért a nyelvitanok *sorszámnév*nek is keresztelték, ha tehát ötödik, tizedik, tizenkettedik, huszonharmadik, századik stb. valamit említünk, feltétlenül sorozatra gondolunk, a melynek az említett valami épen az a tagja, a melyet illetőleg négy, kilencz, tizenegy, huszonkét, kilenczvenkilencz tag megelőzött.

A *d* és *dik* képzővel alakított számnevek mind melléknév természetűek, csak a mennyiben nagyon is határozott jelentésűek, nem fokozhatók.

Mint csaknem valamennyi nyelv, a magyar nyelv is fentartotta emlékét annak az ősrégi állapotnak, a melyben az emberek nem tudtak tovább számítani mint három-ig; a magyar nyelv se alkotta e formákat egyed, kettőd, egyedik, kettedik; ezek helyett ezeket használta: egész, fél, első, második és másod; az *egyed* azonban most divik e jelentésben: individuum, és nézetem szerint nem csak helyes alkotás, hanem szerencsésebb is mint az *egyén*; a *kettőd* a számtanban szerepel, kifogás nem lehet ellene.

185. §. Úgy a tőszámnevek, mint a belölök alkotott sorszám-

nevek a *-szor, -szer* képzővel új idomú számneveket adnak, még pedig:

A tőszámnevek ezeket: *egyszer, kétszer, háromszor, ötször, tízszer, százszor, ezerszer* stb. Alapjelentése ez idomoknak a *szer* jelentéséből foly, a mely tudvalevőleg = arány, úgy hogy pl. *háromszor* annyit jelent mint *hármás* arányban, vagy is oly arányban mint a három az egyhez. A nyelvtan ez idomokat *szorzó számnevek*-nek nevezi, használjuk pedig mindenütt, a hol azonos dolgok, különösen cselekmények ismétlődnek, az ismétlődő esetek száma jelölésére: *háromszor* irta le a levelet, *tízszer* utazott már át városunkon, már *százszor* mondtam, *sokszor* szorúl az ember másra, *egynehánszor* elolvasva már tudja a leczkét stb. Látnivaló, hogy ez alkalmazásban e számnevek igehatározó természetűek. Tőszámnevek előtt állva azt jelenti, hogy az ezekkel jelölt számot ismételni kell, még pedig éppen akkora számban, a mekkora számú egyest jelöl a szorzó számnév töje; pl. *háromszor* négy = a négy számot három ízben ismételve. Így sűrűen élünk vele annak a számtani műveletnek a végzésében, a melyet *szorzásnak* neveznek.

Ha az ismétlődő dolog nem cselekmény, hanem személy vagy tárgy, ez igehatározó helyét az *-as -es* képzővel alakított melléknév foglalja el, pl. ha három rovást csinálunk valamire, *háromszor* rovnunk, de az eredmény *hármás* rovás lesz; minthogy pedig minden szám mint összeg az egység ismétléséből áll elé, helyesen nevezzük el a számokat *ötös, hatos, tizes* stb. számnak, és innen egy kis átvittel használjuk e melléknéveket oly csoportok jelölésére, a melyek bizonyos számú egynevű és egyenlő egyedből állanak, pl. *hatos* gyertya, *tizenkettős* vas, *hármás* hegy, *százás* bankjegy stb. Az *-as, -es* melléknévképző azonban nem csak tőszámnévhez hanem szorzó számnévhez is csatlakozhatik, és így két idom áll a nyelv rendelkezésére egy látszólag azonos fogalom jelölésére t. i. *háromszoros* és *hármás*, de a fogalom nem azonos, a *-szoros* csak ismétlődő cselekvés, az *-as* csak ismételt tárgy jelölésére szolgál, az első különböző időben eléforduló ismétlést, a második egyidejűleg és egyszerre együtt levő azonos tárgyakat foglal egybe; *háromszorosan* áll boszút, a ki különbözőképen áll boszút, *hármás* boszút áll, a ki egyszerre három oly cselekményt végzett, a melyet boszúállásnak minősíthetni. Ezért ily jelentés-

ben a *-szoros* képzős melléknév csak cselekvést jelölő igenév előtt szokott állani; holott mint közönséges melléknév minden más főnév előtt is állhat mint szorzást jelző, és ekkor más különbség mutatkozik: *háromszoros* jutalom pl. oly jutalom, a mely akkora mint három jutalom, *hármás* jutalom olyan, a mely három jutalmat foglal magában; a ki ott, a hol a jutalom rendesen száz forint, háromszáz forintot kapott, *háromszoros* jutalmat kapott; a ki tetteért egyszerre pénzbeli jutalmat, rendjelt és nemességet, tehát három jutalmat kapott, *hármás* jutalmat kapott.

A mikor a *-szor*, *-szer* képző sorszámnévhez ragad, az egyénítő *ik* elmarad, és ez idom: *harmadikszor*, ha szinte lehet is olykor hallani és olvasni, nem helyes, még pedig a következő okból. E számnevek: *harmadszor*, *tizedszer*, *huszadszor* stb. sorozat tagjainak sorban való elészámlálásánál szolgálnak az egyes tagok szám szerinti helyének emlékezetben való pontos megjelölésére; ha azt mondom: *harmadszor* látlak ma, azt kívánom kifejezni, hogy ma már *kétszer* láttalak, a mostani látás tehát a *harmadik*. Látnivaló, hogy a *-szor* képző már magában annyira egyéníti az említett látást, hogy az *ik* feleslegessé válik. A mikor a *harmadszor*, *negyedszer* stb. kifejezéseket különböző dolgok elesorolásában használjuk, mindig vonatkozás van egy megelőzőtt ígére vagy cselekményt jelölő mondatra, mint pl. bizonyítja, mutatja, következik, tanúskodik, szolgál, foglal helyet stb. *harmadszor* . . . , *negyedszer* . . . stb. Ez időben is *egyedszer*, *kettedszer* helyett a nyelv *először*, *másodszor* kifejezésekkel él. A hol ily ige vagy szólam nem előzi meg az elészámlálást, helyesebben élünk a rendes sorszámnévvel, így: hét szentség van, úgymint: első, második, harmadik . . . nem pedig: *először*, *másodszor*, *harmadszor* . . . stb.

186. §. Az osztás jelölésére a magyar nyelv a következő eljárásokat követi a számnevek használatában:

Valami egészet vagy egésznek képzelt dolgot oszthatunk három *részre*, három *részbe* és három *felé*. Ha három *részre* osztunk, az osztás csak gondolatban történik, legfőlebb meghatározzuk a leendő részek mekkoraságát, eshetőleg meg is jelölhetjük a részeket elválasztó pontokat vagy vonalokat, de a részek azért együtt maradnak, nem válnak el egymástól, így osztjuk az évet tizenkét hónapra, a napot huszonnégy órára, a métert tíz deciméterre; ha három *részbe* osztunk, az osztást végre is hajtjuk, a részeket való-

sággal eléállítjuk, de még együtt hagyjuk; így vágunk egy almát négybe, hasítunk egy fát kettőbe, felosztunk egy kenyeret tíz darabba stb., a mikor aztán a felosztott kenyér már nem egy egészben, hanem tíz darabban van elöttünk; de ha három *felé* osztunk valamit, nem csak valósággal három darabot csinálunk belőle, hanem el is különítjük a részeket, nem hagyjuk együtt; így osztja a vezér a sergét három *felé*, a mikor mindenik részt külön vezénylet alatt sőt esetleg külön irányban is működteti, vagy különböző czélra használja; így osztja a kereskedő a maga nyereségét három *felé*, ha az egyik részt költségei fedezésére, a másodikat tőkéje gyarapítására, a harmadikat tartaléktőke alakítására fordítja stb. Az egyetlen *kettő* számnevet ily értelemben így is használják: *ketté*. Látnivaló, hogy a háromféle szólam egyikében se jó tekintetbe a részek egyenlő vagy nem egyenlő volta.

A mikor egy számlált mennyiséget úgy osztunk egyenlő részekre, hogy nem a részek számát határozzuk meg, hanem az egyes részekbe jutó egyedek számát, ismét három szólam áll rendelkezésünkre: kiosztunk a szegényeknek öt-öt forintot, öt forintjával osztjuk el a pénzt a szegényeknek, és öt forintonként adjuk oda a pénzt a kiosztáskor. Mind a három esetben oly osztást végzünk, a melynek következtében egy-egy részbe öt forint jut, de öt-öt forintot csak akkor osztunk ki, ha határozott számból előleges számítás alapján, határozott számú egyéneknek juttatjuk az öt forintban megállapított részeket; öt forintjával osztjuk ki, ha nem vévén számba sem a rendelkezésre álló összeget, se a részeltetendők számát, egyszerűen azt határozzuk, hogy mindenkinek adunk öt forintot, addig a meddig a pénzben tart, akár addig, a meddig szegény jelentkezik; öt forintonként adjuk oda a pénzt tekintet nélkül arra, hogy egynek jut-e ez az öt forint vagy többnek, egyszer kap-e az illető annyit vagy többször. Innen van az, hogy ha egy bizonyos szükség fedezéséhez határozott számú részesek meghatározott járulékkaal hozzájárulnak, azt mondjuk, hogy fizetnek tíz-tíz forintot, a történelmi társulat tagjai öt-öt forintot fizetnek évenként; ellenben a szállókarót, százával árulják, hatával adják a tojáshoz (egy tizesért); ha pedig sokan tolongnak a színház bejáratánál, a kapus tizenként bocsátja be az embereket, nyolczanként ültek a csónakokba, s több efféle. Az utóbbi két szólam épen azért határozatlan mennyiségeket jelentő szók mellett is járja,

párjával adják a csirkét, csapatonként állanak fel a katonák, osztályonként vizsgáznak a tanulók, csoportonként szállítják a rabokat stb. — A határozatlan arányú felosztást így is jelezhetni: öl számra hozzák a fát, kosár számra a gyümölcsöt, zsák számra fogy a zab s több efféle, a mi azt jelenti, hogy öl, kosár, zsák stb. hozzávetőleges mértékek, a melyek szerint az illető mennyiségeket számítják.

Ezek aztán a valóságos osztó számok.

187. §. A tőszámnevek a *-féle* képzővel is alkotnak mellékeveket így: sok*féle*, négy*féle*, tíz*féle*, ezer*féle* stb., a melyek csaknem ugyanazt jelölik, a mit az: sok fajta, négy fajta, tíz fajta stb. és csak annyiban különböznek ezektől, a mennyiben a *fajta* különbözik a *-féle* kifejezéstől; néha épen így is beszélnek: sok*féle* *fajta*. Nyelvtani tekintetben e különbség semmi megjegyzésre se nyújt anyagot.

A *-nyi* képzővel a határozott tőszámnevek mellékeveket alkotnak, a melyek hozzávetőleges számot jelölnek és éppen ezért csak is kerek számok vagy szabatos mértékek nevei szokták e képzőt felvenni, így mondják: sok száz*nyira* megyen a gyümölcsfa ebben a kertben, ezernyi ember csoportosult össze, e széna lesz tíz mázsá*nyi*, terem vagy hatvan vékányi répa, van még vagy három akónyi borom s több efféle; nyolcznyi, húsznyi, huszonháromnyi s effélék nem járják, mivel ellenmondást foglalnak magokban.

188. §. Valamennyi tőszámnév, mint melléknév. az *-an*, *-en* képzővel igehatározót alkot, a mely az összerű számfogalmat vonatkozással valami már megnevezett vagy különben is ismert egyedek számára fejezi ki, pl. tizen se bírják felemelni ezt a követ, négyen hozták haza a lovakat, nyolczan ültünk az asztalnál, háromman valának együtt, sokan foglalkoznak e kérdéssel, kevesen járnak az útczán, csak egynehányan hallgatták az előadást. Szembeötlő, hogy ez az igehatározó többesben követeli az igét, mivel az igehatározó, mint ilyen, már természeténél fogva se jelenthet többséget.

Megkettőztetve ez az igehatározó épen olyan felosztó jelentést vált, mint a tőszámnév, pl. tizen-tizen állottak az őrhelyeken, négyen-négyen haladtak egy sorban stb.

Egy más igehatározó alakul a szorzó számnévből a *-ta* képzővel, így háromszorta, ötszörte, tízszerte, százszorta stb., a mely

középfokú melléknév mellett szerepel így: százszorta erősebb, ötszörte hosszabb, tizszerte szebb, s efféle, nem igen gyakori, jelentése világosan = olyan mint a jelölt tulajdonság annyiszor véve, a hányat a számnév jelöl.

189. §. A mi az eddig elősorolt számnevek használatát illeti, már volt alkalmunk megemlíteni, hogy a melléknév természetű számnevek, mint már magokban többséget jelölő jelzők, nem tűrik se a főnév, sem az ige többes számát a mondatban, különben épen úgy szerepelnek, mint más melléknévek, avval a kivétellel, hogy a határozott számot jelölők nem fokozhatók, csupán az *első* sorszámnév fordul elé egyszerű és hatósbitott felső fokban, így; *legelső* és *legeslegelső*, a mi azért lehetséges, mivel tulajdonképpen nem számnév, hanem helyviszonyt jelölő melléknév épen úgy mint *utolsó*.

Mint számnevek a magyarban úgy szerepelnek, mint minden más nyelvben is, csak annyi a megjegyzendő, hogy a magyar tőszámnevek mindenféle viszonyragot vehetnek fel és változatlan idommal mint főnevek is szerepelhetnek.

A sorszámnevek tekintetében megjegyzendő, hogy az órák jelzésében egészen a német nyelv rendszerét követjük, nekünk, három, négy, öt stb. óra van; egy negyed, három negyed négyre v. ötre, fél hat, fél hét; a legújabb időben hallhatunk és olvashatunk ilyeneket is: harmadfél órakor, hét és fél órakor, öt percz híján nyolcz óra van; időkülönbség jelölésekor a *-val*, *-vel* sietség vagy késés jelölésében a szenvedő rag szolgál, valami történt, tehát öt perczcel, két órával, öt nappal, harmincz évvel stb. előbb vagy későbbben, valamely óra siet vagy késik három perczet, egy negyedórát stb.

A hónapok napjait ellenben sorszámnévvel jelöljük, de úgy mint a hónap részeit, tehát így: május tizedike (érts: tizedik napja, a mint némelykor írják is), június hatodika, december elseje; németesen: tizedik május, hatodik június s több efféle nem járja magyarban.

A *fél* mint tört alakítja az idomokat: másodfél, harmadfél, tizedfél stb., a melynek természetes jelentése az, hogy a szám egygyel kevesebb egészet foglal össze, mint a hányat jelenteni szokott, a *fél* egészíti ki.

190. §. *Kérdő* számnév a magyar nyelvben csak egy van,

t. i. *hány*; a mely ez idomokban: *hányad*, *hányadik*, *hányszor*, *hányadszor*, *hányféle*, *hányfelé* mindig a megfelelő idomú számnevet várja feleletül. *Mennyi* nem számnév, nem is lehet rá pusztá számnévvel felelni, a sorszámnévnek és az osztó számnévnek megfelelő idomokat nem is alkotja, és noha *mennyiféle*, *mennyi-szer*, *mennyifelé* néhol mutatkoznak, a kifejezések még sem szabatosak, és mindenütt helyesebb a *hányféle*, *hányszor*, *hányfelé* használata. A *hány* különben melléknév természetű.

191. §. Átterve most a névmásokra, kezdem a személynévmáson, és nem ismételve azt, a mit róla már fentebb a 106—112. §§-ban elmondtam, csak a következőkkel egészítem ki.

A személynévmás mint cselekvő már jelölve lévén az ige személyragjával, rendesen nem jelen meg önállóan a mondatban, csupán oly esetekben kell külön kitenni, a mikor a mondatban reá mint cselekvőre esik a hangsúly, a mi főkép akkor történik, ha vagy ellentétbe jő más személylyel, vagy más valami okból különös kiemelése válik szükségessé; *te* mondád (nem én), *én* vagyok a hibás (nem más), *ti* kezdtétek a vitát (nem mi), *ő* lássa (csak ő maga ura tettének, ő hordozza a felelősséget), *ő* mondá (az, a kiben feltétlenül hiszünk), a kit *én* szeretek, meg van az szeretve (már oly ember mint én, a ki oly igazán tud szeretni); ha az ily mondatban a cselekvést közetlenül minősítő igehatározó foglalja el a hangsúlyos helyet az ige előtt, vagy maga az ige veszi át a hangsúlyt, mint pl. tagadó vagy kérdő mondatokban, a személynévmás közetlenül az ige után foglal helyet, pl. *jól* tudtam *én*, hogy az lesz belőle; nem is sejtetted *te* az ő szándékát; nem iszik *ő* vizet; láttátok *ti* az új darabot? vállald *te* magadra a közbejárást; nem hallottunk *mi* erről soha semmit; nem bizom *én* senkibe stb. Érdekes némelykor az igehatározó és a személynévmás találkozása az ily mondatokban, mivel nagyon bajos néha eldönteni, melyiket illeti meg az elsőség; erre nézve áll az a szabály, hogy az ige előtt a névmás soha sem állhat az igehatározó és az ige közt, tehát lehetséges ez a szórend: *én* mindjárt láttam, *te* megmondtad, *mi* rég várunk, *ő* elvállalja a felelősséget; de lehetetlen az ilyen: mindjárt *én* láttam, meg *te* mondtad, rég *mi* várunk, el *ő* vállalja stb.; de lehet ismét: mindjárt láttam *én* vagy láttam *én* mindjárt; megmondtad *te*, *te* mondtad meg; sőt: mondtad *te* meg és mondtad meg *te*, mind a kettő helyes lehet a maga

helyén, s így tovább; itt csak azt kívánom megállapítani, hogy az ige után igen is állhat a személynév más és az igehatározó közt.

A személynév mások egynehány furesa idomot alakítanak, ilyenek: *engemet* vagy *engem*, *tégedet* vagy *téged*, *bennünket* = minket, *benneteket* = titeket, ez idomok fejtegetése nem tartozik szorosán a nyelvtanba.

192. §. Más viszonyokban, tehát mindennemű ragozott idomban a személynév más mint birtokképző jelen meg ugyan, de azért kiváló hangsúlyozás esetén még azonkívül a maga saját önálló idomában is állhat ott, pl. jöjjetek *én* velem, nem kértem azt *tetőled*, add meg *mi* nekünk mindennapi kenyerünket, *te* bened van a mi bizodalmunk, tedd meg ezt *én* értem stb. Épen úgy viselkedik általában a birtokviszony jelölésében főnevekkel szemben is, a melyekhez már birtokképző idomában oda van csatolva; így: ez nem az *én* feladatom, csak a *te* válaszodat várom, bocsásd meg a *mi* bűneinket, megsokallta az Isten a *ti* szenvedéseket, stb.

A birtokos képző *-é*-vel alakított sajátságos idomait a személynév másnak már a 178. §-ban elmondtam, itt nincs mit adjak hozzá.

Ha valamely mondatban a szenvedő helyén kellene állania a személynév másnak, az u. n. határozó igeragozás áll be a 99—105. §§-ban eléadott módok és szabályok szerint. Ez esetben is megtörténik, hogy különös kiemelés végett az ige idomával már kijelölt szenvedőt még egyszer oda tesszük a személynév más szenvedő idoma képiben, pl. ne félj a míg *engem* látsz, épen *téged* kerestelek, ne bosszantsd *őt*, minden ember láthat itt *minket*, ne vigy *minket* a kísértetbe, sajnállok *titeket*, nem hallom *őket* stb.

A magyarul gondolkozónak se fejtörést, se nehézséget nem okoz annak a megbírlása, hogy egy adott esetben van-e helye a személynév másnak ily nyomósító, kitüntető ismétlésének, vagy nincs; nem is volna semmi baj vele, ha nem olvasnánk annyit németül és francziául és angolul, a mely nyelvek az épen most tárgyalt viszonyokban soha se hagyhatják el a névmást. Belészeretve olvasmányainkba, ott kísért mindig ez a névmás emlékünkből, és félünk, hogy csonkán fejezzük ki a gondolatot, ha elhagyjuk azt a névmást, a mely amott oly nélkülözhetetlen kiegészítője; megfélejtkezünk arról, hogy ama nyelvek személyragjai nagyon elmosódott maradványok, hogy birtokképzők és határozó ragozásuk

nincs, a mely feleslegessé tenné a névmást, és aztán keletkeznek azok a nyelvrontó szólások, a melyek hallatára és olvasására mindig a hideg áll az ember hátába. Nem hozok fel itt példákat, hogy későbbre ne legyen kénytelen ismételni. Együtt akarom bemutatni azokat a kórjeleket, a melyekre itt csak rámutatok.

192b. §. Ugyanaz az egy személynév más nem fordulhat elé egy mondatban két különböző szerepben. Voltaképen nem csak a személynév másról áll ez a szabály; áll minden más névmásról, áll a főnévről is. A dolog tisztábban talán így fejezhető ki. Megtörténhetik, hogy valamely személy vagy tárgy kettős viszonyban van valamely cselekvővel, vagy valamely személyhez vagy tárgyhöz; ennek következtében ugyan azon egy személy vagy tárgy különböző két szerepet kénytelen játszani azon egy mondatban. Ez magában épen oly lehetetlen, mint a mily lehetetlen, hogy egy színész nyílt színpadon azon egy jelenetben két különböző személyben jelenhessen meg. Ily esetben a nyelv épen azt teszi, a mit a játékrendező; az egyik szerepet a pillanatnyi szükséghez képest egy helyettesre bizza, a kit úgy öltöztet fel, hogy a másiknak *mása* legyen, ezért is nevezzük e helyetteseket *névmásoknak*.

A meddig a helyettesítésnek ugyanabban a mondatban kell történnie, a melyben a helyettesítendő is szerepel, a helyettes mindig a «*maga*» névmás, a mely magában mindig harmadik személyű, de az első és második személyű birtokképzőt felvéve mint «*magam*» első, mint «*magad*» második személyűvé lesz, s többes személyeit ily idomban alkotja: «*magunk*, *magatok*, *magok*».

Az igeragozás tárgyalásában már a 115. §.-ban rámutattam, hogy e névmással jelöljük a szenvedőt azokban a mondatokban, a melyekben azonos a cselekvővel, vagy a mint mondani szokás, a cselekvés visszahat magára a cselekvőre, ezért nevezték el *visszaható* névmásnak; de ez csak egyik oldala szereplésének, mert e névmás a legszélesebb értelemben általános helyettese minden névszónak, még maga magának is. Arra is rámutattam, hogy gyöke alkalmasint azonos a személynév másával, és hogy mindig tökélyesen határozott jelentésű, mint ha határozó névelő volna előtte.

193. §. A «*maga*» névmás tehát helyettese minden névszónak minden lehető viszonyban, és ebben különbözik főképen az első és második személyű személynév másától, a mely nem helyettes;

innen van, hogy a visszaható névmást a személynévmással nem szabad összecserélni. A helyes alkalmazására a következő utasítást adhatni:

Mint helyettes szolgál mindenütt, a hol a cselekvő még más viszonyban is szerepel ugyanabban a mondatban, tehát: ajánlom *magamat*, gondolok valamit *magamban*, szívesen látunk valakit *magunk* közt, vállalok valamit *magamra*, elutasítok valamit *magamtól*, ültetek valakit *magam* mellé, veszek pénzt *magamhoz*, tartok valakit *magamnál*, viszek valamit *magammal*, húzok széket *magam* alá, nézek *magam* elibe, tűrök valakit *magam* felett stb. stb. minden személyben és minden viszonyban.

Nem hinné az ember s mégis igaz, hogy ez egyszerű, tiszta szabály ellen vétének, még pedig éppen olvasó és író emberek: *alám* húzom ezt a széket, *nekem* vettem ezt a bicskát, *velem* viszem a gyermeket, megtagadok *tőlem* mindents több efféle, olyan szövegek, a melyeket ki se tudtam volna gondolni, ha nem hallok és olvasom. Azt hiszem, külön fejtegetés nélkül is megérthetni, hogy az ilyenek rút kocsintások.

A *maga* azonban nem mindig helyettes, hanem sok esetben az illető személy kiemelésére szolgál, oly módon, hogy mintegy rá mutat az illető személy azonosságára, s ilyenkor vagy önállóan lép fel, vagy mint melléklet csatlakozik valamely önálló szóhoz, pl. *magam* láttam a tüneményt, *magad* mondád, *maga* kereste a bajt, apám *maga* írta a levelet, a házi asszony *maga* főz, csak *magának* árt, *magatok* akartátok így s több efféle. E használatból származott könnyű átvittel az a jelentése, a melyben = egyedül, és a melyben rendszeren *-ban*, *-ben* vagy többnyire *-ra*, *-re* raggal szokott megjelenni, pl. hagyj *magamra*, mért ülsz ide *magadban*, csak *magam* voltam a szobában stb.; csak mellelleg említem, hogy e jelentése lételt adott a *magán* és *magány* szóknak és származékainak.

Kiválóan érdekes a *maga* mint birtokos helyettese ott, a hol látszólag hivatkozik, pl. ha így beszélünk: üljön kiki a *maga* helyére, a mikor úgy látszik, hogy elég lesz vala így beszélni: üljön kiki a helyére. A jelentésbeli különbség a két szólam közt nagyon átlátszó, a *maga* bizonyos nyomatékkal emeli ki a birtokosnak úgyszólván tulajdonjogát a birtokára és csaknem azt jelenti, a mit a *saját* melléknév; a használatban arra a sajátságra kell ügyelni,

hogy ilyenkor a *maga* mindig harmadik személyű, még a *magam*, *magad* idomban is, és a többesben is csak egyes harmadik személyű birtokképzőt követel, pl. eligazítom én a *magam* dolgát, parancsolj a *magad* házánál, ismerjük el a *magunk* hibáját, ne engedjenek a *magok* jogából, hordozzátok a *magatok* terhét, seperjen kiki a *maga* ajtaja előtt stb. E szabály ellen is vétenek sokan, a mikor így írnak és beszélnek: elvégzem a *magam* dolgomat, láss a *magad* dolgod után, ismerjük el a *magunk* hibánkat s több efféjét.

Csaknem a legújabb időig, tös gyökeres magyaros körökben még ma is a *maga* mint megszólítás szolgál a társalgás nyelvén oly személyekkel szemben, kik irányában bizonyos tisztelettel viselkedünk, vagy a mint szokás mondani, udvarias megszólításban. A *maga* ily használatban rokon a *kegyelmed*, *kegyed* kifejezéssel, nem oly bizalmas mint *te*, nem oly kitüntető mint a magasrangúak czimzései a *nagyságod*, *méltóságod* stb., hanem tisztán csak udvarias és csak is egyenrangúak, egyenlő társadalmi állásúak közt van helyesen alkalmazva, tökélyesen úgy, mint a német: *Sie*, mint a franczia: *Vous*, mint az angol: *You*, mint az olasz: *Lei* v. *Ella*. Úgy látszik azonban, hogy az új időben úgy járt, mint már régebben a *kegyelmed*, a mely előbb *kelmed*, utóbb *kend* idomokra zsugorodván össze, már most kicsinylő megszólításképen dívik alsóbb rangú és némileg szolgálai alárendeltségben levő egyénnel való beszélgetésben, és a mint készül a *nagyságod*, kivált e rövidített idomban: *nattsád* nagyon közönséges megszólítássá válni. Az áldemokratikus érzékenykedés azt vette a fejébe, hogy ha magasabb rangú úr *magá*-nak szólítja, e *maga* szóban valami lenézés-féle lappang, a mi sértő és megalázó a megszólítottira nézve. Fogták tehát magokat és kezdték előbb divatba hozni a *kegyed*, utóbb az *ön* szót, nem vevén észre, hogy az *ön* semmi sem egyéb, mint *maga* (vesd. ö.: önmaga), hiszen önkényt = maga kényére, önbizalom = magában való bizalom, önkínzás = magát kínzás stb. A nevetséges a dologban az, hogy ma már az *ön* is sértő, kivált ha hölgyet szólítanak így. Még sületlenebb, ha így szólítanak valakit levélben vagy társalgásban: tisztelt Ön!, vagy a hogy nekem mondta egy bizonyos alkalommal egy úri ember: nem alkalmazzuk mi ezt egy Önre, azt hívén, hogy nagy udvariassággal beszél. Egyébaránt legyen *ön*, a meddig

lehet; én meg vagyok győződve, hogy se nem szebb, se nem udvariasabb mint a *maga*, a mely az én felfogásom szerint egy magas rangú úr szájában sokkal inkább megtisztelő bizalmasság mint kicsinylő lenézés kifejezése.

194. §. A többi névmások az általános jelentésű *maga* névmástól egy közös jellemvonásban különböznek, abban t. i., hogy valamennyien feltétlenül csak harmadik személyűek lehetnek, tehát a szó szoros értelmében főnévhelyettesek. Helyettesítnek pedig vagy oly főnevet, a mely már említve volt, s ez esetben természetesen határozott jelentésűek, vagy olyat, a mely még azután lesz említendő, és ez esetben vagy határozott vagy határozatlan jelentésű, ahhoz képest, a mint a beszédből már előre meg lehet érteni, hogy mire céloz a helyettes, tehát minek a helyettese, vagy nem; lehet aztán, hogy némelykor a névmás nem egyes főnévnek, hanem egy általános fogalomnak a képviselője, és ilyenkor jelentése természetesen merőben határozatlan.

Noha az eléadottak szerint azt a sorrendet kellene követnünk, hogy előbb a határozott és aztán a határozatlan jelentésű névmásokat tárgyaljuk, a magyar nyelv sajátsága arra kényszerít, hogy a sorrendet megfordítsuk.

195. §. A mikor egy cselekmény végbevitelére, egy esemény történetére, egy állapot létezésére úgy jut tudomásunkra, hogy a szerepelt személyek és tárgyak ismeretlenek maradnak, vagy legalább is egyik vagy másik tekintetben nincsenek kellően meghatározva; igen természetes, hogy ha e személyek és tárgyak ismerete bár mi okból érdekel, kérdezősködünk utánok, e végre kérdő mondatot kell alakítnunk, és e mondatban valamiképen jelölnünk azt a személyt vagy tárgyat, a melyet megismerni vagy a melyről valamit megtudni kívánunk. E célra használunk egy névmást, a mely azért, mivel kérdésre szolgál, *kérdő névmás*, és épen azért, mivel kérdő, határozatlan jelentésű is.

A leghatározatlanabb, tehát legáltalánosabb jelentésű kérdő névmás a *mi*?, a melylyel akkor élünk, a mikor egyáltalában semmit se tudunk se mivoltáról, se minőségéről annak, a mit megtudni kívánunk. Ha legalább annyit már tudunk, hogy az ismeretlen személy, már nem *mi*, hanem *ki*? a kérdő névmás, és ha az az ismeretlen valami mivoltára nézve ismeretes és csupán egyediségére nézve ismeretlen, *melyik*? névmással kérdezzünk utána, ha pedig

a minőségét kívánjuk megtudni, valamelyikét használjuk a következők közül: *miféle, milyen, minő, micsoda*, a melyek közül a *milyen*, a mikor főnév előtt vagy melléknév előtt áll, az *-en* végtagját néha elejti és *mily* idomot ölt. A *ki* helyett némelykor *kicsoda* áll.

A *ki* és *mi* és a *kicsoda* mindig önállóan szerepelnek, a többiek szerepelhetnek ugyan önállóan is, de többnyire jelzőképen más szó, rendszeren főnév, melléknév, határozatlan számnév vagy igehatározó előtt állanak. Valamennyien korlátlanul ragozhatók.

A kérdő mondatban a kérdő névmás mindig a mondat elején áll, és csak is kötő-szó előzheti meg, ha a mondat ilyenl van valami előzményhez csatolva. Azokban a látszólag kivételes esetekben, a melyekben a kérdő névmás a maga mellékletével a mondat végén áll, voltaképen úgy tekintendő, mint ha külön mondat volna.

Példák: *mi* történik itt? *mit* beszélsz? *mire* hivatkozol? *miből* indulsz ki? *mivel* foglalkozol? *mitől* félsz? *minek* nézed ezt a tárgyat? *miért* jöttél ide? *miről* beszéltetek? *min* alapszik ez a tétel? *mi* a nyelv? *mi* teszi boldoggá az embert? *ki* járt itt? *kinek* köszönhetjük ezt? *kicsoda* az az ember? *melyik* a szebb? *melyik* ajtón jött be? *melyik* utczában van az égés? *melyik* barátod tanácsolta azt? *melyik* tanár előadására mégy most? *miféle* szöveget ez? *milyen* házat épített? *mily* áron jár ma a buza? *milyen* magas ez a hegy? *mily* mélyre ástatok? *mily* drágan vetted ezt a könyvet? *minő* tárgyat választasz értekezésednek? *micsoda* zajt hallok? Hát ez itt *mi*? a tegnapi látogatód *ki* volt? ezt a szerencsét *minek* köszönjem? Jóságodat *mivel* tudom meghálálni? a tegnapi mulatság *milyen* volt? a tanár úr lakását *melyik*tek tudja? a hittant *miféle* kátéból tanulod» stb.

Az elősorolt példákból nyilván láthatni, hogy a tulajdonképeni kérdést mindig a kérdő névmás kezdi, a mi előtte áll, az nem kérdés tárgya, mert már tudva van; továbbá azt is látjuk, hogy a kérdő névmás, ha önálló, magára, ha nem, a maga mellékletével mindig köztelenül az ige előtt áll, a miből önkényt következik, hogy a tulajdonképeni kérdés nem lehet hosszú. Ez az oka annak is, hogy a *mi* nem a kérdés tárgya, azt rendszeren külön választjuk a kérdéstől és előre bocsátjuk, hogy az ige után sok

mondanivaló ne maradjon. A hol a kérdésben ige nincs, a *van* lappang.

A kérdéssel közel rokon a felkiáltás, a melyet csakugyan kérdő névmással szerkesztünk is, épen oly szőrenddel, mint a kérdést.

196. §. A kérdő szó némelykor nem névmás, hanem igehatározó vagy melléknév, a melyet a kérdő névmás valamely képzőt felvéve alkot, ilyenek: *mikor*, *miként*, *miképen* (mikép), *meddig*, *mekkora*, *mennyire*, *merre*, melyek mind a *mely* (ik) többől vannak alakítva, *mílyszerű*, *minemű*. Ezek voltaképen máshová tartoznak, itt csak azért említem, mivel a kérdő névmások származékai. A kérdő névmások általában határozatlan jellemők következtében nagyon alkalmasak határozottabb kifejezések alakítására, a mint mindjárt meglátjuk.

197. §. Ha a kérdő névmás eleibe határozó névelőt teszünk, jelentése azonnal határozottá válik, azért ez esetben *melyik* rendszeren el is ejti az egyénítő *-ik* képzőt; néha megtartja még is oly esetben, a melyben valóságos egyénítés nyomós kiemelése szükséges. Így alakulnak ez idomok: *a ki*, *a mi*, *a mely*, *a milyen*, *a minő*, a melyek kivétel nélkül mindig határozottan megnevezett vagy jelzett tárgy vagy személy neveinek a helyettesei. Ez a személy vagy tárgy többnyire egy megelőző önálló mondatban van megnevezve vagy jelezve, a névmás visszaidézi figyelmünkbe, és ezért nevezték el a névmásnak ez idomát *visszahozó névmásnak*.

Itt tehát legelőbb akadunk oly esetre, a melyben két mondat egymással viszonyba, kapcsolatba jut. A kapcsolatot az eszközli, hogy a második mondatban olyas valami van kifejezve, a mi szoros vonatkozással van a megelőzőtt mondatban megnevezett vagy jelzett személyre vagy tárgyra; a kapcsolat tehát benső, nem csupa összefoglalás, a minek az a következése, hogy a két mondat kölcsönös hatással van egymás szerkezetére és szőrendjére. Ezt vizsgáljuk meg legelőbb.

198. §. Mindenek előtt meg kell jegyezni, hogy a visszahozó névmás kivétel nélkül mindig kezdi azt a mondatot, a melyben áll, csak kötőszót tűr maga előtt, azt is csak akkor, ha más visszahozó mondat előzi meg, a mely ugyanarra a személyre vagy tárgyra vonatkozik. A névmáson kezdődő visszahozó mondat mindig értelmezését, meghatározását vagy jellemző kiegészítését tar-

talmazza annak a személynek vagy tárgynak, a melyre vonatkozik és tökélyesen úgy viselkedik vele szemben, mint egy melléklet, a melynek pedig, a mint tudjuk, mindig közetlenül az értelmezendő, meghatározandó, kiegészítendő főnév után van a helye. Ebből kiindulva a nyelvtanok abban állapodtak meg, hogy ahhoz képest, a mint az értelmezendő szó a maga mondatának közepin vagy végin áll, a rá vonatkozó mondat is közetlenül utána foglal helyet, és abhoz képest vagy a közepin fog állani a másik mondatnak mint *közbeszúrt* vagy *betoldott* mondat, vagy a másik mondat végihez fog csatlakozni, mint *odacsatolt* vagy *odatoldott* mondat; egyszersmind azon az alapon, hogy a visszahozó mondat csupán egy szavára vonatkozik a másiknak, a visszahozó mondatot *mellékmondatnak*, a másikat *főmondatnak* nevezték el, a minek következtében a főmondat és a mellékmondat együtt *szerkesztett mondat*-ot alkottak, a mely tehát ez esetben két *egyszerű* mondatból áll, a melyek egyike főmondat, másodika mellékmondat; a mellékmondatnak pedig az az ismertető jele, hogy visszahozó névmáson kezdődik és ezért tűzetesen *visszahozó* mondat.

Jegyezzük meg egyúttal, hogy az egyszerű mondat, ha nincs benne egyéb mint a mi a mondat teljes voltára elkerülhetetlenül szükséges, t. i. a kéttagú mondatban (27. §.) a meghatározandó és a határozó (25, 26. §§.), az igés mondatban az ige és a cselekvő, esetleg, ha az ige kiható, egy szenvedő is, ezek a mondatok *csupasz* mondatok, holott, ha e nélkülözhetetlen alkatrészeken kívül még más határozók is szerepelnek bennök, *bővített* mondatok.

199. §. Lássuk már most egy pár példán, mikép lehet a visszahozó mellékmondat betoldott vagy odatoldott mondat: A világtenger, a mely az új világot az ó világtól elválasztja, nem vethetett határt a nemes részvétnak (Tóth L.); annak, a kit nem becsült, kerülte társaságát (Gyulai P.); magas sivány süvegébe, (a) melynek tetejét egy megfordított kurta szárú pipa ékesíté, egész orrig vala elmerülve (Vörösmarty M.); az elősorolt utak, melyek közül három délről, kettő nyugatról jött városunkhoz, itt egy boggá futottak össze (Salamon F.); Fiume városát és kerületét nem szabad a szomszéd Buccari területével, (a) mely Horvátországhoz tartozik, összeelegyíteni (Pesty Fr.); mind ezekben a példákban a visszahozó mondat mint betoldott mellékmondat sze-

repel. Ám ugyan e szerkesztett mondatokat ily idomban is lehet vala egybe kapcsolni: a nemes részvétnek nem vethetett határt a világtenger, a mely az új világot az ő világtól elválasztja; került (a) társaságát annak, a kit nem becsült; egész orrig vala elmerülve magas sivány süvegébe, a melynek tetejét kurta szárú, felfordított pipa ékesíté; városunkban egy boggá futottak össze az elősorolt országutak, a melyek közül három délről, kettő nyugatról jött ide; Fiume városát és kerületét nem szabad összeelegyíteni a szomszéd Buccari területével, a mely Horvátországhoz tartozik; és itt már mind odatoldott mondatokká váltak.

Ha már most összehasonlítjuk az elősorolt mondatokat, abban a szerkezetökben, a melyben szerzői írták, és abban, a melybe én alakítottam át, azt hiszem, hogy elfogulatlan bíráló feltétlenül tisztábbnak és könnyebben szavalhatónak fogja itélni az utóbbit az előbbinél, ha különben úgy volna is meggyőződve, hogy az az eredeti szerkezet nem hibás, nem magyartalan; hiszen egész általánosságban kétségbevonhatatlan tény, hogy minden mondat magában egy kerek egész gondolatnak a kifejezése, főalkatrészei szoros viszonyban vannak egymáshoz kapcsolva, s a mi e szoros viszonyba nem tartozik okvetetlenül belé, idegen, a mi az egymáshoz tartozó alkatelemek közé befurakodva, azok kapcsolát szétszakasztja, tehát a mondat egységét megbontja, elrontja. Erre azt lehet mondani, hogy hiszen a visszahozó mondat nem idegen, sőt épen kiegészítő tartozéka a mondat egyik alkatrészének, a melyet el se lehet szakasztani tőle; de ez csak akkor volna nyomós érv, ha ez a tartozék nem öltözik önálló, egész mondat alakjába; mihelyt ezt teszi, alakilag külön válik, külön egyeddé lesz, a mely mint ilyen zavar nélkül már nem lehet alkatrésze egy egységes egésznek. A betoldott mondat még azokban a nyelvekben is, a melyekben szokásos, mint a németben, vagy a melyek épen szeretik és különös szépségűnek tartják az egymásba font mondatok hosszú sorából mesterségesen összeillesztett terjedelmes körmondatot, mint a latin, mondom, még ezekben is, hátrányára van a könnyű érthetőségnek, a kényelmes és hatásos elszavalásnak, noha meg lehet, hogy a művelt római annyira hozzá volt szokva e czikornyás gondolatmenethez, hogy a legösszekuszáltabb körmondatot is egyszeri hallásra tökélyesen megértette. Mi, a mi magyar észjárásunkkal csak ismételt figyelmes átolvasás után bírjuk megérteni.

A magyar nyelv egyik legkitünőbb sajátága a szabatos mondat szerkezet, a mely nem engedi meg, hogy az egységes egészet idegen betoldás beleékelésével szétszaggassák, és ezért természetes ellenszenve van a betoldott mondat ellen. Van ugyan sok eset, a melyben nem szül se zavart, se érthetatlenséget, tán még különös nehézséget sem; de még az ily esetekben is legalább is pongyola irány jele, annál is inkább, mivel nem képzelhetni oly esetet, a melyben nem lehetne elkerülni, a mint a fentebb elősorolt példákön megmutattam. Tehát pongyola irányban megjárja, kivált, ha nagyon rövid, pl. azt, a mi szép, nem lehet rútnak mondani; oly emberek, a kik félnek, nem mehetnek háborúba; nem kell oly ellenféllel, a ki elfogult, vitába bocsátkozni s több efféle; de gondosan fogalmazott beszédben nincs helye, és a mondat szerkezet mindig szabatosabb, jobb ízű és magyarosabb, ha kerüli, a mire mindig van mód,

Feltétlenül hibás a betoldott mondat még pongyola irányban is, ha oly mondat tagok közé van szúrva, a melyek magok közt nem tűrnek semmit. Már azt képzelni se lehet, hogy valaki mondatot toldjon melléknév és főnév közé, vagy főnév és értelmező melléklet közé, pl. így: Herculest ki győzhetné le, a leggyőzhetetlent? De főkép az ige körülírt időidomainak egyes alkatrészei közé nem szabad betoldott mondatot helyezni, így pl. feltétlenül hibás az a szerkezet: meg fogom még ma azt a bizonyítványt a melyre szükséged van, irni, e helyett: meg fogom irni még ma azt a bizonyítványt, a melyre szükséged van; ki kell ezt az embert, a ki annyi bajt okoz, a testületünkből zární, e helyett: ki kell zární a testületünkből ezt az embert, a ki ennyi bajt okoz; nem akartam azt a hírt, a mely még megerősítést vár, veled közölni, e helyett: nem akartam veled közölni azt a hírt, a mely még megerősítést vár stb.

199b. §: A visszahozó mondatot tehát gondos és szabatos irányban soha se szúrjuk belé a főmondatba, hanem mindig oda toldjuk a régihez, a mi aztán azt teszi szükségessé, hogy a főmondatot úgy szerkeszszük, hogy épen a legvégire essék az a szó, a melyre a visszahozó névmás vonatkozik. E szabály szerint hibásak a következő szerkesztések: Hét halom van a Tiberis mellett, a melyre Róma városa épült; jeles művet írt a francia forradalomról, a melyet az Akadémia díjazott; egy ifju embert mutatott be

a királynak, a ki érdekes külsejével mindenki figyelmét magára vonta; kivett egy könyvet a könyvtárából, a melyet csak ritka embernek szokott megmutatni s több efféle, a melyeket helyesen így kell szerkeszteni: A Tiberis mellett van hét halom, a melyre Róma városa épült; a francia forradalomról írt egy jeles művet, a melyet az Akadémia díjazott; a királynak bemutatott egy ifju embert, a ki érdekes külsejével mindenki figyelmét magára vonta; a könyvtárából kivett egy könyvet, a melyet csak ritka embernek szokott megmutatni. A felhozott példákban a hibás szerkezet félreértésre is adhat alkalmat és azért a hiba nagyon is szembetünő, de ha különben nem lehetne is félreérteni, még se helyesek a következők: a tengert is áthidalta, a mely Ázsia és Európa közt van; a szolgát megjutalmazta, a ki a levelet hozta volt; egy kis kertet művelt, a mely a háza előtt volt; egy embert küldött hozzám, a kit nem ismertem stb., a melyek csak így vannak helyesen szerkesztve: áthidalta a tengert is, a mely Ázsia és Európa között van; megjutalmazta a szolgát, a ki a levelet hozta volt; mivel egy kis kert, a mely a háza előtt volt; küldött hozzám egy embert, a kit nem ismertem.

200. §. A visszahozó névmás mint jelző is szerepelhet főnév előtt, és ilyenkor igen alkalmas módot nyújt a betoldott mondat elkerülésére oly esetben, a melyben bajos vagy alkalmatlan volna a főmondat megfordítása a végre, hogy a visszahozó mondat közvetlenül következhesse arra a szóra, a melyre vonatkozik; pl. az oly ember, a kinek nem tiszta a lelkiismerete, nem mer másokkal szembenézni, a fentebbi szerint ily szerkezetbe is foglalható: a mely embernek nem tiszta a lelkiismerete, az nem mer másokkal szembenézni.

A felhozott példából azt tanuljuk, hogy így mint jelző főnév előtt csak is a melléknévtermészetű *a mely*, *a milyen* stb. állhat; az önálló *a ki*, *a mi* nem. Másfelől azt látjuk, hogy az a szó, a melyre a visszahozó névmás vonatkozik, átment a főmondatból a mellékmondatba, és hogy ez a mellékmondat mint előzmény áll a főmondat előtt, a helyett, hogy utána következze. Az önálló *a ki* és *a mi* épen így kezdetnek előző mellékmondatot. Pl. a mely embert az Isten meg akar verni, annak elébb elveszi az eszét; a mily mértékkel mérsz másoknak, olyannal mérnek neked vissza; a ki nem szereti az Istent, az atyafiait se szereti; a mi ártalmas

következményeket von maga után, azt okos embernek kerülnie kell.

A visszahozó névmás mondatbeli szereplését vázoló e kitérés után itt még csak azt jegyzem meg, hogy a visszahozó névmást kétféleképpen használjuk helytelenül. Az egyik, régibb helytelenség az, a mikor a visszahozó névmás mellől elhagyják a névelőt, megfelejtkezvén arról, hogy épen ez a nevelő teszi visszahozóvá, holott a nélkül kérdő névmás. A másik, újabb az, hogy a névelővel egy szóba írják így: *aki, ami, amely* stb. Ez a hiba a névelő földre ismerésének a következménye, és a csudálatos az, hogy igen tekintélyes nyelvtudósok és írók kaptak e divatos idétlenségen és nem vették észre rögtön a fonák felfogást, holott a hangsúlyozás is elárulja rögtön helytelen voltát. A valódi visszahozó névmás helyesen ily idomu: *a ki, a mi, a mely* stb. és csak is ez idomban szabad használni.

Meg kell jegyezni még azt is, hogy sokan hibásan cserélik fel a határozottan jelölt tárgyra vonatkozó *a mely* névmást határozatlan tárgyra vonatkozó *a mi*-vel, így beszélvén és írván: megkaptad-e azt a könyvet, *a mit* tegnap küldtem? nem kaphattam volna ajándékot, *a minék* jobban örvendtem volna; én nem voltam jelen abban a gyűlésben, *a miről* beszélsz; elszakadt az a ruha, *a mi* tegnap rajtam volt s több efféle, a hol mindenütt csak a *mely* lett volna helyes.

A visszahozó névmás ragozásában fordul elé néhány saját-ság, névszerint:

a) *a mi* az *-ig* viszonyraggal egybeolvadva alkotja ez idomot: *a míg*, a melyet már nem is tekintenek névmásnak, hanem egyenesen igehatározónak,

b) a *v-n* kezdődő viszonyragok *a mely* névmáshoz csatlakozva *v* kezdő hangjokat áthasonítják, tehát *a mellyel*, *a mellyé*; az *-ig* rag ilyenkor *d-t* vesz maga eleibe, és *-dig*-gé változván *a mely* utolsó mássalhangzóját áthasonítja így: *a meddig*; ezt az idomot azonban ismét igehatározónak tekintik, és úgy látszik használják mellette *a melyig* idomot is.

Különösen megjegyzendő, hogy a visszahozó névmás ha valamely mondatnak a szenvedője, soha se jár határozott igeragozással, hanem ha az egyénítő *-ik* képző járul hozzá, a mely eset azonban ritkán fordul elé, és csak is *a mely* névmásnál.

A mikor a visszahozó névmás jelzőképen áll főnév előtt, épen oly ragozatlan marad mint a melléknév.

201. §. Ha szemügyre vesszük az előbbi §-ban felhozott mondat szerkezeteket, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a visszahozó névmáson kezdődő mondat oly viszonyban van az utána következő főmondatához, mint ha egyetlen szava volna, a mely a mondat igéjéhez épen úgy állhat különböző viszonyban, mint akár egy csupasz, akár jelzővel vagy melléklettel minősített és meghatározott főnév. A ki fél, él, e mondatban: a ki fél, voltaképen egy személy van körülírva, mint ha azt mondanók: *a félő* vagy *a félénk*, és ez a személy a másik mondat cselekvője; e mondatban: a kit az Isten megbélyegzett, az emberek is kerülik, ez a rész: a kit az Isten megbélyegzett, nyilván ismét egy személyt ír körül, a ki a másik mondat szenvedője; ebben: a kinek az isten hivatalt ad észt is ad hozzá, az első mondat tulajdonító viszonyban levő személyt jelöl, a mely ugyan e viszonyban van a másik mondat cselekvéséhez; hasonló esetben van a következő: a mire nincs szükséged, ne költs. Azt látjuk ezekből, hogy a mondatban akár mily viszonyban áll az igéhez vagy a mondatban szereplő más szóhoz valamely fogalom, mindig lehet ezt a fogalmat egy egész mondattal körülírni és helyettesíteni, úgy hogy ez a mondat, mint ha egy szó volna és mint ilyen szerepelne, alkatrészévé válik a főmondatnak.

Ám ha e körülírásban a fogalmat más viszonyba kell helyezni, mint a melyben a főmondatban szerepel, egy helyettesre van szükségünk, a ki aztán a főmondatban elvállalja azt a másik szerepet, pl. a *kiben* nincs szilárd akarat, *annak* bajosan fog valamely vállalata sikerülni; a *mihez* nem értesz, *arról* ne ítélj; a mely embert hazugnak tapasztaltál, *annak* ne higgy; a milyen tehetséget adott a gondviselés, *olyannal* kell beérned; stb. Ezt a helyettest azonban néha akkor is használjuk, ha a viszony nem változik is, a mikor t. i. különösen figyelemztetni akarjuk a hallgatót vagy olvasót arra, hogy a megelőző mondat körülírása egy fogalomnak, a melynek a következő mondatban szerepelnie kell, és a melynek a helyét a helyettes elfoglalván a szerepét jelző viszony külső jeleit is magára ölti, pl. a kit nem ismersz, *azt* ne fogadd barátságodba; a mit nem tudsz bizonyosan, *azt* ne állítsd; a mely helyen jól találsz magadat, *azon* maradj meg; a milyen embernek képzeltem, *olyannak* találtam is, s több efféle.

202. §. Az épen bemutatott helyettesek egy külön fajta névmás képviselői. Jellemző tulajdonságuk e névmásoknak az, hogy az elősorolt példákban egész határozottsággal visszamutatnak egy előzőleg körülírt fogalomra; majd meglátjuk, hogy épen úgy mutathatnak rá, egy még csak utánok következőre is, valamint hogy rá mutathatnak egyes szóval kifejezett fogalomra is, ezért nevezi a nyelvtan *mutató névmás*-nak.

A magyar nyelv a következő mutató névmásokat ismeri és használja: *az, ez, amaz, emez* (imez), *ily, ilyen, imilyen, oly, olyan, amolyan, ugyanaz, ugyanez, azon, illetén, olyatén, ilyesmi, olyasmi*. Ezek közül *az, ez, amaz, emez, ugyanaz, ugyanez, azon*, inkább önálló névhelyettesek, a többiek inkább minősítők, mindazonáltal valamennyien egyaránt szerepelhetnek önállóan is és minősítő jelzőképen is. Jelentésök és használatuk tekintetében külön-külön kell őket tárgyalnunk.

203. §. *Az, ez*. Ez a névmás a legjellemzőbb képviselője a mutató névmás fogalmának, úgy hogy csaknem azt lehetne mondani, hogy csak is ez a valódi mutató névmás.

A mi az idomát illeti, mindenek előtt feltűnő, hogy két idomban szerepel, egy alhangúban és egy fenhangúban, és ez a tünetény valamennyi mutató névmáson észlelhető az egy *azon* kivételével. Az idom e különböző volta azonban nem csupa hangtani változat, hanem jelentésbeli lényeges különbség jelzője, és e megkülönböztetés nélkülözhetetlen és elkerülhetetlen következménye a mutatóságnak. Egész általánosságban kimondhatjuk, hogy a mutató névmások alhangú idomai mindig *távol levő*, a fenhangúak mindig *közel levő* személyek vagy tárgyak helyettesei, a közel vagy távol létet nemcsak helyileg, hanem eszméletbeli elvont felfogásban is értve; innen van az is, hogy a beszédben az alhangú gyakrabban szerepel.

Az *az, ez* névmás mint ilyen hol mint önálló helyettes, hol valamely főnevet közvetlenül megelőzve, jelző gyanánt is szerepelhet; az első esetben természetesen különböző viszonyokba jöhet, tehát ragokat vesz fel, vagy viszonzószókat vesz maga mellé; ha ragozzuk, a *z* véghangja hangzón kezdődő rag előtt változatlan marad, mássalhangzón kezdődő előtt áthasonúl, és azzá válik, a mely a rag kezdője, tehát: *azon, ezen, azért, ezért, abból, ebből, attól, ettől, arra, erre, annak, ennek, akkor, ekkor, ahhoz, ehhez, csak a v*

hangon kezdődő ragoknál ellenkező történik, a *v* t. i. áthasonúl *z*-vé, így: *azzá, ezzé, azzal ezzel*, és noha ezt az utóbbit így is írják: *arval, ervel*, az előbbennek a példája azt sejteti, hogy tán a *z*-és idom a helyesebb. A mikor az *-ig* ragot veszi fel, az *-ig* egy betoldott *d* hanggal *-dig*-gé válik és aztán lesz szabályszerűen: *addig, eddig*. Ha viszonyszót vesz maga mellé, mássalhangzón kezdődő viszonyyszó előtt a *z*-t merőben elejti, tehát: *az előtt, ez iránt, az után* stb., de: *a között, e mellett, a miatt, e szerint* stb.

A mikor az *az, ez* mutató névmás jelzőképen áll főnév vagy főnév gyanánt szereplő más szó előtt, a főnév szükségképen határozó névelőt kap, tehát így használjuk: *ez az ember, ez az eset, az a ló, ez a szék* stb., tehát nem áll úgy, mint más jelző a névelő és a név közé, hanem a névelő eleibe, és nem is viselkedik úgy, mint más jelző a ragozásban, hanem mindig maga mellé veszi ugyan azt a viszonyragot vagy viszonyszót, a melyet a jelzett főnév. E szerint így beszélünk és írunk helyesen: látod ott *azt* a hegyet? mondd meg *annak* az úrnak az igazat; nem beszélek én most *arról* az esetről; ne sokat törődjünk *azzal* az emberrel; *azért* a csekélységért nem érdemes szót tenni stb. Úgy látszik, némely nyelvújítók ezeket a szólamokat igen hosszúaknak és kényelmetleneknek találta, és ezek helyett: *az az ember, ez az eset, az a ló, ez a szék*, így kezdett írni: *azon ember, ezen eset, azon ló, ezen szék*, a mit aztán azzal akart még kényelmesebbé tenni, hogy ezt az *azon* és *ezen* idomot ragozhatatlannak nyilvánította, és így használta: látod ott *azon* hegyet. mondd meg *azon* úrnak az igazat; nem beszélek én most *azon* esetről s így tovább. Természetes, hogy mint divatos idétlenség, azonnal számos követőre talált, annál többre, mentől képtelenebb volt. Képtelen és idétlen pedig a következő okokból: először se nem rövidebb, se nem kényelmesebb, se nem szebb az *azon*, mint a szabályszerű idoma a névmásnak; másodsor az *azon* úgy hasonlít a névmás *-on* viszonyraggal ragozott idomához, hogy esetleg félre értést is szülhet; harmadszor ha szinte képzőnek vesszszük is az *-on*-t, ez idomban *azon*, egy merőben egyebet jelentő önálló mutató névmásra bukkanunk, a melyet nem szabad az *az az, ez az* névmásból és névelőből álló önálló két szóval összevetni. A mutató névmásnak egyedül helyes idoma *az* és *ez*, a mely után a névelős főnév következik, esetleg még a maga melléknévi jelzőjével.

A közelre mutató *ez* azonban, éppen azért, mivel közel levő tárgyra mutat, nem követeli oly feltétlenül a határozó névelőt, hanem egészen magára is állhat mint jelző főnév előtt, sőt más-salhangzón kezdődő főnév előtt el is ejti *z* véghangját, és igen természetesen nem vesz fel semmiféle ragot, beszélünk tehát így: *ez* ember veszedelmes; *e* példa elegendő; ne említsd *ez* esetet; *e* szóból sokat lehet kimagyarázni; *e* gyermeknek fáj a feje; *ez* írással nem megyünk semmire s több efféle. Voltaképen eredetileg az *az* is járulhatott úgy főnév eleibe; de minthogy távolra mutat, soha se határozhatott oly erősen, mint a közelre mutató *ez*, a minnek az lett a következése, hogy *ez* idomában névelővé gyengült és ma csak is mint ilyen szolgál a nyelvben.

A mutató névmás mint szenvedő valamely mondatban határozott ragozással követeli az ígét egyetlen egy eset kivételével, a mikor t. i. nem egy határozottan megnevezett és egyedileg szabatosan kijelölt személy vagy tárgy képviselője, hanem anyag, faj vagy minőség jelentésű szó helyettese, és mint ilyen határozatlan mennyiségét vagy számát jelöli a kérdéses anyagnak vagy fajbéli egyedeknek, pl. még csak vizünk nincs, de mindjárt *hoznak azt* is; kell pénz, *adok azt* is; s több efféle.

204. §. A mi az *az*, *ez* mutató névmás használatát és helyét illeti, két esetet kell szemügyre vennünk.

Ha mint jelző szerepel, arra szolgál, hogy valamely személyt vagy tárgyat különösen kiemeljen, mint olyat, a mely a megelőzőt beszédben már eléggé ismertetve és jellemezve volt, és e szerepében voltaképen egybefoglaló képviselője mindazoknak a jellemvonásoknak és tulajdonságoknak, a melyek vagy már elé voltak sorolva megelőzőt beszédben, vagy még azután lesznek elősorolandók, és ez utóbbi esetben a jelzőképen ott levő mutató névmás feltétlenül követeli, hogy *ez* az elősorolás rögtön kövesse a főnevet egy visszahozó mondatban; pl. ime egy kő: aczéllal ütök rá, nem ad szikrát; savanyt cseppentek rá, a savany pezseg; *ezt* a követ tehát mészkőnek mondhatom; elolvastam a művet nagy figyelemmel, úgy találtam, hogy szerzője alapos szakember, figyelmes észlelő és gondos író; élesen különböztet, tisztán és szabatosan értelmez, és negéd nélkül törekszik szép és megnyerő előadásra; *ezt* a művet bátran adhatjuk ifjúságunk kezébe; hazugnak, hűtlennek, ingadozó jelleműnek mutatta magát, hogy biznád *erre*

az emberre vagyonodnak oly tetemes részét? ne említsd előttem *azt az időszakot, a melyben* lelkileg és testileg annyit szenvedtem; mindig élénken fogok emlékezni *arra a napra, a melyen* először találkoztunk; őrizzük meg ájtatos kegyelettel utolsó tanításait *annak a* szeretetteljes mesternek, *a kinek* egész élete, minden tette, minden törekvése a mi javunk előmozdítására irányult; igen természetes dolog, hogy ha a beszéd alkalmával a kérdéses tárgy úgy szólván a szemünk előtt van, az ily előzmény vagy utólagos jellemzés nélkül is állhat a mutató névmás, pl. *ezt az* urat nincs szerencsém ismerni; mikor és honnan szerezted *ezt a* könyvet; mi van *abban a* szekrényben? adj egy krajczárt *annak a* koldusnak; vajjon hoz esőt *az a* felhő? szeretném ma meghallgatni *azt a* híres énekest s több efféle,

Látni való, hogy így, mint határozó, a mutató névmás mindig közvetlenül áll az előtt a főnév előtt, a melyet a rámutatással kiemel, ugyanazt a viszonyjelzőt is veszi magához és igen természetesen nem foly be e főnév elhelyezésére a mondatban, hanem követi úgy szólván, mint tőle elválaszthatatlan kísérő.

A mikor az eleibe tett mutató névmással kitüntetett főnévre egy visszahozó mondat vonatkozik, e főnévnek nem kell okvetlenül a mondat végén állani, mivel a mutató névmás rá mutatása eléggé jelzi, hogy ez az a főfogalom, a melyre minden magyarázat és meghatározás vonatkozik, tehát az ily mondatok: *az az* ember mondhatja magát igazán bölcsnek, *a ki* soha se tett olyat, a mit meg kell vala bánnia; *azokról az* eseményekről kell előbb tüzetesen szólnunk, *a melyek* előzményei és okozói voltak a nagy fordulatnak, s effélék tehát tökélyesen helyesek.

205. §. A mikor az *az, ez* névmás önállóan szerepel mint helyettes, az, a mire mint helyettes rá mutat, soha se áll vele egy mondatban, hanem vagy egy megelőző, vagy egy utána következő mondatban. Szorosan véve azt mondhatni, hogy ritkán is vonatkozik ilyenkor egyes szóra vagy fogalomra, hanem rendszeren egy egész mondatra, a melyre rá mutat, és a mely vagy visszahozó mondat, vagy *hogy* kötőszón kezdődik. Példák: Ellenségeinek megbocsátani, velök jót tenni, és érettök imádkozni, *ez* biztos jele az igazi keresztény szeretetnek; kötve higy a hízolgőnek, mert *annak* nincs őszinte szándéka; a mit tisztán és szabatosan nem tudunk kifejezni, *azt* nem is értjük egészen; a kit igazán szeretünk, *annak*

könnyen bocsátjuk meg hibáit; hogy mi változtatta meg egyszerre gondolkodását, *arról* soha se nyilatkozott; mit is lehetett várni *attól*, a ki oly nyilván fitogtatta hitetlenségét; ne beszéljünk *arról*, a *min* már úgy se tudunk változtatni; *azt* bizonyosan tudom, hogy csak hárman voltak; *azt* hallottam, hogy terve nem sikerült egészen, stb. stb.

A mint a visszahozó névmás tárgyalásakor (201. §.) már figyelmeztettem, a mutató névmásra kivált oly esetben van szükség, a melyben az egymásra vonatkozó két mondatban különböző viszonyokba jut az a fogalom, a melyet az egyik mondatban helyettesíteni kell. Ha a viszony azonos, a mutató névmás el is maradhat, pl. a ki nem dolgozik, nem is él; nyugodtan alszik, *a kinek* tiszta a lelkiismerete; *a mit* a gondviselés rád mért, tűrd békével; gondold meg, *hogy* magadnak is vannak hibáid; s több efféle. Különösen pedig nem szabad a mutató névmást alkalmazni oly esetben, a mikor két mondat csupán külsőleg és esetleg lépven kapcsolatba, és mind a kettőben ugyanaz lévén a szenvedő, ezt a szenvedőt csak az egyikben nevezzük meg. Ezt az esetet tüzetesebben kell tárgyalnunk, mivel számos és botrányos magyartalanságra csábítja irodalmi nyelvünk hivatlan kezelőit.

Általános érvényű és kivételt nem tűrő törvénye a nyelvnek, hogy a hol kiható ige van, ott szenvedőnek is kell lennie ugyanabban a mondatban; másfelől épen oly általános szokása valamennyi nyelvnek, hogy ha közvetlen kapcsolatban lévő két mondatban ugyanaz az egy fogalom szerepel ugyanabban a viszonyban, csak az egyikben nevezik meg, a másokban csak jelzik, ha nem tartják czélszerűnek a két mondatot egybe vonni össze, úgy hogy két ige szerepeljen benne; pl. a jó apa szereti gyermekeit és szívesen áldoz érettők, két oly mondatból van egybe vonva, a melyek mindenkében *a jó apa* a cselekvő; szívesen elmegyek és mulatok veled, ismét két mondatból, a melyben a második személy ugyanabban a társas viszonyban van; nem is kérek, nem is várok semmit nagybátyámtól, s több efféle; ám ez az egybevonása a két mondatnak nem mindig lehetséges, nem mindig czélszerű, és ilyenkor a két mondat egyikében megnevezvén az illető személyt vagy tárgyat, a másokban üresen marad a helye, ekkor áll elé annak a szüksége, hogy helyettessel jelezzük, kivéve azt az egyetlen esetet, ha mind a kettőben mint cselekvő szerepel. Ha tehát előttünk van

ez a két mondat: az ember eszes lény, az ember szabad akarattal van felruházva, ezeket lehet így egybekapcsolni: az ember eszes lény és szabad akarattal van felruházva; de már ezt a kettőt: higy a kérő szegénynek, nyújts a szegény kérőnek alamizsnát, csak úgy lehet: higy a szegény kérőnek és nyújts *neki* alamizsnát; a helyettes, a melylyel itt élünk, a harmadik személyű személynév-más, és csak ez a helyes ily esetekben, tehát: gyűjtsünk virágot és diszítsuk *vele* az asztalt; írv levelet apádnak és üdvözzöld *benne* részemről is; mi a véleményed az új darabról és mit mondanak *róla* mások stb. stb. Ha ilyenkor az egyik mondatban megnevezett, a másokban ismét előforduló személy vagy tárgy mind a két mondatban szenvedő, a magyar nyelvnek nincs szüksége arra, hogy külön álló helyettest tegyen a második mondatba, mivel a határozott igeragozás személyragjaiban a helyettes már benne van; ezért ezt a két mondatot: a leány letört egy rózsát, és: a leány a (letört) rózsát a keblére tűzte, így kapcsoljuk egybe: a leány letört egy rózsát, és keblére tűzte; minthogy t. i. az a második mondatban szereplő rózsza nem lehet más, mint az, a melyről az első mondat már megmondta, hogy a leány letörte, ez a rózsza oly határozott egyeddé vált, hogy szenvedő esete okvetetlenül megköveteli a határozott ragozást; ám megfordítva is, a határozott ragozás arra figyelmeztet, hogy a mondatban egy tűzetesen és egyedileg meghatározott szenvedőnek kell lenni, és minthogy más szenvedő itt nincs és nem is lehet, mint a letört rózsza, elesik annak a szüksége, hogy külön jelezzük. Így kell megbirálni a következő mondatokat is: köszönettel fogadunk e czélra minden adományt, és pontosan el is juttatjuk rendeltetése helyére; kíségté a vendéget a kocsiból, karon fogta, és bevezette a házba; ismét hozott egy öl könyvet, és lerakta előmbe az asztalra; a király haragjában sereget gyűjtött, és azonnal átvezette a határon; az uzsorás ujjongva összeszedte a pénzt, és elvitte; ha a posta levelet hoz, küldjétek utánam; sok pénzt gyűjtött össze életében, és mind jótékony célokra hagyta stb. stb., a mely mondatokban nemcsak felesleges, hanem hibás is volna a külön álló helyettes, akár személyes, akár mutató névmás képiben; hibásan beszél tehát, a ki így beszél: kiragadta kezéből a levelet és széttépte *azt*; az egyik meglátta a nyulat, a másik meglötte *azt*; keresse ki kérem az illető iratokat és küldje *azokat* hozzám; várd be itt a kertészt és küldd *őt*

azonnal hozzám; mind keresem a gyermekeket, de nem látom *őket* sehol stb.

Ez a beleértése a szenvedőnek a határozott ragozású íge személyragjába akkor is szabály, ha ez a szenvedő a megelőző mondatban más szerepben volt említve; pl. rá támadt a megzavarodott fiura, és keményen lehordta; vigyázz a gyermekekre és ne hadd magára: mihelyt a kezemhez jut az a könyv, azonnal figyelemmel fogom elolvasni; sok gyümölcsünk termett az idén, el isadtuk jó áron; mondd meg anyádnak, hogy tisztelcm; azt látom e czikkből, hogy okos ember írta; mi van abban a szekrényben, hogy oly gondosan bezárod; már nem tudom mit tegyek tyukjaimmal, mind ellopják; ha ezer szeme volna is, még is megcsálnák; elmondtam, mik e faj ismertető jelei, tartsátok jól emlékeitekben; a szultán megneheztelt vezérére és elbocsátotta; stb. Épen az ily mondatokba viszik belé sokan a személynévmást vagy épen a mutató névmást, a mi feltétlenül helytelen, pl. ha jó a bátyád, utasítsd *őt* hozzám; megirta barátjának, hogy várja *őt* ebédre; ha rá akadsz arra a helyre, ird le *azt* nekem; hol lehet a szomszédunk, oly rég nem láttam *őt*; hallom, van egy új műve Csikynek, de még nem olvastam *azt*; a mint rá talált a nyomra, azonnal követni kezdte *azt*; csak egy csolnak volt a parton, s mi lefoglaltuk *azt*; neki ment az ajtónak és berontotta *azt*, stb. A hiba onnan ered, hogy a nyugoti nyelvek, a német, a franczia, az angol, az olasz stb. mindig kénytelenek az ily mondatokban a szenvedőt egy nevét helyettesítő névmással jelölni, mivel nekik határozott ragozásuk nincs, és ezt utánozzák a felületes fordítók, a kiket aztán a többi éretlenek is követnek. A legsúlyosabban vétkeznek e tekintetben a tankönyvek, a mikor megfejtkezvén róla, hogy nekik épen mint tankönyveknek főkötelességök az idegen nyelv tanításában folytonosan figyelmeztetni a tanulót az idegen és az anyanyelv lényeges sajátságaira és egymástól eltéréseire, arra a fonák és képtelen eljárásra vetemednek, hogy összerontják az anyanyelvet azért, hogy könnyítsék az idegen nyelv tanulását (!?), a minek aztán az az eredménye, hogy a tanuló nem csak nem tanulja meg az idegen nyelv sajátságait, hanem a tanuló és a tanár is egyaránt elfelejtik saját anyanyelvök legjellemzőbb és legszebb sajátságait.

206. §. Ennyi beszéd után már most igazán kérdezhetni,

hogy hát mikor kell a megelőző mondatban már határozottan jelzett fogalmat a rá következő mondatban helyettesítéssel ismételni, és milyen helyettesítést kell minden egyes esetben alkalmazni? A felelet ez:

A) A helyettesítésre rendszeren szükség van, ha az illető szó a két mondatban különböző viszonyban áll. A helyettesítés az ily esetben azonban nem a mutató, hanem a harmadik személyű személynév-más; tehát: vezesd be a gyermekeket a kertbe és adj *nekik* (nem: azoknak) cseresznyét; jól látta a várapozók közt az idegent, de nem állott szóba *vele* (nem: azzal); kőből építik a házat, ember lakik *benne* (nem: abban); elment világgá, senki se hallott többet *rőla* (nem: arról) stb. Ha ennek a helyettesítésnek szenvedőnek kell lennie, nem marad ki, hanem belé van foglalva a határozottan ragozott ige személyragjába, tehát: bevezeti a gyermekeket a kertbe és megvendégli cseresznyével (se nem: őket, se nem: azokat); jól látta a várapozók közt az idegent, de nem akarta (se nem: őt, se nem: azt) észre venni; kőből építik a házat, ember lakja (se nem: őt, se nem: azt); elment világgá, senki se látta (nem: őt, se nem: azt) többet stb. Azonban lehet külön is kitenni a személynév-mást mint szenvedő helyettesítést, ha:

a) A megelőző említésben vagy jelölésben valami határozatlanság volt, a melyet meg akarunk szüntetni, különösen, ha félre értés is származhatnék abból, hogy a határozottan ragozású ige az előbbeni mondatban jelzett két vagy három személyre is vonatkozhatnék; pl. bámulatosan tud bele merülni a munkába, a mikor dolgozik, semmi se bírja *őt* megzavarni; valami nagy öröm érhetette, mert még soha se láttam *őt* oly jó kedviben; sokszor jártam a házánál, de *őt* nem láttam soha; elszántan rohantak fel a résen, a sűrű golyózápor nem bírta *őket* feltartóztatni; addig, a míg fiatalok és egészségesek, a gond nem nyugtalanítja *őket* stb.

b) A mikor más valamivel ellentétbe jő az, a mit helyettesíteni kell, pl. harmad magával volt, a két társát letartóztatták, de *őt* nem; a kapitány rögtön felfogta a helyzetet, s bár a zavarban mindenki elvesztette a fejét, *őt* nem hagyta el hideg vére; ha velők van a tanító, nyugodt vagyok, *őt* nem félttem; N.-ről nem hiszem, hogy részt vett volna, vagy látta *őt* valaki köztök? én nem mertem volna vele rá menni a jégre, *őt* megbírta; stb. Ebben az esetben nem csak lehet, hanem kell is kitenni a külön helyettesítést.

B) A mikor az előző mondatban kifejezett egész eszmére vonatkozik a helyettes, vagy előre akarjuk figyelmeztetni a hallgatót egy következő mondat egész tartalmára és nem csak egyes fogalomra, a helyettesnek okvetetlenül ott kell lenni, és ily esetben mindig a mutató névmás a helyettes, pl. a harag mindig rossz tanácsadó, *ezt* jegyezd meg magadnak jól; apád ebbe soha se egyezik bele, *azt* előre is tudhatod; nem esett jól neki a kitérő felelet, *azt* láttam az arcából; gúny tárgyává akarják tenni szegényt, *azt* nem engedem meg; *azt* hitte, én nem fogom kitalálni szándékát; stb. A mint fentebb már láttuk, ily esetekben visszahozó névmáson vagy igehatározón, vagy «hogy» kötőszón szokott kezdődni az a mondat, a melyre a mutató névmás rá mutat, pl. *a kit* én veszek védelmem alá, *azt* nem kell féltetni; *a miről* nem vagyok bizonyos, *azt* nem állítom; *hogy* épen tudatlan, *azt* nem lehet mondani; *azt* bizonyosan tudom, *hogy* szándékosan nem tette; ne kutassuk *azt*, *a miről* jobb nem beszélni; megmondtam én *azt* előre, *hogy* így indulva nem érünk célzt; figyelmes észlelő kitalálhatta volna *azt*, *a mit* úgy se birt eltitkolni a félénk leánya; stb.

C) Bizonyos tekintetben ugyan az az elv jó alkalmazásba, a mikor határozott kérdésre felelve a mutató névmással élünk a kérdés ismétlése helyett, vagy annak a fogalomnak a helyettesítésére, a mely körül a voltaképeni kérdés forog, pl. erre a kérdésre: mi az igazi oka szomorúságának? így felelünk: *azt* nem tudom; vagy erre: beszéljek a te ügyedben a főnökkel? így: épen *azt* óhajtom. — Az ily kérdésre való felelethez hasonlítanak aztán az oly mondatok, a melyek kétkedő, okoskodó, válogató s más efféle előzmény után az egyik vagy másik irányban megállapodó elhatározást fejezik ki, pl. tán jobb volna, ha én előzném meg, úgy látszik, *azt* várja; félek, hogy sértve veszi magát, pedig *azt* nem akarnám; lesz-e módod benne vagy nem, *azt* csak ezután fogom meglátni s több effele. — Az ily mondatokban fordul elő aztán az az eset, hogy *az* és *ez* szemben állanak egymással két különböző tárgyra mutattva úgy, hogy az egyiket távolabb, a másikat közelebb levőnek jelzik, rendszeren úgy, hogy a melyik előbb volt említve, a távolabbi, az utóbb nevezett pedig a közelebbi, pl. két könyv volt ott, egy kisebb és egy nagyobb, *azt* elolvastam, *ezt* csak lapozgattam; nem volt más mód mint fizetni vagy megtérni,

azt nem akarta, *ezt* szégyelte; hoztam egy bicskat és egy fésűt, *ezt* vettem, *azt* nyertem stb. stb.

206b. §. A mikor a mutató névmás a maga egész nyomatékával akar kiemelni valamit, egy kéttagú mondatot alkotnak vele, a melynek első hangsúlyos tagja maga az *az* vagy *ez* névmás, kiegészítő második tagja az illető névszó az *az*, *ez* névmással mint jelzővel, a melyet aztán egy visszahozó mondat követ, így; *ez az a* pont, a honnan el lehet látni a tengerpartig; *az az a* kifejezés, a melynek helyes értelmezése adja meg valódi értelmét a törvénynek; a mint tudjuk az ily kéttagú mondatban mindig ott lapang a «van» ige, a mely aztán, ha nem jelen időben beszélünk, valósággal el is foglalja a maga helyét, pl. *ez volt az a* csata, a mely a római birodalom sorsát eldöntötte; majd *az lesz az az* intézet, a melyben megnyugvással neveltethetjük gyermekeinket s több efféle.

207. §. Az *amaz*, *emez*, a mely utóbbit így is lehet írni: *ímez*, voltaképpen megkettőztetett *az*, *ez*, a melynek fenhangú idoma összeelegyedik az *ím* mutatóból és az *ez* névmásból alakult és csaknem azonos jelentésű szerkesztménynyel. Jelentésére nézve sem egyéb mint nagyon hatásított *az*, *ez*, a melylyel csak akkor élünk, a mikor egy távollevő és egy közellevő tárgyra rá mutatva különös súlylyal kívánjuk feltűntetni a távol és közellét ellentétét. Mint *az*, és *ez*, *amaz* és *emez* is hol önállóan szerepelnek mint névhelyettesek, hol jelzőképen állanak főnév előtt, és ez esetben a főnév külön névelőt nem kap, a jelző ragot nem vesz fel, hanem mássalhangzón kezdődő szó előtt elejti z véghangját.

Az *ugyanaz*, *ugyanaz* szerkesztmények, a melyekben a voltaképpen névmás az *az*, *ez*. Szorosan véve nem is kellene egy szóba írni, és mihelyt szem előtt tartjuk ezt a körülményt, idoma és ragozása iránt mindig tisztában leszünk. Épen úgy használjuk ugyanis, mint a magára álló *az*, *ez* névmást. Jelentése a szerkesztménynek annak a feltűntetése, hogy az, a mire rá mutat, nem egyéb, nem más, mint az, a miről már szó volt, a mivel már megismerkedtünk. Így pl. mondjuk: most is *ugyan azt* állítom, a mit tegnap állítottam; apám *ugyan azon* a vonaton indult el, a melyen a főherczeg is utazott; te is hihetőleg *ugyan abból* a könyvből szedted adataidat, a melyből N. meritett; Sulla *ugyan abban* a betegségben halt meg, a melyben Antiochus Epiphanes, s több efféle.

Ennek az alapján az *ugyan az egybefoglaló* jelentésű is az ily mondatokban: valamennyien *ugyan azt* az utasítást kapták; *ugyan az az Isten* mindnyájunknak a teremője; a következetes ember mindig *ugyan azokat* az elveket követi, s több efféle, a mely szólamokban az egybehasonlító mondattag lappang, és bele van értve valamelyik határozóba, a mely a mondatban szerepel; a felhozott példákban e határozók: valamennyien, mindnyájunknak, mindig.

208. §. Különös figyelemre méltó az *azon* idom; ez t. i. nem az az névmás *-on* raggal ragozott idoma, hanem önálló mutató névmás, a melyben az *-on* képző és nem rag, a mit bizonyítanak a belőle alkotott: *azonos, azonban, azonnal*, szöidomok. Jelentése egy az *ugyan az* jelentésével, a mikor mint egybe foglaló szerepel, és azért nincs is fenhangú idoma, mivel jelentése nem tehet különbséget távol és közel levő közt.

Az új kori irodalom ezt a jelentését az *azon* névmásnak sajátos módon elhomályosította. A mint t. i. láttuk, a mutató névmás mindig rá mutat valamire, a miről különben is szó volt vagy lesz. *Ez az az ember*, a kit nekem ajánlottak; e mondással mutatunk be egy embert, a kiről már szó volt, a ki nekem ajánlva volt, tehát igen természetesen különféleképpen lehet a dolgot felfogni. Ha valakinek egyszer vagy egynehányszor beszéltem arról, hogy nekem ajánlottak egy embert, és ennek az embernek a bemutatásakor más czélom nincs, mint épen csak a bemutatás, a megismertetés, nem beszélhetek másképpen, csak így: *ez az az ember*; ám ha ismételten beszélve az ajánlatról nem csak említettem, hogy valakit ajánlottak, hanem még egyet-mást mondtam is az ajánlottról, és a bemutatáskor kiváló súlyt akarok helyezni arra, hogy a bemutatott nem más, mint az ajánlott, így fogom bemutatni: *ez ugyan az az ember*, a kit stb., akár így is: *ez azon ember*, a kit stb. Látni való, mily csekély árnyalati különbség van ez esetben e két szólam közt: *ez az az ember és: ez azon ember*; mert akár így mondom, akár amúgy, mind a két szólamban a bemutatás is benne van, meg annak a kijelentése is, hogy *ez az és nem más*, csak hogy *ez az utóbbi eszme az előbbi idomban csak következtetésképen foly a mondatból*, az utóbbiban pedig határozottan ki is van fejezve. Nem csoda tehát, hogy ez a nagyon finom megkülönböztetés könnyen elmosódott, és a nem

nagyon aggodalmasan latolgató közfelfogás a két idomot tökélyesen egy jelentésűnek vette, a minek az lett a következése, hogy mindenütt a ragozást kívánó *az*, *ez* mutató névmást a ragok nélkül szereplő *azon* névmással helyettesítette, és hogy ezt kényelmesen tehesse, megteremtette az *ezen* idomot is, a mely pedig nem fér össze az *azon* eredeti és valódi jelentésével.

A mondottakból azonban azt is láthatjuk, hogy az *azon* alkalmazása a jellemeztem esetekben nem mindig feltétlenül hibás, különösen azokban nem, a melyekben a rá mutató az azonosság jelzését is magába foglalja vagy legalább foglalhatja, és a melyekben ez az azonosság egy mindjárt utána következő visszahozó mondatban némileg ki is van fejezve. *Ez az az úr*, a ki tegnap itt hagyta a névjegyt, így se lesz hibásan szerkesztve: *Ez azon úr*, a ki stb.; mert az az úr csakugyan *az* is, *azon* is; de ha kérdéssé alakítjuk a fentebbi mondatot, mást kérünk így: *ez-e az az úr*, a ki stb., meg mást így: *azon úr-e ez*, a ki stb., noha mind a két kérdésre a felelet mindig csak egy lehet, t. i. *ez az* vagy pedig *ez nem az*; megkínálta az idegent *azzal* a tollal, a melylyel Napoleon aláírta a lemondását; csakugyan azt mondja, hogy: megkínálta *azon* tollal, a melylyel stb. Itt t. i. mindenütt azt értjük, hogy az, a miről valamit állítanak, csakugyan nem más, mint a minek mondják; de mihelyt az azonosság fogalma elesik, már nem szabad az *azon* névmással élni; ez pedig úgy van, ha rá mutatunk egy szem előtt levő valamire, a miről nem volt szó még, mint pl. nézd ott *azt* a hegyet, e helyett nem mondhatjuk: nézd ott *azon* hegyet, mert hát nincs sehol semmi, a mivel az a hegy azonos; vagy ha kérdésben az azonosság fogalma ki van zárva, mivel a kérdés épen abból ered, hogy a kérdező a kérdés tárgyáról nem tud semmi bizonyost. Melyik *az a* katona, a ki megmentette a gyermeket? e kérdésben nem lehet szó *azon* katonáról, hiszen azt se tudja a kérdező, hogy melyik, honnan tudhatná, hogy melyikkel azonos? Ám a magyar nyelv természetes ellenszenve a felesleges szöszaporítás ellen kizárja az *azon* használatát ott is, a hol az azonosság nem is jöhet kérdésbe; add ide *azt* a könyvet onnan az asztalról, ebben csupán egyetlen könyvről lévén szó, az a könyv nem is lehet más, tehát az *azon* jelző felesleges; e kérdésben: vajjon *azt* a kiadást használod te is, a melyből én tanultam? az *azon* jelző épen oly felesleges; de valamint nem volna hibás, a ki

ezt így kérdezné: vajjon *ugyan azt* a kiadást használod stb., azt se lehetne hibáztatni, a ki így kérdezne: vajjon *azon* kiadást használod stb.

Mi lesz tehát a végeredménye ennek az egész okoskodásnak?

Legalább is az, hogy az *az*, *ez* és az *azon* közt a lényeges különbség abban van, hogy az első tágasabb, az utóbbi szorosabb jelentésű. A mire *az*, *ez* névmással rá mutatunk, nem szükségképpen ugyan az, a miről még beszéltünk, sőt mutathatunk vele esetleg olyanra is, a mi szem előtt van, ha nem volt is szó róla a beszédben; az *azon* ellenben csak olyanra illik, a miről a beszédben már volt szó vagy lesz szó, és a melynek azonos voltát különösen hangsúlyozzuk. Ebből következik:

Másodszor az, hogy ha forog is fenn az azonosság fogalma, még se hibázunk soha, ha az egyszerű mutató névmással élünk, mert ha nem fejezi is ki tüzetesen ezt a fogalmat, de nem is zárja ki; ellenben feltétlenül hibázunk, ha szorosabb jelentésű *azon* névmással élünk, a mikor az azonosság nem is látszik vagy legalább nem érdekel annyira, hogy különösen hangsúlyozzuk.

Harmadszor, hogy az: *az az*, *ez az* és az *azon*, *ezen* nem azonos jelentésű névmások ugyan, de az utóbbi használatát hibáztatók egy kis túlságba mennek, a mikor feltétlenül elítélik, mert hiszen látjuk, hogy van eset, a melyben nem lehet hibásnak mondani; de azért ovatosan kell vele élni, és a hol nem vagyunk egészen bizonyosak, jobb az általánosabb jelentésű mutató névmást alkalmazni.

209. §. Lássuk már most azt is, hogy van-e jelentésbeli különbség az *ugyan az* és az *azon* közt, és ha van, mi a különbség?

E kérdésre határozott feleletet adni nagyon bajos, mert a mostani nyelvszokás nagyon elhanyagolja az *azon* idomot, alig alkalmazza eredeti, valódi jelentésében, tehát nem bővelkedünk példákkal, a melyek módot nyujtanának az árnyalati különbség megállapítására. Legfőlebb azt következtethetni ez elmosódásból, hogy a különbség nem lehetett soha valami nagy. Ehhez járul, hogy a jelen nyelvszokás az *azon*-t már nem is használja mint önálló névhelyettest, holott pl. még Pázmán használta így: «*azont* tanítják, a mit mi.» Még is azt hiszem, nem tévedek, ha számba véve az *úgy* jelentését, az *ugyan az* kifejezést úgy értelmezem, hogy lényegében azonos, de idomában nem okvetetlenül, a mivel szemben

azon lényegben és idomban *azonost* jelent; tehát a mi *azon*, bizonyosan *ugyan az* is, de viszont a mi *ugyan az*, nem szükségképpen *azon* is; így pl. lehet *ugyan azt* más szókkal is kifejezni, de *azont* nem; két ember teheti *ugyanazt*, de nem teheti *azont*; lehet *ugyan azt* a szót kétszer kimondani, de *azon* szót nem; s tán épen az, hogy *azon* oly szűk körre szorítkozik a maga jelentésével, egyik főoka annak, hogy elejtette a közbeszéd, a mely nem igen hajlandó ily éles különböztetésekre aggodalmasan ügyelni.

Az elmondottakban nyeri megfajtását az is, hogy *azon* egy-magára nem szolgál úgy feleletül, mint *az*.

Mindenképpen csak arra a végeredményre jutunk, hogy legjobb a nyelv szokás ösztönét követni, és az *azon*-t csak ritkán és csak a maga helyén használni; a mutató névmást ne helyettesítsük vele, és e két formát *azon* és *ezen* csak is akkor alkalmazzuk, a mikor *az*, *ez* mutató névmás *-on*, *-en* raggal ragozva szerepel.

210. §. A többi mutató névmásokról nem sok mondani való van. Valamennyien az *oly*, *ily* melléknévtermészetű töből alakulnak, a melyek ismét oly viszonyban vannak egymáshoz, hogy az alhangú idom távol, a felhangú közel levő valamire mutat, és hasonló minőségű valamit jelent. A hasonlóság lehet általános vagy csak részbeli, vonatkozhatik lényegre, idomra, sőt egyes tulajdonságokra is; néha épen csak képzeletbeli. Az, a mire e névmás vagy származékai rámutatnak lehet, egyes szó is, a mely előtt aztán *mint* áll, vagy teljesebben *mint a milyen* vagy csak *a milyen*, vagy lehet *hogy*, *mint* kötőszókon kezdődő vagy visszahozó egész mondat; némely tájsházásban a *mint* helyett *akár* igehatározó is áll. Példákat felhozni itt nem szükséges, e névmások jelentése és használata tiszta és egyetértő, nincs benne semmi vitás, nem történik velök visszaélés.

211. §. Az eddig elszámoltakon kívül van még egy sorozata a névhelyetteseknek vagy névmásoknak, a melyek az eddigiektől abban különböznek, hogy rendesen nem egy bizonyos, tudva levő névszó helyett állanak, hanem merőben ismeretlen és határozatlan személy vagy tárgy képviselői. Jelentésök még határozatlanabb a kérdő névmásénál, a mennyiben ez utóbbi csak ismeretlen, de rendesen nem határozatlan valamire vonatkozik. Azért ezeket a névmásokat *határozatlan névmásoknak* nevezik.

A határozatlan névmás a kérdőből alakul. A már magában

határozatlan kérdő névmás eleibe t. i. a nyelv *vala-, vaj-, akár-, bár-* elragokat tevén, jelentéseket még határozatlanabbá teszi. Így alakulnak ez idomok: *valaki, valami, valamely, vajmi, akárki, akármí, akármely, bárki, bármi, bármely, akármily, bármily*, a melyek közül a *ki-ből* alkotottak személyre, a *mi-ből* alkotottak tárgyra vonatkoznak, a *mely* és *mily* végzetűek személyre és tárgyra vonatkozhatnak, és azonkívül megjegyzendő, hogy *valami, akármí, bármi* sokszor állanak *valamily, akármily, bármily* helyett, továbbá hogy a *mely* végzetűek, a mikor magára állva személyre vonatkoznak, az *-ik* egyénítő képzőt veszik fel, a *mily* végzetűek az *-en* képzőt.

A határozatlan névmás mint a mondat szenvedője mindig határozatlan ragozással jár, csak az egyénített *valamelyik, akár melyik, bármelyik* idomok követelik a határozott igeragozást, a mely természetesen akkor is szükséges, ha a határozatlan névmás birtokképzős vagy az *-é* birtokosképzőt vette fel.

Az elsoroltakon kívül még *némely, némelyik, némi, holmi* idomok is a határozatlan névmások sorába tartoznak, sőt vannak, a kik e határozatlan számneveket *valamennyi, valahány, akárhány, néhány, egynehány* s több effélét is ide számítják.

Sajáttalanul *mindenki* és *kiki* is ide tartoznak.

212. §. Ezzel bevégeztem a ragozható beszédrészek tárgyalását, és csak még arról kell egy pár észrevételt ide csatolnom, hogy miképpen sorakoznak ezek a beszédrészek a mondatban.

Erre nézve tartsuk mindig szemünk előtt, hogy a ragozott szó épen a ragozás következtében igehatározóvá válik, és hogy ennek következtében a kérdést így is fejezhetjük ki: miképpen sorakoznak a mondatban a határozók az ige körül?

Az általános szabály mindig az, hogy mentől szorosabb viszonyban van valamely határozó az ige jelölte cselekvéshez, annál közelebb kell jutnia a határozónak az igehez, és e tekintetben a következő fokozatai vannak a viszony szoros voltának:

Legszorosabb viszony a cselekvés minősítése, tehát a cselekvést minősítő igehatározó legközelebb áll az igehez minden körülmény közt.

Másod sorban következnek azok a határozók, a melyek közvetlen viszonyban vannak a cselekvéshez, tehát a cselekvő és a szenvedő.

Harmad sorban térünk azokra a határozókra, a melyek a cselekvéshez csak közbenjárás viszonyban vannak; ezek természetesen kísérik azt a közbenjárót, a mely viszonyukat létesíti, és mi voltukhoz képest vagy előtte vagy utána állanak e közbenjárónak mintegy oly módon, hogy vele együtt egy csoportot alkotnak, a mely mint oszthatatlan egész foglal helyet a mondatban.

Legutoljára kerül a sor azokra a szókra és szócskákra, a melyek szorosan véve semmiféle viszonyban se állanak a cselekvéshez, hanem a cselekvést esetleg kísérő mellékes körülmények jelzői, és nem folynak be sem a cselekvés mivoltára, sem minő voltára, hanem a cselekvés körül szereplő egyes személyek és tárgyak viszonyaira vonatkozó körülményeket jelölnek, különösen olyanokat, a melyeket a ragok és viszonzyszók nem birnak kifejezni, vagy pedig az egész mondatot kapcsolatba hozzák megelőzőtt vagy utána következő mondatokkal, vagy végre közbe vetett kifakadásai a beszélő saját érzelmeinek. Ezek természetesen legtávolabb fognak esni az igétől, és ha nem vonatkoznak különösen a mondatban már elhelyezkedett valamely szóra, a mely esetben az e körül alakuló csoporthoz csatlakoznak, rendesen a mondat szélire, többnyire elejére jutnak, ritkán a végire.

Igen természetes, hogy minden egyes határozó a hozzá tartozó egész kíséretével egy egy csoportban helyezkedik el, és kísérei külön véve nem szerepelnek a helyhatározás megállapításában, hanem úgy csatlakoznak hozzá mint azon testhez tartozó alkatrészek.

213. §. Ha a mondatban szereplő határozókat az előre bocsátott szabály szerint elrendezve tisztába jöttünk az iránt, hogy melyik mily közel vagy mily távol fog esni az igétől, következik a második kérdés: mi fog a mondatban az ige előtt állani, mi utána?

E kérdés eldöntésében egyetlen vezérünk és támaszunk a hangsúly. Tudjuk ugyanis, hogy a hangsúlyos mondatrésznek mindig közetlenül az ige előtt van a helye, és ez a szabály dönti el a szórendet.

Melyik hát a hangsúlyos mondatrész?

Ennek a meghatározására szabályt adni nem lehet, mert ez tökélyesen a beszélő szándékától függ. A mondat ugyanis egy gondolatnak a kifejezése, a gondolat pedig fogalmak csoportosítása.

Mentől több fogalom alkotja az egy gondolatot, annál változatosabb lehet a cél, a melyre a gondolat kifejezése szolgál; ám mely és milyen célzt akar a beszélő elérni, azt csak ő tudja. A változó célhoz képest más-más fogalom lesz az, a mely a mondatban a főszerepre lesz hivatva, és a mely e szerint a hangsúlyt fogja igénybe venni. Még is lehet tájékoztatóul egy pár útmutatást egybe állítani.

A mondat annak a kifejezése, hogy valami van vagy valami történik mind azoknak a körülményeknek a kijelölésével, a melyek a lételt vagy eseményt befolyásolják vagy kísérik. A lételt vagy megtörténést mindig az ige jelöli, a befolyásoló és kísérő körülményeket a különböző határozók.

Ha a beszélő szándéka épen azt tudatni, hogy van vagy történik valami, evvel szemben közömbös előtte az, hogy mi és miféle körülmények közt van vagy történik, igen természetesen maga az ige veszi magára a főszerepet, tehát a hangsúlyt is és ennek következtében nem állhat előtte semmi a mondatban, tehát maga az ige kezdi a mondatot. Ez az eset beáll:

a) Leggyakrabban parancsoló mondatokban, pl. *áldd meg a magyart jó kedvvel, bőséggel, nyujts feléje védő kart; hozz rá vigasztendőt; szűnj már meg egyszer buzgani ellenem; gondold meg jól stb. stb.*

b) Igen sokszor figyelmeztető, intő, kérő mondatokban, a melyek legközelebb járnak a parancsolóhoz, pl. *sántít ez a ló, aluszik a gyermek, zúg a vihar, fut az idő, beszakad a jég, szeress ezután is úgy mint eddig, tudasd velem mielőbb az ügy állását stb. stb.*

c) Kérdő mondatokban csaknem mindig, ha a kérdés eseményre vonatkozik, pl. *járt itt ma valaki? terem-e bor a ti vidéketeken? érkezett-e sok útas a mai gyorsvonaton? stb. stb.*

d) Elbeszélő mondatokban is néha, ha az esemény megtörténté az, a mi leginkább érdekel, pl. *volt egyszer egy hatalmas király; élt abban a városban egy szegény özvegy asszony; zúgtak a harangok és tolongott a nép a város utcáin; teltek, multak az évek; történt pedig, hogy; stb. stb.*

214. §. A mikor a hangsúly nem esik magára az igére, az ige nem is kezdi meg a mondatot, és itt a következőkre kell ügyelni:

a) Ha van a mondatban magát a cselekvést minősítő igehatározó, ezt épen úgy nem lehet az igétől elszakasztani, mint a hogy

nem lehet a főnévtől elszakasztani a jelző melléknevet; ha tehát az ez igehatározóban kifejezett minősége a cselekvésnek a jellemző főmozzanata a közleménynek, ez az igehatározó közvetlenül az ige előtt áll, ha nem, közvetlenül utána következik.

b) Az egyszerűen közlő mondatban magának a cselekvésnek és minősítésének a kifejezéséhez legközelebb áll a cselekvő. A nyelvtanok abból indulván ki, hogy a nyelvtani cselekvő oly alkatrésze a mondatnak, a mely soha se hiányozhatik, oly fontosnak tekintették ezt a cselekvőt, hogy rá mint alapra építették a mondat szerkesztésének szabályait, és elnevezték *alany*-nak. Nem bocsátkozhatom itt annak a fejtegetésébe, hogy miért keletkezett ebből oly zavar, hogy ma már lehetetlen az *alany*-t értelmezni, sőt hogy sok mondatban lehetetlen meghatározni, hogy melyik szó benne az *alany*, mert *cselekvő* és *alany* épen nem azonos fogalom. Azokban a nyelvekben, a melyek a viszonyokat *esetek*-kel fejezik ki, még nyújt némi támpontot az a körülmény, hogy egyik esetöket elnevezvén *alanyeset*-nek, rá fogják, hogy az a szó az *alany*, a mely *alanyeset*-ben áll; természetesen elenyészik ez a támpont is, ha közvetlenül a mondatnak egyik szava sem áll *alanyeset*-ben. Mi maradjunk meg a *cselekvő* kifejezéssel. Ez a cselekvő azonban vagy benne van az ige személyragában, és ez esetben megvan a helye, vagy külön szóban van kifejezve, és ekkor mindig az ige előtt áll, ha a hangsúly nincs magán az igeen, és versenyez a hangsúlyért a cselekvést minősítő igehatározóval, úgy hogy három elrendezés lehetséges, pl. a *fülemile szépen* szól, a *fülemile* szól szépen, *szépen* szól a *fülemile*; a negyedik: szépen a *fülemile* szól már helytelen, a mi abból érzik, hogy két hangsúlyt kívánna e mondat kiejtése. Hogy már e három szerkesztés közül mikor, melyiket kell alkalmazni, attól függ, hogy mi itt a fődolog, aze, hogy a *fülemile* szól vagy az, hogy szépen szól; az első esetben a második, a másodikban vagy az első vagy a harmadik idomú szerkezettel élünk, az első a rendes közlés, a harmadik a megfordított, a melyben a cselekvő mint kevésbé fontos az ige után jő.

c) Ha a mondatban szereplő ige kiható, a cselekvőn kívül szenvedő is van a mondatban, és ennél fogva ennek is kell hely a mondatban, még pedig közel az igehez, mivel közvetlen viszonyban van a cselekvéshez. A szenvedő tehát a lehetőségig közel fog állani az igehez, vagy előtte, vagy utána. Rendesen egyrangúnak tekint-

jük a cselekvővel és úgy osztjuk meg a helyet, hogy ha a cselekvő az ige előtt áll, a szenvedő utána következik, mint ebben: a *gyermek*ek nagyon szeretik a *gyümölcsöt*; vagy megfordítva a szenvedő áll az ige előtt és a cselekvő utána, mint ebben: a *gyümölcsöt* nagyon szeretik a *gyermek*ek; de állhat mind a kettő is az ige előtt vagy az ige után még pedig mind a két esetben vagy a cselekvő vagy a szenvedő állhat közelebb az igehez így: a *gyümölcsöt* a *gyermek*ek nagyon szeretik, vagy: a *gyermek*ek a *gyümölcsöt* nagyon szeretik, vagy: nagyon szeretik a *gyermek*ek a *gyümölcsöt*, vagy végre: nagyon szeretik a *gyümölcsöt* a *gyermek*ek. Hatféle elrendezése lehetséges tehát e mondatnak, és mindenik nyelvtanilag helyes; de azért jelentés tekintetében különbözők, és nem lehet akármely esetben akármelyikkel élni; ám hogy bizonyos adott esetben melyiket kell használni, arra szabályt nem lehet felállítani, mert az mindig attól fog függni, hogy melyik mondatrésze kívánja a beszélő vagy író a hallgató vagy olvasó főfigelmét irányozni.

215. §. De hogy mégis nyerjünk egy kis tájékoztatást, a következő okoskodást ajánlom.

Három fajtát ismerjük az egyszerű mondatnak, u. m. a kéttagú mondatot, a melyben más ige nincs mint a lételt kifejező *van*, a mely a jelen idő harmadik személyében mint felesleges el is marad, és az igés mondatot nem kiható igével, meg az igés mondatot kiható igével.

Az első fajta mondatban megnevezünk egy létező valamit, a melyhez valami értelmező vagy kiegészítő nyilatkozatot csatolunk; a második fajta mondatban egy cselekvésről beszélünk, a melyhez cselekvő tartozik; a harmadik fajtában ismét cselekvésről beszélünk, de olyanról, a melyhez nem csak cselekvő, hanem szenvedő is tartozik. E szerint az első és második fajta mondatban két-két főalkatrésze van a mondatnak, a harmadikban három, de mindjárt rá jövünk, hogy ezt is két főalkatrésznek tekinthetjük.

A mint t. i. fentebb már jeleztem, a mondatban szereplő valamennyi határozót csoportokba foglalhatjuk egybe; névszerint az ige a létet vagy a cselekvés minőségét jelző határozókkal egy csoport, a cselekvő a hozzá tartozó jelzőkkel, értelmezőkkel a második csoport, a szenvedő a maga kíséretével a harmadik csoport. Legfőlebb tehát három csoportba sorakoznak a mondatot alkotó szók, vagy ha úgy tetszik, az egyszerű mondat legfőlebb három tagú.

Nézzük most egyenként a csoportokat. Az egyiknek a központja az ige, a másik kettőnek a központja főnév vagy főnévhelyettes. A három csoport közül valamelyik, de csak is egy a hangsúlyos. Gondoljuk meg már most, hogy ha az ige előtt a cselekményt vagy állapotot minősítő határozó áll, a hangsúly ezen nyugszik; épen úgy, ha a főnév előtt jelző áll, ez vonja magára a hangsúlyt, még pedig úgy, hogy ha több mint egy határozó vagy jelző van együtt, a hangsúly a legelsőn van, azaz a hangsúlyos főnévtől vagy igétől legtávolabb esőn, a következő három mondat-szerkezet áll elé:

- a) hangsúly az igecsoporton,
- b) hangsúly a cselekvőn (illetőleg csoportján),
- c) hangsúly a szenvedőn (illetőleg csoportján); tehát:

az első esetben az igecsoport, a másodikban a cselekvő maga kíséretével, a harmadikban a szenvedő és a mi hozzá tartozik kezdi meg a mondatot.

216. §. Ha az igecsoport kezdi a mondatot, a következő esetek lehetségesek:

- a) igecsoport, cselekvő;
- b) igecsoport, cselekvő, szenvedő;
- c) igecsoport, szenvedő, cselekvő.

Az első sorban a mondat hangsúlya vagy az igén van, vagy az igét megelőző minősítő határozón, ha ilyen van; a cselekvő maga kíséretével súlytalanul követi, pl. *ég* a fa, *jól* ég a fa, *jól* ég a száraz fa, *mindig* jól ég a száraz, kemény fa, *nem* mindig ég jól a kemény fa; látjuk, hogy az igecsoport mindig együtt marad, és a cselekvést minősítő határozók változtathatják a helyeket körülötte, de nem elegyednek össze a cselekvőt kísérő jelzőkkel.

Ha már most ily mondatba bele kell vonni más határozókat, a melyek ragozott szók idomában jelennek meg, e határozók természetesen ahhoz a csoporthoz csatlakoznak, a melyhez jelentéssóknél fogva tartoznak; így az időhatározók rendesen az igecsoporthoz, épen úgy az eszközt és módot jelölők, de már a helyviszonyt jelölők csatlakozhatnak a cselekvő csoportjához is, a mennyiben a hely épen úgy lehet a cselekmény színhelye, mint a cselekvőt befolyásoló körülmény; mint a cselekvés színhelye minősíti a cselekvést, tehát az ígéhez tartozik; mint a cselekvő helyzetét jelölő körülmény-jelző a cselekvőhöz csatlakozik, pl. *télen* jól

ég a száraz, kemény fa; *télen* jól ég a kemenczében a száraz, kemény fa; *télen* jól ég a száraz, kemény fa a kemenczében; látni való, hogy itt ez a határozó «a kemenczében» elébb úgy szerepel mint az égés színhelye, *a kemenczében ég*, tehát másképen ég, mint ha egyebütt égne; másodszor úgy szerepel mint az égő fa jelzője, *a kemenczében levő fa ég*, nem az egyebütt levő fa; *jól* ég a nyers fa is a kemenczében, de: *nem* ég jól a nyers fa a szabad tűzhelyen.

Nem szándékom itt belebocsátkozni minden lehető eset külön tárgyalásába. Gondolkodó figyelmes olvasó beérheti az adott ujjmutatással, a melyből láthatni, hogy a ki igazán szabatos irányra törekszik, nem járhat el könnyelműen szavai elhelyezésében.

A második esetben az igecsoportot közvetlenül követő cselekvő csaknem úgy szerepel, mint ha csupán a cselekvés minősítéséhez járulna és kiegészítné az igecsoportot, azért van az, hogy ez esetben az igétől távolabb eső szenvedő jobban van kiemelve mint a cselekvő; pl. *megbűnhődte* már e nép a multat és jövődőt; e mondatban a *bűnhődött nép* csak kiegészítője a bűnhődés cselekvésének, a költő nagyobb súlyt tesz arra, hogy a multat és a jövődőt bűnhődte, mint arra, hogy ki bűnhődte, noha a bűnhődött ki kellett jelölnie, hogy a mondat értelme csonka ne legyen; épen így: *nagyon* szeretik az egészséges gyermekek az érett gyümölcsöt, a mely mondatban ismét az *érett gyümölcs* a nyomatékosabb fogalom, az *egészséges gyermekek* csupán az ige kiegészítője.

A harmadik esetben épen ellenkezőleg a cselekvő van kiemelve, pl. *rég* veri a magyart a teremő, *nagyon* szeretik az érett gyümölcsöt az egészséges gyermekek.

217. §. Tökélyesen épen ily módon különböznek a többi szerkezetek, névszerint:

- a) cselekvő, ige;
- b) cselekvő, ige, szenvedő;
- c) cselekvő, szenvedő, ige.

Példák: a száraz fa *jól* ég; az egészséges gyermekek *nagyon* szeretik az érett gyümölcsöt; az egészséges gyermekek az érett gyümölcsöt *nagyon* szeretik.

És épen ez áll a következőkre nézve is, t. i.:

- a) szenvedő, ige, cselekvő;

b) szenvedő, cselekvő, ige.

Példák: az érett gyümölcsöt *nagyon* szeretik az egészséges gyermekek; az érett gyümölcsöt az egészséges gyermekek *nagyon* szeretik.

Mindenütt látjuk, hogy ha az ige előtt hangsúlyos igehatározó áll, a másik két csoport közül mindig az áll távolabb az igétől, a melyet jobban akarunk kiemelni, holott ha ily hangsúlyos igehatározó nincs, a mondat hangsúlya az ige előtt álló csoporton nyugszik. Azt lehetne mondani, hogy ez a kiemelt csoport mintegy egy másodrendű hangsúlyt kap, és ez az oka, hogy nem állhat közvetlenül a főhangsúlyt hordozó mondatrész mellett.

Ez értekezés kerete nem engedi, hogy további részletezésbe menjek. Az elvet, úgy hiszem, eléggé kifejtettem; úgy sem írok kezdőknek.

218. §. Áttérve már most a nem ragozható beszédrészekre, lássuk legalább azokat az igehatározókat, a melyek nem minősítenek cselekvést.

Mint hogy minden közleménynek alapja az, hogy valami van vagy valami történik, világos, hogy nem fordulhat elé a közleményben semmi olyan, a mi nem vonatkozik arra az állapotra vagy cselekvésre, a melyről szó van a mondatban. Ha tehát a mondatban szerepel olyan határozó, a mely nem minősíti az állapotot vagy cselekményt se közvetlenül, se közbejáróan, mit határoz tehát meg az ilyen határozó? Nyilván nem egyebet, mint olyan körülményt, a melynek voltaképen semmi köze a közlött állapothoz vagy cselekvéshez, hanem csak esetleg jó vele kapcsolatba; nem foly be egyenesen az állapot vagy cselekvés minőségére, de mégis tudat valamit, a mi a közlemény felvilágosítására szolgál. Maga az a kísérő körülmény nagyon különböző módon lehet kifejezve, a határozó szerepe csak arra szorítkozik, hogy azt az esetleges kapcsolatot jelezze, a mely ezt a körülményt a közlemény tartalmához köti. Ezeknek a határozóknak tehát a főcélja kapcsolatot jelezni, és ezért egész általánosságban lehetne is kötőszóknak elnevezni, noha a nyelvtanok egy némelyike az igehatározókhoz sorolja. Én itt együtt fogom tárgyalni, mivel csakugyan együvé tartoznak.

Ha azt mondtam, hogy e szócskák mindig kapcsolatot jeleznek, ez állítást egész terjedelmében kell venni, azaz, hogy úgy kell

érteni, hogy esetleg még azt is jelezhetik, hogy kapcsolat nincs. A mennyiben csakugyan van kapcsolat, ez a kapcsolat fennállhat egyenlő, hasonló, különböző, sőt ellentétes dolgok közt is, de a kapcsolat mindig kapcsolatnak marad, azaz a kötőszók, ha szinte rámutatnak is, hogy ellenkező dolgokat foglalnak egybe, még se választják el, hanem egybefoglalják az ellenkező dolgokat.

A mi e szócskák idomát illeti, megjegyzendő, hogy némelyike mindig egyedül és magára szerepel, mások meg úgy, hogy vagy ismétlődve lépnek fel egy kapcsolat létesítésére, vagy páronként egymásnak megfelelően létesítnek egy kapcsolatot; némelyik egy szóból áll, némelyik két vagy több szócska kapcsolatából.

Jelentésökre nézve nagyon különbözök. Némelyik nagyon általános jelentésű és sokféle, sőt épen mindenféle kapcsolat létesítésére alkalmas, más meg csupán egy bizonyos nemét és módját bírja jelezni az egybe foglalásnak.

Egyenként és sorba tárgyalni itt e szócskákat nem lehet, ez a szótár feladata; szorítokozom tehát csak azokra az észrevételekre, a melyek nézetem szerint a nyelvtanba tartoznak.

A szóban forgó szócskák vagy egyes fogalmakat kapcsolnak egybe, vagy egész gondolatokat, azaz, vagy egyes szókat vagy szócsoportokat, vagy egész mondatokat; és e szerint fogjuk meghatározni helyöket a mondatban.

219. §. Elkezdjük azokon, a melyek szorosan véve kapcsolnak, és ezek közt első helyen állanak a kérdő szócskák.

A kérdő szócskára akkor van szükség, a mikor bármi okból maga a mondat szerkezet nem vagy legalább nem eléggé jellemzi a mondat kérdő voltát. Látni való, hogy e szerint a leírt kérdésben csaknem mindig van rá szükség, mivel a hanghordozást nem lehet leírni, a kérdő jel pedig eshetőleg oly távol eshetik a mondat elejétől, hogy nem lehet rögtön észre venni. Fentebb már láttuk, hogy vannak kérdő névmások, a melyek a mondatot kezdve azonnal figyelmeztetnek, hogy itt kérdés kezdődik; ám névmás nincs és nem is lehet minden kérdésben, kivált azokban nincs, a melyekben a kérdés sarkpontja nem személy vagy tárgy, hanem vagy személynek vagy tárgynak valamely tulajdonsága, de főkép a cselekmény maga vagy minősége. Ily esetekben a kérdő szócska vagy már magában vagy ragozás következtében igehatározó természetű. Ilyenek: *hogy*(an), *mint* (miként), *mért* (miért), *milyen*, *hol*, *hová*,

honnan, merre (melyre), *hát*, stb., a melyek valamennyien a kérdő mondat elején állanak, a minnek nem mond ellent, ha egy szoros értelemben vett kötőszó áll előttök, vagy többed magokkal állanak pl. így: *hogyan hát mért, hát honnan, ugyan merre, hát ugyan hol* s több efféle.

Kiváló figyelmet kell fordítani kivált két kérdő szóra, t. i. *vajjon* és *-e*, a melyek néha együtt is szerepelnek.

Vajjon (nem *valyon*, se nem *valljon*, vesd ö. vajha, vajmi, vajegy stb.) mindig csak oly kérdést vezethet be, a melyre a felelet a kérdőre nézve nem egészen ismeretlen, a mennyiben t. i. legalább is sejtí, mit fognak neki válaszolni. A ki így kérdez: miért haragszik bátyád? annak semmi sejtelve sincs a harag okáról, de a ki így kérdez: vajjon mért haragszik bátyád? az tud vagy legalább képzel tudni egy vagy több okot a haragra, és azt akarja megtudni, nem csalódott-e feltevésében, és melyik a képzeltek közül a harag valódi oka. A mikor tehát a kérdő semmit se tud, sőt nem is sejt abból, a mi után tudakozódik, *vajjon* kérdő szóval nem élhet. Ezért használjuk a *vajjon*-t kivált oly kérdésekben, a melyek a lehető feleletek meglehetősen szűk körére vonatkoznak, különösen kétkedő kérdésekben; azonkívül mindig a kérdő mondat elejére helyezzük, a fentebbi megszorítással.

A szóhoz tapadó *-e* szócska, nem rag, nem is képző. A kérdő mondatban mindig ahhoz a szóhoz csatlakozik, a mely a kérdés leglényegesebb mozzanatát foglalja magában, tehát oly mondatban, a melyben ige van, mindig az igehez, oly mondatban melyben nincs ige, főnévhez vagy melléknévhez, még pedig ahhoz, a mely kérdésben forog. Hibásak tehát az ily mondatok: nem vagyok szép-e; hoztak levelet-e; megyünk a színházba-e; nem-e láttad; azt-e mondta stb. ezek helyett: nem vagyok-e szép; hoztak-e levelet; megyünk-e a színházba; nem láttad-e; azt mondta-e stb. Ellenben helyesek: szép-e a leány? igaz-e a hír? barátod-e ez az ifju? szövet-e a nemez? a hol mindenütt voltaképpen a kihagyott *van* ige helyén áll.

Az *e* kérdő szócska szerepel főképen az u. n. függő kérdésben, a mikor t. i. nem kérdezzünk egyenesen, hanem beszéd közben kérdést említünk és a kérdés tartalmát el is mondjuk, a mely esetben a kérdő mondat kérdezést, kétkedést, váraozást, észlelést, reményt s több effélet jelölő ígét magában foglaló mondatra kö-

vetkezik, pl. azt kérdezte, hogy volt-e eső a vidéken; körülnézett, hogy lát-e ismerőst a társaságban; aggódva várta, ha jő-e valaki segítségére; nem tudta, helyes úton jár-e; azon gondolkozott, hogy nem volna-e tanácsos kitérni az összeütközés elől; s több efféle; ily esetben néha *vajjon* is áll a kérdő mondat elején, pl. kérdezte a gyermekektől, vajjon eljönnek-e a szüleik vizsgára; szeretne volna tudni, vajjon szerez-e örömet nejének ezzel az ajándékkal; utána járok, ha vajjon lehet-e hitelt adni a hírnek s több efféle.

A mikor az akár egyenes, akár függő kérdés határozott számú, rendesen két vagy három, ritkán több eshetőségre vonatkozva úgy van feltéve, hogy az elésorolt esetek valamelyike okvetetlenül igaz, az elészámlálásban az első eshetőség *e* kérdő szócskát vesz maga mellé, a második eleibe *vagy* jő és ha több van mint kettő, rendesen *vagy pedig* áll az utolsó előtt, pl. olvastad-e a levelet, vagy csak hallottál róla? új házat épített-e bátyád vagy készet veszen? nem tudhatni sejtett-e a király valamit a dologról vagy csak esetleg vetődött oda? ki mondhatná meg, hogy háborúra fog-e vezetni a bonyodalom, vagy alkudozások útján egyenlítik ki a viszályt, vagy pedig választott bírósággal döntenek el a kérdést; azt se tudta fiu-e vagy leány; már most mit tevő legyenek, megvárjam-e, vagy elibe menjek vagy pedig üzenjem meg, hogy hová jöj-jön utánam; s több efféle.

220. §. Valamint a kérdő névmásból a határozó névelő elibe tevésével visszahozó névmást alkottunk, úgy alakítunk a kérdő szócskákból is a *vajjon* és *e* kivételével visszahozó szócskákat a határozó névelőt tevén elejökbe, így: *a hogy, a mint, a miért, a hol, a hová, a honnan* stb. Ezek már valóban kapcsolók és mindig a mondat elején állanak épen úgy mint a visszahozó névmások, pl. hol jársz te itt fiam, *a hol* a madár se jár; úgy rendezte be háztartását, *a hogy* vagyoni viszonyai engedik; úgy adom elé a dolgot, *a mint* a kútfők beszélnek; csak azon vette magát észre, hogy visszakerült oda, *a honnan* reggel kiindult volt; soha se menj oda, *a hová* nem hittak; fusson kiki *a merre* lát stb. stb. Itt is megtörténhetik az a helycseréje a mellék- és főmondatnak, a melyre a visszahozó névmásnál figyelmeztettem, pl. *a hol* nincs, ott ne keress! *a mint* bekiáltasz az erdőbe, úgy hangzik vissza; *a mint* vetsz, úgy aratsz; stb. A határozó névelő elhagyása a visszamuta-

tók mellől, feltétlenül hiba, ha nem teszi is kétértelművé a beszédet.

221. §. A mondat szerkesztés tekintetében kiváló figyelmet érdemel a tagadó *nem* és *ne* szócska.

A *nem* és *ne* közt azt a különbséget szokták felállítani, hogy *nem* egyszerűen tagadó, a *ne* tiltó. Igaz, hogy a mikor tiltunk, *nem* élhetünk a *nem* idommal, de a *ne* használata nincs csupán a tilalomra szorítva, szerepel a feltételes mondatokban, sőt kérdő mondatokban is. A valóság az, hogy a *nem* feltétlen és határozott tagadást, a *ne* feltételes és bizonytalan tagadást jelez, és ez adja a kulcsot a használata módjához.

A tagadó szócska mindig közvetlenül az előtt a szó előtt áll a mondatban, a melyre a tagadás vonatkozik, tehát ha magát az eseményt tagadjuk, közvetlenül az ige előtt van a helye, és ekkor hangsúlyos; ha ellenben csak valamely körülményét tagadjuk az eseménynek, a tagadó szócska az e körülményt jelző szóhoz csatlakozik, és ha ez a szó hangsúlyos, *nem* előtte, hanem utána foglal helyet, pl. a hinduk *nem* esznek húst; ezek a gyermekek még *nem* láttak eleven oroszánt; *nem* az iskolának tanulunk, hanem magunknak; *nem* villám vagy szélrohanás viadalba menése; *nem* anyától lettél; ilyen *nem* minden bokrban terem; a vásárolt birtok szép, de *nem* nagy; a mit ez a könyv állít, igaz, de *nem* új; adok mindent, a mire szükséged van, de pénzt *nem*; mindenki kíván sokáig élni, de vénülni *nem*; ihatnám, de *nem* vizet; elutazott, de *nem* tegnap; válaszszatok akárkit, csak engem *ne*; *ne* bánts a magyart; a rossz példát *ne* kövesd; miért *ne* akadna vállalkozó ily jutalmazó munkára? *nem* hiszem, hogy *ne* bánta volna meg hirtelenkedését; végy kölcsönt, de *ne* uzsorástól; igyatok bort, de *ne* sokat; gyűlöljétek a bűnt, de a bűnöst *ne*, stb. stb.

Érdekes egybehasonlítani azokat a változásokat, a melyek egy mondat jelentésében eléállanak, ha a tagadó szócskát más-más helyre tesszük benne, pl. *nem* a hízlgő a te igaz barátod; és: a hízlgő *nem* igaz barátod; a katonák vitézsége magára *nem* dönti el a harczt, *nem* a katonák vitézsége magára dönti el a harczt, a katonáknak *nem* vitézsége magára dönti el a harczt, a harczt eldönti a katonák vitézsége, de *nem* magára; a katonák vitézsége eldönti a harczt, de magára *nem* stb., stb.

Mint sajátságot kell megjegyezni, hogy *nem van* és *nem van-*

nak helyett a magyar *nincs(en)* és *nincsenek* szókkal él, a mely két idom nagy valószínűséggel igeidom, ha szinte időjelzőt nem vesz is magához.

A tagadó szócskának egy más idoma a *sem* és *se*, a melyről némelyek azt állítják, hogy *és nem* és *és ne* vagy *is nem* és *is ne* szócskákból van összevonva; visszatérünk rá az *is* tárgyalásakor.

A *nem* és *ne* egészen magokra tagadó feleletül is szolgálhatnak.

222. §. A szoros értelemben vett kötőszók közt a legáltalánosabb használatú az *és*, a melyet néha rövidítve csupa *s* idomban is használnak. Azért mondjuk legáltalánosabb használatúnak, mivel tekintet nélkül a jelentésre és a kapcsolat minőségére mindent bír összefoglalni, a mire egyszerre gondolhatunk, egyes fogalmakat épen úgy, mint egész gondolatokat. Jelentése egyszerűen a kapcsolás, a melylyel két vagy több dolgot csak azért foglalunk egybe, mivel egyszerre gondolunk rájuk vagy egyszerre beszélünk róluk, holott különben ezek a dolgok lehetnek összetartozók vagy nem, hasonlók vagy különbözők, egyneműek vagy ellentétesek, összeférők vagy összeférhetetlenek stb. stb.

Mint ily egyszerű kapcsolónak az *és*-nek mindig az egybefoglalandó szók vagy mondatok között van a helye, és rendesen úgy tekintjük, mint ha a következőhöz tartoznék, a melyet a megelőzőhöz hozzá köt, még pedig oly szorosan, hogy ha két mondat közt áll, nem szoktunk vesszőt tenni a mondatok közé. Ha több mint két fogalmat kapcsol egybe, csak egyszer áll, még pedig a sor legutolsó tagja előtt; pl. mondunk mesét a farkasról *és* a bárányról; a medve eszik húst *és* gyümölcsöt; a tűz *és* a víz óriási károkat tehetnek; férj *és* feleség közt minden harmadik személy bajt okoz; a ló, a szarvasmarha *és* a juh házi állatok; fősvénység *és* nagylelkűség nem férnek meg együtt; a jó keresztény megnyugszik a gondviselés végzésein *és* nem zúgolódik az Isten ellen; az értetlen ember sokat beszél *és* keveset mond; a mi mindennapi kenyerünket add meg minekünk ma *és* ne vigy kísértetbe; így szól Mátyás *és* Budára összegyűjti híveit; szegény ember vízzel főz *és* a bort megiszsza stb. stb.

Jelentésre legközelebb áll az *és*-hez a *meg*; de a *meg* bensőbb és tartósabb kapcsolatot jelent, és a mikor csak egyes szókat kapcsol egybe, mindig egyneműeket vagy egymáshoz tartozókat foglal

egybe; csak a mikor mondatot csatol mondathoz, a mondatok lehetnek különböző jelentésűek, és ilyenkor a *meg* nem a mondat elején áll, hanem az ige előtt, pl. adunk a gyermekeknek cseresznyét *meg* kenyeret; a borral *meg* a pálinkával mértékletesen kell élni; a sok embertől *meg* a nagy zajtól csaknem elkábultam; már terhemre kezd lenni az örökös lótas-futás *meg* a nyughatatlanság; a hölgyek foglaljanak helyet a székeken, az urak *meg* álljanak a hátuk *meg*; én szívesen nálad maradok, az úti társaim *meg* elhelyezkednek a fogadóban; észrevevén a hűtlenséget, a könyvvivőt rögtön elbocsátotta, a pénztárnokot *meg* átadta a törvényszéknek; nem utazhatom, mert ehhez idő kell *meg* pénz; időmet elfoglalja hivatalos kötelességem, pénzem *meg* nincs stb. A *meg* egybefoglaló jelentése leginkább abban mutatkozik, hogy a számításban összeadandó számokat mindig *meg* szóval foglaljuk egybe: öt *meg* hat tizenegy, *meg* kilencz, húsz; háromszor négy tizenkettő *meg* hat tizenhatsz; a mondatok egybekapcsolásakor valami ellentétet látszik kifejezni, de csak is látszik; mert az ellentétet nem a *meg* jelöli.

A mondatot kapcsoló *meg*, a mint mondám, mindig az ige előtt áll, de nem épen közvetlenül, hanem helyesebben kifejezve: az igecsoport előtt.

223. §. Igen nevezetes és érdekes ide tartozó szócska az *is*.

Eredetileg, úgy látszik, az *is* nem is volt önálló kötőszó, hanem egy határozó, a mely más kötőszó erősítésére szolgált. Mint ilyen nem állott se a mondat elején, se közvetlenül a mellett a kötőszó mellett, a melyet erősített, hanem az után a szó után foglalt helyet, a melyben a kötőszóval valamihez kapcsolt eszme főfogalma volt kifejezve; pl. mosd *meg* az arcodat és a kezedet *is*; elköltözött a községből és a megyéből *is*; adott neki ruhát *meg* útravalót *is*; a verset megtanulta és tudja *is*; köszönöm a jó tartást, de szállás *is* kell; késő éjjel volt, *meg* eső *is* esett; láttam az erdön rókát, sőt farkast *is*; megterem e vidéken minden, még bor *is*; a tej nem csak jóízű, hanem tápláló *is*; a hibát *meg* kell róni mindenkiben, ha barátunk *is*; ezt elhiheted szavamra, ha nem szentírás *is*; jőjj el délután és hozd el a hegedűdet *is*; láttam nyulat és lőttem *is*; nem lehetett érteni a beszédet, mert nagy volt a zaj, szólt a zene, *meg* a harangok *is* zúgtak; megnyerte a díjat, de fáradott *is* érte eleget; láttam biz én tengert, még hajóztam *is*

rajta; minden esetre jelentékeny író, *sőt* színdarabjait dicsérik *is*; nem kell állításait feltétlenül elfogadni, *ha* néha kútfőkre hivatkozik *is*; nem elég az igazat hinni és vallani, *hanem* küzdeni *is* kell érte és mellette; sok szolgálatot tehet az ember a közügynek, *ha* nem üti *is* mindennap dobra dicsőségét stb. stb.

Ha az elősorolt példákat figyelemmel átvizsgáljuk, két dologra nézve nyerünk felvilágosítást, ugyanis:

Először megismerjük az *is* eredeti jelentését. Látjuk, t. i. hogy a más kötőszóval már létre hozott kapcsolatot erősebbé, nyomósabbá teszi, azt lehetne mondani, bizonyos tekintetben kiegészíti, még pedig azért, mivel erre a kiegészítésre szükség van. Vegyük például az első mondatot, és állítsuk oda *is* nélkül így: mosd meg az arcodat és a kezedet, és hasonlítsuk össze a másik idommal: mosd meg az arcodat és a kezedet *is*; nemde szembe-tűnő, hogy az utóbbi mondatban lappang az a feltevés, hogy az illető nem fogná megmosni a kezét, ha külön nyomatékkal meg nem parancsoljuk, holott az első mondat szintűgy természetesnek találja, hogy a ki mosdik, az arcát és a kezét egyszerre és egyformán mossa meg. Mihelyt tehát egy már kimondott valamihez olyat kívánunk kapcsolni, a mi szükségképen nem tartozik hozzá, a mi nem természetszerű és elmaradhatatlan kísérője, a mit tehát a hallgató vagy olvasó nem csak nem képzel oda önkényt, hanem inkább olyannak tekint, a minek az ott léte legalább is váratlan és feltűnő, úgy, hogy el se hinné, ha külön nem figyelmeztetjük rá, az egyszerű kötőszó nem elég a kapcsolat létesítésére, hanem kell oda a *bizonyító, erősítő is*. Ha valaki elköltözik a községből, abból épen nem következik, hogy a megyéből is kiköltözzék; a hallgató erre nem is gondol, nem is látja szükségesnek, ezért kell azt mondanunk: és a megyéből *is*; és így végig a többi példákban is. Az *is* tehát körülbelől azt mondja: volt ott még valami, a minek nem kellett ugyan okvetetlenül ott lenni, de *bizony* ott volt, és ez arra a gondolatra vezet, hogy a halotti beszédben eléforduló *«isa»* épen nem egyéb, mint eredeti teljes idoma az *is*-nek.

Másodszor világossá lesz az *is* helyének is az oka. Azt látjuk ugyanis, hogy az *is* mindig a hangsúlyos szó után áll a mondatban, és erre a helyre oly kiváltságos jogot tart, hogy az általános szabály ellenére a hangsúlyos szó és az ige közé is furakodik, a nélkül, hogy a hangsúlyt kimozdítaná a helyéből. Úgy csatlako-

zik a hangsúlyos szóhoz, mint ha hozzá tartozó függelék volna, a minek aztán az a következménye, hogy néha egy szóba is írják vele, és az ilyen idomok, mint *csakis, máris, ugyanis, mégis* s effélék csak is e félreértésből származó összeírásnak köszönik lételöket.

224. §. Az *is* ez eredeti jelentése elhalaványulván, és a nyelv-
szokás érezvén, hogy az a bizonyító *is* az erősebb bog a kötésben,
azon kezdte, hogy a másik lazábban kapcsoló kötőszót elhagyta,
kivált a mikor csak egyes fogalmakat kellett egybe kapcsolni, vagy
a mikor nem volt közvetlenül előtte az, a mihez kapcsolni kel-
lett. Mosd meg a kezedet *is*, láttam az erdön farkast *is*, hozd el a
hegedűdet *is*, megtanulta a verset, tudja *is*, késő volt, eső *is* esett,
barátunkban *is* meg kell róni a hibát stb. Látni való, hogy itt még
egészen megtartotta az *is* a maga eredeti jelentését, de nem levén
a szólamban más kötőszó, már nem határozó többé, hanem fő-
képen kapcsoló, de mint ilyen *is* megtartja a helyét. A kapcsolat
maga azonban a másik kötőszó elhagyása miatt még is gyengült,
és ez arra vezetett, hogy megerősítése végett ott, a hol az egybe-
foglalandó két fogalom vagy eszme, mind a kettő ki volt fejezve,
mind a kettőhez oda tették az *is*-t, pl. útaztában látta Párist *is*
Londont *is*; természete *is*, környezete *is* kedvezett művészi haj-
lamainak; sokat tapasztaltam életemben jót *is*, rosszat *is*; tenni
is, szenvedni *is* a hazáért az igazi hazafi kötelessége; hideg van
künn *is*, benn *is*; szél *is* fú, hó *is* esik; s több efféle, a hol még
mindig megvan az *is* eredeti jelentése. Innen van aztán, hogy
ilyenkor ez az eredeti jelentés újra felül kerekedik, és ekkor
a két *is* közé ismét kötőszó jő, pl. az idő *is* és a pénz *is*
kárba vész, ha nem tudunk bánni vele; elpusztította vagyonát *is*,
meg becsületét *is*; maga *is* megmenekedett a bajtól, és a közügy-
nek *is* tett szolgálatot; bánta *is* tettét, de szenvedett *is* érte
stb. stb.

E szerint már most tisztán és határozottan kimondjuk, hogy
az *is* mindig azt fejezi ki, hogy a mit az előzményhez csatol, az
nem tartozik szükségképen oda, de ott léte még is tetemes befo-
lyással van a közlemény lényegére és azért különösen figyelmeztet
rá a közlő.

A mi az *is* helyét a mondatban illeti, azt ugyan azok szerint
az elvek szerint kell meghatározni, a melyek a tagadó szócska

elhelyezésére vonatkoznak, s fentebb egész átalánosságban rá is mutattam, hogy mindig a hangsúlyos szó után van a helye.

225. §. Az *is* egyenes ellentéte a *se* v. *sem*, a mely egy ki-mondott tagadáshoz egy más tagadást csatol, figyelmeztetve rá, hogy ez a második épen nem szükségszerű kísérője vagy következménye az elsőnek. A két idoma *sem* és *se* a mai nyelvszokás szerint jelentésben nem különbözik egymástól, és nem lehet pl. rólok oly módon állítani fel szabályt, mint a *nem* és *ne* használatára, noha nem valószínűtlen, hogy tán eredetileg épen oly viszonyban voltak egymáshoz.

Némelyek azt hitték és állították, hogy a *sem* = *is nem*, *se* = *is ne*. Ez az állítás tarthatatlan. A hol *is nem* vagy *nem is*, *is ne* vagy *ne is* van a helyén, sohol se lehet *sem* vagy *se* szócskát tenni helyökebe; de meg azt is fogjuk látni, hogy *se nem*, *se ne* közvetlenül egymás mellett állva szerepelnek, a mi nem volna lehetséges, ha a *se*-ben benne volna a *ne* vagy *nem*.

A *sem* és *se* helyes alkalmazása egyik legbajosabb kérdése a magyar mondat szerkesztésnek. Megkísértem itt elsorolni a főelveket:

Ha valami tagadáshoz egy más tagadást csatolunk, a mely szükségképen nem tartozik hozzá, ezt a második tagadást *sem* vagy *se* szócskával emeljük ki hol más kötőszóval előtte, hol a nélkül, pl. ily magasságban már *nem* terem búza, *még* zab *se*; *nem* tudom mit jelent ez a szó, a szótárban *se* találom; már egynehány napja, hogy barátommal *nem* találkoztam, ma *se* láttam; *nincs* étvágyam, a pipa *se* kell; *nem* igen eszünk tésztát, a gyermekek *se* szeretik; stb. stb. Néha azonban az első tagadás nincs tisztán kifejezve, hanem lappang a szólam jelentésében, pl. végképpen elpártolt tőlünk, felénk *se* jó már; igen jámbor ember, a légynek *sem* árt; nagyon kopár az az oldal, fű *se* terem rajta; néma gyermeknek az anyja *sem* érti szavát; úgy habart, hogy egy szót *se* érttettem a beszédjéből; az a város úgy elpusztult, hogy nyoma *se* maradt, s több efféle, a hol mindenütt lappang egy tagadás, a melyet ki is lehetne egészíteni, pl. így: végképpen elpártolt tőlünk, *nem* tudunk róla, már felénk *se* jár; igen jámbor ember, *nincs* benne rosszaság, a légynek *sem* árt s így a többiekben is. Épen úgy lappang a tagadás, a hol kérdés előzi meg a tagadást, a melyre inkább ráhagyó mint tagadó feleletet várt volna az ember, pl. hol jársz te itt fiam, a hol a ma-

dár *se* jár; mit várhatni oly embertől, a kinek a szeme *se* áll jól; mivé lesz az olyan gyermek, a kivel a szülei *se* bírnak; hogy tudna tánczolni, a ki járni *se* tud s több efféle, és innen történik aztán az átmenet arra a felfogásra, hogy *se* minden oly tagadásban áll, a mely váratlanul jó, mivel az az előzetes tagadás, a mely rá készített volna, el van hallgatva, pl. azt *se* mondta, befellegzett; meg *se* köszönte az ebédet, azt *se* tudja fiu-e vagy leány; szólni *se* mert ijedtiben; ily rossz időben a kutyáját *se* kergetné ki s több efféle, úgy, hogy a *se* bizonyos tekintetben a tagadás fokozására is szolgál, a mennyiben többet tagad, mint a mennyit várt volna az ember, pl. bizonyos annyi, hogy a ki hallgat, *nem* szól, még ha kérdeznek tőle *se* szól, de nemcsak feleletet *nem* ad, hanem egy szót *se* szól; mind ez a fokozás benne van ebben az egyszerű mondatban: egy szót *se* szólt, s így ezekben: egy embert *se* láttam; egy betűt *se* tud; hírét *se* hallotta; nappal *se* lát; pénzen *se* adnak; ingyen *se* felelj; oda *se* nézett; hallani *se* akart róla, stb. stb. Ez a fokozó jelentése a *se* tagadó szócskának oka annak is, hogy egy már kifejezett tagadáshoz oda teszszük a *se* szócskát a tagadás erősítésére, pl. *nem* becsüli az apját *se*; *nem* fél az istentől *se*; *nem* parancsolsz te a kicsiny kutyának *se*; *nem* tudott mukkanni *se* stb. stb. E jelentésében alkot a *se* vagy *nem* egynehány szerkesztményt, a mely különösen figyelemre méltó, név szerint: *senki*, *semmi*, *soha* (*seha*), *sehogy*, *sehol*, *sehová*, *semmilyen*, *semmerre*, *sehonnan*, a melyek kérdő szókból alakultak át tagadó szókká, a melyek vagy mint erősítők járulnak elmondott tagadás mellé, vagy ha magok vezetik be a tagadást, okvetetlenül magok mellé veszik a *se* tagadót mint szükséges kiegészítőt így; *nem* járt itt *senki*, *nem* ér ez *semmit*, *nem* jö vissza *soha*, *nem* tud eligazodni *sehogy*; *nem* találtam könyvet *sehol*; *nem* küldtem levelet *sehová*, *nem* fogad el *semmilyen* mentséget; *ne* menj innen *semmerre*, *nem* várok pénzt *sehonnan*; *senki* *se* látta, *semmit* *se* mondtam, *soha* *se* láttuk egymást, *sehogy* *se* értem a dolgot, *sehol* *se* fonják a sövényt kolbászból, *sehová* *se* juthat az ember ingyen stb. stb. Nem kell ezekben kettős tagadást keresni, a tagadó szók itt nem állanak szembe egymással, hanem kiegészítik és erősítik egymást, és épen azért, mivel itt fokozás forog fenn, nem lehet az elésorolt szerkesztményeket az egyszerű *nem* tagadóval kiegészíteni, hanem csak a fokozó *se*-vel, mert az egyszerű *nem* épen ellenkező hatással

volna. Ha azt mondom: *senki se* járt itt, határozottan erősítem, hogy még annyi *se* járt mint a mennyit senkinek mondunk; holott, ha azt mondom: *senki nem* járt itt, azt lehetne érteni, hogy *senki nem*, de valaki igen is járt; az oka az, hogy a *se* mint kiegészítő függelék a *senki*-hez tapad, vele egy fogalommal olvad össze, mindig hangsúlytalan és a mi a legfőbb, épen oly kevésbé állhat a tagadott fogalom előtt, mint ellenlábasa az *is*, tehát a *se* semmikép *se* vonatkozhatik az utána következő igére, a *nem* ellenben épen előtte szokott állani annak, a mit tagad, mindig hangsúlyos, és magára feltétlenül tagad. Az ily szólamok tehát: semmit nem ér, soha nem láttam, sehol nem találom és hasonlók feltétlenül hibásak és helytelenek.

Valamint a *nem van* és *nem vannak* helyett azt mondjuk: *nincs* és *nincsenek*, épen úgy jár *se van* és *se vannak* helyett *sincs* és *sincsenek*, így beszélünk tehát: *nincs* időm, pénzem *sincs*; *nem* iszom bort, kártyázni *sincs* kedvem; *nem* foghatok itt komoly munkához, könyveim *sincsenek* hozzá; oly szegény, hogy kenyere *sincs*; milyen közlekedés lehet oly országban, a hol utak *sincsenek*; szó *sincs* róla, hogy azt megtegyem; egy valamire való fa *sincs* az egész erdőben; *senki sincs* itt az ismerőseim közül; *soha sincsenek otthon* ezek az emberek stb. stb.

226. §. Az eddigiekben láttuk, hogy a *se* és *sem* helye mindig az után a szó után van a mondatban, a melyre a tagadás súlya esik, és ezért ez a tagadó szó mindig hangsúlytalan. Mint függelék tapad ahhoz a szóhoz, a melyet tagadni akarunk.

Ám a tagadó mondatban a fődolog még is maga a tagadás; ha tehát magát a cselekvést tagadjuk, azaz magának az igének a fogalma az, a melyet nem létezőnek akarunk nyilvánítani, egy sajátos nehézségre akadunk. Ily esetben a *se*-nek az ő természete szerint az ige után kellene állania, ám de ekkor hangsúlytalan, és a tagadás másodrendű körülménynyé válnék, a mi ellenkezik a tagadás fogalmával. Tagadjuk pl., hogy valakit ismerünk, ezt a tagadást azzal akarjuk erősíteni, hogy azt is tagadjuk, hogy valaha láttuk; e szerint így kellene beszélnünk: *nem* ismerem ezt az embert, láttam *se* soha vagy láttam *soha se*; világos, hogy e mondat második részében a tagadás egészen elveszti a nyomatékát; a magyar nyelv az ily esetben ezért nem él a *se* tagadóval, hanem helyettesíti a *nem*-mel, a melyet az ige elibe tesz és így hangsúlyt szerez

neki, de megtoldja *is*-sel, hogy mint fokozó pótlékot hozzá foglalja az előzményhez, s ezért beszélünk így: *nem* ismerem ezt az embert, *nem is* láttam soha; és ugyan ez okból a következő mondatok is így alakulnak: *nem* szeret már, tán *nem is* gondol többet rám; mogorván ült ott, *nem is* felelt kérdésekre; sajnálom, hogy *nem* látogathattalak meg, *nem is* tudtam, hogy beteg vagy; únom az egész dolgot, *ne is* beszéljünk róla; az ily hálátlanságot *nem is* vártam; hiszen látod, hogy *nem is* olvasta azt a könyvet; *nem is* sejtette, hogy éppen róla beszéltek; *nincs is* fogalma róla, mennyit szenvedek; stb. stb. Itt aztán különösen kell vigyázni az igekötős igékre. Ha a súly magára az ígére esnék az állító mondatban, a tagadóban is *nem is* áll az ige előtt és az igekötő az ige után áll; ha ellenben az igekötőn mint határozón van a hangsúly, az igekötő az ige előtt marad, de külön válik tőle és maga mellé veszi a *se* tagadót. E szerint kell megbírálni, hogy mi a különbség e két szólam közt: úgy elaludt, hogy reggelig meg *se* mozdult, és: rögtön elaludt, *nem is* mozdult meg reggelig; és hasonló módon a következőket: *nem* olvastam a könyvet, fel *se* vágtam még és: *nem* olvastam a könyvet, még *nem is* vágtam fel; oly gyorsan haladt el mellettem, hogy észre *se* vettem és: oly gyorsan haladt el mellettem, hogy *nem is* vettem észre; rá *se* hallgat a jó szóra, és: *nem is* hallgat rá a jó szóra; titokban tartotta, meg *se* mondta senkinek és: titokban tartotta, *nem is* mondta meg senkinek, s több efféle.

227. §. Valamint az *is* magára nem lehet felelet egy kérdésre, úgy a *se* magára *se* szolgálhat tagadó feleletül úgy mint a *nem*; de tekintve, hogy jelentésében mindig van némi fokozás, egymagára *nem is* szolgálhat egyszerű tagadás jelölésére, hanem mindig vonatkozik valamely más tagadásra, ha szinte ez a tagadás nincs is határozottan és tisztán kifejezve. A *se* mindig csak kiegészítő, azért teljes tagadást csak más állító, vagy tagadó szóval kapcsolatban eszközöl, és e kapcsolatokat már be is mutattam: egy *se*, ember *se*, pillanatig *se*, egyszer *se*, *nem* . . . *se*, *nincs* . . . *se*, *senki se*, *semmi se* stb. stb.

Ez az önállóság hiánya okozza azt is, hogy ha ismételt tagadásban a *se* ismételve áll, akkor is vagy egy előző tagadásra vonatkozik, mint ezekben: *nem* mondok rá *se* fejezet *se* feketét; *nincs* nekem *se* papirom *se* tollam; *nem* ismerem *se* az apját *se* az anyját; *soha se* láttam *se* öserdőt, *se* havast; *senki se* tudta *se* a nevét

se a lakását stb. vagy a mikor a tagadás ígére vonatkozik, a *nem* tagadót veszi maga mellé így: a mihez *nem* értek, azt *se nem* dicserem, *se nem* gyalázom; a zsidó böjt napon *se nem* eszik, *se nem* iszik; *se nem* használ, *se nem* árt mint a szentelt víz; az elfogult ember *se nem* lát, *se nem* hall; ez a mondat: *sé nem* rossz az, *se nem* jó, *nem* eltérés, hanem épen pontosan követi a szabályt, ha nincs is kitéve az ige. De hibáz e szabály ellen, a ki így ír vagy beszél: a zsidó böjt napon *sem* eszik *sem* iszik; az elfogult ember *sem* lát *sem* hall; pedig ilyeneket irnak, sőt még igen választékos kifejezésnek is tartják, holott *nem* egyéb mint nyelvrontó csúf kocsintás.

Ha ily módon egybekapcsolt tagadó mondatokban a tagadásba vett ige határozókkal van minősítve, ismét vigyázni kell. Ha pl. e kapcsolatos állító mondatokat: az ifju figyelmesen olvasta a könyvet és alaposan átértette tartalmát, kapcsolatosan tagadva akarjuk kifejezni, így tehetjük: az ifju *se nem* olvasta el figyelmesen a könyvet, *se nem* értette át alaposan a tartalmát; de tehetjük így is: az ifju *nem is* olvasta el figyelmesen a könyvet, *nem is* értette át alaposan a tartalmát; de még így is lehet: az ifju *se* figyelmesen el *nem* olvasta a könyvet, *se* alaposan át *nem* értette a tartalmát, és még egy más változat: az ifju *se* a könyvet *nem* olvasta át figyelmesen, *se* a tartalmát *nem* értette át alaposan. A jelentésbeli különbség szembe szökő, az első szerkezetben fokozva, a másodikban egyszerűen hozzá járulva áll a második mondat az első mellé, a harmadik szerkezetben a cselekvés minőségét, a negyedikben a cselekvés tárgyát tagadjuk főkép.

Nagyon furcsa kapcsolatok ezek: az ember ilyet *soha se* is látott; *senki se is* hallotta, hogy azt mondtam volna; az ily eljárást *sehol se is* tűrnék el s több efféle. A szerkezet onnan vette alkalmasint eredetét, hogy vannak bizonyos esetek, a melyekben a megelőzőtt tagadást *nem se*, hanem *is* szócskával erősítjük. Ez akkor történik, ha egy általánosan tagadott cselekmény *nem* történtét még azzal kívánjuk erősíteni, hogy a legcsekélyebb eshetőséget említve még ezt is kizárjuk, mint ezekben: *nem* látok én ezen a fán egy virágot *is*; *nem* irt erről egy szót *is*; úgy beborult, hogy *nem* láthatni egy csillagot *is*; stb., a melyeket mind meg lehet fordítani így: egy virágot *se* látok ezen a fán; egy szót *se* irt erről; úgy beborult, hogy egy csillagot *se* láthatni; hasonló történik, ha

egy tagadást egy feltételes mondat hozzátoldásával akarunk erősíteni, mint pl. ezekben: *nem* folyamodom hozzá, ha segíthetne *is* rajtam; *nem* tudnám szeretni ezt az asszonyt, ha más nő *nem* volna *is* a világon; *nem* segíthetnék rajta, ha akarnék *is*; oly süket, hogy *nem* hallja, ha a fülibe kiáltasz *is* s több efféle, a melyeket épen úgy lehet megfordítani így: ha segíthetne rajtam, *se* folyamodnám hozzá; ha más nő *nem* volna a világon, úgy *se* tudnám szeretni ezt az asszonyt; ha akarnék, *se* segíthetnék rajta; oly süket, hogy ha fülibe kiáltasz, *se* hallja. Ezek, és még más ily változatok különböző téves fölfogásra vezettek; először is arra, hogy *sem* = *is nem*, mert a látszat így mutatja; másodsor arra, hogy az általános tagadás utólagos megerősítésére akár *is* akár *se* szolgálhat, tehát a helyett: *nem* látok itt egy embert *is*, ezt is lehet mondani: *nem* látok itt egy embert *se*, mert hiszen úgy is lehet ezt kifejezni: egy embert *se* látok itt; harmadszor, hogy egy teljes tagadás kifejezésére a magyar nyelv mindig két tagadó szócskát használ, mivel a *se* magára nem állhat; azaz, mivel úgy beszélünk: ezt *senki se* tudja, így is kell beszélünk: ezt *nem* tudja *senki se*, a mire aztán ismét más azt mondta: *nem* úgy, hanem így: ezt *nem* tudja *senki is*, holott az egyedül helyes mondat ez lesz vala: ezt *nem* tudja *senki*. Már most következett az az eset, hogy azt kellett kifejezni: ezt *nem is* tudja *senki*, tehát azt így fordították még: ezt *senki se is* tudja, mert hiszen azt érezték, hogy így *nem* lehet: ezt *senki nem is* tudja. Így keletkezett a szólam és meglehetősen el is terjedett a beszélt nyelvben, de azért még is kénytelen vagyok kétkedni helyes voltában. Szépnek *nem* szép.

Egy más kocsintást hozott divatba a nyelvújítás azzal, hogy: *senki se, semmi se* helyett azt kezdte írni: *ki se, mi se*, pl. e helyett, *senki se* látta, *semmit se* ér, ezt írják: *ki se* látta, *mit se* ér, a mi merő képtelenség; a ki *nem* hiszi, kísértse meg, hogy ezek helyett: *sehogy se* értem, *sehol se* találom, *soha se* hittem, *sehová se* megyek stb. írjon így: *hogy se* értem, *hol se* találom, *ha se* hittem, *hová se* megyek stb. és mindjárt meg fog győződni, hogy a ki ezt a *ki sem, mi sem* féle czifraságot kezdte, abban a perczen legalább is *nem* gondolt. Aztán meg akadt oly nyelvtudós is, a ki így irta: *kisem misem*, ez aztán az igazi magyarság!

228. §. Egyik leggyakrabban szereplő kötőszónk a *hogy*. A jó isten tudja, miféle finnyáság súgta némely írónak, hogy a

*hog*y gyakori ismétlése a beszédben nem igen szolgálván nagy ékességére a beszéd hangzatosságának (a mi igaz is), arra kell törekednünk, hogy ezt az ismétlést kerüljük; de a helyett, hogy igyekeztek volna a *hog*y ismétlését szabatos és ügyes mondat szerkesztéssel feleslegessé tenni, arra a képtelenségre vetemedtek, hogy *hog*y helyett azt irták: *miszerint*, *miként*, *mikép*, és már ma szerencsésen oda is jutottunk, hogy a hol nincs is szó ismétlésről, még is *miszerint*-et írunk *hog*y helyett, nem gondolván meg, hogy *mi szerint* (mert ez a helyes írás) merőben egyebet jelent mint *hog*y, és a legnevettségesebb képtelenségeket szüli. Lássuk csak: Az igazgató felszólítja a tanárt, *hog*y hirdesse ki az osztályban, *mi szerint* tilos a szivarozás az iskola helyiségében, *mikép* tehát nem fogja tűrni, *miként* e tilalom ellen cselekedjenek; ezt azért irták így a jegyzőkönyvbe, hogy ne legyen így: az igazgató felszólítja a tanárt, *hog*y hirdesse ki az osztályban, *hog*y tilos a szivarozás az iskola helyiségében, *hog*y nem fogja tűrni, *hog*y e tilalom ellen cselekedjenek. Igaz, így meglehetősen pongyola lesz vala a fogalmazás, de hát nem lehetett volna ezt így megírni: az igazgató felszólítja a tanárt, hirdesse ki az osztályban, hogy tilos a szivarozás az iskola helyiségében, nem fogja tehát tűrni e tilalom megszegését, a melyben csak egyetlen egy *hog*y van, és még ezt is el lehet kerülni, ha így fogalmazunk: az igazgató felszólítja a tanárt, hirdesse ki az osztályban az iskola helyiségében való szivarozás tilalmát, a melynek megszegését nem fogja eltűrni. — Különben is kár ezt az ártatlan *hog*y-ot annyira üldözni, inkább vegyük üldözőbe a képtelen és ostoba *miszerint*-et.

229. §. Még egy pár észrevételt kell tennem a *pedig* kötőszóra, a melylyel egy kimondott állítás módosítását, korlátozását, vagy helyreigazító értelmezését szoktuk bevezetni. Ha ez a módosítás egy egész mondatra vonatkozik, a *pedig* a módosító mondat elején áll, és csak kötőszó előzheti meg, ha azonban csak egyes fogalomra vonatkozik, a módosító mondat e fogalom ismétlésén kezdődik, és a *pedig* közvetlenül utána következik, pl. az úgynevezett mellékes körülményekre rendesen nem fordítunk nagy figyelmet, *pedig* sokszor döntőbb ezeknek a befolyása mint a szembe szökő úgynevezett főtényezőknek; véget kell vetni ennek az állapotnak, még *pedig* gyorsan; ird meg a levelet még ma, ha *pedig*

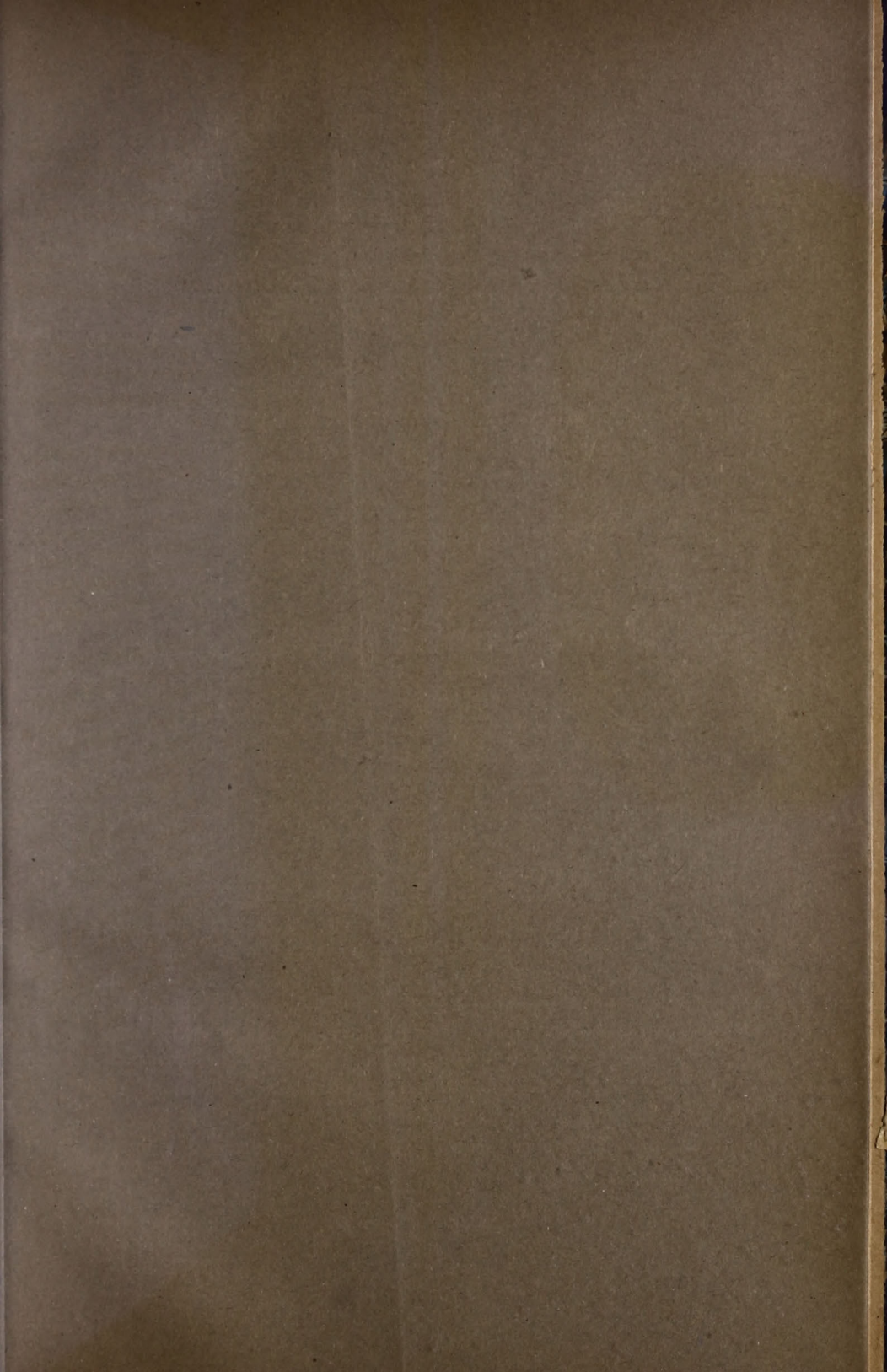
ma nem lehet, legkésőbbre holnap; látom nem esett jól ez a nyilatkozatom, már *pedig* okvetetlenül meg kellett tennem; bár mely pályára készülsz is, tanulnod kell, tanulni *pedig* minden iskolában lehet; minden jóra való ember ovakodik az illetlenségtől, illetlenség *pedig* nem csak az, a mi botrányt szül, hanem általában minden, a mi bár mi kevésbé eltér a mivelt társadalom bevett szokásaitól; stb. stb.

Épen úgy mint a *pedig* viselkedik rokona *azonban*, és még más határozók is, mint *viszont*, *másfelől*, *ellenben*, *különben*, és egynehány rokon jelentésű kifejezés ugyan azt a szabályt követik.

230. §. Az itt nem tárgyalt szócskákra nem terjeszkedem ki. Jelentések és elhelyezések nem ad alkalmat semmi különös észrevételre, nem is történik velök oly nyelvrontó visszaélés, a mely ellen fel kellene szólalnom vagy a melyre figyelmeztetnem kellene. Az eddigiekben igyekeztem elmondani mind azt, a mit nyelvünk tiszta és ép állapotban való fentartására szükségesnek vélttem, és a mit nyelvtanaink rendesen nem mondanak el vagy nem is tudnak.

Dolgozatomat nem tartom se kimerítőnek, se korszakot alkotónak. Állításaim igaz és helyes voltáról meg vagyok győződve. Ez azonban koránt sem azt teszi, hogy másnak ne lehessen más meggyőződése, vagy hogy nem volnék hajlandó a magaméről lemondani, ha alaposan bebizonyítják, hogy a másé helyesebb. Kivált két körülményre kívánom figyelmeztetni a szives olvasót, a ki nem sajnált eddig követni. Elveimet a nyelv jelen állapotából vontam el, még ott is, a hol elharapózott hibák és magyartalan-ságok ellen szólaltam fel; példáim pedig egytől egyig helyes magyarság és szabatos szerkesztés tekintetében kifogástalanok, ha nincs is mindenik mellett kijelölve egy-egy író vagy irodalmi mű mint kútfő. Főczélom volt a nyelvészek figyelmét nyelvészetünknek arra a mindennapi kenyerére irányozni, a melyet elemi nyelvtannak hírnak. Ha ez sikerült, czéломat elértem, és leendő bírálóimnak azt mondom: *üss, csak hallgass meg!*

HORNYÁNSZKY VIKTOR

AKADÉMIAI KÖNYVKERESKEDŐ UTJÁN BESZEREZHEŐK

RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKTÁR

IV. KÖTET. II. OSZTÁLY.

Egyházi vegyeskönyv (Winkler Codex). Sajtó alá rendezte és kinyomatta
Döbrentéy Gábor 1846-ban. Az eredetivel összevetette s előszóval ellátta
VOLF GYÖRGY. Ára 1 frt 50 kr.

BRASSAI SÁMUEL. Szórend és Accentus 40 kr.

Dr. TÉLFY IVÁN. Három francia hellenista és a volaptük 20 kr.

A magyar helyesírás elvei és szabályai. Negyedik kiadás 10 kr.

SIMONYI ZS. A nyelvújítás történetéhez 20 kr.

SIMONYI ZS. A magyar határozók I. 1. 1 frt 60 kr.

SIMONYI ZS. A magyar szótők. Általános rész 30 kr.

“ “ “ “ Különös rész 30 kr.

Nyelvemléktár IX/X. kötet: Érsekújvári Codex I. és II. fele, közléseszi
VOLF GYÖRGY. Ára az I. kötetnek 2 frt, a II. kötetnek 3 frt.

JÓZSEF FÖHERCZEG. Czigány nyelvtan 3 frt.

Dr. KUNOS IGNÁCZ. Három karagöz játék 1 frt.

Magyar Nyelvtörténeti Szótár. A legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. A magyar tudományos akadémia megbízásából több szakférfi előzetes közreműködésével szerkesztették SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND akadémiai tagok. Ára egy-egy füzetnek 1 frt.

УДѢЛИТЕЛЬНОЕ
ПРЕДПРИЯТИЕ
ВЪ С.-ПЕТЕРБУРГѢ
ИЗДАТЕЛЬСТВО

